

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
Ш.Ш.УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ
ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ

«EDU.E-HISTORY.KZ» ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

№3 (27) шілде-қыркүйек 2021

ISSN 2710-3994

Бас редактор:
Қабылдинов Зиябек Ермұқанұлы

Редакциялық алқа:

Абашиин Сергей Николаевич – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Санкт-Петербургтегі Европа университеті (Ресей)

Абдырахманов Толобек Абылович – тарих ғылымдарының докторы, профессор, И. Арабаев атындағы Қызгыз мемлекеттік университетінің ректоры. (Қырғызстан)

Аяган Бүркітбай Фелманұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институты директорының орынбасары. (Қазақстан)

Әлімбаев Нұрсан – тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік музейінің директоры. (Қазақстан)

Әбусейтова Меруерт Қуатқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі. ҚР БҒМ ҒК Р. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының «Тарихи материалдарды зерттеу» орталығының директоры. (Қазақстан)

Әбіл Еркін Аманжолұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының директоры. (Қазақстан)

Голден Кэтті Стромайл (Kathie Stromile Golden) – PhD, Миссисипи өңірлік мемлекеттік университеті (Mississippi Valley State University) (АҚШ)

Кәрібаев Берекет Бақытжанұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі. (Қазақстан)

Қожамжарова Дария Пернеиқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің ректоры. (Қазақстан)

Кожирова Светлана Басиевна – саясаттану ғылымдарының докторы, профессор, Фудан Университетінің Қытай және Орталық Азияны зерттеу орталығының мен «Астана» ХҒК бірлескен директоры (Қазақстан)

Козодой Виктор Иванович – тарих ғылымдарының докторы, профессор. (Ресей)

Көкебаева Гүлжауһар Какенқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Қазақстан)

Көмеков Болат Ешмұхамедұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Халықаралық қыпшақтану институтының директоры, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан)

Матыжанов Кенжехан Ісләмжанұлы – филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі, М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының директоры. (Қазақстан)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) – PhD, профессор Оксфордского университета (Великобритания)

Муртазаева Рахборхон Хамидқызы – тарих ғылымдарының докторы, Мирзо Ұлықбек атындағы Өзбекстан ұлттық университеті «Өзбекстан тарихы» кафедрасының профессоры. (Өзбекстан)

Панто Дмитрий (Panto Dmitri) – PhD доктор, Гданьск қаласындағы Екінші дүниежүзілік соғыс мұражайының ғылыми қызметкері. (Польша)

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Вильнюс педагогикалық университеті (Литва)

Самашиев Зайнолла Самашұлы – археолог, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Герман археология институтының корр.-мүшесі. ҚР БҒМ ҒК Ә. Марғұлан атындағы Археология институты. (Қазақстан)

Сайлан Болат Санабайұлы – тарих ғылымдарының докторы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. (Қазақстан)

Смағұлов Оразақ Смағұлұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Балон ғылым академиясының корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты, ғылым мен техниканың еңбек сіңірген қайраткері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)

Сыдықов Ерлан Бәтташұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры. (Қазақстан)

Таймағамбетов Жәкен Қожажметұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР Ұлттық музейі. (Қазақстан)

Жауапты редактор:

Қаипбаева Айнагүл Толғанбайқызы

Ғылыми редактор:

Қозыбаева Махаббат Мәлікқызы

Редактор:

Кубеев Рустем Жаулыбайұлы

Жауапты хатшы:

Қоңқабаева Арайлым

Техникалық хатшы:

Хумарзах Алтынбек

Главный редактор:
Кабульдинов Зиябек Ермуханович

Редакционная коллегия:

Абашин Сергей Николаевич – доктор исторических наук, профессор, Европейский университет в Санкт-Петербурге (Россия)

Абдырахманов Толобек Абылович – доктор исторических наук, профессор, ректор Кыргызского государственного университета им. И. Арабаева (Кыргызстан)

Алимбай Нурсан – кандидат исторических наук, профессор, директор Центрального государственного музея Республики Казахстан (Казахстан)

Абусейтова Меруерт Хуатовна – доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Республиканского центра по изучению исторических материалов Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова (Казахстан)

Абиль Еркин Аманжолович – доктор исторических наук, профессор, директор Института истории государства КН МОН РК (Казахстан)

Аяган Буркитбай Гелманович – доктор исторических наук, профессор, заместитель директора Института истории государства КН МОН РК (Казахстан)

Голден Кэйти Стромайл (Kathie Stromile Golden) – PhD, Государственный университет долины Миссисипи (Mississippi Valley State University) (США)

Исмагулов Оразак Исмагулович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, член-корр. Болонской академии наук, лауреат премии им. Ч.Ч. Валиханова, заслуженный деятель науки и техники, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (г. Нур-Султан, Казахстан)

Карибаев Берекет Бахытжанович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, заведующий кафедрой истории Казахстана, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Казахстан)

Кожамжарова Дария Пернешовна – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Южно-Казахстанского университета им. М.Ауэзова (Казахстан)

Кожирова Светлана Басиевна – доктор политических наук, профессор, содиректор Центра исследования Китая и Центральной Азии Фуданьского Университета и МНК «Астана», руководитель Центра китайских и азиатских исследований (Казахстан)

Козодой Виктор Иванович – доктор исторических наук, профессор (Россия)

Кокебаева Гульжаухар Какеновна – доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч.Валиханова КН МОН РК (Казахстан)

Кумеков Болат Ешмухамбетович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, директор Международного института кипчаковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Казахстан)

Матыжанов Кенжехан Слямжанович – доктор филологических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Института литературы и искусства им. М. Ауэзова (Казахстан)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) – PhD, профессор Оксфордского университета (Великобритания)

Муртазаева Рахборхон Хамидовна – доктор исторических наук, профессор кафедры «Истории Узбекистана» Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека. (Узбекистан)

Панто Дмитрий (Panto Dmitri) – доктор PhD, профессор, главный специалист научного отдела Музея Второй мировой войны г. Гданьска (Польша)

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) – доктор педагогических наук, профессор, Вильнюсский педагогический университет (Литва)

Самашев Зайнолла Самашевич – археолог, доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. Германского археологического института. Институт археологии им. А.Маргулана КН МОН РК (Казахстан)

Сайлан Болат Санабаевич – доктор исторических наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Казахстан)

Сыдыков Ерлан Батташевич – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Казахстан)

Таймагамбетов Жакен Кожажметович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, Национальный музей РК (Казахстан)

Ответственный редактор:

Каипбаева Айнагуль Толганбаевна

Научный редактор:

Козыбаева Махаббат Маликовна

Редактор:

Кубеев Рустем Джаулыбайулы

Ответственный секретарь:

Конкабаева Арайлым Нурболатовна

Технический секретарь:

Хумарзах Алтынбек

Editor-In-Chief:

Kabuldinov Ziabek Ermukhanovich

Members of editorial board:

- Abashin Sergei Nikolaevich – Doctor of Historical Sciences, Professor, European University at St. Petersburg (Russia)*
Abdyrakhmanov Tolobek Abylovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Rector of I. Arabaev Kyrgyz State University (Kyrgyzstan)
Alimbay Nursan – Candidate of Historical Sciences, Professor, Director of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)
Abusseitova Meruert Khuatovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the NAS RK, Director of the Republican Center for the Study of Historical Materials at R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Kazakhstan)
Abil Yerkin Amanzholovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Institute of History of the State CS MES RK (Kazakhstan)
Ayagan Burkitbai Gelmanovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Deputy Director of the Institute of History of the State CS MES RK (Kazakhstan)
Golden Kathie Stromile – PhD, Mississippi Valley State University (USA)
Ismagulov Orazak Ismagulovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Corresponding Member of Bologna Academy of Sciences, winner of Ch.Ch. Valikhanov Award, Honored Worker of Science and Technology, Professor of L.N. Gumilyov University (Kazakhstan)
Karibayev Bereket Bakhytzhanovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Head of the Department of History of Kazakhstan, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan)
Kozhamzharova Daria Perneshovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the NAS of the Republic of Kazakhstan, rector of the M. Auezov South Kazakhstan University (Kazakhstan)
Kozhirova Svetlana Bassievna – Doctor of Political Science, Professor, Co-Director of the Center for the Study of China and Central Asia of Fudan University and the International Scientific Complex of the National Company "Astana", Head of the Center for Chinese and Asian Studies (Kazakhstan)
Kozodoi Viktor Ivanovich – Doctor of Historical Sciences, Professor (Russia)
Kokebayeva Gulzhaukhar Kakenovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, chief researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology CS MES RK (Kazakhstan)
Kumekov Bolat Eshmukhambetovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Director of the International Institute of Kipchak Studies of the Al-Farabi Kazakh National University, Professor at L.N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan)
Matyghanov Kenzhekhan Slyamzhanovich – Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of the NAS RK, Director of M. Auezov Institute of Literature and Art (Kazakhstan)
Morrison Alexander – PhD, Professor, University of Oxford (UK)
Murtazayeva Rakhborkhon Khamidovna – doctor of Historical Sciences, Professor at the Department of «History of Uzbekistan» of Mirzo Ulugbek National University of Uzbekistan. (Uzbekistan)
Panto Dmitri – PhD, researcher at the Museum of the Second World War in Gdansk (Poland)
Rimantas Želvys – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Vilnius Pedagogical University (Lithuania)
Samashev Zainolla Samashevich – archaeologist, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of German Archaeological Institute. A. Marghulan Institute of Archeology CS MES RK (Kazakhstan)
Sailan Bolat Sanabayevich – Doctor of Historical Sciences, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan)
Sydykov Erlan Battashevich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Rector of L.N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan)
Taimagambetov Zhaken Kozhakhmetovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, National Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Executive Editor:

Kaipbayeva Ainagul Tolganbayevna

Scientific Editor:

Kozybayeva Makhabbat Malikovna

Editor:

Kubeyev Rustem Dzhaulybayevich

Executive Secretary

Konkabayeva Arailym Nurbolatovna

Technical secretary:

Khumarzakh Altynbek

Редакцияның мекен-жайы:
050010, Қазақстан Республикасы
Алматы қ., Шевченко көш., 28,
ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
«edu.e-history.kz» журналының редакциясы
Телефон: +7 (727) 261-67-19
E-mail: edu.history@bk.ru
Электрондық мекен-жайы: www.edu.e-history.kz

Журнал 2013 жылдан бастап шығады.
Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігінің
Байланыс ақпараттандыру және ақпарат комитетінде 2014 ж. 29 қазанында тіркеліп,
№ 14602-ИА куәлігіне ие болды.

**САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІНГЕ ҰШЫРАҒАН ӘЙЕЛДЕР
(АҚМОЛА ОБЛЫСЫ БОЙЫНША)****Қ.Қ. Сәрсембина¹, М.М. Қозыбаева², Х.Б. Маслов^{1*}**¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Нұр-Сұлтан²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Қазақстан, Алматы

* Автор-корреспондент

E-mail: kuralai_sk@mail.ru (Сәрсембина), koz.mahabbat_85@mail.ru (Қозыбаева), halel_86@mail.ru (Маслов)

Аңдатпа. Мақалада 1930-1950 жылдары Ақмола облысы бойынша саяси қуғын-сүргінге ұшыраған әйелдер тағдыры деректер негізінде зерделенген. Ер адамдар жаппай жазықсыз жазаға тартылғанда олармен бірге әйелдердің де саяси қуғын-сүргін зобалаңына ұшырағандығы дәйектеледі. Жазықсыз азап шеккен әйелдер тағдыры кеңестік тоталитарлық жүйенің қылмысы екендігі, саяси қуғын-сүргін қызылдар билігінің орнығуымен қатар жүргендігі қарастырылады. Саяси қуғын-сүргін жалпылама бағыт алғанда, сол бір зобалаңға әйелдер де, жасөспірімдер де ілікті. Жазықсыз сәбилер тірі жетім атанып, ПХК жетімектеріне айналды. 1920 жылдан бастап саяси «қылмыстары» үшін жазаланғандар жеткілікті. Сот жүйесі тәуелсіздігінен айрылып, партия саяси қуғын-сүргінге жол ашқандығы белгілі.

Кейбір деректерде (архивтардағы) саяси қуғын-сүргінге ұшыраған әйелдердің аты-жөні, тегі, үкімі, туған жылы және өзге де қажетті дерек көздерінің жүйесіз жазылғандығын, тіпті кейде жазылмай қалғандығын да айтуымыз керек. Түрмедегі әйелдердің қылмыстық іс-қағаздары дұрыс толтырылмаған. 1931 жылы тұтқындардың іс қағаздарын жүйелі толтыру туралы айтылғанымен, нәтижесіз қалған.

Мақалада Ақмола облысы бойынша саяси қуғын-сүргінге ұшыраған әйелдердің ұлты, қызметі, білімі, оларға қолданылған жаза түрі және т.б. мәліметтер талданды.

Түйін сөздер: саяси қуғын-сүргін, тоталитаризм, ұлттық сана, отбасы, саясат, мемлекет, руханилық, қуғын-сүргін шаралары, депортация.

Кіріспе. Кеңестік тоталитарлық қоғам тұсында, нақтырақ айтқанда Сталиндік саяси қуғын-сүргін жылдарында адамдардың жаппай жазықсыз жазаланғандығы белгілі. Қуғын-сүргін түрлі ұлт өкілдерін, түрлі әлеуметтік топтарды, түрлі әлеуметтік қабаттарды қамтыды. Репрессиялық машинаға адам құқығы, адами құндылықтар жат болғандықтан, адам айтқысыз заңсыздықтар өмірден орын алды. Ұлтын сүйгендер қуғын-сүргінге бірінші ұшыраса, ал кеңестік социалистік қоғамға қызмет еткендер де зобалаңнан аман қалмады. Қуғын-сүргін жалпылама бағыт алып, барлық елді-мекенді қамтығандықтан, қудаланған, жазықсыз жапа шеккен тұлғаларды (жергілікті жерлердегі зиялылар, олардың отбасы мүшелері) мұқият зерттеуді қажет етеді.

Ашаршылық, саяси қуғын-сүргін кеңестік тоталитарлық қоғамның қылмысы. Қызылдар билігі қанша халықтың басына қайғы-қасірет әкелді. Сол жылдары жасалынған қылмыстың ауқымдылығын архивтарда тұнып жатқан құжаттар дәлелдейді. Отбасын ыдырату саясаты, баланы ата-анадан айыру, әйелдерді соттау, ату, мәжбүрлеп еңбек ету жұмыстарына жегу кеңестік тоталитарлық қоғамның қылмысын әшкерелейді.

Жыл өткен сайын жазықсыз жазаланған тұлғаларды толық ақтау, халықтың есінде мәңгілікке қалдыру мәселесі өзекті бола түсуде.

Қызылдар билігі орныққан күннен бастап жазалау саясатымен таныла бастады. Мәселен, төтенше комиссияның «контрреволюция мен спекуляцияға қарсы күрес апталығы» журналында ату жазасына кесілгендер тізімі жарияланған (Валидов, 1990: 25). Сөйтіп, қуғын-сүргін саясатына

бұқаралық ақпарат құралдары да тартылған. БАҚ большевиктер саясатын жүргізетін, халықты идеологиялық өңдеуден өткізетін «құралға» айналды. 1930-жылдан бастап өлім жазасына кесілгендерге қатысты ақпарат мемлекеттік құпия болды.

1920-1930 жылдардағы сот жүйесін қайта құру арқылы қуғын-сүргінге даярлық жасалды. Кеңес үкіметі тұсында сот жүйесі өзінің тәуелсіздігінен айрылып, партия саяси қуғын-сүргінге жол ашты. Өрескел заңсыздықтар сот-тергеу органдары арқылы жасалды. Заң орындары әкімшіл-әміршіл жүйе құрдымына жұтылды. Нәтижесінде, асыра сілтеушіліктерге жол берілді, адам құқықтары аяққа басылды. Қылмыстық кодексінің (бұдан әрі - ҚК) баптары өкімет пен партия нұсқауларына сай бұрмаланды. Кеңестік құқық «биліктен айырылған қанаушы таптарға» қарсы сипатымен ерекшеленді. Заңдар халықты Отанды сүю рухында емес, коммунистік санамен тәрбиелеуге қызмет етті. Билік тармақтары сабақтаса байланысып, сот билігі саясаттың құралына айналды.

Кеңестік сот жүйесінің 1920 жылдың басынан бастап-ақ «тап күресі» саясатына даярланғандығы белгілі. Көптеген зерттеушілер кеңестік заңдардың халық шаруашылығын дамытуға есептелген жаңа экономикалық саясаттың тиімді тетігі болғандығын дәлелдеген еді. Сол кезеңдегі КСРО Конституциясында сот (157-бабы) мәжілістері ашық жүргізіледі, судьялар мен халық заседательдері дербес, тәуелсіз болып, олар тек қана заңға бағынады (155-бапта) деп жазылғанымен, шынайы өмірде басқаша жағдай болды. Осылайша, Конституция тұжырымдары мен шынайы өмір арасындағы алшақтық салдарынан, адамдар мемлекеттен өгейленді.

КСРО тұсында саяси қуғын-сүргін жабық тақырыптардың бірі болғандығы мәлім. Алайда, КСРО кезіндегі құжаттардан (қабылданған заңдар, Қылмыстық кодекс және т.б.) тоталитарлық қоғамның белгілерін байқауға болады. Коммунистік идеология сталиндік тақырыпты жабық күйінде қалдырды. Жұртшылыққа мәлім себептермен зерттеуге жол бермеді.

Ал, батыс қоғамында тоталитаризм тақырыбы кеңінен зерделенді. К.Г. Баллестрем, Ф.Х. Хайек және өзге де зерттеушілер (Баллестрем, 1992: 17) тоталитаризмді жан-жақты қарастырды. Ср. А. Хайек билік басына қабілетсіз тұлғалар келіп, тоталитарлық мемлекеттің азаматтары идеалға шын берілгендіктен аморальды іс-әрекеттерге жол беретіндіктерін де жазып кетті (Хайек, 1999: 126). Р. Конквест КСРО-дағы тоталитарлық тәртіпті зерттеп, сталиндік саяси қуғын-сүргіннің ауқымы туралы пікір-таластарға жол ашты. Р.Конквесттің айтуынша кеңестік тарихшылар жабық қорларға кіре алмай, яғни дәлел, фактілерге қолы жетпегендіктен тарихи шындықты жаза алмаған. Осы себептен, КСРО-дағы саяси қуғын-сүргіннің шынайы бейнесін шетелдік зерттеуші ғана көрсете алатын еді (Конквест, 1989: 3).

КСРО-да 1956 жылға дейін (КОКП-ның XX съезіне дейін) саяси қуғын-сүргін тарихын зерттеу қолға алынбағандығы мәлім. XX съезден кейін түрме мен еңбекпен түзету лагерлерінде болғандар естеліктер, әңгімелер жариялай бастады. А.С. Кан «Постсоветские исследования о политических репрессиях в России и СССР» зерттеуінде қозғалып отырған тақырып төңірегіндегі еңбектер Л.И. Брежнев тұсында кенеттен азайғандығын, сталиндік саясаттың біржақты сынға ие болғандығын жазады. Одан әрі зерттеуші репрессия туралы диссиденттердің шығармалары шет елдерде жарияланғандығын тұжырымдайды (Кан, 2003: 121).

1980 жылдардың ортасында бұқаралық ақпарат құралдары беттерінде сталинизмнің мәні туралы көптеген мақалалар жарияланды (қайта құру бағытына байланысты). Нәтижесінде, 1988-1991 жылдары Кеңестік тарихшылар кеңестік үлгідегі тоталитарлық тәртіп пен сталиндік қуғын-сүргін тақырыптары төңірегінде салмақты зерттеулер жүргізе бастады. Мәселен, А.И. Солженицын «Архипелаг ГУЛАГ: опыт художественного исследования. 1918-1956», Н.С. Гаджиев «Тоталитаризм как феномен XX века» (Гаджиев, 1992: 2), «История и сталинизм» (құрастырған: А.Н. Мерцалов) және т.б. еңбектер жарық көрді. 1988-1991 жж. жаппай қуғын-сүргін көлемі, жаппай жазалаудың себептері, жіберілген заңсыздықтар туралы құнды фактілерге толы монографиялар, мақалалар жинағы көптеп жарық көре бастады (Вергенов, 1992: 178).

КСРО ыдыраған соң тоталитаризм түрлі деңгейде зерттеліне бастады. Зерттеушілердің «құпия» қорларға қолы жетіп, жаңа танымдағы еңбектер жариялана бастады. Сонымен қатар, отбасыны социалистік жанұяға айналдыру саясатының жүргізілу деңгейі туралы да зерттеушілер

назарынан тыс қалмады. Мәселен, Геллер М., Некрич А. «Утопия у власти», - кітабында отбасын социалистік жанұяға айналдыру саясатының мәні мен мазмұнын зерделеген еді (Геллер, Некрич, 2000: 8).

Сондай-ақ әдебиеттер мазмұны да жылдан-жылға өзгеріп, журналистік мақалалардың орнына ғылыми негіздегі академиялық зерттеулер, яғни деректер негізінде жазылған көп томды еңбектер жарық көрді. 1990 жылдары сталиндік лагерлердің тарихына арналған еңбектер саны өскен (Хлевнюк, 1992: 73).

Елімізде де тәуелсіздік алған жылдардан бастап саяси қуғын-сүргін тақырыбы төңірегінде ғылыми еңбектер көптеп жарық көрді (Шаймуханова, Шаймуханова, 1997: 175).

К.Нүрпейісов, М.Қозыбаев, М. Қойгелдиев, Т.Омарбеков, Қ.Алдажұманов және өзге де тарихшы ғалымдардың Отандық тарих ғылымының дамуына сүбелі үлес қосқан еңбектері (кеңестік тоталитарлық қоғамның қылмысын әшкерелейтін) оқырманға жақсы таныс. Тарихшы ғалымдар деректер негізінде жазылған құнды еңбектері арқылы тарихи сананы көтеруге, ұлттық сананы дамытуға өлшеусіз үлес қосты.

Алайда, сталиндік қуғын-сүргін зобалаңының ауқымы адам ақылына сыймайтындығы соншалықты, зерттейтін мәселелер де жеткілікті.

1930-50 жылдардағы Ақмола облысындағы жаппай саяси қуғын-сүргінге ұшырағандарға арналған естелік кітабында, Ақмола лагерінің тарихы, әсіресе 3-4 жастағы балаларды аналарынан тартып алу және оларды арнайы сәбилер үйлеріне жіберу, өсіп қалған балаларды ата-аналарынан бас тартуға мәжбүрлеген заңсыздықтар туралы мәліметтер бар. Алайда, жазықсыз қудаланған әйелдердің ұлттық құрамы, білімі, қызметі, жаза түрі сынды көптеген зерттеу жұмысына қажетті мәліметтер облыстар бойынша нақты көрсетілмеуде. Сондықтан, Ақмола облысы бойынша саяси қуғын-сүргінге ұшыраған әйелдерді зерттеу бүгінгі күн талабы. Өзекті мәселелердің бірі.

Материалдар мен әдістер. Сталиндік қуғын-сүргін жылдарында жазықсыз азап көрген, жазаланған аналардың естеліктері негізінде, сонымен қатар Алматы (ҚР Орталық мемлекеттік архиві), Астана қалалық мемлекеттік архивіндегі, Ақтөбе облыстық архивіндегі деректер негізінде мақала даярланды. Сонымен қатар, <https://ru.openlist.wiki> сайтында «Хранить вечно: Книга памяти жертв массовых политических репрессий 30–40-х и нач. 50-х гг. Ч. 1: 58-я статья. Акмолинская обл.», – кітабының электронды нұсқасы бар. Аталған сайтта Ақмола облысы бойынша ҰҚҚД – нің (ДКНБ) саяси қуғын-сүргінге ұшыраған тұлғалар туралы материалдары салынған. Онда 58 баппен сотталған 4350 адамның тізімдері, ұлты, туған жылы, жынысы, білімі, кәсібі, сотталған жылы, қандай баппен сотталғаны, неше жылға сотталғаны, жаза түрлері жазылған. Аталған еңбектен жазықсыз жазаланған әйелдердің ұлттық құрамы, білімі, қызметі, кәсібі және т.б. талданды.

Талқылау. Түрмелер мен еңбекпен түзету лагерлері, еңбекпен түзету колониялары кеңес мемлекетінің ажыратылмас бөлігі болды. ГУЛАГ әлемнің барлық тіліне енді. 1923 жылы 21 тамызда сотталған әйелдерді Ногинск әйелдер түрмесіне қамау туралы айтылады (Росси, 1991: 8). Кеңес өкіметі бас бостандығынан айырылғандар еңбегін тегін пайдалануды мақсатты түрде жоспарлаған. И. Сталин 1929 жылы КСРО-да еңбекпен түзету лагерлер жүйесін кеңінен дамытуды жан-жақты ойластырып, осыған қатысты 1930 жылы 7 сәуірде арнайы қаулы қабылдаған (Ақтөбе ОММ, 1: 6). 1930 жылдың ортасына дейін көптеген қаулылар жарық көрген. Саяси қуғын-сүргін «жоспарына» әйелдер де ілікті. Ақтөбе облыстық мемлекеттік архивінде «Отчеты и отчетные доклады о работе ИТК» деп аталатын құжатта әр жылдарға арналған еңбекпен түзету колонияларының есептік баяндамалары сақталған (Ақтөбе ОММ, 1: 11).

Архив деректеріне үңілгенде лагерлік жүйенің алғашқы қалыптасу уақытында тұтқын әйелдерге қатысты мәліметтер кездеспейді.

1920-30 жылдары КСРО аумағында Колыма, Магадан, Воркут, Сібір, Урал, Қазақстан және өзге де өңірлерде концентрациялық лагерлер құрылды. 1930 жылы КСРО ХКК «Қазақ еңбекпен түзету лагерлерінің ұйымдастырылуы туралы» қаулы қабылдайды. Қазақстанның «аграрлық-мәдени және саяси-шарушылық жағдайын ескере» отырып, қазақ даласы «түрме мен лагерлер орталығына» айналдырылады (Ақтөбе ОММ, 1: 28). Деректерден 1930 жылдың ортасынан бастап тегін жұмыс күшін пайдалануға қатты көңіл бөлінгендігін байқаймыз (Росси, 1991: 15). Кейбір

зерттеушілердің пікірінше кеңестік ГУЛАГ-та (Заңнан тыс құлдық) қылмыскерлер құлдардың ролінде болды (Кравченко, 1999: 300).

1930 жылдың ортасына дейін әйелдерге арналған арнайы лагерлер болмады (Астана ҚММ, 5731: 85). 1937 жылғы 15-тамыздағы ПХК-ның № 00486 шұғыл бұйрығы «Отанын сатқандардың отбасы мүшелеріне» арналған арнайы лагерлерді құруға жол ашты. РСФСР Қылмыстық Кодексінің 58-бабымен сотталған әйелдерді басқаларға қоспай, бөлек қамау бұйырылды. Нарым өлкесі мен Қазақстандағы Торғай ауданы осындай лагерьлерді құру аймақтары болып белгіленген.

1930 жылы Қазақстандағы 23 тұтқындау орындарында сотталған әйелдер болғаны белгілі. Алайда, түрмелердегі әйелдердің саны сол жылдардағы құжаттарда көрсетілмейді (ҚР ОМА, 309: 3). 1928-1931 жылдары адамдарды «соттаудың» неше түрлі әдістері жетілдіріліп, ОГПУ-дің қолында репрессияны жүргізудің даяр тетігі болды.

1930-шы жылдардың ортасында саяси қуғын-сүргін жүгізудің өзіндік жолы қалыптасты. Жалған айыптаулар, бір адамға жала жабу арқылы бірнеше адамды ұстау арқылы репрессия жаппай әрі жалпылама бағыт алды. Астық, ет дайындау, бай-кулакты тап ретінде жою, социалистік меншікті қорғау науқандарында халыққа қарсы репрессиялық шаралар қарқынды қолданылды. Жоғарыдан үсті-үстіне келіп жатқан бұйрықтар қуғын-сүргінді жеделдетті. Мәселен, ЮХК сот-тергеу органдары астық дайындау науқаны барысындағы «жұмыстары» туралы мәліметті екі апта сайын жинаған. Көптеген адамдардың үстінен қозғалған қылмыстық істер заңсыз болған. Оны архив құжаттары дәлелдейді. Деректерде: «...1928 жылы сотталған шаруалар өз өнімдерін сатпаған және алыпсатарлықпен айналыспаған. Олардың көпшілігінде астықты сату үшін ауылдық кеңестен алынған рұқсат қағаз болған. Астықты мұқтаждықтары бойынша сатқан. Бірақ олардың үстінен заңсыз негізде қылмыстық іс қозғалған» – деп жазылған. Жоспарды орындай алмағандарды да, орындата алмағандарды да тұтқындау жоғарыдан қатаң бұйырылды. РСФСР ҚК-нің баптары бұрмаланғандықтан жаппай жазаланғандар саны күрт артқан.

ҚК 61-3 бабы науқан жоспарын орындамау мақсатында алдын-ала келісіліп, ұйымдасқан топты жазалауға арналғанымен, осы баппен жалғыз адамды да соттаған.

Айыпқа тартылған тұлғаны «қылмыскер» атандыру үшін бірін-бірі танымайтын, әр ауылдан шыққан айыпкерлерді топтап, байланысы жоқ бірнеше істер біріктірілгендігі, астық тапсырмағандардың мүлкін тәркілеу кезінде мал-мүлкінен айырылғысы келмей, кеңес өкіметіне қарсы сөз айтқандардың іс-әрекеті «террористік акт» ретінде бағаланғандығы, ҚК-тің 58-8 бабымен ату жазасына кесілген. Тіпті, ауылдарында бай-кулак қалмағандығын айтқан ауылдық кеңес төрағалары да, осы баппен атылып кете барған. «Науқан жоспарын орындауға шамамыз келмейді» деген сөзді айтқандарды «кеңестерге қарсы үгіт-насихаты» үшін ҚК-нің 58-10 бабымен соттау үрдіс алған. Науқандар барысында өткізілген жиналыстарда білім деңгейінің төмен дәрежесі салдарынан сөз сөйлей алмаған кеңес қызметкерлері ҚК-тің 111 бабымен жазаланған. Нәтижесінде түрмелерге адам сыймай, сотталғандар адам төзгісіз жағдайда «жазаларын» өтеген (Сарсембина, 2016: 164). Мәселен, архив құжаттарындағы «1933 жылы 65 орындық Әулиеата түрмесінде 1200 адам қамалған. Олар отырып ұйықтайды. Түрмеде аштан өлу өте жиі кездеседі. Аштан өлгендердің мәйіті бірнеше күн камерада жатып қалады. Тұтқындар аштықтан бір-бірінің саусақтарын тістейді. Жергілікті әкімшілік бұл жағдайға көңіл бөлмеуде» – деген жолдар жан түршігерлік жағдайды көрсетеді. Түрмедегі тұтқындардың шамадан тыс болуы «таптық күрестің шиеленісуінен» деп түсіндірілді. Кейбір түрмелерде қылмыстық іс қозғалмай қамалған азаматтар да болған. Дәлел келтірер болсақ, 1931 жылы 112 орындық Қызылорда түрмесіндегі 325 адамның 203-нің ешқандай мәліметсіз қамалғаны анықталған. Ал, 300 адамның түрме қабырғасының жанында көшеде «қамауда» жатқандығы белгілі болады (Астана ҚММ, 5763: 10). Кеңестік тоталитарлық қоғамның заңсыздықтарын осылайша шексіз тізіп айта беруге болады.

Жазықсыз жазаланған әйелдер саны әлі күнге дейін әр түрлі мөлшермен айтылады. РСФСР ҚК 58-бабының әр түрлі тармақтарымен сотталған әйелдердің барлығы дерлік ақталды ма? – деген заңды сауал туындайды.

Деректерде саяси қуғын-сүргінге ұшыраған әйелдердің аты-жөні, тегі, үкімі, туған жылы және өзге де қажетті дерек көздерінің жүйесіз жазылғандығын, тіпті кейде жазылмай қалғандығын да

айтуымыз керек. Түрмедегі әйелдердің қылмыстық іс-қағаздары дұрыс толтырылмаған. 1931 жылы тұтқындардың іс қағаздарын жүйелі толтыру туралы айтылғанымен, нәтижесіз қалған. Грамматикалық қателерден көз сүрінеді (Астана ҚММ, 5763: 13). 1933–1934 жылдары сотталғандар санын дұрыс есептеу туралы қайта-қайта айтылады. Сотталғандар тізімі жүйесіздікпен жазылған. Бір айдағы тізімде әйелдер жазылады, ал екінші айдағы тізімде жазылмайды.

Сарғайған парақтардағы қарандашпен жазылған жазықсыз жапа шеккендердің есімдері кейде дұрыс, анық көрінбейді де. Қағаз бетінен өшіп қалу қаупі де жоқ емес. «Қылмысқа тартылған» әйелдердің жеке істерінде зерттеу ісіне қажетті деректер толық табылмайды. Дәлел келтірсек: Ақмола түрмесіндегі сотталған әйелдердің қылмыстық істерінің басым көпшілігі 1 парақтан тұрады. Онда келесідей мазмұндағы деректер бар: № 1092 іс: Байғанатова Татий 1932 жылы ҚК-ң 166-72 баптарымен сотталған. Жасы 45-те. Партияда жоқ. Кедей. Колхозда жұмыс жасайды. Байғанатов Мақсұтпен бірге ат ұрлаған. Басқа дерек жоқ. Қылмыстық істердің кейбірінде жазаға тартылған әйелдердің бармақтарының ізі басылып, түр сипатына (шашының түсі, бойының ұзындығы және т.б.) қысқаша анықтама берілген (Астана ҚММ, 1092:1).

Нәтижелер. Мақалада саяси қуғын-сүргін жылдарында отбасы бірлігіне қарсы бағытталған саясаттың мәні мен мазмұны зерделенді. Енді, тікелей Ақмола облысы бойынша жазықсыз жазаланған әйелдерге қатысты айтсақ. <https://ru.openlist.wiki> сайтында «Хранить вечно: Книга памяти жертв массовых политических репрессий 30–40-х и нач. 50-х гг. Ч. 1: 58-я статья. Ақмолинская обл.», – кітабының электронды нұсқасы бар. Осы кітап бойынша Ақмола облысында 1616 әйел саяси қуғын-сүргінге ұшыраған. Алайда, көпшілігінде ұлттары, білімі, кәсібі көрсетілмеген. Аталған сайтта Ақмола облысы бойынша ҰҚҚД-нің (ДКНБ) саяси қуғын-сүргінге ұшыраған тұлғалар туралы материалдары салынған. Онда 58-баппен сотталған 4350 адамның тізімдері, ұлты, туған жылы, жынысы, білімі, кәсібі, сотталған жылы, қандай баппен сотталғаны, неше жылға сотталғаны, жаза түрлері жазылған. Алайда, көп адамның туған жылы көрсетілмеген. Осы мәліметтерді талдағанда, РСФСР ҚК 58-бабымен сотталған әйелдер саны-275 (Ақмола облысы бойынша). Оның ішінде ату жазасына кесілген әйелдер саны-26. Ұлттық құрамы келесідей: Қазақ – 9; орыс – 100 (оның ішінде Қазақстанда туғандары – 35); еврей – 10; неміс – 40; поляк – 68; белорус – 7; қытай – 11; латыш – 1; түркімен – 1; фин – 5; кәріс – 1; украин – 14 (Қазақстанда туғаны – 3); балкарка – 2; мордва – 1; чех – 1; коми – 1; ұлты көрсетілмеген – 3.

Бастауыш білімі бары – 142; орта білімді – 71 (оның 31-і аяқталмаған орта білімді); жоғары білімді – 16 (оның ішінде аяқталмаған жоғары білімді – 3); сауатсыз – 32 адам.

Кәсіптері, қызметтері келесідей: жұмысшы – 29; колхозшы – 51; үй шаруасында – 9; жұмыссыз – 1; сауыншы – 1; тігінші – 6; актриса – 1; еден жуушы – 5; етікші – 2; мұғалім – 10 (1-уі завуч); оқушы – 2; аға пионервожатый – 1; шетел тілі бойынша инспектор – 1; аспазшы – 1; малшы – 1; дәрігер – 1, медсестра – 6; санитарлық дәрігер көмекшісі – 1; аптека меңгерушісі – 1; меңгерушісі – 1; артель меңгерушісі – 1; сотталғандар – 5; бухгалтер – 1; есепші – 3; кассир – 2, сатушы – 2; хатшы – 2; бригадир – 1; агроном – 2; метастанция бақылаушысы – 1.

Ату жазасына кесілгендердің ұлттық құрамы: 2 поляк, 1 украин, 6 орыс, 2 неміс, 9 қытай, 3 еврей, 2 фин, 1 кәріс. Атылғандардың қатарында 22 жастағы Шульман Эсфира (ұлты еврей, тігінші) 1937 жылы 4 қарашада ұсталып, 1938 жылы 29 тамызда атылған (Сарсембина, 2016: 265).

Барлығы дерлік 1937-1938 жж. атылған. Олардың қатарында 12 адам жұмысшы, колхозшы, тігінші, еден жуушы, етікші болса, 1 медсестра, 1 меңгеруші, 1 аптека меңгерушісі, 1 артель меңгерушісі, 1 санитарлық дәрігер көмекшісі де бар. Ал, кейбірінде қандай кәсіппен айналысқаны көрсетілмеген.

Адамдарды жазықсыз айыптау кеңес өкіметі орнаған жылдардан басталды. Енді, жазықсыз жазаға тартылған әйелдердің ұсталған, сотталған жылдарын қарастырсақ. 1919-20 жж 1 әйел сотталған. 1929–30 жж. 4 адам, оның 1-уі 10 жылға, қалғандары 1-5 жыл мерзіммен бас бостандықтарынан айырылған. 1933 ж. 1 адам, 1935 ж. 5 адам (3 жыл мерзіммен), 1937 ж. 10 адам АЖК, 10 адам 10 жыл мерзіммен, 3 адам 3-4-5 жыл мерзіммен сотталған, ал 2 адамға қылмыстық іс тоқтатылған. 1938 ж. 18 адам АЖК. 4 адам 10 жылға, 3-уі 1-5 жылға, 1-уі 8 жылға сотталса, 5 адамның қылмыстық ісі тоқтатылған. 3 адамның жазасы жазылмаған. 1939 ж. 3 адам 3 жылға, 1

адам 10 жылға бас бостандығынан айырылған. 1940 жылы 5 адам 10 жылға, 29 адам 5 жылға, 5 адам 6 жылға, 3 адам 8 жылға, 1 адам 4 жылға, 1 адам 7 жылға сотталған. 1941 жылы 27 адам 10 жылға, 6 адам 7-8 жылға, 3 адам 5-6 жылға, 1 адам 3 жылға, 1 адам 1 жылға сотталған. 1942 жылы 13 адам 10 жылға, 6 адам 5-6 жылға, 1 адам 3 жылға, 5 адам 7-8 жылға бас бостандығынан айырылған. 1943 жылы 12 адам 5 жылға, 2 адам 7 жылға, 2 адам 9-10 жылға, 1 адам 2 жылға сотталған, ал 1 адамның неше жыл мерзіммен жазаланғандығы көрсетілмеген. 1944 жылы 7 адам 5 жылға, 2 адам 6-7 жылға сотталады, 1 адам «ссылка» деп қана көрсетілген. 1945 жылы 5 адам 5 жылға, 3 адам 7-8 жылға, 2 адам 10 жылға сотталады. 1946 жылы 4 адам 5-6 жылға, 1 адам 10 жылға, 3 адам 8 жылға, ал 1947 жылы 1 адам 8 жылға, 1948 жылы 2 адам 10 жылға сотталады, ал 2 адамның қылмыстық ісі тоқтатылған. 1949 жылы 6 адам 10 жылға, 2 адам 8 жылға, 1 адам 25 жылға сотталады. 1950 жылы 5 адам 10 жылға, 1 адам 8 жылға сотталады, 1 адамның қылмыстық ісі тоқтатылған. 1951 жылы 2 адам 25 жылға, 1 адам 10 жылға сотталады, 1 адамның қылмыстық ісі тоқтатылған. 1952 жылы 2 адам 10 жылға, 1 адам 25 жылға сотталған. 1 адамға ЕТЛ (ИТЛ) деп қана жазылған. 1953 жылы 1 адам 25 жылға, 1 адам 5 жылға сотталады, ал 1 іс тоқтатылған. 1959 жылы 1 әйел 10 жыл мерзіммен бас бостандығынан айырылған [19]. Байқап отырғанымыздай 1937-1938 жж. және 1940-1943 жж. жазықсыз жазаланғандар саны басым.

1929-30 жылдары Ақмола облыстық халық сотымен сотталғандар арасында 150 әйел болса, оның 29-і спиртті ішімдіктерді сақтағаны үшін, 3-уі Кеңес өкіметіне қарсылығы үшін, 6-уы жаппай тәртіпсіздікке салынғаны үшін, ал 22-сі «Кеңес өкіметі туралы әңгіме айтқаны» үшін айыпқа тартылған. Басқа сотталған әйелдердің қылмыстары жазылмаған. Ал, 79 жасында РСФСР ҚК-ң 58-бабымен ОГПУ шешімімен сотталған (Қылмыстық ісінде жазылған) Кубжасарова Райсаны ақталғандар тізімінен таба алмадық. Айыпқа тартылған әйелдердің отбасы мүшелері туралы ақпарат, олардың жеке істерінде көрсетілмеген (Астана ҚММ, 523: 7).

Түрмелерде жазықсыз сотталған әйелдер қылмыс жасаған (адам өлтірген, адам тонаған) әйелдермен бірге қамалған. Соколова Нина Иванова өз естелігінде: «...Құлағымнан балалардың, әйелдердің жылаған дауыстары кетпейді. Алайда, түрмелерде рецидивистер «Урки» де болды. Оларды түрме өмірі шошындырмады (Абрамов, 2001: 119),-деп жазған еді. Естеліктерде жазықсыз сотталған аналардың түрмеге қамалып, балаларын тартып алғанда «өз халқына жасалған қандай заңсыздық» деп те жылағандығы да жиі айтылады. Өздерінің жесір қалғандығын білмеген аналар балалары мен күйеулерін ойлап қана өмір сүрген (Абрамов, 2001: 122).

АЛЖИР-де азап шеккен аналардың тағдыры ортақ болды. Түрмелер мен еңбекпен түзету лагерлерінде кеңес өкіметіне қауіпті «жат элементтер» деп аталған әйелдердің, «халық жауының» әйелдерінің өтініштеріне, жазған арыздарына мән берілмеген (Жұмағалиев, 1998: 3).

Тұжырымдар. Сонымен, ер азаматтар жаппай саяси қуғын-сүргінге ұшарағанда, олармен қатар әйелдер де «жазalandы». Айыпқа тартылған тұлғаның отбасы мүшелері «қылмысты» тиісті органдарға жеткізбегені үшін 5 жылдан 10 жылға дейінгі мерзіммен мүлкі тәркіленіп, сотталды. Отбасы мүшелері «қылмысты» білмеген жағдайда, сайлау құқығынан айрылып, Сібірдің алыс аудандарына 5 жыл мерзіммен жер аударылды. Ажырасып кеткен әйелдер де қылмыстық жауапкершілікке тартылды.

Кеңес өкіметі құрылған күннен бастап жүргізген қуғындау саясатына әйелдер де, балалар да іліккен. Саяси-экономикалық науқандар барысындағы заңсыздықтарға қарсы пікірлерге саяси мән берілген. Ашаршылық салдарынан бала-шағасын аштан өлтірмеу мақсатында өз малын өзі сойып жегендердің де жазықсыз жазаланғандары белгілі. Сол бір зобалаңнан аман қалған отбасы кемде кем. 1935 жылғы 8 сәуірдегі заң 12 жастағы балаларды да ересектермен бірдей жауапқа тартуды өмірге енгізді. Өмірдің қатігездінен бейхабар бейкүнә қаншама сәбилердің тағдыры ойыншыққа айналды. Балалар үйінде қайтыс болған сәбилер қаншама!

ЧСИР (Отанын сатқандардың отбасы мүшесі) немесе ЖИР (Отанын сатқандардың әйелдері) сөзі сот істерінде күнделікті қолданылды. «Халық жауы» атанған азаматтармен бірге қызметтес болған, сонымен қатар өндіріс, құрылыс салаларында жұмыс жасаған әйелдердің басым көпшілігі қудаланды. ОГПУ мәліметтерінде жаңсақ айтылған пікірі үшін қылмысқа тартылған әйелдер көп кездеседі. Алайда, сол жылдардағы тұтқындау орындары мен еңбекпен түзету лагерлері,

колонияларының құжаттарды жүйесіз толтыру салдарынан, қуғын-сүргінге ұшыраған әйелдердің нақтылы есебін келтіру қиын. Саяси қуғын-сүргінге ұшырағандардың есебі сталиндік қуғын-сүргіннің көлемін анықтауға көмектеседі.

Қазақстанға жер аударылып келген әйелдер де саяси қуғын-сүргіннен аман қалмады. 1932-1934 жылдары «қоғамдық меншікке қол сұққандар» көп болса, 1935-1938 жж. «контрреволюциялық» және кеңестерге қарсы іс-әрекеті немесе теріс пиғылы үшін сотталғандар қатары артады. 1935 жылдан бастап қылмыс жасаған 12 жастағы балалар да, ересек адамдармен бірдей жазаланғандығын жоғарыда айттық. 1936 жылдан бастап отбасы мен неке туралы жаңа заң қабылданып, ажырасу қиындайды. Осылайша мемлекет отбасының ішкі өміріне араласа бастайды. Тіпті, күйеулерінің «халық жауы» болғанына сенбей, тиісті орындарға арызданған әйелдер де қылмыстық жауапкершілікке тартылған. Себебі, үкімет пен партия шешімдеріне «сенбеуге» адамдардың құқығы болмады.

ЕТЛ (еңбекпен түзету лагерлері), ЕТК (еңбекпен түзету колониялары) және түрмелердегі айрықша «қауіпті элементтерге» таптық көзқараспен қарау қажеттілігі де жоғарыдан қатаң бұйырылған. Айыпталғандарды түрмеден лагерге, лагерден түрмеден немесе лагерден лагерге ауыстырғанда құжаттар жиі жоғалған.

Сонымен, кеңестік тоталитарлық қоғам тұсында бұрын-соңды болмаған қатігездік түрлері өмірден орын алды. Адамдардың өмірі ойыншыққа айналды, тағдырлары тәлкек болды. Адамдар үрей мен қорқынышта өмір сүрді. Түрмелер мен еңбекпен түзету лагерлер көптеп құрылды. Түрмелер мен ЕТЛ-дағы әйелдер жағдайы адам төзгісіз, өте ауыр болғандығы деректерде көп жазылады. Түрмелер мен еңбекпен түзету лагерлеріне тән басты ерекшелік сотталғандар санының шамадан тыс әрі олардың арасында жұкпалы аурулардың көп болуы еді.

Ақмола облысы бойынша қуғын-сүргінге ұшыраған әйелдерді зерделегенде, олардың басым көпшілігінің 1937-1938 жылдары ұсталғандығын байқаймыз.

Жазықсыз жазаланғандардың басым көпшілігі колхозда жұмыс жасаған және жұмысшылар (80 әйел). 2 оқушы мен 10 мұғалім, үй шаруашылығындағы 9 әйел сотталған. Сырттан арнайы қоныс аударылған әйелдер саны келесідей: орыс – 65; еврей – 10; неміс – 40; поляк – 68; белорус – 7; қытай – 11; латыш – 1; түркімен – 1; фин – 5; кәріс – 1; украин – 11; балкарка – 2; мордва – 1; чех – 1; коми – 1.

Жазықсыз жазаланған әйелдердің басым көпшілігінің бастауыш білімі болған (142 адам). Орта білімділері (71 адам) және жоғары білімділері (16 адам) аз. 32 адам сауатсыз деп көрсетілген.

Сонымен, саяси қуғын-сүргінге ұшыраған әйелдерді толыққанды зерттеп, толыққанды ақтау жолында жұмыстар атқарылуда. Саяси қуғын-сүргін тақырыбы бұл бірнеше жылдарға созылатын тыңғылықты зерттеу жұмыстарын талап етеді.

Отбасы тәрбиесі дара тұлғаны қалыптастырады. Отбасы құндылықтары арқылы тұлға қалыптасып, елі мен жеріне адал, адамзатты сүйетін адам өсіп жетіледі. Отбасын социалистік жанұяға айналдыру саясаты қарқынды жүргендіктен ата-баба, тек, әулет тарихына тереңдеу шет қала бастады. Шыққан тегі колхозшы болу мақтанышқа айналды. Бұл да кеңестік саясаттың бір жемісі еді. Себебі, билікке қарсы шықпайтын, өз өмірі өзне ұнайтын адамды қалыптастыру мақсат етілді. Кеңестер билігі ғасырлардан тамырын тартқан ұлттық құндылықтарды жоюға ұмтылды. «Құдайсыз» адамды қалыптастыру сынды шаралар адамдыққа жат қасиеттерді туындатты. Осы мақсатпен де діни тұлғаларымыз бен аузы дуалы ақсақалдарды репрессиялық машина өз құрдымына жұтты.

Қорытынды. Сонымен, жазықсыз жазаланса да, балаларынан тірідей айрылып азаптанса да, қорлық пен белден кешкен азапқа төтеп бере білген аналар бейнесі тарихта қалды. Олар жолдастарына психологиялық, моральдық жағынан тірек болған әйелдер рухы биік ерекше әйелдер еді. Әсіресе, саяси қуғын-сүргін зобалаңында шиеттей балаларын қалдырып немесе соңынан шұбырта ерте жүріп, аштық пен суыққа да қарамай, Ресей, Сібір өңірлеріндегі лагерлерге күйеулерін бірнеше мәрте іздеп барған аналардың жігер, қайраты кейінгі ұрпаққа мәңгі өнеге. Ал, лагерден оралған соң да шаңырағын шайқалтпай, өмірдің қиындығымен күресе жүріп, мойымай

балаларын іздеп тауып алып, оқытып, қатарынан кем қалдырмай тәрбиелеген аналар ерлігі ешқашан ұмытылмайды.

Әдебиеттер мен деректер тізімі

- Абрамов Д. Места заключения и репрессированные. – Алматы: Глобус, 2001. – 142 с.
- Байганатова Татии // Астана ҚММ. 65-қ., 1-т., 1092-іс, 1-п.
- Баллестрем К. Априори теории тоталитаризма // Вопросы философии. – 1992. – № 5. – С. 17-20.
- Вергенов Л.Н. Закат тоталитаризма. Сумерки России // Россия и современный мир. – 1995. – № 3. – С. 178-185.
- Гаджиев К. Тоталитаризм как феномен XX века // Вопросы философии. – 1992. – №2. – С. 3-25;
- Геллер М., Некрич А. Утопия у власти. История Советского Союза с 1917 года до наших дней. – Москва: Миг, 2000. – 856 с.
- Жұмағалиев З. Сыр сандық // Орталық Қазақстан. – 1998. – 12 ақпан.
- Кан А.С. Постсоветские исследования о политических репрессиях в России и СССР // Отечественная история. – 2003. – № 1. – С. 115-123.
- Капелюшников Р.И. «Дорога к рабству» и «дорога к свободе»: полемика Ф.А. Хайека с тоталитаризмом // Вопросы философии. – 1990. – № 10. – С. 99-112.
- Конквест Р. Большой террор // Нева. – 1989. – № 9. – С. 26-148.
- Книга приказов по ИТК. 1930-1931 гг. // Астана ҚММ. 65-қ., 1-т., 5763-іс, 10 п.
- Кравченко А.И. Социология. – Екатеринбург: Деловая книга, 1999. – 368 с.
- Красная книга ВЧК / Под. ред. А.С. Валидова.-Москва: Политиздат, 1990. – 250 с.
- Кубжасарова Райса // Астана ҚММ. – 65-қ., 1-т., 523-іс, 7-п.
- Отчеты и отчетные доклады о работе ИТК за 1929-1930 гг. // Ақтөбе ОММ. 13-қ., 2-т., 1-іс, 6-п.
- Отчеты о деятельности НКЮ за 1930 г. // ҚРОММ. 1380-қ., 2-т., 309-іс, 3-п.
- Росси Ж. Справочник по ГУЛАГУ. – Москва: Просвет, 1991. – Ч.1. – 269 с.
- Сарсембина К. 1920-1930 жж. Саяси қуғын-сүргін қасіреті // Материалы XIV Международной научно-практической интернет-конференции «Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации»: Сб. науч. трудов. – Переяслав-Хмельницкий, 2016. – Вып. 14. – 164-167 с.
- Хайек Ф.А. Дорога к рабству // Вопросы философии. – 1999. – № 11. – С. 123-165.
- Хлевнюк О.В. Принудительный труд в экономике СССР. 1929–1941 гг. // Свободная мысль. – 1992. – №2. – С. 73-84; Земсков В.Н. ГУЛАГ (историко-социологический аспект) // Социологические исследования. – 1991. – № 6. – С. 10-27, № 7. – С. 3-16.
- Циркуляры сводные ведомости и акты. 31.01.1929 – 7.05.1931 г. – Астана. ҚММ. 65-қ., 1-т., 5731-іс, 85-п.
- Шаймуханов Д.А., Шаймуханова С.Д. Карлаг. – Караганда, 1997. – 175 с.

References

- Abramov D. Mesta zaklyucheniya i repressirovannyye [Places of detention and repressed]. – Almaty: Globus, 2001. – 142 s. [in Russian]
- Bayganatova Tatii // Astana RSA – 65-k., 1-t., 1092-is, 1-p.
- Ballestrem K. Apriori teorii totalitarizma [A priori the theory of totalitarianism] // Voprosy filosofii. – 1992. – № 5. – S. 17-20. [in Russian]
- Vergenov L.N. Zakat totalitarizma. Sumerki Rossii [The decline of totalitarianism. Twilight of Russia] // Rossiya i sovremennyy mir. – 1995. – № 3. – S. 178-185. [in Russian]
- Gadzhiev K. Totalitarizm kak fenomen XX veka [Totalitarianism as a phenomenon of the twentieth century] // Voprosy filosofii. – 1992. – № 2. – S. 3-25. [in Russian]
- Geller M., Nekrich A. Utopiya u vlasti. Istoriya Sovetskogo Soyuzs s 1917 goda do nashikh dney [Utopia is in power. History of the Soviet Union from 1917 to the present day]. – Moskva.: Mig, 2000. – 856 s. – S. 8-185. [in Russian]
- Zhumağaliyev Z. Syr sandyk [Secret chest] // Ortalyq Qazaqstan. – 1998. – 12 aqpan. [in Kazakh]

Kan A.S. Postsovetskiye issledovaniya o politicheskikh repressiyakh v Rossii i SSSR [Post-Soviet Studies on Political Repression in Russia and the USSR] // Otechestvennaya istoriya. – 2003. – № 1. – S. 115-123. [in Russian]

Kapelyushnikov R.I. «Doroga k rabstvu» i «doroga k svobode»: polemika F.A. Khayyeka s totalitarizmom ["The road to slavery" and "the road to freedom": F.A. Hayek with totalitarianism] // Voprosy filosofii. – 1990. – № 10. – S. 99-112. [in Russian]

Konkvest R. Bol'shoy terror [Great terror] // Neva. – 1989. – № 9. – S. 126–148. [in Russian]

Krasnaya kniga VCHK [Red Book of the VCHK] / Pod. red. A.S. Validova.-M.: Politizdat, 1990.-250 s. [in Russian]

Kubzhasarova Raysa // Astana RSA. – 65-k., 1-t., 523-ís., 7-p.

Otchety i otchetnyye doklady o rabote ITK za 1929-1930 gg. [Reports and reports on the work of the ITC for 1929-1930.] // Aqtobe RSA – 13-k., 2-t., 1-ís, 6-p.

Rossi Zh. Spravochnik po GULAGU [Guide to the Gulag]. – M.: Prosvet, 1991. – CH.1. – 269 s. [in Russian]

Sarsembina K. 1920-1930 zhzh. Sayasi kugyn-syrgin kasireti [1920s-1930s The tragedy of political repression]//Materialy KHIV Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy internet-konferentsii «Tendentsii i perspektivy razvitiya nauki i obrazovaniya v usloviyakh globalizatsii»: Sb. nauch. trudov. – Pereyaslav-Khmel'nitskiy, 2016. – Vyp. 14. – 164-167 s. [in Kazakh]

Khayyek F.A. Doroga k rabstvu [The road to slavery] // Voprosy filosofii. – 1999. – № 11. – S. 123–165. [in Russian]

Khlevnyuk O.V. Prinuditel'nyy trud v ekonomike SSSR. 1929–1941 gg. [Forced labor in the economy of the USSR. 1929-1941] // Svobodnaya mysl'. – 1992. – №2. – S. 73-84 [In Russian]

Zemskov V.N. GULAG (istoriko-sotsiologicheskii aspekt) [GULAG (historical and sociological aspect)] // Sotsiologicheskiiye issledovaniya. – 1991. – № 6. – S. 10–27, № 7. – S. 3–16. [in Russian]

Tsirkulyary svodnyye vedomosti i akty. 31.01.1929 – 7.05.1931 g. [Circulars summary statements and acts. 01/31/1929 - 05/07/1931] – Astana RSA. – 65-k., 1-t., 5731-ís, 85-p.

Shaymukhanov D.A., Shaymukhanova S.D. Karlag [Karlag]. – Karaganda, 1997. – 175 s. [In Russian]; Kukushkina A.R. Akmolinskiy lager' zhen «izmennikov Rodiny»: istoriya i sud'by [Akmola camp of wives of "traitors to the Motherland": history and fate]. – Karaganda, 2008. – 248 s. [in Russian]

Kravchenko A.I. Sotsiologiya [Sociology]. – Yekaterinburg: Delovaya kniga, 1999. – 368 s. [in Russian]

МРНТИ 03.00.20

ЖЕНЩИНЫ, ПОДВЕРГШИЕСЯ ПОЛИТИЧЕСКИМ РЕПРЕССИЯМ (ПО АКМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ)

К.К. Сарсембина¹, М.М. Козыбаева², Х.Б. Маслов^{1*}

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Казахстан, Нур-Султан

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, Казахстан, Алматы

*Корреспондирующий автор

E-mail: kuralai_sk@mail.ru (Сарсембина), koz.mahabbat_85@mail.ru (Козыбаева), halel_86@mail.ru (Маслов)

Аннотация. В статье исследуется судьба невинных женщин, подвергшихся преследованиям и пострадавших в Акмолинской области в годы сталинских политических репрессий. Как известно, когда мужчин подвергали массовым репрессиям, сопровождавшие их женщины также подвергались политическим репрессиям. Судьба невинных матерей – это преступление тоталитарной системы советского образца. Хорошо известно, что реорганизация судебной системы в 1920-1930-е гг. была

подготовкой к репрессиям. Грубые нарушения допущены судебными органами. В целом политические репрессии затронули как женщин, так и подростков. Невинные дети остались живыми сиротами НКВД.

В архивных документах иногда не указывались имена, фамилии, приговоры, годы рождения и другие соответствующие источники о женщинах, подвергшихся политическим репрессиям. Судимость задержанных составлялась неверно. Точные оценки количества осужденных в тюрьмах неоднократно делались в 1933-1934 годах, но безрезультатно. В следственных изоляторах не всегда предоставлялись списки осужденных. Например, женщины находились в списке в течение одного месяца, но отсутствовали в списке во втором месяце. В статье описаны национальность, род занятий, образование, виды наказаний, применяемых к женщинам – жертвам политических репрессий в Акмолинской области и др. данные были проанализированы.

Ключевые слова: политические репрессии, тоталитаризм, национальное сознание, семья, политика, государство, духовность, репрессивные меры, депортация.

IRSTI 03.00.20

WOMEN WHO WERE SUBJECTED TO POLITICAL REPRESSION (IN THE AKMOLA REGION)

K.K. Sarsembina¹, M.M. Kozybayeva², Kh.B. Maslov^{1*}

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Nur-Sultan

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Kazakhstan, Almaty

*Corresponding author

E-mail: kuralai_sk@mail.ru (Sarsembina), koz.mahabbat_85@mail.ru (Kozybayeva), halel_86@mail.ru (Maslov)

Annotation. The article examines the fate of innocent women who were persecuted and suffered in the Akmola region during the years of Stalin's political repression. As you know, when men were subjected to massive repression, the women accompanying them were also subjected to political repression. The fate of innocent mothers is a crime of the Soviet-style totalitarian system. It is well known that the reorganization of the judicial system in the 1920s and 1930s. was preparation for repression. Gross violations were committed by the judicial and investigative authorities. In general, political repression has affected both women and adolescents. Innocent children were left living orphans of the People's Commissariat of Internal Affairs.

The archival documents sometimes did not indicate the names, surnames, sentences, years of birth and other relevant sources about women who were subjected to political repression. The convictions of the detainees were drawn up incorrectly. Accurate estimates of the number of convicts in prisons were made several times in 1933-1934, but to no avail. In pre-trial detention centers, lists of convicts were not always provided. For example, women were on the list for one month, but were not on the list for the second month. The article describes nationality, occupation, education, types of punishments applied to women - victims of political repression in the Akmola region, and other data were analyzed.

Key words: political repression, totalitarianism, national consciousness, family, politics, state, spirituality, repressive measures, deportation.

Авторлар туралы мәлімет:

¹Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

¹PhD доктор

^{1*}PhD доктор

ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ АСПЕКТЫ СОСТОЯНИЯ КАЗАХСКОЙ ДИАСПОРЫ В ТАРБАГАТАЙСКОМ АЙМАКЕ СУАР КНР

А.Т. Абдулина^{1*}

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, Казахстан, Алматы

*Корреспондирующий автор

E-mail: abd_aksunkar@mail.ru (Абдулина)

Аннотация. Данная статья представляет результаты этносоциологического исследования казахской диаспоры в Тарбагатайском аймаке Китая в 2013 г. Анализ социокультурной инфраструктуры показал, что китайское руководство уделяет внимание развитию системы учреждений культуры, в особенности в городах. Однако в сельской местности обеспеченность музеями, библиотеками, Домами народного творчества недостаточная. В образовательной сфере есть потребность в расширении системы бесплатного дошкольного образования для всех категорий жителей, в внедрении казахского языка в высшее образование для мотивации казахских детей к обучению на родном языке в средних школах.

Что касается жилищ, то у казахов Китая распространен преимущественно трехкамерный дом «*қарсы үй*», а также смежные дома с изолированными входами с фасада здания для отпочковавшихся молодых семей. Интерьер большинства обследованных домов сельских казахов весьма непритязателен, характеризуется традиционным убранством. Наиболее ярко трансформация быта отразилась на костюме казахов, которые одеваются в современные виды одежды европейского стиля, но с налетом восточной провинциальности. Исследование этнокультурных изменений в основных компонентах материальной культуры казахской диаспоры в Китае показало более медленные темпы урбанизации и медленное размывание этнодифференцирующих признаков по сравнению с казахами в Республике Казахстан.

Ключевые слова: диаспора, казахи, материальная культура, социокультурная инфраструктура, традиции.

Введение. После обретением Казахстаном государственной независимости среди новых актуальных тем наиболее востребованной стала проблема казахской зарубежной диаспоры, которая в начале 1990-х годов насчитывала более 4 млн. человек. Основными причинами миграций казахов в страны ближнего и дальнего зарубежья (Китай, Афганистан, Турцию, Иран и др.) были гонения в их отношении со стороны Российской империи во время национально-освободительного восстания 1916 г., борьбы с басмачеством в первые годы советской власти, кампаний насильственного оседания кочевников и коллективизации, ликвидации баев и полуфеодалов и, конечно, рецидивов голода 1920-х, а затем еще более масштабного 1930-х годов и др. Наиболее представительная группа казахской диаспоры имеется в КНР (около 1,5 млн. чел., преимущественно в Тарбагатайском аймаке Или-Казахской автономной области). В братской Монголии проживает около 100 тыс. казахов, Афганистане – 30 тыс., около 10 тыс. представителей этнических казахов как в Турции, так и в Иране.

Огромный вклад во фронтальное исследование казахской диаспоры в 2000-е годы внесли профессиональные этнографы – сотрудники Отдела этнологии и антропологии под руководством видного этнолога-памятниковеда, доктора исторических наук Серика Ескендиновича Ажигали, которые целенаправленно, методично и регулярно осуществляли полевые экспедиции в ареалы проживания зарубежных казахов. В результате работы Комплексной этнографо-этноархеологической экспедиции в Монголии (2001, 2003–2005), где проживает одна из наиболее репрезентативных казахских групп, были изучены материальная и духовная культура, включая

хозяйство, декоративно-прикладное искусство казахов, сумевших там сохранить многие элементы традиционной культуры, так сказать, в законсервированном виде. Затем работа в данном направлении была плодотворно продолжена в 2005–2007 гг., главным образом, в Баян-Ульгийском аймаке, где казахи занимаются полукочевым-полуоседлым скотоводством с сохранением основных приёмов и методов традиционного животноводства и ветеринарии. Между тем, скотоводческое хозяйство является важным фактором комплексного бытования многих компонентов этнографической культуры.

Собранный материал на территориях Баян-Ульгийского и Кобдоского аймаков Монголии позволил выявить стойкость бытования ряда предметов прикладного искусства в повседневной жизни местных казахов (более 100 тыс. чел.), занимающихся традиционным полукочевым скотоводством. По существу, довольно длительная изоляция от основного этнического массива, подвергнувшегося в составе СССР модернизации и этнокультурному транзиту, а также введение архаичной хозяйственной деятельности стали главными факторами сохранности самобытной традиционной культуры. Традиционность нашла проявление не только в материальной, но в духовной культуре – в комплексе семейно-бытовой обрядности, семейно-брачных отношений, религиозности и пр., что нашло подтверждение в ответах на примененную в ходе полевых работ анкету-опросник. Комплексные полевые исследования по «монгольскому проекту» регулярно проводились до 2010 г.

В 2010 г. отдел этнологии и антропологии Института приступил к реализации грантовой темы «Культура казахской диаспоры в современную эпоху: традиционная основа и происходящие инновации (на примере этнических групп в Китае и Монголии)». В рамках проекта в летние сезоны 2010–2014 гг. на территории Синьцзян-Уйгурского автономного района (СУАР) Китая были проведены комплексные экспедиции под научным руководством профессора С.Е. Ажигали. Причем, условия работы были достаточно напряженными ввиду препон со стороны китайских властей, накладывающих ограничения на научные исследования, проведение опросов среди казахов, многие из которых также воздерживались от контактов с членами исследовательской группы. В результате полевых работ в городах и сельской местности были получены ценные сведения, собраны вещественные, аудио- и видеоматериалы, характеризующие отдельные аспекты жизнеобеспечения и культуры казахской диаспоры.

Приоритетным направлением исследований казахской диаспоры в КНР (прежде всего в СУАР), как и в других местах ее пребывания, было комплексное изучение в аспектах взаимодействия традиций и инноваций в области культуры и быта, степени сохранности традиционной материальной и духовной культуры, соционормативных отношений в современном мире, тенденций этнокультурных и этносоциальных процессов. Логика исследований казахских диаспор предполагает проведение кросс-культурного анализа групп казахов в Монголии и Китае, результаты которого могли выявить общие и особенные черты, тенденции в развитии духовной и материальной культуры, языковых и социальных процессов.

Материалы и методы. Материалы для написания статьи были получены в результате участия автора в работе комплексной экспедиции в составе 5 человек, проходившей на территории Китая (СУАР) в Тарбагатайском аймаке Или-Казахской автономной области в 2013 г. В результате полевых исследований в городах и сельской местности были получены ценные сведения, собраны вещественные, аудио и видеоматериалы, характеризующие отдельные аспекты жизнеобеспечения и культуры казахской диаспоры.

Цель этносоциологического исследования состояла в выявлении соотношения традиций и инноваций в области культуры и быта в среде городских и сельских казахов в Или-Казахской автономной области КНР, а также в изучении тенденций в области брака и семьи, социального развития и межнациональных отношений китайских казахов. В ходе маршрутной экспедиции исследования проводились в следующих населенных пунктах Тарбагатайского аймака:

- 1) города – Чугучак, Дорбилжин, Шагынтогай, Толы, Сауан;
- 2) села – Алтын Емель, Кюпауыл, Бортенке, кыстаки Кос тобе, Кара такыр.

Таким образом, были обстоятельно обследованы 5 казахских районов Тарбагатайского аймака, где удельный вес казахов составляет около 50–60%. Указанные города, являющиеся районными центрами, и сельские поселения с компактно проживающим казахским населением, впервые стали объектами комплексного этнографического и этносоциологического исследования.

Данная статья представляет результаты этносоциологического исследования, поэтому за основу был взят традиционный для этнологов метод наблюдения, имеющий широкое применение при проведении полевых работ. Все участники экспедиции ежедневно вели дневниковые записи, скрупулезно фиксируя свои наблюдения за повседневностью местных казахов, сохранностью традиций, обычаяв и пр. Записанные в ходе экспедиции звукозаписи бесед-интервью с местными жителями-казахами подверглись методу герменевтического анализа текстов, при котором обращалось внимание на языковые особенности информаторов, отражение их психологического состояния и мировоззрения в тексте, его содержательность и пр.

В исследовании имел некоторое применение количественный метод, связанный с анализом опубликованных данных государственной статистики Китайской Народной Республики, в частности всеобщих переписей населения с 1990 г. и завершая переписью 2020 г.

Кроме того, при написании данной работы автор опирался как на общенаучные методы исследования, такие как анализ, синтез, системный и пр., так и специальные исторические: проблемно-хронологический, сравнительно-исторический.

Обсуждение. После обретения независимости начинается новый период в развитии казахской этнографической школы, появляются новые, ранее закрытые темы. Речь идет об изучении казахской диаспоры и ирреденты. С историографической точки зрения первым комплексным трудом, в котором прослежены судьбы казахских диаспор в странах ближнего и дальнего зарубежья, причины ее формирования, а также процесс репатриации этнических казахов в Казахстан, была монография Г.М. Мендикуловой «Исторические судьбы казахской диаспоры: происхождение и развитие» (1997). В этом же ряду стоит сборник о проблемах этнического выживания, подготовленный крупным историком-историографом К.Л. Есмагамбетовым (Казахи..., 1997).

Что касается исследований о казахской диаспоре в КНР, то здесь одним из первых проложил путь известный политолог-китаевед К.Л. Сыроежкин (1994). Далее на казахском языке выпустил исследование Мухаметханулы (2000; 2006) о казахах Китая. Свой вклад в популяризацию знаний об истории, культуре, этнографических особенностях казахской диаспоры в Китае внесла Всемирная ассоциация казахов, издавшая книги Ж. Самитулы (2000), Ж. Шакенулы (2000) и др.

Среди российских исследователей проблем миграции заслуживает статья этнолога Н.Н. Аблажей «Советизация казахского населения приграничных районов Синьцзяна во второй половине 1940-х – начале 1960-х гг.» (2012 г.).

Большой вклад в осмысление культурного наследия, этнической специфики материальной и духовной культуры, обрядности. Происходящих этнических процессов в среде китайских казахов, внесли труды главных научных сотрудников академического отдела этнологии Института С.Е. Ажигали (2012; 2014), А.У. Токтабая (2012), которые были участниками вышеуказанных комплексных историко-этнографических исследований казахской диаспоры.

Результаты исследования. В рамках этносоциологического исследования интерес вызвала проблема обеспеченности китайских городов объектами социальной и культурной инфраструктуры, предназначенными для полиэтничного населения СУАР. В первую очередь, необходимо отметить бережное отношение китайской администрации к древнему историческому прошлому и богатой этнографической культуре населения края, свидетельством которого является наличие в 4-х из 5-ти казахских районов исторических музеев: в городах Чугучаке, Дорбилжине, Толы, в г. Шагынтогае – музей известного животновода-селекционера, общественного деятеля района Баспая Шолака «Баспай көргізде сарайы», приравненного по богатству своих фондов к районному историческому музею (ПМА, 2014).

Названные музеи располагаются в специализированных отдельных зданиях, имеют прекрасно оформленные экспозиции и фонды. Типовая планировка исторических музеев в Китае имеет

обычно два этажа: на первом этаже расположены экспозиции по историческим периодам (материальной культуре каменного бронзового, железного веков) и этнографические разделы, а на втором этаже размещаются залы, посвященные развитию районов со времени образования КНР и прихода к власти коммунистов. В г. Чугучаке музей занимает историческое здание из красного кирпича («Қызыл үй»), построенное по проекту русских архитекторов на средства эмигранта из Российской империи, татарского торговца Рамазана Шаншова в 1910 г., использовавшего здание в качестве торгового центра. По решению администрации г. Чугучака с 2006 г., после основательного ремонта, «Красный дом» используется для размещения экспозиций и фондов исторического музея.

В экспозициях коммунистического периода в основном были представлены фотографии, в том числе и демонстрирующие осуществление национальной политики в республике (фотографии слетов художественной самодеятельности казахов, развития народного декоративно-прикладного искусства и традиционных ремесел казахов). В этнографических разделах размещались народные костюмы проживающих в районах этносов, предметы их быта, макеты казахских юрт с внутренним убранством. В особенности впечатляет планировочное решение реконструкции казахской юрты в музее Баспая Шолака, поместившее юрту в куполе здания, поскольку конструкции их совпадают.

Необходимо отметить, что в музеях, расположенных в районах с компактно проживающим казахским населением, экскурсии проводятся не только на китайском, но и на казахском языке. Информационные стенды оформлены преимущественно на трех языках: китайском, английском и казахском (арабская графика). Посещение музеев бесплатное, режим работы по пекинскому времени, некоторые музеи функционируют в выходные дни.

К объектам культуры в китайских городах относятся также Дворцы спорта, Дома культуры, кинотеатры и театры. Дети имеют возможность заниматься в кружках творчества в Домах культуры. Так, в городе Толы в здании Дома культуры размещался кинотеатр, театр, а также помещения, где готовились к выступлениям народные ансамбли из районов. Излюбленными местами досуга горожан являются парки, которые занимают большие городские территории, имеют ухоженные аллеи, лужайки с геометрически подстриженными деревьями, скамейки и беседки для отдыха. Однако в городских парках в основном отдыхают китайцы, которые любят играть в настольные игры (домино, карты), занимаются традиционной китайской гимнастикой, танцуют. Казахи посещают парки преимущественно с детьми, которые катаются на роликах, аттракционах. По сравнению с китайцами местами массового отдыха парки для казахов не стали, так как свободное время у этнических казахов занято посещением многочисленных тоев и общением с родней.

В обследованных городах имелись казахские школы, но преимущественно с двумя языками обучения – казахским и китайским (английский язык не изучается). В гимназиях обучают только на китайском языке, но в школьную программу включено изучение иностранного языка, преимущественно, это английский язык. Многие казахские школы имеют прекрасную материальную базу, занимают большую территорию. К примеру, в г. Шагынтогае находится казахская школа, основанная еще в 1943 г. В настоящее время в школе обучается 700 учащихся, она имеет 5 корпусов (в том числе интернат для девочек и мальчиков), 2 столовые, спортивную площадку. В школах принята единая форма для обоих полов – спортивный костюм. Учебниками в школах дети бесплатно не обеспечиваются, их приобретают через розничную сеть.

Обучение в городских школах платное, даже за начальное школьное образование (не говоря уже про ВУЗы) приходится платить, на что у семей обычно уходит треть семейного дохода. Школы в Китае проводят двенадцатилетнее образование, которое разделено на три уровня: начальная школа и две ступени средней школы. Чтобы ребенок получил хотя бы обязательное среднее образование, он должен проучиться в школе как минимум 9 лет: 6 лет в начальной школе и три года первой ступени средней школы. Получение полного образования осуществляется уже по желанию родителей и самого школьника. Чтобы иметь возможность продолжить учебу в ВУЗе необходимо закончить все двенадцать классов и сдать выпускные экзамены. В китайской образовательной системе учебный процесс тщательно контролируется правительством, и школы постоянно

получают финансирование из казны на текущий ремонт зданий или обновление материально-технической базы.

В школах в Китае первоклассники учатся максимум до 9 часов в день (08.00 до 16.30). Из-за большой нагрузки учебный день разделен на две части. С 8.00 и до 11.30 дети изучают основные предметы: казахский и китайский языки, математику, которые в расписании каждый день. Потом, дети до 14.00 часов дня могут отдохнуть и пообедать, а во второй половине дня ученики изучают второстепенные предметы: пение, труд, физкультуру и рисование. Особенностью китайских школ является переполненность численного состава учебных групп (в каждом классе в среднем по 30–40 учеников). Большинство детей также посещают дополнительные занятия по выходным. Оценивание достижений детей во время учебы проводится по сто бальной системе. Все текущие результаты выставляются в классный журнал, и родители, при желании, могут контролировать успеваемость своих детей. Школьные каникулы в школах не совпадают со школьными каникулами в Казахстане: дети выходят из летних каникул уже в августе.

Внешкольное образование в Китае пользуется особым вниманием правительства. Принята государственная программа развития внешкольного образования, определено его место в социальной системе как важнейшего ее элемента. В Китае признают, что идея внешкольного образования зародилась в СССР, поэтому модель работы внешкольных учреждений в свое время была скопирована с советской. Отмечается хороший уровень технического оснащения всех внешкольных учреждений. Представляется, что на данном этапе Китай в основном решил проблему образовательного уровня и доступности образования в крупных городах (основная масса детей в них адаптирована в современном глобальном мире, технических возможностях; мотивирована на продолжение образования и интеллектуальный труд), теперь ставится задача подъема образовательного уровня сельской молодежи. Главное внимание уделяется возбуждению и поддержанию мотивации к продуктивной деятельности и учебе, задачам в развитии мотивации детей к творчеству, навыков деятельности в различных областях наук, искусств, умения действовать в коллективе, культурно-историческому образованию как средству поддержания национальной идентичности (например, чайная церемония как средство приобщения к национальной культуре), спорту.

Если раньше Дворцы детского творчества занимались в основном художественным, спортивным, культурно-массовым направлениями, а научно-техническое творчество развивалось в специализированных учреждениях, то теперь в результате слияний создаются детские многопрофильные центры, – такая модель, на взгляд китайцев, более эффективна. Во дворцах работает множество творческих направлений, т.е. проводятся занятия по традиционной каллиграфии, судо- и авиамоделированию, настольному теннису, ушу, изобразительному искусству, танцам, домбре и др. Дворцы также организуют конкурсы, олимпиады, соревнования в области искусства, спорта, науки, отдельно представляют досуговые программы во время каникул. Занятия бесплатные, но необходимые расходные материалы оплачивают семьи. Заметим, что в КНР работает ассоциация Дворцов Китая, которая объединяет более 600 учреждений. В программе работы ассоциации – творческие обмены между разными городами Китая, методическая работа. Дворцы реализуют многочисленные международные обмены, в которых участвует более 60 стран (в т. ч. европейские). Это гастроли творческих коллективов, участие в неделях науки и техники и др.

В обследованных городах СУАР имелись детские сады, куда принимают детей от 3-х до 6 лет. Наряду с бесплатными детскими садами, которые содержит государство, и где детей настойчиво приучают к труду и готовят к школе, без эстетических воспитательных изысков – в стране стали появляться частные платные детские сады, где уделяется внимание культурному развитию детей. Надо отметить, что дошкольное образование в Китае не входит в систему обязательного школьного обучения, поэтому полностью финансируются только детские сады для государственных служащих и служащих крупных компаний. Родители вынуждены при оформлении в садик уплатить спонсорский взнос и ежемесячно оплачивать определенную сумму за коммунальные услуги и на различные нужды (в государственных садах – около 200 юаней, в частных садах оплата в 5–10 раз выше), но при этом считается, что обучение и питание детей в садиках бесплатное. Воспитатели

имеют среднее специальное образование, т.е. диплом колледжей, где срок обучения по специальностям составляет в основном – 3 года.

Детских домов и приютов в китайских городах очень мало, причем некоторые зачастую работают нелегально, не имеют лицензий, финансируются за счет пожертвований, а не государственных дотаций. По сообщениям информаторов, казахские дети поступают в детские дома в случае смерти родителей и отсутствия ближайших родственников, которые могут взять над ними опеку до совершеннолетия. Добавим, что среди казахов нет брошенных детей, т.е. в детские дома поступают только круглые сироты. При выходе из детских домов государство сирот не снабжает жильем, но они могут его получить на работе

Социальная инфраструктура городов также представлена домами престарелых, количество которых в последние годы значительно увеличилось. В 1980 году в Китае была введена политика одного ребенка. С этого времени в обществе становится все больше стариков и всё меньше молодых. Эта печальная тенденция заставляет китайцев, особенно в больших городах, нарушать свое культурное табу и отправлять пожилых родственников в дома престарелых. В этой стране веками существует традиция, согласно которой дети заботятся о своих состарившихся родителях. Однако плотный рабочий график вынуждает многих горожан перекладывать это бремя на профессионалов. По сообщениям информаторов, в казахских семьях не принято сдавать родителей в данные учреждения, но все же небольшой процент казахов туда попадает вследствие отсутствия детей и близких родственников. За пребывание в домах престарелых взимается плата, которая предположительно покрывается из пенсионного обеспечения стариков. В городах для пожилых людей открыты дома стариков для проведения их досуга (там они могут общаться друг с другом, играть в настольные игры и пр.). В некоторых аулах также встречались такие учреждения, но там преимущественно отдыхают пожилые китайцы.

В сельской местности также имеются двуязычные школы с обучением на казахском и китайском языках, а также из объектов культурной инфраструктуры – библиотеки. В сельских школах для детей открыты различные кружки (баскетбол, футбол, танцы, домбра), где обучение ведется бесплатно, но за дополнительные занятия во время каникул плата взимается. При многих аульных школах имеются интернаты, откуда детей на выходные дни развозят на автобусах по домам, зачастую расположенным на кыстаках (зимовках). Однако почти в каждом ауле имеются объекты социальной инфраструктуры – налажено транспортное сообщение с городом (курсируют маршрутные автобусы и частные такси), имеются больницы, поликлиники, магазины, детские сады. Система дошкольного воспитания на селе не отличается от аналогичной в городах. Сельские дошкольные учреждения находятся на дотационных ассигнованиях государства. В ауле «Алтын Емель» информатор сообщила, что в их сельском детском саду следующий режим работы: два полных квартала (с марта по июль включительно и с сентября по декабрь включительно) садик работает, а в промежутках по 2 месяца он закрывается на каникулы).

Теперь перейдем к рассмотрению поселений и жилищ казахов в Тарбагатайском аймаке. Встречаются три основных типа поселений – города, аулы и кыстаки (зимовки). Города Тарбагатайского аймака имеют специфические черты, большая часть которых объясняется их сравнительной молодостью. Для них характерна четкая прямоугольная планировка, выделяется центральный деловой район, где сконцентрированы главные здания сферы управления и услуг (финансов, средств массовой информации и торговли). Центральная часть – многоэтажная застройка, но в остальных частях города преобладает малоэтажная (три - пять этажей), а еще дальше – районы индивидуальной застройки. Районные центры Тарбагатайского аймака по размаху и благоустроенности сравнимы с казахстанскими городами, областными центрами. Планировочная структура городов обязательно включает зоны массового отдыха – парки, площади, бульвары, набережные и пр., наблюдается обилие зеленых насаждений (многим деревьям придают геометрические формы), цветочных клумб. В городах казахское население проживает в частных домах и приватизированных квартирах многоэтажных жилых домов, снабженных всеми бытовыми удобствами (электричеством, газом, канализацией, водопроводом).

Аулы также имеют четкую планировочную структуру с параллельными улицами, среди которых выделяется центральная – более широкое шоссе, вдоль которого обычно расположены административные здания, магазины, поликлиника и пр. Заметим, что большая часть улиц в аулах имеют асфальтовое покрытие очень хорошего качества, небольшая часть дорог с грунтовым покрытием. Кыстаки имеют менее выраженную централизованную планировку, тем не менее, здесь тоже центральные улицы заасфальтированы.

Рисунок 1 – Центральная улица в с. Бортенке, Сауанский район

Рисунок 2 – Казахский дом с противоположным расположением жилых комнат «қарсы үй». с. Кюпаулы, Толыйский район

Основной тип жилища в сельской местности – частный дом, построенный из имеющегося местного материала: хвороста, камыша, дерна, сырцового кирпича и самана, а также из камня. Перечисленные материалы относятся к домам старой застройки, новая застройка конца 1990–2000-х гг. характеризуется использованием кирпичей заводского производства. Отличительной особенностью домов является отсутствие белой штукатурки поверх стен не только снаружи, но зачастую и внутри комнат, полы преимущественно цементные, изредка в жилищах на кыстаках встречаются земляные, а крыши камышитовые, нависающие над комнатами, не имеющими потолков. Кроме того, усадьбы обязательно огорожены сплошными заборами из саманного кирпича «дауыл үй» (можно провести аналогию со среднеазиатскими дувалами), заводских кирпичей. Во внутреннем дворе по периметру расположены хозяйственные постройки (сарай для сена, дров, угля, клетки для птиц «клет үй», загоны для скота – «қой қора», «ешкі қора» и пр.), а также печь для выпечки хлеба «тоқар». В некоторых усадьбах имелись летние кухни, расположенные во дворе изолированно от основного дома.

Планировочные решения сельских домов однотипны: преимущественно трехкамерный дом с противоположным расположением жилых комнат «қарсы үй» («жататын үй»), соединенных сенями, трансформировавшихся в полноценную гостевую комнату «орта үй», где обычно накрывают дастархан для гостей и членов семьи. Данный тип жилых домов аналогичен бытовавшему в Восточном Казахстане дому «қоржын үй», что свидетельствует о традиционности быта сельских казахов в Китае. В ходе полевых исследований встречалась усовершенствованная планировка домов этого типа, когда перед трехкамерным основным помещением достраивались узкие сени в качестве подсобного помещения. Кроме того, были представлены смежные дома с изолированными входами с фасада здания для молодых семей, отпочковавшихся от одной большой семьи. Дома имеют низкий фундамент и плоские крыши, но в последние годы под влиянием тесных контактов с исторической родиной стали появляться дома с покатыми крышами.

Интерьер большинства обследованных домов сельских казахов весьма непритязателен, освещен вековой традицией «минимализма», вызванного реалиями кочевой жизни. В этом также сказывается медленный процесс урбанизации, который заключается не только в росте городского

населения, но и распространении городских стандартов жизни, в том числе в быту. В ходе наблюдения было подмечено, что сельские казахи не стремятся перенимать городской интерьер с европейской мебелью и евроремонт, а привержены традиционному убранству. Непременным атрибутом комнат сельского дома является наличие топчанов, которые занимают с комнаты. Топчаны, по словам информатора Тамыр Кайсақызы, они называются «кән» (дунганское название «сыпа»), устланные кошмами, коврами, одеялами, сырмаками, многофункциональны по назначению: днем это место отдыха и приема пищи, а ночью место ночлега. Открытая фасадная часть топчанов украшается геометрическим и зооморфным казахским орнаментом, что ярко идентифицирует данный атрибут интерьера с казахским жилищем.

Рисунок 3 – Интерьер спального помещения («жататын үй») с топчаном «кән», устланом сырмаками и с уложенными вертикальными рядами одеялами, матрасами пр. с. Бортенке, Сауанский район

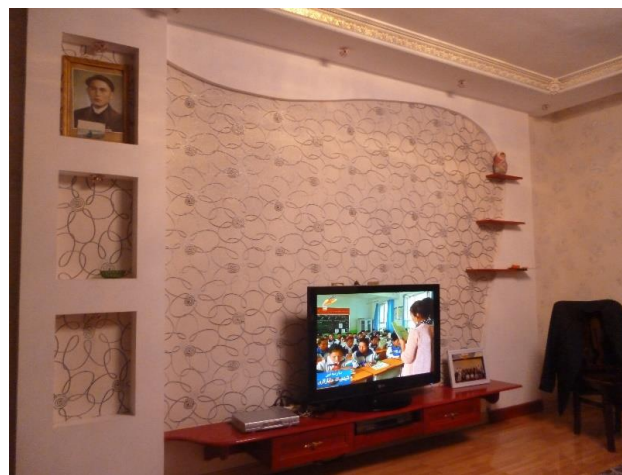

Рисунок 4 – Интерьер гостиной г. Толы

Другими маркерами казахского быта являются фабричные ковры зачастую казахстанского производства, которые вешают на 1-2 стены комнаты, в верхней части поверх ковров непременно помещают портреты хозяина, хозяйки дома или семейный портрет, портрет Абая (он очень почитаем у казахов Китая), тумары из войлока с аппликациями, домбру, лисьи шкурки. Вдоль стены на топчане уложены рядами одеяла, в том числе «құрақ көрпе», подушки, матрасы ручной работы, поскольку в Китае домашние ремесла сохранили свое значение в быту, имеется много мастериц, передающих свой опыт и искусство младшему поколению женщин семьи.

В ходе полевого исследования было выявлено, что степень урбанизированности интерьера у казахов зависит от места проживания (город, аул, кыстак), от возраста владельцев домов, их социального статуса и образовательного уровня, интенсивности межнациональных контактов. Наиболее традиционен интерьер жилищ на кыстаках, где казахи преимущественно занимаются скотоводством и «погружены» в мир казахской культуры. Здесь в домах очень ограниченный ряд электробытовых приборов, только самые необходимые – телевизор и холодильник, даже стиральные машины встречаются не во всех семьях. В аулах в семьях, состоящих из людей молодого возраста или смешанного возрастного состава, в особенности, если имеются представители сельской интеллигенции, внутреннее убранство отдельных комнат европеизировано, т.е. в комнатах присутствует современная мебель (мягкая мебель, кровати и пр.).

Особого внимания заслуживает интерьер городских жилищ казахов, в наибольшей степени испытавший нивелирующее влияние современной модернизации. В г. Чугучаке мы беседовали с информатором Калиханом Сламом, проживающем в 3-х комнатной благоустроенной квартире в многоэтажном доме. Квартира отремонтирована в европейском стиле: стены покрыты левкасом, полы напольной плиткой с подогревом в зимние время, поэтому в квартирах нет радиаторов отопления, на окнах пластиковые окна. По словам другого информатора Шарбат Смагзамқызы,

жительницы г. Толы, дизайн квартир и ремонтные работы осуществляют китайские ремонтные бригады, учитывающие индивидуальные пожелания заказчиков. Планировка городских квартир типовая: кухонное помещение имеет форму вытянутого прямоугольника, где размещены газовая плита, раковина, рабочие поверхности, шкафы, холодильник, кухня примыкает к столовой зоне, плавно переходящей в гостиную, визуально разделенных широким арочным проемом, отделанным лакированным деревом, остальные комнаты изолированы. Гостиная, личный кабинет оформлены в европейском стиле, а хозяйская спальня в традиционном.

Между тем, интерьер квартиры поэта Макана Байдуйсенулы, проживающего в пригороде г. Дорбилжина, демонстрирует тесную связь с традициями казахского народа. В главной гостевой комнате не было европейского стола со стульями, а стоял низкий прямоугольный стол, вокруг которого гости рассаживаются на коврах, матрасах с подушками. Спальные помещения также были оформлены традиционно, но в квартире имелись современные электробытовые предметы (широкоформатный жидкокристаллический телевизор, объемный морозильник, т.к. казахи осенью заготавливают согым, стиральная машина).

Рисунок 5 – Манекены с платьями в восточном стиле. г. Толы

Рисунок 6 – Информаторы Тамыр Кайсақызы и Айтымкан Кызайбат в спальном помещении («жататын үй»), сидящие на топчане «кән». с. Кюпаулы, Толыйский район

Наиболее ярко трансформация быта отразилась на costume казахов, подверженному влиянию не только стиля, но и кратковременной моды. Одеваются городские казахи в современные виды одежды европейского стиля, но с налетом восточной провинциальности. Женщины предпочитают платья, сшитые из богатых материалов (бархата, велюра, набивного велюра, атласа, шелка и пр.) ярких, насыщенных тонов, с обилием декора (вышивка из люрикса, паеток, искусственных камней, рюши и воланы). Трендом этого сезона является укороченная длина платьев, юбок (до середины бедра), причем такие фасоны предпочитают как молодые девушки-казашки, так и женщины средних лет. Обязательным элементом костюма является капроновые колготки – плотные у женщин среднего и пожилого возрастов, прозрачные у молодых, однако некоторые девушки уже отказываются от ношения колготок в летнее время, отходя от традиционных стереотипов. Возрастные различия сказываются на обуви местных казахок: женщины старших возрастных групп не позволяют себе носить босоножки, только закрытые туфли, по местной моде лакированные с декором в виде блестящих бляшек, орнамента из наклеенных искусственных камней.

Практически у всех женщин выше среднего возраста на головах яркие платки, повязанные в нижней затылочной части головы поверх узла из волос. Причем, зачастую расцветки платков спорят с расцветками платьев, абсолютно не сочетаясь по цветовой гамме, что свидетельствует о превалировании восточных эстетических канонів, не знающих европейских переходов в тонах и

предпочитающих локальные (чистые) цвета. Хиджаб казашки не одевают, несмотря на возрождение религиозности в 2000-е годы, но некоторые уйгурки и повсеместно дунганки считают его обязательным элементом костюма каждой правоверной мусульманки.

Некоторые пожилые сельские казашки одевают на праздники кимешеки, камзолы и чапаны, отдавая дань традиционной казахской культуре. Основной тип прически – длинные волосы, собранные узлом на затылке, изредка встечаются короткие стрижки, химическая завивка. Косметикой казашки в Китае практически не пользуются, брови не выщипывают, не делают модный в Казахстане татуаж на брови за исключением женщин из крупных мегаполисов (к примеру г. Урумчи), где пользуются косметикой не ярких тонов (тени, помада, лак на ногтях). Молодые казашки из сельской местности одеваются аналогично городским, но менее скромно, вещи иногда поношенные, особенно аксессуары (сумки и пр.) и обувь.

Заключение. Таким образом, анализ социокультурной инфраструктуры казахов Тарбагатайского аймака СУАР в результате этносоциологического обследования 2013 г. показал, что китайское руководство уделяет внимание развитию системы музеев, библиотек, Домов народного творчества, в особенности в городах. Однако в сельской местности обеспеченность недостаточная, а сельские казахи практически все свое время посвящают традиционному занятию скотоводством и домашнему быту, мало времени уделяя культурному досугу. В образовательной сфере есть потребность в расширении системы бесплатного дошкольного образования для всех категорий жителей, а не только государственных служащих, в развитии системы высшего образования на казахском языке, поскольку отсутствие возможности продолжить образование на родном языке в вузе, лишает казахских детей мотивации для обучения в общеобразовательных казахских школах.

У казахов Китая распространен преимущественно трехкамерный дом с противоположным расположением жилых комнат «*қарсы үй*», а также смежные дома с изолированными входами с фасада здания для отпочковавшихся молодых семей. Интерьер большинства обследованных домов сельских казахов весьма непритязателен, освещен вековой традицией «минимализма», вызванного реалиями кочевой жизни в связи с медленным процессом урбанизации. В ходе наблюдения было замечено, что сельские казахи не стремятся перенимать городской интерьер с европейской мебелью и евроремонт, а привержены традиционному убранству. Наиболее ярко трансформация быта отразилась на костюме казахов, подверженного влиянию не только стиля, но и кратковременной моды. Одеваются городские казахи в современные виды одежды европейского стиля, но с налетом восточной провинциальности.

Как мы видим, в ходе комплексной научной экспедиции были собраны ценные сведения о казахской диаспоре в Китае, обобщение результатов исследований в виде солидных монографий, иллюстративно-справочных изданий, научных публикаций существенно обогатит этнологическую науку Казахстана, поскольку знания о культуре диаспоры, сохраняющейся долгие годы в законсервированном виде, могут стать ключом к генетическому коду культуры современных казахов Атамекена. Исследование этнокультурных изменений в основных компонентах материальной культуры казахской диаспоры в Китае показало более медленные темпы урбанизации и медленное размывание этнодифференцирующих признаков по сравнению с казахами в Республике Казахстан.

Список литературы и источников

Аблажей Н.Н. Советизация казахского населения приграничных районов Синьцзяна во второй половине 1940-х – начале 1960-х гг. // Казахстан и зарубежные казахи: Материалы Международной науч.-практ. конф. «Репатриация этнических казахов в Казахстан как составная часть государственной миграционной политики: достижения, проблемы и пути решения», посвященной 20-летию Всемирной Ассоциации казахов (г. Алматы, 12 октября 2012 г.). – Алматы: Атажурт, 2012. – С. 17–20.

Ажигали С.Е., Бекназаров Р.А. Предварительные результаты исследований этнографической экспедиции в Синьцзяне (2010–2011 гг.) // Қазақстан және шетелдегі қазақтар: Дүниежүзі

қазақтары қауымдастығының құрылғанына 20 жыл толуына орай өткізілген Халықаралық ғылыми-практикалық конференция «Этникалық қазақтардың репатриациясы Қазақстан мемлекеті көші-қон саясатының құрамдас бөлігі ретінде: жетістіктері, мәселелері және оларды шешу жолдары», 12 қазан 2012 ж. – Алматы: Атажұрт, 2012. – С. 28–35.

Ажигали С.Е. Казахская диаспора Центральной Азии; история – культура – памятники: материалы Междун. научн. конф. (Алматы, 5 дек. 2014 г.). – Алматы: «Елтаным баспасы», 2014. – 428 с.

Казахская диаспора: проблемы этнического выживания / Сост. и науч. ред. К.Л. Есмагамбетов. – Алматы: Атамұра, 1997. – 224 с.

Мендикулова Г.М. Исторические судьбы казахской диаспоры. Происхождение и развитие. – Алматы: Ғылым, 1997. – 264 с.

Мұқаметханұлы Н. Қытай қазақтарының қоғамдық тарихы (1860-1920 жж.). – Алматы: КАЗАқпарат, 2000. – 336 б.

Мұқаметханұлы Н. XX ғасырдағы Қытайдың тарихи үрдісіндегі қазақтардың әлеуметтік дамуы. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 168 б.

Сәмитұлы Ж. Қытайдағы қазақтар. – Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы, 2000. – 312 б.

Сыроежкин К.Л. Казахи в КНР: очерки социально-экономического и культурного развития. – Алматы: ИРК, 1994. – 118 с.

Токтабай А.У. Шыңжаң қазақтарының кейбір әдет-ғұрыптары (Мори қазақтары бойынша) // Қазақстан және шетелдегі қазақтар: Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының құрылғанына 20 жыл толуына орай өткізілген Халықаралық ғылыми-практикалық конференция «Этникалық қазақтардың репатриациясы Қазақстан мемлекеті көші-қон саясатының құрамдас бөлігі ретінде: жетістіктері, мәселелері және оларды шешу жолдары», 12 қазан 2012 ж. – Алматы: Атажұрт, 2012. – 308–313 бб.

Шәкенұлы Ж. Ұлт рухының жоқшылары // Шетелдегі қазақ диаспорасы және ана тілді сақтау мәселелері. 2000 жылғы маусымның 15–16 күндері Алматыда өткен ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. – Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы, 2000. – 93-98 бб.

References

Ablazhej N.N. Sovetizaciya kazakhskogo naseleniya prigranichnykh rajonov Sin'czyana vo vtoroj polovine 1940-kh – nachale 1960-kh gg. [Sovietization of the Kazakh population of Xinjiang border areas in the second half of the 1940s - early 1960s.] // Kazakhstan i zarubezhnye kazakhi: Materialy Mezhdunarodnoj nauch.-prakt. konf. «Repatriaciya ehtnicheskikh kazakhov v Kazakhstan kak sostavnaya chast' gosudarstvennoj migracionnoj politiki: dostizheniya, problemy i puti resheniya», posvyashchennoj 20-letiyu Vsemirnoj Assotiacii kazakhov (g. Almaty, 12 oktyabrya 2012 g.). – Almaty: Atazhurt, 2012. – P. 17-20. [in Russian]

Azhigali S.E., Beknazarov R.A. Predvaritel'nye rezul'taty issledovaniya ehtnograficheskoj ehkspedicii v Sin'czyane (2010–2011 gg.) [Preliminary results of the research of the ethnographic expedition in Xinjiang (2010–2011)] // Kazakhstan zhane sheteldegi kazakhtar: Dyniezhyzy kazaktary kauymdastyrynyn kurylganyna 20 zhyl toluyna orai otkizilgen Khalykaralyk gylmy-praktikalyk konferencya «Ehtnikalyk kazakhtardyn repatriaciyasy Kazakhstan memleketi koshi-kon sayasatynyn kuramdasy boligi retinde: zhetistikteri, maseleleri zhane olardy sheshu zholdary», 12 kasan 2012 zh. – Almaty: Atazhurt, 2012. – P. 28-35. [in Russian]

Azhigali S.E. Kazakhskaya diaspora Central'noj Azii; istoriya – kul'tura – pamyatniki [Kazakh diaspora in Central Asia; history - culture - monuments] // Materialy Mezhdun. nauchn. konf. (Almaty, 5 dek. 2014 g.). – Almaty: «Eltanym baspasy», 2014. – 428 p. [in Russian]

Kazakhskaya diaspora: problemy ehtnicheskogo vyzhivaniya [Kazakh Diaspora: Problems of Ethnic Survival] / Sost. i nauch. red. K.L. Esmagambetov. – Almaty: Atamura, 1997. – 224 p. [in Russian]

Mendikulova G.M. Istoricheskie sud'by kazakhskoj diasporы. Proiskhozhdenie i razvitie [Historical destinies of the Kazakh diaspora. Origin and development]. – Almaty: Gylym, 1997. – 264 p. [in Russian]

Muqamethanuly N. Kitay qazaqtaryнын qogamdyq tarihy (1860–1920 jj.) [Social history of Chinese Kazakhs (1860-1920)]. – Almaty: KAZaqparat, 2000. – 336 p. [in Kazakh]

Muqametxanuly N. XX gasirdagy Kytaydyn tarihi yrdisindegi qazaqtardyn aleumettik damuy [Social development of Kazakhs in the historical process of China in the twentieth century]. – Almaty: Kazakh university, 2006. – 168 p. [in Kazakh]

Samituly J. Kytaydagy qazaqtar [Kazakhs in China]. – Almaty: Dyniejuzy qazaqtaryнын qauymdastygy, 2000. – 312 p. [in Kazakh]

Syroezhkin K.L. Kazakhi v KNR: ocherki social'no-ehkonomicheskogo i kul'turnogo razvitiya [Kazakhs in China: Essays on Socio-Economic and Cultural Development]. – Almaty: IRK, 1994. – 118 p. [in Russian]

Toktabaj A.U. Şinjan qazaqtaryнын keybir adet-guryptary (Morn qazaqtarı boyınşa) [Some customs of the Xinjiang Kazakhs (regarding the Mori Kazakhs)] // Qazaqstan jдne şetelдеgi qazaqtar: Dyniejuzy qazaqtary qauymdastygynyn qurulganyna 20 jyl toluyna orai otkizilgen Xalyqaralyq gylymy-praktikalыq konferencya «Etniqalyq qazaqtardyn repatriasyasy Kazahkstan memlekety koshy-qon sayasatynyn quramdas bolygy retynde: jetistyktery, maselelery jane olardy sheshy joldary», 12 qazan 2012 zh. – Almaty: Atajurt, 2012. – 308-313 pp. [in Kazakh]

Shakenuly J. Ult ruhynyn joqshylary [The poor spirit of the nation] // Shetelдеgi qazaq diasporasy jane ana tildy saqtaw maseleleri. 2000 jylgy mausumnyn 15–16 kundery Almatyda otken gylymy-praktikalыq konferensiyанын materialdary. – Almaty: Dyniejuzy qazaqtaryнын qauymdastygy, 2000. – 93-98 pp. [in Kazakh]

GTAMP 03.61.00

ҚХР ШҰАР ТАРБАҒАТАЙ АЙМАҒЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ДИАСПОРАСЫНЫҢ ЭТНОМӘДЕНИ АСПЕКТІЛЕРІ

А.Т. Абдулина^{1*}

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Қазақстан, Алматы

* Автор-корреспондент

E-mail: abd_aksunkar@mail.ru (Абдулина)

Андатпа. Бұл мақалада 2013 жылы Қытайдың Тарбағатай аймағындағы қазақ диаспорасына жүргізілген этноәлеуметтік зерттеулердің нәтижелері көрсетілген. Әлеуметтік-мәдени инфрақұрылымды талдау Қытай басшылығының мәдени мекемелер жүйесін қалалық жерлерде дамытуға көңіл бөлетінін көрсетті. Ауылдық жерлерді мұражайлармен, кітапханалармен, Халық шығармашылығы үйлерімен қамтамасыз ету жеткіліксіз. Білім беру саласында тұрғындардың барлық санаттары үшін тегін мектепке дейінгі білім беру жүйесін кеңейтудің, қазақ балаларын орта мектептерде ана тілінде оқытуға ынталандыру үшін жоғары білім беру саласына қазақ тілін енгізу қажеттілігі бар.

Тұрғын үйлерге келетін болсақ, Қытай қазақтарында негізінен үш камералы «қарсы үй» тұрғынжайы, сондай-ақ жас отбасылар үшін ғимараттың қасбетінен оқшауланған кіреберістері бар жапсарлас үйлер көптеп таралған. Зерттеу жүргізілген ауыл қазақтары үйлерінің көпшілігінің ішкі құрылымы өте қарапайым, дәстүрлі безендірумен сипатталады. Тұрмыстың түрленуі еуропалық стильдегі заманауи киім үлгілерімен сипатталады, бірақ шығыстық қарапайым киім үлгілерінің қалдықтары да көрініс табады. Қытайдағы қазақ диаспорасының материалдық мәдениетінің негізгі компоненттеріндегі этномәдени өзгерістерді зерттеу жұмысы урбандалудың неғұрлым баяу

қарқынын және Қазақстан Республикасындағы қазақтармен салыстырғанда этнодифференциялау белгілерінің баяу жойылуын көрсетті.

Түйін сөздер: диаспора, қазақтар, материалдық мәдениет, әлеуметтік-мәдени инфрақұрылым, салт-дәстүр.

IRSTI 03.61.00

ETHNOCULTURAL ASPECTS OF THE STATE OF THE KAZAKH DIASPORA IN TARBAGATAI AIMAG OF THE XUAR OF THE PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA

A.T. Abdulina^{1*}

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Kazakhstan, Almaty

*Corresponding author

E-mail: abd_aksunkar@mail.ru (Abdulina)

Abstract. This article presents the results of an ethnosociological study of the Kazakh diaspora in the Tarbagatai Aimag of China in 2013. The analysis of the socio-cultural infrastructure showed that the Chinese leadership pays attention to the development of the system of cultural institutions, especially in the cities. However, in rural areas, the provision of museums, libraries, folk art houses is insufficient. In the educational sphere, there is a need to expand the system of free preschool education for all categories of residents, to introduce the Kazakh language into higher education, to motivate Kazakh children to study in their native language in secondary schools.

As for housing, the Kazakhs of China mainly have a three-chamber house «*karsy uy*», as well as adjacent houses with isolated entrances from the façade, belonging to young families who have sprung up. The interior of most of the surveyed houses of rural Kazakhs is very unassuming, characterized by the traditional decoration. The transformation of everyday life was most clearly reflected in the costume of the Kazakhs, who dress in modern types of European-style clothing, but with a touch of eastern provinciality. The study of ethno-cultural changes in the main components of the material culture of the Kazakh diaspora in China showed a slower pace of urbanization and a slow erosion of ethnodifferentiating features compared to the Kazakhs in the Republic of Kazakhstan.

Key words: diaspora, Kazakhs, material culture, socio-cultural infrastructure, traditions.

Сведение об авторе:

^{1*}Кандидат исторических наук

1928-1929 ЖЖ. ҚАЗАҚ БАЙЛАРЫН ТӘРКІЛЕУ НАУҚАНЫ

А.М. Әбікей^{1*}, А.Ж. Утегалиева², Ж.С. Саурықова³¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Қазақстан, Алматы²Алматы энергетика және байланыс университеті, Қазақстан, Алматы³Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы

* Автор-корреспондент

E-mail: abikey.arm@mail.ru (Әбікей), almazhan@gmail.com (Утегалиева), zhanarsaurykova@mail.ru (Саурықова)

Аңдатпа. Мақалада кең архивтік дереккөздермен, сонымен қатар қазақ және шетел авторларының соңғы жылдары жарияланған еңбектері негізінде, ХХ ғасырдың 20-шы жылдарының соңындағы Қазақстандағы байлар қауымын тәркілеу науқаны қарастырылады. Бұл кезең Қазақстан тарихында дәстүрлі қазақ ауылының ғасырлар бойы қалыптасқан құрылымы, қауымдық заңдылықтары мен өзіне ғана тән экономикалық қатынастары дағдарысқа ұшырауымен және ХХ ғасырдың 31-33-ші жылдардағы зұлмат ашаршылықтың тікелей алғышарттарының бірі болғандығымен белгілі. Мақалада дәстүрлі қазақ ауылындағы байлар қауымының рөлі қарастырылып, олардың әлеуметтік және экономикалық қатынастарына көңіл бөлінеді. Өз шаруаларын аяусыз қанайтын ресейлік немесе еуропалық бай тап өкілдері мен қазақтың байлар қауымына салыстырмалы анализ жасалады. Науқан барысында жіберілген өрескел заңсыздықтарға, озбырлыққа толы тәркілеу саясатының әділетсіз табиғатына мән беріледі.

Түйін сөздер: Сталин, кәмпеске, бай-феодалдар, орташалар, тәркілеу, Голощекин.

Кіріспе. Еліміздің тарихындағы үнемі назарда болатын, ақтаңдақты кезеңдердің бірі 1931-1933 жылдары орын алған алапат ашаршылық тақырыбы. Қазақ елі үшін осы қаралы қиын-қыстау кезеңді дұрыс түсініп, әділ бағасын беру үшін оның бастауында тұрған, тікелей алғышарттарының бірі болған – «Қазақ байларын тәркілеу науқанын» тыңғылықты зерттеуіміз қажет. Соңғы жылдары осы тақырыпқа жіті көңіл бөліп, қадағалап отырған ресми биліктің де талабы осындай. Биылғы жылы ашаршылыққа арналған 3 томдық құжаттар жинағының жариялануы, Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі» мемлекеттік комиссияны құру туралы Үкіметке тапсырма беруі, зерттеп отырған тақырыбымыз қоғам тарапынан сұраныс тудырып отырған аса өзекті мәселе екендігін көрсетіп отыр.

Материалдар мен әдістер. ҚР Орталық мемлекеттік архивінің, ҚР Президенті архивінің құжаттары мақаланың деректік негізін құрады. Президент архивіндегі № 141 қордың келесідей материалдары зерттелді: Ірі бай-феодалдарды тәркілеу мәселелері (Тәркілеу қорытындылары туралы Қазқрайкомының БКП(б) ОК-не баяндама хаты және оған қосымша тіркелген материалдары), байларды тәркілеу туралы материалдар (ОГПУ ІІІ мәліметтері, өлкелік парткомиссияның хаттамалары, анықтамалар, Қазқрайкомының ақпараттары және т. б.)

ҚР Орталық мемлекеттік архивінде зерттелген қорлар: № 135 қордан: Қазақ КСР Орталық Атқару Комитеті жанындағы бай-феодалдардың мүлкін тәркілеу және жер аудару жөніндегі орталық комиссия материалдары қаралды; № 5 қордан ҚазАССР кеңестерінің орталық атқарушы комитетінің (ҚазАССР ОСК) бай феодалдардың мүлкін тәркілеуге қатысты материалдары қаралды.

Сонымен қатар зерттеудің дереккөзі ретінде осы тақырып аясындағы соңғы жылдары жарық көрген отандық және шетел зерттеушілерінің монографиялары болды.

Талқылау. Тақырып тарихнамасын кеңестік кезең мен тәуелсіздік тұсында зерттеулер жүргізген ғалымдардың еңбектері құрайды. Кеңестік кезеңде қарастырып отырған тақырыпты терең зерттеген ғалымдар қатарында А.П. Кучкин, Г.Ф. Дахшлейгер, М.Қ. Қозыбаев және т.б.

болса, тәуелсіздік тұсында негізінен Ж.Б.Абылхожин, Қ.С.Алдажұманов, Т.Омарбеков, С.А. Жакишева, Ф.К. Қозыбақовалар зерттеу нысанына алды. Қарастырылып отырған мәселе, кеңестік кезеңде идеологиялық шеңбердің аясында, саяси тұрғыда негізделген еңбектер болды. Кейінгі жылы шыққан зерттеулер тың көзқарас, жаңа деректермен қамтылғанмен, тақырып бүгінгі күнге дейін өзінің ғылыми және зерттеу маңыздылығын сақтап келеді. Жаңадан ғылыми айналымға енгізілу барысындағы деректер мен жаңа зерттеулер қазақ байларын кәмпескелеу науқаны шараларының әлі де ақтаңдақ беттерінің бар екендігін көрсетіп отыр.

Зерттеу нәтижелері. Жеке меншіктік, өзгенің жұмыс күшін пайдаланушылық жалпы кеңестік, социалистік мемлекетке жат құбылыстар. Сондықтан, Қазақстанда бай, кулактардың кеңестік жүйемен қатар өмір сүруі әлбетте уақытша еді. Жаңа экономикалық саясат та қазақ байларының мәселесін кейінге қалдыруға түрткі болды. Дегенмен таптық күрестің жағымсыз кейіпкеріне айналған қазақ байлары большевик билігінің үгіттеуінше, сан ғасырлар орыстың крепостнойларын қанап келген помещиктермен (орыс байларымен) қатар қойылды. Мәселен, байларды тәркілеу кезінде Қазақстан республикасы үкіметінің халыққа жолдаған үндеуінде «қатардағы қарапайым бай әр ауылда бар, оның шаруашылығы тауарлық капиталистік қатынасқа негізделген және мұндай қазақ байының орыс кулагынан еш айырмашылығы жоқ» деп, қазақ байының қоғамдағы өзіндік ерекше статусын жоққа шығарғысы келді (Народное хозяйство Казахстана, 1928: 128). Орал округтік атқару комитетінің жұмысшы, шаруа, казак және Қызыл әскер депутаттары мен Қазақтың еңбекші халқы кеңестерінің қаулысында: «Саны жағынан елеусіз, бірақ өзінің әлеуметтік-саяси жағдайы бойынша аса зиянды және қауіпті ауылдың мығым бөлігі ең зымыян және ең қауіпті таптық жаулар болып табылады» деп қазақ байына батыс байларының теріс қасиеттерін телді. Бірақ бастысы байлар тарапынан «... алдағы уақытта да жалшыларды, кедейлерді және орташаларды құлдыққа салып және ауылды қайта құру кезінде кеңес өкіметінің алдында тұрған міндеттердің іске асуына тосқауыл болады» деген қауіпті төндірді. Мұндай өсек-аянды ресми билік құрылымдары тарапынан айту байларды мал-мүлкінен айыру үшін ғана емес, сонымен бірге оларды тұрғылықты округтерден, тіпті республикадан тыс жерлерге шығару үшін де қажетті және жеткілікті негіз деп санады (Жакишева, 2021: 8).

Өмір салты көшпенді шаруашылыққа негізделген қазақ халқының байлары большевиктік билік тарапынан таңылатын қанаушы таппен салыстыруға келмейтіндігі туралы Изабель Огайон өзінің «Сталин тұсындағы КСРО-дағы қазақтардың отырықшылануы. Ұжымдастыру және әлеуметтік өзгерістер (1928-1945 жж.) атты еңбегінде: «Көшпелілердің дәстүрлері бойынша, қиын-қыстау уақыттары қазақ қоғамының байлары өздерінің мал-мүлкі мен беделін басқа руластарын құтқаруға бағыттауға міндетті болды және бұл жалпы қазақ байлары сословиесіне тән нәрсе деп жазады (Qazaqstan tarihy, 2013).

Сол сияқты орыс зерттеушісі Кушнер қазақтың байларын өз шаруаларын аяусыз қанайтын ресейлік немесе еуропалық бай тап өкілдерімен теңестіруге келмейтіндігі жөнінде: «Мен әлеуметтік таптар мен таптық күресті бос іздедім, қазақ қоғамының таптарға бөлінудің нақты мысалдарын таппадым» деп түйеді (Абылхожин, 1991: 225).

Осы мәселемен тереңірек айналысқан орыс зерттеушісі Полочанский қазақ байлары мен ауқатты шаруалардың қазақ қоғамындағы зор беделі мен біріктіруші рөлін туралы айта келе былай деп жазады: «Бұқарада таптық сана болмаған жағдайда, ол (бай) қанаушы ретінде емес, экономиканы ұйымдастырушы ретінде, рулық қоғамның ажырамас мүшесі ретінде танылады» (Алланиязов, 2002: 25).

1903 жылы «Сибирский наблюдатель» атты ай сайынғы ғылыми журналдың №3-де жарияланған «қырғыздар» очеркінде («қазақтар» деп оқыңыз), орыс зерттеушісі В.Никольский: «қазақ даласын орыстар түпкілікті тыныштандырғанға дейін қазақтар біртұтас рулық топтарда өмір сүрді және олардың басты кәсібі мал шаруашылығы болды», - деп куәлік етеді. Сонымен бірге, автор «... Бүкіл қазақ халқы ауқаттылығымен ғана емес, көшпенділер тұрғысынан тіпті, байлығымен де ерекшеленетінін» мойындайды. Ол сондай-ақ Қазақстанда отарлық тәртіптер орнатылғанға дейін «қазақтар, жалпы алғанда, ауқатты өмір сүрді және олардың қоғамында әлеуметтік бөлініс пен таптық қайшылықтар байқалмағанын» атап көрсетеді.

«Халық шаруашылық-экономикалық тұрғыдан біртекті қоғам болды, олар байлар мен кедейлер деп таптарға мүлдем бөлінбеді. Бұл кезде пролетарийлер табы туралы айту мүмкін емес еді, өйткені оның қалыптасуына рулық негіздегі қазақ қоғамының құрылымы кедергі келтірді» деп қазақ қауымының жікке бөлінуіне бейімсіздігін түсіндіруге тырысады. Никольскийдің айтуынша, қазақтардың өркендеп өсуіне, ең алдымен, қазақ қоғамының қауымдық-рулық құрылымының ерекшеліктері ықпал етті: «Шалғынды алқаптар мен жайылымға ыңғайлы алып далалық кеңістік мыңғырған малды айдауға мүмкіндік берді, ал рулық қоғам қандай да бір себеппен малынан айырылып, бақытсыздыққа ұшыраған туыстарын қолдап отырған. Қазақ өз отарларынан айырылып қалса да, оны жұт салдарынан жоғалтса да, ол аштыққа ұшырамайтын... Оны рудан шығарып тастамайтын, далалық қатарынан шығарылмайтын, керісінше, руластары оны қолдауға тырысты, оларға қайтадан шаруашылық тұрғысынан оңалып кетуіне мүмкіндік берді ...» (Аккулы, 2016).

Қазақ қоғамының байлығы, ауқаттылығы жөнінен көрініс беретін тағы бір орыс зерттеушісі А. Левшин, өзінің «Қырғыз-қазақ немесе қырғыз-қайсақ далаларының сипаттамасы» атты еңбегінде былай дейді: Қой отарлары мұнда көптігімен таң қалдырады. Әлемде малды бұл жерден де көп өсіретін ел жоқ. Қазақтардың ең байларының жиырма мың қойы бар».

Мұндай көп көлемдегі малды бір ғана байдың отбасы бағып ие бола алмайды. Кеңестік кезеңдегі бір колхоз малының жартысын немесе үштен бірін бағып-баптап өсіру бір байдың отбасының күшімен емес, ауыл ауылдың күшімен іске асуы мүмкін болған. Бұл жерде әрине ру, тайпаның рөлі маңызды болған.

Кез-келген ру-тайпалық қоғам ең алдымен отбасылық-туыстық қатынастарға сүйенеді. Қазақ қоғамының қауым ішіндегі қарым-қатынастар, қауымның аға буын және неғұрлым ауқатты мүшелерінің кіші және әлсіз мүшелерін қамқорлыққа алуына негізделді (Акимбеков, 2021: 375). Тиісінше, шағын рулық қауымдастықтың ішінде бәрі бір-біріне әр түрлі дәрежеде туыстық қатынаста болды. Бұл қажетті келісімді, соның ішінде ресурстарды үлестіруді қамтамасыз етті. Ресурстарды үлестіру малды пайдалануға беру арқылы, сондай-ақ сыйға тарту актілерінің көмегімен жүзеге асырылды. Қатардағы қазақтың бай туыстарына жұмыс істеу маңызды фактор болды. Сонымен қатар, туыстары байдан несие алып тұрды және ол көбінесе қайтарылмайтын. Бұл ретте экономикалық тұрғыдан қазақ қоғамында стратификация аса маңызды болған жоқ. Қазақ үй шаруашылығының 80%-ында әр аулада 10 бас мал бар, 17%-да 10-нан 35 -ке дейін болды, тек 3%-да 35 -тен және 200-ден астам малға ие болды (Огайон, 2009: 63). Сонымен қатар, қиын жағдайда қазақ байлары кедей туыстарына тікелей қолдау көрсетті. Мысалы, 1924 жылы Ақмола уездік атқару комитеті «ұлттық әдет-ғұрыпқа сәйкес» 25 мың аштыққа ұшыраған адамдарды тамақтандыру үшін жергілікті байларға бекітеді» (Аманжолова, 2019: 376).

Жалпы, мұндай қатынастар прагматикалық есепке негізделген. Туыстарға тұрақты негізде көмек көрсету отбасылық байланыстарды нығайтты. Сонымен қатар ол ауқатты бай қазақтардың айналасында өздеріне адал тұтынушылардың желісін қалыптастырды. Өз кезегінде, мұндай желінің болуы және оның ауқымы мемлекетпен қарым-қатынаста да, басқа ру-тайпалық қауымдармен бәсекелестік жағдайында да байдың мәртебесін арттырды.

Байдың беделі оның тұтынушыларының санымен анықталды. Мысалы, жергілікті сайлау жағдайында, Ресей империясы кезіндегі болыстар деңгейінде немесе Кеңес Одағының алғашқы жылдарында болғандай, тұтынушы байларға сайлау жағынан қолдау көрсетті. Басқа рулармен бәсекелестік жағдайында клиенттер күштік қолдау көрсетті және олар неғұрлым көп болса, соғұрлым күшті болды. Сондықтан ресурстарды бөлу қазақ қауымын ұйымдастыру құрылымында байлардың өмір сүруінің маңызды және ең қажетті функциясы болды. Оның мүлкі іс жүзінде бүкіл қауымның меншігі болды (Акимбеков, 2021: 376).

Сонымен қазақ байының қоғамның басқа мүшелерімен қарым-қатынасы қайшылықты емес, керісінше екі жақ та қатынастарын прагматикалық тұрғыдан құруға мүдделі екендігін көреміз. Сондықтан қазақ байының батыс өлшеміне келмейтін этникалық, географиялық, әлеуметтік, экономикалық тұрғыдан түсіндірілетін ерекшеліктері болғандығы анық нәрсе. Ал қазақ халқының ұлттық ерекшеліктерін ескергісі келмеген большевиктік билік қазақ байларын қоғамнан аластап, халыққа иелік ету үшін қазақ қоғамын Ресейдегідей қанаушы және қаналушы таптарға бөлді.

Қазақтың байларын жеккөрінішті көрсетіп оның эксплуататорлық, қанаушы ретіндегі бейнесін ресми газет-жорналдар арқылы жиналыс, митингілер ұйымдастырып насихаттады.

Кеңестік билік қазақтың байларын халқына қарсы қоюды кәмпескеге дейін де бастаған еді. 1926-1927 жж. шабындық және егістік алқаптарды қайта бөлу реформасы арқылы билік байларды экономикалық қыспаққа алып, олардың қазақ қауымындағы рөлін аласартуға талпынады. Шабындық және егістік алқаптарды қайта бөлу реформасының сәтсіз болғандығын келесідей деректер көрсетеді: БКП(б) ОК-нің ұйымдастыру кеңесі (1929 ж.сәуір) реформаның қорытындыларын ескере отырып, «бұл іс-шаралардың нәтижелері кереметтей болған жоқ» (Прииртышская правда, 1928: 5 фев) деп көрсетті. Семей губкомы БКП (б), сондай-ақ қайта бөлу үміттерді ақтамағанын айтты (Ряднин, 1928: 28). Енді бір бақылаушы былай деп жазады: «көптеген аудандарда қайта бөлу кезінде кедейлер айтарлықтай белсенділік танытқан жоқ. Біз кедейлерді тиісті дәрежеде үгіттей алмадық... Шабындықтарды қайта бөлу ауылдағы тап күресінің, ауылдың әлеуметтік топтарының жер үшін күресінің нәтижесі тиісті дәрежеде болмады деп қорытынды жасауға болады» (Ряднин, 1928: 28).

Голощекин де реформа нәтижесінің болжамдары оның нақты нәтижесінен тіпті алшақтайды деп күтпеді. «Біз әлі барлығын ой елегінен өткізіп түсінген жоқпыз»... Мысалы, 10 мыңнан мал басы бар Шорманов пен Ақпаевты алайық. Біз олардан жерді алдық, мен олар енді не істей қояды деп ойладым, ал олардың мұрты да қисаймаған сияқты. Мұнда бір кілтипан бар, жолдастар. Біз олардан жерді тартып алғанымыз жақсы әрине, бірақ біз бәрін әлі жіті түсінген жоқпыз, бай үшін құтылудың жол бар болып тұр, міне соны жолдастар, тауып алып құтылып кетуіне жол бермеуіміз керек» (Голощекин, 1927: 75).

Ал енді қазақ байларының көзін жойған Голощекин кім еді? Бір қызығы 1925 жылы Голощекин Қазақстанды басқаруға келгенде, дәл сол жылы Лазарь Каганович Украинаны басқаруға Киевке жол тартады. Украинаға барған Л. Каганович украиндықтардың көңілін табу үшін, украинша сөйлеуге тырысқан екен. Қазаққа бұйырған Голощекиннің қазаққа көзқарасын төменде келтіретін тарихшы В.Л. Бурцевтің сөзінен білетін боламыз. Сонымен, Голощекин И.В. Сталиннің Қазақстандағы сенімді өкілі, қазақстандық партия ұйымын 1925 жылдан бастап басқарды және Қазақстанның Өлкелік партия комитетінің жауапты хатшысы болды. Голощекинді білетін, революция тарихшысы В.Л. Бурцевтің айтуынша: «Бұл кәдуілгі лениншіл адам. Мақстақа жетуде қан төгуге де бар. Баскесер, қатыгездік оның табиғатына тән қасиеттер. Және оның бойында дегенерацияның элементтері байқалады. Партия өмірінде ол менмендікпен ерекшеленді, демагог әрі циник. Ол қазақтарды адамдар ретінде санаған жоқ. Голощекин Қазақстанға келіп үлгермей, мұнда Кеңес өкіметі жоқ және «Кіші қазанды» ұйымдастыру керек деп мәлімдеген еді (Аян Аден, 2016: 16.01.2019).

Голощекин орталықтың тапсырмасын мүлтіксіз орындауы үшін өзіне қарсы келген қарсыластарын жолдан тайдырып отырды. Тапсырманы асыра орындайтын Голощекинді Сталин мақтап, қолдау білдіріп отырды (3-й Пленум, 1927: 4). Голощекиннің шексіз билігі БКП(б) ОК Саяси Бюросы мен Сталиннің қолдауымен ғана түсіндірілмеді. Оның тағы бір себебі Қазақстандағы жергілікті интеллектуалды элита тым аз және бытыраңқы күйде болғандығында. Қазақ элитасының әлеуметтік мүдделері де айтарлықтай ерекшеленді (Мухамедина, 2002: 138).

Ешкім қарсы тұра алмаған Қазақстан көшбасшысына 1927 жылдың 24 маусымында Г.Е.Зиновьев партия Орталық Бақылау Комиссиясында келесідей сипаттап еді: «Мен Голощекиннің қандай тәраға екенін саған қарағанда өте жақсы білемін. Ол кәрі большевик, бірақ мұндай Өлкені ол қайдан басқара алсын. Оның сөзі жазылған стенограмманы оқып көріңізші. Ол жергілікті ұлт өкілдеріне не үйретіп отыр. Ол партияның атына кір келтіріп, Лениннің ұлттық мәселесінің қойылуына нұқсан келтіретін бағытты ұстанып отыр» (6-я Всеказахская конференция, 1927: 95).

Голощекин үшін қазақ байларына қарсы кезекті және соңғы науқан 1928 жылы байларды кәмпескелеу кезінде жүзеге асты. Дәл осы жылы мемлекет жоспарларының ішінде кең көлемді ауылшаруашылық өндірісін ұйымдастыру да болды. 1928 жылдың тамыз айында, ҚазССР-де байларды кәмпескелеу бойынша комиссия жұмыс істей бастаған кезде, Мәскеуде 125 ірі астық совхозын құру туралы шешім қабылданды. Астық совхоздарының жартысынан көбін Қазақстан

Республикасының аумағында құру жоспарланған болатын. Осылайша, бұл кезде мемлекет нарықтағы және ауылдық жерлерден жеткізілетін тауарларға тәуелді болмайтындай, өз бақылауындағы астық өндірісін кеңейтуді жоспарлады. Әлбетте, мұндай ірі кеңшарлар үшін үлкен кеңістікті алып жатқан жерлер қажет болды. 1928 жылы мұндай жерді не крестьяндар қауымынан, не көшпелілерден алуға болатын еді. Алайда 1928 жылы ауқымды мемлекеттік өндірісті ұйымдастыру үшін мемлекет тұрғысынан салыстырмалы түрде бос жерлерді алу қисынды болды. Мемлекетке мұндай жерлерді көшпелілер мен жартылай көшпелілерден, яғни негізінен ҚАССР-ден тартып алу оңай болды (Акимбеков, 2021: 374).

Голощекиннен бұрын Қазақ байларын кәмпескелеу мәселесі Мәскеуде 1919 жылдың өзінде-ақ көтерілген болатын. Кирвоенревкомның бірінші төрағасы Станислав Пестковскийдің өзінің естеліктерінде 1919 жылдың көктемінде В.И.Ленин РКП(б) VIII съезінің делегаттары – қазақстандықтардың сұрағына жауап бере отырып, қазақ байларын экономикалық әлеуетінен қалай айыруға болады деген сауалдарына: «Әлбетте, сіздерге ерте ме, кеш пе малды қайта үлестіру туралы мәселе қоюға тура келеді» деп жауап береді (Ларькина, 1960: 79).

Ірі байлардан малды тәркілеу туралы мәселе 1923 жылы наурызда Қазақстанның III облыстық партия конференциясында да қойылды. Алайда, сол кездегі «әскери коммунизмінің» тауарсыз утопияны жүзеге асыру нәтижесінде туындаған экономикалық және саяси дағдарыстан шығуға бағытталған ЖЭС стратегиясы, коммунистік радикалдардың экспроприациялық әрекеттеріне тоқтау салды (Дахшлейгер, 1965: 179).

КСРО үкіметі БКП(б) XV съезінде (1927 ж. қараша) Кеңестік шығыс өлкеде кеңестік қоғамының мүлде орнамағанын атап өтіп, ондағы кеңестендіру жұмыстарын тез арада іске асыру мәселесі ретінде күн тәртібіне қояды (XV съезд ВКП(б), 1928: 1047). Кеңестік Қазақстан Республикасына қатысты бұл Қазан революциясына он жыл толса да қазақ қоғамында сақталып отырған бай, кулак шаруашылықтарын кәмпескелеуді білдірді. 1927 жылы қарашада Қазақстанның VI-шы партиялық конференциясында «ірі байлардан мал мен құрал-сайманның бір бөлігін тартып алуға рұқсат беру» мүмкін деп тауып, байларды экспроприациялау мәселесі талқыланды. Бұл «ауылдың орташалануы мен оның өндіргіш күштерінің дамуына және пролетариаттың ауыл еңбекші халқымен одағын одан әрі нығайтуына әкелуі тиіс» деп есептелді.

1927 жылдың желтоқсанында ірі көлемдегі шаруа қожалықтарын тәркілеу туралы заң жобасын әзірлейтін комиссия құрылды. Казкрайком бюросында қаралып, нақтыланғаннан кейін оны Бүкілодақтық большевиктер коммунистік партиясының орталық комитеті мен Бүкілресейлік орталық атқару комитеті мақұлдады. 1928 жылдың 18 тамызында Қазкрайком Бюросының отырысында Қазақ байларын тәркілеу жөніндегі комиссия құру туралы шешім қабылданды. Тәркілеу жөніндегі комиссияны Елтай Ерназаров басқаратын болып шешілді. Комиссия құрамына О. Жандосов, Н. Нұрмақов, Ф. Тоқтабаев және басқалар кірді. Жергілікті жерлерде тәркілеумен округтік комиссиялар айналысатын болды. Уәкілдер тағайындалып, Қостанай облысына Ұзақбай Құлымбетов, Ақмола облысына Садық Сапарбеков шықты.

1928 жылы 27 тамызда республиканың Орталық Атқару Комитеті мен Халық Комиссарлары Кеңесінің отырысында «Бай шаруашылықтарын тәркілеу туралы» қаулы қабылдады. Мұнда «Қазақстан АССР-да Адай округі мен бұрынғы Сырдария және Жетісу губерниялары мен Қарақалпақ автономиялық облысының мақта өсіру аудандарын қоспағанда, жартылай феодалдық, патриархалдық және рулық қатынастарды сақтай отырып, өзінің мүліктік және қоғамдық ықпалымен ауылды кеңестендіруге кедергі келтіретін ірі байларды көшіру» қарастырылды (Материалы к отчету ЦИК КАССР, 1928: 18). Республика аудандарында тәркілеу жүргізу үшін өкілетті өкілдер тағайындалды. Мыңнан астам өкілетті өкілдер тікелей ауылдарға жіберілді. Сонымен қатар, жәрдемдесу комиссияларында 4700 адам жұмыс істеді. Тәркілеуді жүргізу үшін ауылдарда 300-ге дейін комиссия ұйымдастырылды, оған 5000-ға жуық жұмысшы өкілдері кірді.

1928 жылы 30 тамызда «Бай шаруа қожалықтарын тәркілеу туралы ҚАССР Орталық Атқару Комитеті мен Халық Комиссарлары Кеңесінің декретін қолдану жөніндегі нұсқаулық» бекітіліп, жарияланды. Нұсқаулыққа сәйкес мыналар тәркілеуге және көшірілуге тиіс болды:

а) көшпелі аудандардағы ірі малға шаққанда 400 бастан аса малы бар, жартылай көшпелі аудандардағы ірі малға шаққанда 300 бастан аса малы бар, отырықшы аудандарда 150 бастан аса малы бар және төңірегіндегі халыққа қатынасының кіріптарлық сипатына байланысты әлеуметтік қауіпті болып табылатын немесе рулық артықшылықтар мен экономикалық үстемдікті пайдалана отырып, ауылды кеңестендіру іс-шараларын өткізуге кедергі келтіретін байлар;

б) ірі қара малға шаққанда жоғарыда көрсетілген нормадан малы аз болса да, бірақ «а» тармағында көрсетілген шарттарға байланысты жергілікті билік әлеуметтік қауіпті деп таныған адамдар;

в) бұрын мәртебесі бойынша артықшылықты иемденген топтарға жататын адамдар, мысалы: сұлтан, хан ұрпақтары, патша үкіметінен арнайы марапаттар алған бұрынғы болыс басқарушылары, яғни жеке немесе мұрагерлік атақтары бар азаматтар, еңбек сіңірген қызметі үшін медальдар алған және басқа да ерекшелік белгі, қандай да бір артықшылықтар беру туралы ерекше грамоталар алған адамдар, олардың мүлктік жағдайына қарамастан көшірілуі тиіс».

«а» тармағына енген байлар 1-ші категорияға жатқызылды, «б» және «в» тармақтарына енген байлар тәркілеу мен көшірудің 2-ші категориясы бойынша өтті. Олардың өздері және отбасы мүшелері автоматты түрде сайлау құқығынан айырылды. Билік шаруашылықтар санын болжап, шамамен бөліп қойған еді: 1-ші топ бойынша 600 шаруашылық, 2-ші топ бойынша 100 шаруашылық (Жакишева, 2021: 46). Кәмпескені іске асырушылардың ұзақ пікір-таластарынан кейін бастапқыда белгіленгендей 4300 шаруашылық емес, 500-600 шаруашылық тәркіленетін болып шешілді (Кстаубаева, 2015: 174).

Алматы облысының мемлекеттік архивінің 591-қордың, 1-тізімдемесі, 1-бумасы, 9-шы ісінде Алматы округтік атқару комитетінің жанындағы байлардың шаруашылығын тәркілеу туралы округтік комиссияның жиналыстарының хаттамалары сақтаулы. Осы хаттамада қабылданған қаулы бойынша «ірі қара» деп жасы екі жылдан асқан жылқы, сиыр, қодас, түйе есептелетін болды. Сонымен бірге үш құлын, екі бір жасар тай, үш бас тайынша, бес бұзау, бес қой, алты ешкі, үш бас бияз жүнді қой, үш бота, екі тайлақ, бір ірі қара болып есептелінетіндігі нақтыланды. Сондай-ақ, төлдеген тоқты да ірі қойдың қатарына жатқызылды. Міне, осы және басқа да мәселелерді түсіндіру-насихаттау мақсатында тәркілеу комиссиясы 5 қыркүйектен 2 желтоқсанға дейін 25 жиын өткізген (Рысдәулет, 2018: 1).

Декретке сәйкес малдан басқа бай шаруашылықтарынан ауыл шаруашылығы құрал-саймандары, көлік құралдары, зергерлік және кілем тоқу бұйымдары да тәркіленді. Осы тақырыпты зерттеуші И.Огайон тәркілеуге ұшыраған үлкен әулеттік тарихы бар материалдық мүлікке ерекше мән береді. Тәркіленген осындай отбасылық жәдігерлер фольклорлық дүние болып, мемлекет кірісін толықтырғанымен, терең тарихы бар рулық жадтың жойылуына ықпал етті. Этнографиялық мұражайлардың қорларын байыта отырып, генеалогиялық тізімдерді символдық түрде көрсететін отбасылық құндылықтар рулық сәйкестіліктің берілу механизмінің бастапқы мағынасын жоғалтты. Осылайша қазақ элитасын әлеуметтік және саяси мәртебеден айырды дейді зерттеуші (Qazaqstan tarihy, 2013).

Байлардың мүлкін тәркілеу және оларды кейіннен жер аудару кезінде өрескел заңсыздықтарға жиі жол берілді. Мысалы, шын мәнінде, мал саны көп болған байлардың саны салыстырмалы түрде аз болды, олар жалпы санның үш-ақ пайызын құрады. Сондықтан уәкілетті өкілдер, өздерінің жеке мүдделері үшін неше түрлі амалдарға барды. Мемлекеттік деңгейде байлардың эксплуатациялық әрекеттерін әшкерелеу және тәркілеу жөніндегі комиссияларға жан-жақты көмек көрсетілуі үшін, билік тарапынан ауылдың ең кедей топтарына тәркіленген мал мен мүліктің 60-70% бөлу туралы уәделерімен азғырды. Сондықтан, бақай есебі бар шолақ белсенділер тек растауға ғана емес, сонымен бірге жойылатын бай шаруашылықтарының шеңберін кеңейтуге де тырысты.

Сондай шолақ белсенділердің бай шаруашылықтарының көлемі, олардың әлеуметтік қауіптілігі туралы берген мәліметтері тексерусіз қабылданды. Ал кеңес органдарының құжаттарымен бекітілген байлардың мәліметтері күмән тудырды немесе ескерілмеді. Сонымен қатар байдың кінәсінің жоқтығына кепілдік беретін немесе оларды қорғауға алған адамдардың сенімділігін тексеру туралы нұсқаулар берілді.

Сонымен қатар, тәркіленетін және жер аударылатын байлардың тізімдері үнемі жаңартылып отырды. Мысалы, жергілікті жерлердегі уәкілдерден байлардың мал саны 1-ші категорияға сәйкес келмей жатқандығы туралы жеделхаттар келіп түскен жағдайда округтік комиссия бұл байлар әлеуметтік қауіпті және Кеңес өкіметіне қарсы болғандықтан, оларды тәркілеудің 2-ші тобына сәйкес анықтау керек деп 2-ші категорияға аударып салатын болған.

Жоспарды орындау үшін уәкілдер көбіне қолданған әдіс – бірнеше отбасы мүшелерін біріктіріп, қажет пайызға қол жеткізіп отырған. Байды жер аударып жіберуге және мүлкін тәркілеуге малдың жеткіліксіз болуы, шолақ белсенділерді аса алаңдатпады. Мысалы, Алматы округы Бәрібаев ауданының азаматы Заманбек Бексұлтановтың Өлкелік орталық комиссияға, көшірмесі ҚазССР прокурорына, ҚазЦИК Президиумына жазған арызынан біз бірнеше заң бұзушылықтың орын алғанын байқаймыз. Жалпы арыз мазмұны сол науқан кезінде көптеп жазылған арыздарға тән болғандықтан арыз мәтінін толығымен береміз:

Согласно объявления в газете «Джетысуйская искра» я подвергнут выселению а мое имущество конфискации. Считаю мое выселение и конфискацию моего имущества в корне неправильными по нижеследующим основаниям.

1. В силу декрета КЦИКА и СНК АКССР для выселения и конфискации необходимо хотя бы одно из нижеследующих условий:

А) Наличие скота в переводе на крупные единицы в полукочевых районах свыше 300 шт. Я скотовод. Семья моя состоит из четырех человек, имущественное положение: лошадей- 8 шт., коров- 2 шт., баранов- 10 шт. Таким образом по имущественному положению я являюсь мирным скотоводом ПОЛУСРЕДНЯКОМ, ПОЛУБЕДНЯКОМ т.е. стою в ряду имущественно-социальных единиц в отношении которых советская власть создает в ауле рад экономически-политических привилегий.

Б) Вторым условием для выселения может быть наличие политической нетерпимости, т.е. известная контрреволюционная идеология, враждебное отношение к советской власти, ее мероприятиям.

Ни мое прошлое ни мое настоящее и ни мое имущественное положение, абсолютно, ничто ни говорит за то что я могу быть признан идеологически чуждым советскому строю элементом. Я никогда не занимал каких либо должностей при царском строе, я нигде никогда не выступал против советской власти и по объективным данным врагом социалистического строительства как в городе так и в ауле, а это особенно важно, признан быть не могу.

2. Первоначально мое хозяйство и хозяйство одного из моих родственников Ахметбека Султанова было признано единым, вследствие чего мы были преданы к уголовной ответственности по признакам 2 ч. 169 ст. Угол. Код. Если бы даже признать правильным, что наше хозяйство действительно едино, то и тогда нет оснований к нашему выселению, ибо все равно 300 голов крупного скота хозяйство не составит. Но против этого уголовного преследования имеется целый ряд фактов а) Мы т.е. я и Ахметбек Султанов живем совершенно отдельно. Ведем самостоятельные хозяйства Платим каждый самостоятельно единый с.х.налог. Я живу в сел. Кызы-Гора, Барибаевском районе, Ахметбек Султанов живет в Алмалинском ауле, Барибаевском районе, т.е., совершенно в другом месте чем я. б) Нарсуд 15уч Алма-Атинского Округа выше указанное раздельное самостоятельное существование нас и наших хозяйств признал фактически и юридически действительным и 10 декабря 1928 года вынес оправдательный приговор.

3. Я не бий, не б. волостной правитель, я не потомок хана и т.п. Я никогда не был ни аксакалом ни аткаменером и т.д. Я трудящийся скотовод, т.е представитель той аульной массы в отношении которой мы имеем неоднократные категорические указания со стороны КЦИКА и КРАЙКОМа ВКП(б), об осторожном вдумчивом подходе к скотоводу средняку а тем паче к бедняку и полубедняку каковым, являюсь я не смотря на это. Не смотря на то что я ни формально ни фактически не подпадаю под декрет о выселении меня все же выселению и конфискации подвергли.

4. Выселение и конфискация проходят на основе безусловной классовой борьбы. С одной стороны байство и с другой средняк в союзе с аульной беднотой и батрачеством. С этой точки

зрения весьма (характерным и лишним раз подчеркивающим неправильность моего выселения является Постановление общего схода членов СОЮЗА КОШЧИ на каковом присутствовало свыше ста человек членов с. Кошчи и батраков. В этом постановлении дана моя характеристика как трудящегося с одной стороны и не врага советской власти с другой и кроме, сход признал необходимым обратиться в соответствующие органы на предмет отмены постановления о моем выселении и конфискации.

5. Сейчас наступила зима. У меня на руках маленькие грудные дети и не имею ни материальной ни физической возможности перекочевать. Кочевка в настоящее время к месту высылки, абсолютно, невозможна. На основании изложенного и принимая во внимание, что я по имущественному положению, полубедняк-полусредняк. Идеологически чуждым Советской власти не являюсь, что поскольку конфискация и выселение баев направлены с целью освободить аул от вредных элементов тормозящих проведение мероприятий Советской власти, постольку ясно, что мое выселение и конфискация нищенского имущества и нецелесообразно и ошибочно и политически вредно, что это наконец особо подчеркивается высказанным в мою пользу мнением организованной аульной бедноты, прошу срочно затребовать подлинники документов из окружной Алма-Атинской комиссии и постановление о моем выселении отменить т.е. прошу оказать мне содействие в деле восстановления моих нарушенных прав трудящегося и гражданина. 15 декабря 1929 года. (ҚР ОМА, 211: 30)

Алайда, көп жағдайда жер аударылғандардың шағымдары ескерілмеді. Бай мүліктерін тәркілеуге жәрдемдесу жөніндегі аудандық комиссиялардың хаттамаларын талдау көрсеткендей, өтініштердің көпшілігі шындыққа сәйкес келмейді деп қабылданбады (ҚР ОМА, 8: 121).

Көп жағдайда рулық ауызбірлік бүкіл қазақ қоғамы тарапынан тәркілеуге қарсы тұру деңгейін көрсетіп отырды. Сонымен қатар, рулық ауызбірлік комиссиялардың өз қатарында да болды. Тіпті коммунист партиясы қатарына өткен қазақтар да туыстарын экспроприациялау акцияларына қатысудан бас тартты. Мысалы, Орал округінің 178 партия мүшесінің тек 7 коммунисті жерлестерінің мүлкін тәркілеуге қатысты. Оның үстіне партияға кіруге ынталандырудың бірі «балалары Коммунистік партияның мүшелері болған және комиссиялардың құрамына кіретін байлар реквизициядан босатылады» деген қауесет те болған (Огайон, 2009: 86). Бірақ бұл әдіс көбіне нәтиже бермеді. Тіпті комиссия мүшелері жергілікті байларға алдағы тәркілеу туралы ескертіп, хабарлап отырған.

Сондықтан билік науқан белсенділеріне моральдық ұстанымдарды сақтамауға және оларға ГПУ қарулы топтары мен агенттерінің көмегімен физикалық, әлеуметтік тұрғыдан зорлық-зомбылық әрекеттерін жасауға да құқық берді. Мәселен, Шалқар ауданында тәркілеу комиссиясы жергілікті бай Нағым Мұхтаровтың мал-мүлкін экспроприациялау үшін Ақтөбе округінің өкілетті өкілі және полиция қызметкері бастаған он адамнан тұратын топты жібереді. №12 ауылға келген бұлар тұрғындарды мылтықтан оқ атып қорқыта бастады. Кедейлерге қоқан-лоқы көрсете отырып, олардың соңғы жылқыларын өз пайдаланулары үшін тартып алады. Кәмпеске өкілдері онда шамамен бір ай тұрып, оларға сый-құрмет көрсетуді, үнемі қой сойып беруді талап етіп отырған. Осы аралықта кәмпеске өкілдері байдың 200 қойын жеп, өздерінің зорлық-зомбылық көрсетулерін жалғастыра берді. Содан кейін ауыл тұрғындары арасында жаппай тінту жүргізіліп, күшпен тартып алынған арбаларға бар тәркіленген дүние-мүлікті тиіп алып, тайып тұрған. Сондай-ақ, Алматы округіндегі комиссия өкілдері байларға дегенін істегіп, қорқыту мақсатында ату жазасына кескендей етіп, жалған үкім шығарып оларды жәбірлеген (Огайон, 2009: 91).

Сара Кэмерон да өзінің: «Аштық жайлаған Дала: Ашаршылық, Зорлық және кеңестік Қазақстанды орнату» еңбегінде негізінен ОГПУ қызметкерлерінен тұратын тәркілеу комиссияларына ешкімді аямау туралы бұйрық болғандығы және тәркілеу комиссия мүшелерінің де аянып қалмағандығы туралы айтады. Зерттеуші Садық Жердентапқановтың тағдыры туралы мынадай деректі келтіреді: «Комиссия мүшелері оны тыржалаңаш етіп шешіндіріп тастады. Олар оның аузын байлап, кеудесіне тапанша тақап, оның әлі де тәркілеуден кейін жасырған малы мен басқа дүниесі қайда екенін айтуды талап етеді. ... Мал қалмағаны белгілі болғаннан кейін, олар оның жалаңаш арқасынан қан кеткенше қамшымен сабап тастайды. Қанжоса болып жатқан күйеуін

көрген Жердентапқановтың жүкті әйелі жүрек ұстамасынан қайтыс болады». Зерттеуші мұндай айуандықтар сол кезеңде кездейсоқтықтан гөрі үйреншікті жайға айналған еді, деп түйеді (Камерон, 2020: 105).

Іс жүзінде ауыл тұрғындары не болып жатқанын нашар түсінді (Народное хозяйство Казахстана, 1928: 27). Тіпті орта шаруалар мен кедейлер ауқатты мал иелерінің жойылуына наразылық білдірді. Шаруашылықтың күйреуін, кедейліктің жаппай орын алуын қолдаған адам аз. Сонымен қатар, кедей шаруалар, орта шаруалар «байлармен қауымда жақсы өмір сүргендігін, олардан тегін сиыр, өгіз және т.б. алғандығын, сондықтан оларды тәркілеудің қажеттігі жоқ» деп те айтып жатты.

Қарқаралы округіндегі жеке шаруа қожалықтарының таратылуы үлкен қиындықтармен өтті. Мұнда көп жағдайда кеңес және қоғамдық құрылымдар байларды қорғап, сөз сөйледі; 90 ауылдық Кеңестер, «Қосшы» ұйымы тәркіленген мал мен мүлікті қайтару туралы атқару комитеттері алдында өтініш білдірді (Красный Урал, 1928). Ақтөбе уезінде орыс кулактары байларға қарсы зорлық-зомбылыққа қарсы сөйлеген жағдайлар да болды. Архив құжаттарында әйелдердің тәркілеуге теріс қатынасы сипатталады. Мысалы, Қарқаралы округі аудандарының бірінде олар жергілікті байдың қоныс аударуына қарсы наразылық ретінде жиналыстан шығып кетеді (ҚР ПА, 1988: 360).

Мал мен мүлікті тәркілеу, көшіру бойынша 696 емес, тарихшы ғалым С.Ә. Жәкішеваның жүргізген соңғы зерттеулеріне қарағанда, жүйеге қауіп төндірген 1053 ірі меншік иелері, бұрынғы болыс билеушілері мен хан мен сұлтан әулеттерінің ұрпақтары ұшырады. Оның ішінде жалпы көлемнің 65,71%-ы тәркілеудің 1-ші категориясы бойынша, ал 34,29% 2-ші категориясы бойынша өтті.

Зардап шеккендерден тәркілеуді әділетсіз және өрескел тәсілдермен жүргізгендігі жөнінде Орталық комиссияға келіп түскен 500 шағым куәландырады. Байлардан 144 474 бас мал тәркіленді (ірі қара малға шаққанда). Оның 58,6% - ы 25061 орташаларға пайдалануға берілді, ал қалған мал колхоздар арасында үлестірілді. Тәркіленген ірі қара мал барлық кедей шаруашылықтарын қанағаттандыратын қамтамасыз ету үшін, сонымен қатар оларды орташалар деңгейіне жеткізу үшін жеткіліксіз болды. Осы шаруашылықтардан алынған малдың едәуір бөлігі қарыздарын жабуға, салықтарын төлеуге жұмсалды.

Қорытынды. 1928 жылғы кәмпеске науқаны ауыл тұрғындарын орны толмас моральдық және материалдық шығынға тап болды. Қазақ қоғамының ең тәжірибелі және сауатты, экономикалық тұрғыдан білімді бөлігі репрессияға ұшырады. Дәстүрлі ауылдың ғасырлар бойы қалыптасқан құрылымы, қауымның ішкі қағидалары, өзіне ғана тән экономикалық қатынастары дағдарысқа ұшырады. Қазақ алдағы келе жатқан ұжымдастыру, отырықшыландыру сынды реформаларына қарсы тұратын не болмаса, реформа әкеле жатқан жаңа жағдайға халықты бейімдей алатын күштен, механизмінен айрылды. Бұл өз кезегінде бассыз қалған қазақтың кеңестік биліктің одан әрі тонауына және де 1931-1933-тің ылаңына алып келді.

Әдебиеттер мен деректер тізімі

Абылхожин Ж.Б. Традиционная структура Казахстана. Социально-экономические аспекты функционирования и трансформации (1920-1930-е гг.). – Алма-Ата, 1991. – С. 225.

Акимбеков С. Казахи между революцией и голодом. – Алматы: ТОО «Институт Азиатских исследований», 2021. – 584 с.

Алланиязов Т. О некоторых вопросах методологии и историографии коллективизации в Казахстане // Мысль. – 2002. – №5.

Аманжолова Д.А. Советский проект в Казахстане: Власть и этничность. 1920-1930-е гг. – Москва, 2019. – С. 376-377.

Аден А. Жестокий палач с элементами дегенерации // Qazaqstan tarihy. 16.01.2019

Внутрипартийные вопросы на 3-м Пленуме Казахского крайкома ВКП(б). – Кызыл-Орда, 1927. – С. 4.

Голощекин Ф.И. Отчет Краевого комитета IV Всеказахской партконференции. –1928. – С.75.

Дахшлейгер Г.Ф. Социально-экономические преобразования в ауле и деревне Казахстана. – Алма-Ата, 1965. – С. 179.

Жакишева С.А. Элиминация байских хозяйств в Казахстане на рубеже 20-30-х гг. XX в.: новые подходы, методы и технологии. – Алматы: Қазақ университеті, 2021. – 222 с.

Камерон С.: Голодная степь. Голод, насилие и создание Советского Казахстана. Издательство: Новое литературное обозрение, Серия: Historia Rossica. 2020 г. – С. 360.

Красный Урал. – 1928. 4 окт.

Козыбаев М.К., Алдажуманов И.С. Тоталитарный социализм: реальность и последствия. АН Респ. Казахстан. Ин-т истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, Казахстан. ист.-просветит. о-во «Адилет» (Справедливость) – Алматы: 21 век, 1997. – 28 с. – 500 экз.

Ко всем трудящимся Казахстана. Ко всем аульным батракам, беднякам и середнякам // Народное хозяйство Казахстана. – 1928. – №8-9.

Кстаубаева, У. А. Ликвидация казахского байства как класса в конце 20-х годов XX века. // Материалы III Междунар. науч. конф. (г. Москва, январь 2015 г.). – Москва: Буки-Веди, – 174 с.

ҚР ОМА. 135-қ., 1-т., 211-іс.

ҚР ОМА. 135-қ., 1-т., 7-іс.

ҚР ОМА. 135-қ., 1-т., 8-іс.

ҚР ПА. 141-қ., 1-т., 1988-іс.

Ларькина Е.И. Подготовка колхозных кадров в период массовой коллективизации. – Москва: Соцэргиз, 1960. – С. 167.

Материалы к отчету Центрального Исполнительного Комитета Казахской Автономной Социалистической Советской республики на 3-й сессии ВЦИК 13 созыва. – Кызыл-Орда, 1928. – С. 18.

Мухамедина Ш. Конфискация байских хозяйств в Казахстане // Вопросы истории. – 2002. – № 4. – С.138-143.

Народное хозяйство Казахстана. – 1928. – № 9-10. – С. 35, 27-28.

Огайон И. Седентаризация казахов СССР при Сталине. Коллективизация и социальные изменения. (1928-1945 гг.) / Пер. с франц. А.Ракишева. – Алматы, 2009. – С. 63.

Прииртышская правда, 1928, 5 февраля.

Рысдәулет М. Қоңыр ауылдарды күйреткен кәмпеске // Түркістан. 16.08.2018.

Ряднин М. Казахстан на путях к социалистическому строительству. (Ответ на выступления оппозиции по национальному вопросу). – Кызыл-Орда: Казахское гос. изд-во, 1928. – С. 81.

Систематическое собрание законов Казахской АССР, действующих на 1 января 1930 г. (6 октября 1920 г. – 31 декабря 1929 года). – Алма-Ата: Упр.дел. СНК КАССР, 1930. – 224 с.

Сужиков Б.М. Казахская трагедия в исследовании французского историка Часть I. «Дебаизация» + конфискация = обнищание // Qazaqstan tarihy. 04.08.2013.

Султан Хан Аккулы. Бай-меценаты и их роль в национальном возрождении казахов – [Электронный ресурс] – URL: <https://zebra.today/i345> (дата обращения: 09.09.2016 г.).

6-я Всеказахская конференция ВКП(б), 15-23 ноября 1927 г. – Кызыл-Орда, 1927. – С. 95; 7-я Всеказахская конференция ВКП(б). Стенографический отчет. – Алма-Ата, 1930. – С. 7.

XV съезд ВКП(б) Стенографический отчет. – Москва, 1928. – С. 1047.

References

Abylhojin J.B. Traditsionnaya struktura Kazakhstana. Sotsialno-ekonomicheskiye aspekty funktsionirovaniya i transformatsii (1920-1930-e gg.). [The traditional structure of Kazakhstan. Socio-economic aspects of functioning and transformation (1920-1930s).] – Alma-Ata, 1991. – S. 225. [in Russian]

Akimbekov S. Kazahı mejdu revoliutsiei i golodom. [Kazakhs between revolution and famine.] – Almaty: TOO «Institut Aziatskih issledovaniı», 2021. – 584 s. [in Russian]

Allaniazov T. O nekotoryh voprosah metodologii i istoriografii kollektivizatsii v Kazahstane. [On some issues of methodology and historiography of collectivization in Kazakhstan] // Mysl. – 2002. – №5. [in Russian]

Amanjolova D.A. Sovetskii proekt v Kazahstane: Vlast i etnichnost. 1920-1930-e gg. [The Soviet project in Kazakhstan: Power and ethnicity. 1920s-1930s.] – M., 2019. – S. 376-377. [in Russian]

Aden A. Jestokii palach s elementami degeneratsii [A cruel executioner with elements of degeneration] // Qazaqstan tarihy. 16.01.2019. [in Russian]

Vnutripartynnye voprosy na 3-m Plenumе Kazahskogo kraikoma VKP(b). [Internal party issues at the 3rd Plenum of the Kazakh Regional Committee of the CPSU (b).] – Kyzyl-Orda, 1927. – S. 4. [in Russian]

Goloshekin F.I. Otchet Kraevogo komiteta IV Vsekazahskoi partikonferentsii, [Report of the Regional Committee of the IV All-Kazakh Party Conference]. – 1928. – S. 75. [in Russian]

Dahshleiger G.F. Sotsialno-ekonomicheskie preobrazovaniia v aele i derevne Kazahstana. [Socio-economic transformations in the village and village of Kazakhstan.] – Alma-Ata., 1965. – S. 179. [in Russian]

Jakisheva S.A. Eliminatsiia baiskih hoziaistv v Kazahstane na rubeje 20-30-h gg. XX v.: novye podhody, metody i tehnologii. [Elimination of bai farms in Kazakhstan at the turn of the 20-30s of the XX century: new approaches, methods and technologies] – Almaty: Qazaq universiteti, 2021. – 222 s. [in Russian]

Kameron S.: Golodnaia step. Golod, nasilie i sozdanie Sovetskogo Kazahstana. Izdatelstvo: Novoe literaturnoe obozrenie. [Hungry step. Famine, Rape and the creation of Soviet Kazakhstan. Search: new literary review] Sernia: Historia Rossica. 2020 g. – S. 360. [in Russian]

Krasnyi Ural. – 1928. 4 okt.

Kozybaev M.K., Aldajomanov I.S. Totalitarnyi sotsializm: realnost i posledstviia. [Totalitarian socialism: reality and consequences.] AN Resp. Kazahstan. In-t istorii i etnologii im. Ch.Ch. Valihanova, Kazahstan. ist.-prosvetit. o-vo «Adilet» (Spravedlivost). – Almaty: 21 vek, 1997 – 28 s. – 500 ekz. [in Russian]

Ko vsem trudiaimsia Kazahstana. Ko vsem aulnym batrakam, bedniakam i seredniakam // Narodnoe hoziaistvo Kazahstana. [To all the workers of Kazakhstan. To all the aul farm labourers, the poor and the middle peasants] – 1928. – №8-9. [in Russian]

Kstaubaeva, U.A. Likvidatsiia kazahskogo baistva kak klassa v kontse 20-h godov XX veka. [The elimination of the Kazakh baity as a class in the late 20s of the XX century.] // Materialy III Mejdunar. nauch. konf. (g. Moskva, ianvar 2015 g.). – M.: Baki-Vedi. – 174 s. [in Russian]

KR OMA. 135-q., 1-t., 211-is.

KR OMA. 135-q., 1-t., 7-is.

KR OMA. 135-q., 1-t., 8-is.

KR PA. 141-q., 1-t., 1988-is.

Larkina E.I. Podgotovka kolhoznyh kadrov v period massovoi kollektivizatsii. [Training of collective farm personnel during the period of mass collectivization] – Moskva: Sotsekgiz, 1960-s. 167. [in Russian]

Materialy k otchetu Tsentralnogo Iсполnitelnogo Komiteta Kazahskoi Avtonomnoi Sotsialisticheskoi Sovetskoi respubliky na 3-i sessii VTsIK 13 sozyva. [Materials for the report of the Central Executive Committee of the Kazakh Autonomous Socialist Soviet Republic at the 3rd session of the Central Executive Committee of the 13th convocation.] – Kyzyl-Orda, 1928. – S. 18. [in Russian]

Muhamedina Sh. Konfiskatsiia baiskih hoziaistv v Kazahstane [Confiscation of farms in Kazakhstan] // Voprosy istorii. – 2002. – № 4. – S.138-143. [in Russian]

Narodnoe hoziaistvo Kazahstana. [National economy of Kazakhstan] – 1928. – № 9-10. – S. 35, 27-28. [in Russian]

Ogaion I. Sedentariizatsiia kazahov SSSR pri Staline. Kollektivizatsiia i sotsialnye izmeneniia. (1928-1945 gg.) [Sedentarization of the Kazakhs of the USSR under Stalin. Collectivization and social change] / Per. S frants. A.Rakisheva. – Almaty, 2009. S. 63. [in Russian]

Priirtyshskaia pravda, 1928, 5 fevralia.

Rysdaulet M. Konyr auylardy kuiretken kampseske [The confiscation policy that destroyed the villages] // Turkistan. 16.08.2018 [inKazakh]

Riadin M. Kazahstan na putiah k sotsialisticheskomu stroitelstvu. (Otvét na vystupleniia oppozitsii po natsionalnomu voprosy). [Kazakhstan is on the way to socialist construction. (Response to the opposition's speeches on the national question).] – Kzyl-Orda: Kazahskoe gos. izd-vo, 1928. S.81. [in Russian]

Sistematischeskoe sobranie zakonov Kazahskoi ASSR, deistvuiush na 1 ianvaria 1930 g. (6 oktiabria 1920 g. – 31 dekabria 1929 goda). [Systematic collection of laws of the Kazakh ASSR, effective as of January 1, 1930]. – Alma-Ata: Upr.del. SNK KASSR, 1930. – 224 s. [in Russian]

Sujikov B.M. Kazahstanskaia tragediia v issledovanii frantsuzskogo istorika Chast I. «Debaizatsiia» + konfiskatsiia = obnianie [The Kazakh tragedy in the study of a French historian Part I. "Debaization" + confiscation = impoverishment] // Qazaqstan tarihy. 04.08.2013. [in Russian]

Sultan Han Akkuly. Bai-metsenaty i ih rol v natsionalnom vozrojdenii kazahov [Rich patrons and their role in the national revival of the Kazakhs]. – [Elektronnyi resers] – URL: <https://zebra.today/i345> (data obraeniia: 09.09.2016 g.). [in Russian]

6-ia Vsekazahskaia konferentsiia VKP(b), 15-23 noiabria 1927 g. [6th All-Kazakh Conference of the CPSU (b), November 15-23, 1927] – Kyzyl-Orda, 1927. – S. 95; 7-ia Vsekazahskaia konferentsiia VKP(b). Stenograficheski otchet. – Alma-Ata, 1930. – S. 7. [in Russian]

XV sezd VKP(b) Stenograficheski otchet. [XV Congress of the CPSU (b) Verbatim report] – Moskva, 1928. – S. 1047. [in Russian]

МРНТИ 03.00.20

КАМПАНИЯ КОНФИСКАЦИИ КАЗАХСКИХ БАЕВ В 1928-1929 гг.

А.М. Абикей^{1*}, А.Ж. Утегалиева², Ж.С. Саурыкова³

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, Казахстан, Алматы

²Алматинский университет энергетики и связи, Казахстан, Алматы

³Казакский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, Алматы

*Корреспондирующий автор

E-mail: abikey.arm@mail.ru (Абикей), almazhan@gmail.com (Утегалиева), zhanarsaurykova@mail.ru (Саурыкова)

Аннотация. В статье рассматривается кампания по конфискации имущества и скота баев Казахстана конца 20-х годов XX века на основе архивных источников, а также трудов казахских и зарубежных авторов, опубликованных в последние годы. Этот период в истории Казахстана известен тем, что многовековая структура, общинно-родовые законы и присущие только ему экономические отношения традиционного казахского аула находились в кризисе и являлись одной из непосредственных предпосылок голода 31-33-х гг. XX века. В статье также рассматривается роль казахских баев в традиционном казахском ауле, уделяется внимание их социальным и экономическим отношениям. Проводится сравнительный анализ между представителями русского или европейского эксплуататорского класса и баями казахских общин. Уделяется внимание произволу, допущенным в ходе кампании, несправедливой природе политики конфискации имущества казахских баев.

Ключевые слова: Сталин, конфискация, баи-феодалы, средняки, Голощекин.

IRSTI 03.00.20

THE CAMPAIGN OF CONFISCATION OF KAZAKH BAIS IN 1928-1929

A. Abikey^{1*}, A.Dzh. Utegalieva², Zh.S. Saurykova³

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Kazakhstan, Almaty

²Gumarbek Daukeyev Almaty University of Power Engineering and Telecommunications, Kazakhstan, Almaty

³Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty

*Corresponding author

E-mail: abikey.arm@mail.ru (Abikey), almazhan@gmail.com (Utegalieva), zhanarsaurykova@mail.ru (Saurykova)

Abstract. The article discusses the campaign to confiscate the property and livestock of the Kazakh bais of the late 1920s on the basis of archival sources, as well as the works of Kazakh and foreign authors published in recent years. This period in the history of Kazakhstan is known for the fact that the centuries-old structure, community-tribal laws and economic relations of the traditional Kazakh aul inherent only to it were in crisis and were one of the immediate prerequisites for the famine of the 1931-1933. The article also examines the role of Kazakh bais in the traditional Kazakh village, pays attention to their social and economic relations. A comparative analysis is carried out between representatives of the Russian or European exploiting class who mercilessly exploit their peasants and the bais of Kazakh communities. Attention is paid to the arbitrariness committed during the campaign, the unfair nature of the policy of confiscation of Kazakh bais' property.

Keywords: Stalin, confiscation, feudal lords, middle peasants, Goloshchekin.

Авторлар туралы мәлімет:

^{1*}PhD доктор

²Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

³Магистр

ПИДАХМЕТ БОБКИН И ЕГО ПОТОМКИ

К.Н. Балтабаева^{1*} ¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, Алматы

*Корреспондирующий автор

E-mail: Kulgazira_777@mail.ru (Балтабаева)

Аннотация. В статье рассматривается о лицах казахской национальности, подвергшихся политическим репрессиям в 20–50-е годы XX века. В частности, автор статьи остановился на месте и роли в казахской истории Пидохмета Бобкина (1863-1937 гг.) – известного гражданина и предпринимателя, занимавшегося с конца XIX века торговлей в Восточном Казахстане, бизнес которого развивался на Иртыше и Поволжье, одного из богатейших купцов, поднявшегося своими силами. Автор, опираясь на некоторые исследования, воспоминания внучки Бекмухамедовой Халимы Адамовны и архивные документы, пытался раскрыть жизнь и общественную деятельность Пидохмета Бобкина и причины политических репрессий. П. Бобкин прославился в Восточном Казахстане не только своим богатством, но и меценатской, просветительской деятельностью в стране. Автор ставит своей целью дать историческую достоверную оценку личности на основе новых архивных документов.

Ключевые слова: политические репрессии, беженцы, Пидохмет Бобкин, биография, мемуары, купец, казахская интеллигенция, Восточный Казахстан.

Введение. 20 лет тому назад, в 2001 году, известный педагог Казахстана Халима Адамовна Бекмухамедова с горечью писала о своем дедушке (нағашы атасы) по материнской линии: «Неизвестно, на какой срок осужден был П. Бобкин, но на наш запрос в НКВД Узбекистана сообщили, что он направлен в лагерь на Дальний Восток, в город Ворошиловград. Письмо, денежный перевод, посланные по указанному адресу, вернулись обратно, где сообщалось, что адресат не проживает. Вероятно, он не доехал до лагеря, умер по дороге, не пережив несправедливости приговора» (Новое поколение, 2001). По происшествии 64 лет самые близкие родственники не владели информацией о судьбе Пидохмета Бобкина, арестованного в 1937 г. и репрессированного в Ташкенте.

Рисунок 1 – Пидохмет Бобкин (Большая семья Пидохмета Бобкина, 2011).

В 2020 г. Президент Узбекистана Ш. Мирзиёев предложил увековечить память всех репрессированных за период с 1937-го по 1957 год. Президент поручил провести изыскания по каждому репрессированному, узнать его историю, встретиться с родственниками, издать книги о деятельности жертв сталинского террора, увековечить их имена, «чтобы наш народ знал и никогда не забывал о прошлом, ценил нынешнюю мирную жизнь» (В Узбекистане, 2020). По мере возможности в этой благородной работе участвуют и исследователи из Казахстана, в том числе в составе республиканских и региональных рабочих групп Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий.

Материалы и методы. В статье впервые использованы документы и материалы Архива Президента Республики Казахстан (АП РК), Центрального Государственного архива Республики Казахстан (ЦГА РК), Государственного архива Восточно-Казахстанской области (ГАВКО), Зайсанского историко-краеведческого музея, как дореволюционного, так и советского периода, в том числе на арабской графике казахского языка. Большой фактологический материал извлечен из воспоминаний членов семьи Пидахмета Бобкина, ученых Халимы Адамовны Бекмухамедовой и Назиры Кадыровны Кулмановой. Причем воспоминания доктора технических наук, профессора, академика Н.К. Кулмановой записаны автором данной статьи в июле 2021 г. Лишь в сопоставительном плане разных по времени создания источников и воспоминаний осуществлена реконструкция жизни и деятельности действующих лиц данной публикации. При этом в центре заслуженно стоит Пидахмет Бобкин – купец 2-й гильдии, общественный деятель и меценатындагы

Обсуждение. Историографический задел впервые был представлен краеведческой литературой на казахском языке (Н.Т. Дәріқұлов, Қ.Қ. Алтыбаев) к 75-летию создания Зайсанского района. В научной монографии В.В. Галиева дан список русских, татарских и казахских купцов Восточного Казахстана, однако Пидахмета Бобкина он ошибочно отнес к группе татарских купцов (Галиев, 2003: 65–66). Как утверждают другие исследователи, Пидахмет Бобкин имел собственный магазин в Нижнем Новгороде (Токтабай, 2014: 209; Каримов и др., 2016: 163). В 2011 г. в Алматы вышла в свет небольшая, но очень ценная книга «Большая семья Пидахмета Бобкина», насыщенная фотографиями XX–XXI вв., краткими биографическим сведениями о трудовой деятельности и воспоминаниями потомков. Идея издания принадлежит Халиме Адамовне Бекмухамедовой. У Пидахмета Бобкина было 10 детей, от дочерей родилось 14 внуков (жиен немере), от внуков пошли 22 правнука, 19 праправнуков, 7 прапраправнуков. «Мы, потомки Пидахмета-ата, благодарны нашему деду и прадеду за интересную, сложную жизнь, за то, что мы можем им гордиться, помнить о нем. ...Ему хотелось, чтобы его дети были образованными, приносили пользу людям. Мечты его сбылись: все его потомки стали образованными людьми, учеными, общественными деятелями, первоклассными специалистами», – справедливо подчеркнуто авторами и составителями книги. Пидахмет Бобкин заслуживает того, чтобы его имя произносили с уважением и о нем знали правду.

Результаты исследования. В 2007 г. благодаря профессору Р.Т.Шамсутдинову – директору Музея памяти жертв репрессий при Андижанском государственном университете им. Бабура (Узбекистан) буквально из небытия вернулись многие фамилии казахстанцев. Среди них – Пидахмет (Бидахмет, Фида Ахметович) Бобкин (на каз. Бидахмет Бәбікенов, Бидахмет Боқыұлы). Его фамилия была внесена в книгу Памяти под названием: «Репрессия. 1937–1938 годы. Документы и материалы. Вып. 3. Жертвы Большого террора из Узбекистана. 1937 год, ноябрь». Обратим внимание, что в отдельное издание внушительного объема вошли фамилии жертв политических репрессий в соседней республике только за 30 дней ноября. Так, с 13 по 28 ноября 1937 г. было осуждено 1611 человек, а в декабре – 3610 человек (Шибутова, 2020). В интересующем нас протоколе за № 34 заседания Тройки при НКВД Узбекской ССР от 13 ноября 1937 г. зафиксированы антиконституционные решения по 164 уголовным делам. Среди них есть как групповые, так и индивидуальные дела. Под номерами 145, 146 и 147 значатся фамилии лиц казахской национальности: Нисанбаев Буйсебай (встречался с В.И. Лениным два раза, устанавливал советскую власть) (АП РК, 66:31-36), Садырмеков Исмаил и Бидахмет Бобкин.

Приведем выписку из протокола Тройки НКВД Узбекской ССР (Репрессия. 1937–1938 годы, 2007:210–211, 217):

**Выписка из протокола № 34 заседания Тройки при НКВД УзССР
на основании директивы НКВД СССР № 00447 от 30 июля 1937 года**

От 13 ноября 1937 года

Председатель: Наркомвнутдел УзССР майор госбезопасности	– тов. Апресян
Члены: Секретарь ЦК КП (б) Уз	– тов. Юсупов
Пред. СНК Уз	– тов. Сигизбаев
Присутствовали: Прокурор Узбекской ССР	– тов. Шейндлин
Секретарь: Нач. 8 Отд. УГБ НКВД Уз лейтенант госбезопасности	т. Бароненко
СЛУШАЛИ:	ПОСТАНОВИЛИ:
1. [...]	[...]
147. Дело № 4651 3-го отдела УГБ НКВД УзССР по обвинению Бобкина Бидаахмета , 1882 г.р., г. Семипалатинск, б[ывший] кулак, торговец. В 1920 г. бежал в Китай и вернулся в 1922 г. В момент ареста без определенных занятий. Обвиняется в том, что в момент разгрома белых банд бежал в Китай, состоял чл[еном] организации алашордынцев, имел связь с японскими разведывательными органами, т.е. в пр[еступлениях] пр[едусмотренных] ст. 66 и 67 УК УзССР. (докл. тов. Аванесов)	Бобкина Бидаахмета – заключить в ИТЛ на десять лет, считая срок с 11 августа 1937 г.
164. [...]	
Председатель – Наркомвнутдел УзССР майор госбезопасности	(подпись) (Апресян)
Члены: Секретарь ЦК КП (б) Уз	(подпись) (Юсупов)
Пред. СНК Уз	(подпись) (Сигизбаев)
Присутствовали: Прокурор УзССР	(подпись) (Шейндлин)
Секретарь: Нач. 8 Отд. УГБ НКВД Уз лейтенант госбезопасности	(подпись) (Бароненко)

Что здесь правда? Что здесь ложь и фальсификация? Нельзя не отметить, что личность обвиняемого освещена крайне односторонне и с акцентом на социальное положение в прошлом. Указан лишь компромат: «в момент разгрома белых банд бежал в Китай», причем о бегстве в Китай упоминается в коротком тексте дважды, а белая армия превращена чекистами в банду. Национальную окраску обвинению придает упоминание о том, что П. Бобкин «состоял членом организации алашордынцев», а связь с японскими разведывательными органами не подкреплена фактами. О заслугах гражданина, как видим, ни слова в его защиту. Ложный посыл об обострении классовой борьбы по мере построения социализма определял в стране логику действий карательных органов, что привело к арестам невинных граждан, правовому беспределу.

Пидахмет Бобкин родился не в 1882 году, как указано в протоколе Тройки НКВД, а в 1863-м, то есть на момент ареста в Ташкенте ему было 74 года, а по сфабрикованным документам НКВД – 55 лет, то есть фактически признавалась пригодность к каторжному труду в лагерях. Предложение чекистов «В момент ареста без определенных занятий» скрывает факт инвалидности обвиняемого, который потерял слух, со слов внучки «терпеливо переносил свою глухоту», при встрече в городе с родными общался письменно. Он был грамотным, читал и писал по-русски. В протоколе не отражены сведения о национальности, образовании, семейное положение.

Будучи выходцем из небогатой казахской семьи, рано оставшись без родителей, Пидахмет смог преодолеть трудности жизни и крепко встать на ноги благодаря торговле. Вот как описано в литературе исключительное значение торговли на развитие Зайсана, когда Пидахмету было 18 лет.

«Зайсанский пост по преимуществу служит для обитателей всего Зайсанского приставства торговым, или лучше сказать, меновым пунктом. Каждую осень, начиная с первых чисел сентября, сюда съезжаются киргизы, татары и сарты. Киргизы привозят: кожи, капы, арканы, армячину, попоны, кочмы и прочее. Татары и русские торгуют смесью киргизского и русского товара. А сарты – ташкентскими изделиями: коврами, дабами, седлами, чембарами, урюком, рисом. За свои товары сарты скупают наиболее верблюжью шерсть. А русские и татары – овчину и баранов, которые доставляются ими в Семипалатинск и Павлодар, а там сдаются более крупным торговцам, отпускающим им свои товары в кредит. Вообще, в Зайсане найдется не более трех самостоятельно торгующих купцов, остальные же играют роль приказчиков от семипалатинских и павлодарских торговцев. Зайсанский базар имеет до 40 лавок, из которых не более 5 принадлежат русским, прочие – татарам и сартам. Таким образом, только осенью, с приездом торгующего люда, Зайсан несколько оживляется, все же остальное время проводится тихо и вяло», – подчеркивала «Сибирская газета» в номере 32 за 1881 год.

Благодаря трудолюбию, выносливости, исключительной сметливости, порядочности в общении с людьми, в том числе по торговым делам, Пидахмет стал купцом 2-й гильдии в Восточном Казахстане и распорядителем товарищества «Б.А. Бобкин и К» (но собственноручно указал в прошении Фида Ахмет Бобкин) (ЦГА РК, 1910: 1). Зайсанский городской староста подал в Омскую Казенную Палату «Список лиц, возобновивших выборку сословных купеческих свидетельств по городу Зайсану на 1911 год», в котором есть такая информация: «Бобкин Фида Ахмет, 46 лет, мужчина; жена его Хамималь – 40 лет, Мухульсум – 26 лет, сын Хусаин, 3 года, дочери Биби-Хайша, 11 лет, Биби-Хадича – 7 лет, Биби-Сара – 2 года (ЦГА РК, 536: 35). Как следует из приведенного документа, кроме главы семьи купеческим званием пользовались члены семьи: супруга (супруги), сыновья и незамужние дочери. Свидетельство выдавалось только в городах и давало право на торговлю. «Положение о государственном промысловом налоге» от 8 июня 1898 г. разрешило заниматься торговлей без получения гильдейских свидетельств.

В Российской империи купцы были выделены в отдельное сословие и их специализацией было предпринимательство в области торговли. Социальный статус подчеркивался масштабами торговли, а наличие и богатство купцов определяло влияние самого города, особенно приграничного с другим государством.

Пидахмет Бобкин стал известен в Восточном Казахстане не столько своим богатством, сколько щедрой меценатской и просветительской деятельностью на родине. Он не кичился богатством и деловыми связями, в том числе с известным текстильным фабрикантом и меценатом Саввой Морозовым, а помогал своему народу. Построил мельницу в Усть-Каменогорске, был спонсором в обучении детей из малообеспеченных семей, как общественное достояние оставил школы, медресе в Зайсане и Семипалатинске. В журнале «Айкап» за 1912 г. № 14 была размещена такая информация: «Зайсан қазақтары мектеп салуға қаржы жинау шараларын ұйымдастырды. Пидахмет Бобкин бұл шараға 500 сом бөлді» (Фонд Зайсанского историко-краеведческого музея, 2021а) («Казахи в Зайсане организовали сбор денег на строительство школы. Пидахмет Бобкин выделил 500 рублей на это дело» – перевод К.Б.). Для своего времени это был щедрый взнос: стоимость одного барана тогда составляла 2-3 рубля.

Пидахмет Бобкин пользовался большим уважением у земляков, он стоял у истоков многих культурных начинаний сторонников партии «Алаш» в крае. По просьбе своего друга указного муллы (в будущем – құда/сват) Бекмухамеда Сатыбалдыулы, который добился отвода земли на берегу озера Жарлы для казахов, переходящих на оседлый образ жизни, Пидахмет поручил в 1914 г. составить генеральный план застройки аула со школой, медресе, мечетью, общежитием для учащихся, базарной площадью в центральной части стационарного поселения. Эту работу сделал талантливый народный архитектор, а по существу первый профессиональный архитектор дореволюционного Казахстана Баязит Сатпаев.

При открытии мечети Пидахмет Бобкин произнес такую речь: «Сіздердің отырықшы ел болып, егін егіп, бау-бақша өсіріп, ата қоныстарыңызды қара шекпенділерге бермей, ауыз бірлік танытқандырыңыз үлкен жетістік, қуаныш болды» (Алтыбаев, 2006: 62) («Большим успехом,

радостью является то, что вы стали народом оседлым, посеяли урожай, возделываете огороды, сохранили землю предков от посягательства казаков, тем самым показали свое единство» – перевод К.Б.). Поэтому аул получил название «Қуаныш» («Радость») и существует до сегодняшнего дня. Пидахмет Бобкин пригласил в 1916 г. из Семипалатинска Тайлакбая (Таира) Жомартбаева и его супругу Адгию – выпускников медресе «Ғалия» (г. Уфа) – высшего мусульманского учебного заведения в России. Т. Жомартбаев – автор романа «Қыз көрелік» («Смотрины» или «Поглядим на девушку») – одного из первых произведений зарождавшейся казахской художественной прозы, в котором подняты злободневные проблемы жизни и быта народа. В 1912 г. он также издал сборник стихов «Балаларға жеміс» («Подарок детям»). По мнению специалистов, в него вошли стихи, написанные под влиянием произведений Абая Кунанбаева, И. Крылова, Л. Толстого, утверждавших идеи просветительства, стремление к знаниям, сострадание и гуманизм. Стихотворения «Добрые друзья», «Воспитанный мальчик», «Наставление детям», «Печаль сироты» и другие, были сюжетными и побуждали к добрым поступкам, учили детей познавать окружающий мир. Педагогическую и просветительскую деятельность супруги Жомартбаевы вели в Зайсане до 1927 г.

Рисунок 2 – Айша Бобкина (Семейный архив Кулмановой Назиры Кадыровны)

Безусловно, общение с видными представителями национальной интеллигенции особо выделяло в обществе колоритную фигуру Пидахмета Бобкина. Он мечтал дать дочери Айше образование в России. Об этом сохранилась заметка Арысулы в газете «Қазақ» за 22 июня 1913 г. «22 мамыр күні зайсандық қазақ Пидахмет Бобкин өзінің 13 жасар қызын Мәскеуге орысша оқыту үшін алып кетті. Қай мектеп екені белгісіз. Қызы 2-3 жыл зайсан мектебінде білім алған. Сірә, оның білім алсам деген ықыласы үлкен болса керек. Қайда жүрседе аман-сау жүрсін және өз мақсатына жетсін. Қазақтардың ішінде де білімді адамдар болсын. Пидахмет сияқты әкелер сирек кездеседі. Дәулетті адамдар, одан үлгі алар ма едіңдер? Егер үлгі алсаңдар, оған сендердің қаражаттарын жетеді» (Фонд Зайсанского историко-краеведческого музея, 2021а) («22 мая зайсанский казах Пидахмет Бобкин увез свою 13-летнюю дочь в Москву для обучения русскому языку. Какая школа – неизвестно. Дочь в течение 2-3 лет училась в зайсанской школе. Скорее всего, желание получить образование было огромным. Где бы она ни находилась, пусть будет жива и добьется своей цели. Пусть среди казахов будут образованные люди. Такие отцы, как Пидахмет, встречаются редко. Состоятельные люди, вы бы взяли с него пример? Если последуете его примеру, вам хватит на это ваших средств. Арысулы» – перевод К.Б.). Пидахмет намеревался показать своей дочери и Европу. Но осуществлению планов помешала Первая мировая война, была аннулирована и виза Бобкиных на въезд во Францию и Германию. Но даже перечисление российских городов, в которых была Айша с подросткового возраста впечатляет: Москва, Санкт-Петербург, Нижний Новгород, Казань и Уфа, в последнем городе она окончила гимназию.

По воспоминаниям Халимы Адамовны Бекмухамедовой: «Пидахмет Бобкин был настолько внутренне благороден, что и внешне выглядел красиво. Породистый мужчина, вышесреднего роста, с красивым лицом. Запомнились мне его удивительно удлиненные аристократические пальцы рук. И одевался он по-особенному: длинное коричневое пальто с бархатным воротником. Ему было 70 лет, но выглядел он моложе. Все трудности последних лет не отразились на его лице. Он был вынослив, характер мягкий, не нервный. Не помню, чтобы он по-стариковски ворчал или злился. Каждую пятницу рано утром он приходил в нам на Кашгарку. Дедушка с бабушкой и детьми жили в старом городе Ташкента – Шайхантауре» (Большая семья Пидахмета Бобкина, 2011: 4). В письме Службы национальной безопасности Республики Узбекистан от 10 апреля 2008 г. на имя младшей дочери Фатимы Ахмедовны Бобкиной были приведены уточняющие сведения: «Бобкин Бидахмет (Фидахмет), 1863 года рождения, уроженец города Семипалатинска, казах, гражданин СССР, проживал по адресу город Ташкент, Кировский район, махалля Икрамова, дом № 44, не работал по инвалидности».

Рисунок 3 – Ответ Службы национальной безопасности Узбекистана в 2008 г. (Большая семья Пидахмета Бобкина, 2011: 45).

Как мы видим, в данном письме в отличие от протокола № 34 заседания Тройки при НКВД Узбекской ССР от 13 ноября 1937 г. приведены более точные сведения, что еще раз подтверждает фальсификацию документа в 1937 г.

Уточним некоторые детали в трудовой деятельности Пидахмета Бобкина. Зайсан вырос как торговый центр при таможне «Майкапчагай». Приграничное расположение позволяло вести торговые дела с Россией, Монголией, Китаем. Пушнина, чай, кожа ценились на международном и российском рынке, большой спрос на широкий спектр товаров, строительных материалов и продуктов питания был на местном рынке. В 1898 г. в городе проживали 32 купца (Алтыбаев, 2006: 54). Торговые дела у Пидахмета Бобкина развивались поступательно, о чем косвенно свидетельствуют его участие в общероссийской и местной ярмарках, ходатайство товарищества «Б.А. Бобкин и К» Семипалатинскому губернатору о разрешении устроить шерстомойку на реке Бакасу в гор. Зайсане (ЦГА РК, 1910), его роскошный дом и благотворительная деятельность.

Рисунок 4 – Дома купца Пидахмета Бобкина (архитектор Баязит Сатпаев)
(Фонд Зайсанского историко-краеведческого музея. г. Зайсан, 8 сентября 2021 г.)

В 1894 г. Пидахмет Бобкин переезжает в Зайсане в одноэтажный дом. Это был первый заказ от купцов города, остальные дома купцов, которые сохранились и по сегодняшний день, построены позже, в первое десятилетие XX в. Дом купца Бобкина из кирпича местного производства возводился с 1891 года. Высота комнат достигает 3 метра 80 см., а общая площадь дома составляет 198,8 кв. метра. Фасады декорированы рустованными лопатками, прерывающиеся рельефной тягой, узорами карниза и верхней части пилястр. 19 больших прямоугольных окон с криволинейным завершением оформлены кирпичной кладкой (Фонд Зайсанского историко-краеведческого музея, 2021 б).

Творение архитектора Баязита Сатпаева выдержало землетрясение 1911-го и сильнейшее землетрясение 14 июня 1990 г. Известно, что в Зайсанском районе после последней природной катастрофы одних только жилых домов было разрушено в количестве 3147. Дому Пидахмета Бобкина сегодня 127 лет, над ним развивается флаг Республики Казахстан, ибо в нем с 17 декабря 1997 г. размещен Зайсанский историко-краеведческий музей (ул. Желтоқсан, 27). Памятная доска со стихами местного акына напоминает каждому, что в этом доме жил известный гражданин и предприниматель, бизнес которого развивался на Иртыше и Волге.

Рисунок 5 – Дом Пидахмета Бобкина - памятник 214.017.А2

Круто изменила жизнь подданных России с октября 1917 г. насильственная смена власти большевиками. В Зайсан Советы и ЧК были созданы одновременно из местных большевиков зимой 1918 г. Закономерно последовала нестыковка политической платформы сторонников правительства Алаш-Орды и большевиков в крае.

С установлением советской власти имущество купца Бобкина было конфисковано, в его доме разместился уездный комитет большевиков. Гражданская война привела к миграции сторонников и противников белых и красных. Семья Бобкина была вынуждена бежать в Синьцзянскую провинцию Китая, в Алтайский округ, где временно обосновалась в небольшом городке Бурчун (каз. Буыршын). «Когда все утихло, установилась советская власть, семья вернулась в родной город. Большевики уважали Бобкина как демократически настроенного человека, знали его как хорошего хозяйственника, поэтому пригласили его на работу. Он с удовольствием стал работать и восстановил свое разрушенное хозяйство», – пишет в бесценных воспоминаниях Халима Адамовна Бекмухамедова.

В 1924 г. Пидахмет благословил свою старшую дочь Айшу (1899 г.р.) на брак с Адамбеком Бекмухамедовым (1898 г.р.) – выпускником Семипалатинской учительской семинарии, сторонником партии «Алаш». По социальному происхождению он был сыном указного муллы Бекмухамеда Сатыбалдыулы, просвещенного человека, основателя медресе, пользовавшегося непререкаемым авторитетом у земляков. По его личному приглашению детям преподавал Миржакип Дулатов, а выпускники медресе направлялись в Турцию для продолжения образования. Мулла к тому же был другом Пидахмета и вместе они оказывали населению и обучающимся благотворительную помощь.

Адамбек был в первом составе Зайсанского ревкома от казахского населения. Но на него тайно оформлялось досье в ОГПУ: «Я, нижеподписавшийся гражданин из города Зайсана Димухаметов Гатядулла, по делу показываю чистосердечную правду, за правдивость чего отвечаю вплоть до расстрела, следующее: Бекмухаметов Адамбек состоял на службе в 1919 г. в алашском отряде командиром. Был самым ярким противником Советской власти. Бежал в Китай и вернулся в 1921 г. осенью. В чем и подписуюсь. Димухаметов» (Әбдіғалиұлы, 2014: 587).

«Досье» на зятя Пидахмета лишь временно осталось под сукном, ибо новой власти, нужны были авторитетные и грамотные люди. 31 августа 1921 г. Адамбека назначают зав. земельным отделом Зайсанского уезда, хотя один из членов президиума уисполкома внес в протокол под роспись особое мнение: «Так как Бекмухаметов является активным участником свержения Соввласти в 1918 году и, следовательно, ему не может быть поручено ответственная должность. А. Иванов» (ГАВКО, 289: 127 об.).

Счастье учителей Бекмухамедовых, Адамбека и Айши, было недолгим. В младенчестве умерли двое детей – Тимерлан и Кулай. Работа в управлении сырьевых заготовок прерывалась арестами Адамбека за «алашординские» дела 10-летней давности. 28 января 1928 г. он был арестован в последний раз. Особое Совещание при Коллегии ОГПУ вынесло приговор 23 ноября 1929 г. по ст. 59-3 УК РСФСР. Адамбек умирает в тюрьме в возрасте 32 года (Дәрікұлов, Алтыбаев, 2003: 143). Супруга Айша Ахмедовна с двумя малолетними детьми и младшей сестрой Хадишой Бобкиной вынуждена была бежать из Семипалатинска в Узбекистан, чтобы избавиться от тревоги и преследования из-за своего социального происхождения и статуса супруги репрессированного алашординца (Бекмухамедова, 2009). В Ташкенте в 4-летнем возрасте умерла дочь Халида, так из четырех детей четы Бекмухамедовых осталась в живых одна Халима. Ее отец Адамбек Бекмухамедов был реабилитирован после 70-ти лет забвения, 7 января 1999 г. Кандидат педагогических наук, доцент, основатель научной школы по методике обучения русскому языку в казахских школах Халима Адамовна умерла 6 октября 2021 г.

Насильственные хозяйственно-политические кампании советской власти в деревне и ауле, политические репрессии, в том числе против зажиточных слоев населения, спровоцировали в 1930 г. нелегальный переход государственной границы с Синьцзянской провинцией Китая 2460 казахских семей только из одного, Зайсанского, района Восточно-Казахстанской области. «На массовое бегство населения за границу среагировал СНК Казакской АССР, который постановлением от 3 апреля 1930 г. предписал начать выселение всех баев, кулаков и их семейств из пограничной полосы на 100 км в глубь страны. Началась трагедия разорванных семей» (Петров, 1998: 9).

Зайсанский Совет о лояльности к советской власти известных в городе граждан, в частности, констатировал: «Бобкин Фидаахмет: ведет скрытую агитацию против текущих кампаний и ухода в Китай, за границу. Имеет влияние на бедноту и батрачество, в особенности на аксакалов, через них на казакско-татарскую бедноту и батрачество как бывший крупный купец. Иммигрировал за границу – (в) Китай при свержении Колчака. Политически опасен, необходимо требовать выселения» (ГАВКО. 10: 4).

Пидахмет Бобкин с семьей бежал в Узбекистан, где уже проживали две его дочери от первого брака. Он пытался скрыться и в Каракалпакии, но в конце концов обосновался в Ташкенте. В «Списке кулацких хозяйств, бежавших за границу и убывших неизвестно куда» от 10 декабря 1930 г. Бобкин указан местной властью в Зайсане как «кулак», «враждебный элемент», «политически неблагонадежный» и предполагаемое время выбытия из города – 1 июля 1930 г. (ГАВКО, 10: 12, 59).

11 августа 1937 г. Управление государственной безопасности НКВД Узбекской ССР арестовало Пидахмета Бобкина, обвинив в шпионаже и связи с иностранной разведкой. По воспоминанию Халимы Адамовны: «В Ташкент приезжали взрослые дети казахов (его земляков), которые в трудные годы бежали в Китай из Зайсана, а приехав позже на родину, нашли дедушку и навестили его в Ташкенте. Это послужило поводом, чтобы глухого старика забрать в НКВД, осудить его по политической статье и отправить в лагерь» (Большая семья Пидахмета Бобкина, 2011: 4).

Как следует из протокола Тройки НКВД, Пидахмета Бобкина обвинили по ст. 66 (пропаганда или агитация, содержащая призыв к свержению, подрыву, ослаблению Советской власти или к совершению отдельных контр-революционных преступлений..., а равно распространение, или изготовление, или хранение литературы того же содержания) и ст. 67 (всякого рода организационная деятельность, направленная к подготовке или совершению контр-революционных преступлений, а равно участие в организации, образованной для подготовки или совершения одного из этих преступлений) УК Узбекской ССР (Уголовный кодекс, 1929). 10-летний срок пребывания в исправительно-трудовом лагере он должен был завершить в 84-летнем возрасте.

После ареста Пидахмета Бобкина в тюрьме оказалась и его дочь Айша, вдова Адамбека Бекмухамедова. Следствие по делу велось 11 месяцев, с 26 мая 1938 г. по 5 мая 1939 г. Лишь разоблачение в Москве наркома НКВД СССР Николаева Ежова спасло ее, как и тысяч других узников сталинских тюрем и лагерей. Когда руководители учреждений образования узнали, что Галия Бобкина (1920 г. р.) – дочь «врага народа», ее отчислили с физико-математического факультета Средне-Азиатского государственного университета, затем с Ирригационного техникума в Ташкенте. По признанию сестер: «После ареста Пидахмета Бобкина сыновьям Хусаину и Анвару приходилось жить под страхом гонений и репрессий со стороны советской власти, так как они считались сыновьями врага народа, бывшего богатого купца». Хусаин в 1928 г. предпринимал отчаянную попытку выдать себя за сына простого человека и поступить в Средне-Азиатский государственный университет, но эта информация стала известна Семипалатинской окружной прокуратуре и последовало жесткое указание внести ясность в документы сына Бобкина по социальному происхождению. Ему пришлось бежать в Каракалпакию, где он погиб в Турткуле в автокатастрофе.

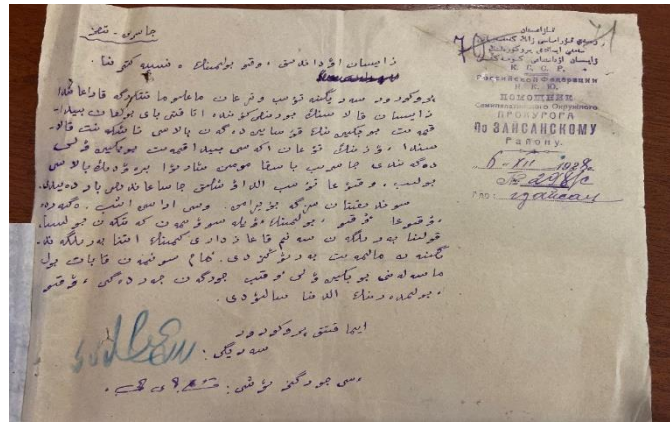

Рисунок 6 – Запрос помощника Семипалатинского окружного прокурора инспекторам народного образования о документах Хусаина, сына Бобкина (ГАВКО, 28а: 71).

Управление Делами ЦИК и СНК Каракалпакской АССР 25 августа 1935 г. запросило из Турткуля секретным письмом у Зайсанского РИКа социальное происхождение Пидахметова Анварбека, 1914 г. р., уроженца Зайсана, сына П. Бобкина. «Не являются ли его родители высланными из Зайсана и нет ли кого-либо из родственников, лишенных прав голоса в прошлом и в настоящем?», - подчеркнуто в запросе, причем с указанием домашнего адреса родителей Анварбека в Ташкенте (ГАВКО, 91: 101). «Когда сотрудники НКВД пришли арестовать Анвара, призванного в армию в Великую Отечественную войну, его жизнь уже была безвременно оборвана из-за приступа астмы. Хусаин и Анвар не успели создать свои семьи», – с горечью вспоминает Назира Кадыровна Кулманова (Воспоминание Назиры Кадыровны Кулмановой, 2021). Другие сыновья Пидахмета – Нурум и Талгат (попал под трамвай в Ташкенте в 1931 г. в возрасте 6 лет) рано умерли.

Айша Бекмухамедова, которая с 13 лет сопровождала отца в его поездках на Нижегородскую ярмарку и грамотно на русском языке оформляла деловые бумаги на пишущей машинке, смогла получить только в 1945/46 учебном году диплом о высшем образовании с присвоением квалификации преподавателя русского языка и литературы. Одновременно с матерью окончила вуз и ее дочь Халима, которая осталась сиротой в 5-летнем возрасте. Но даже без диплома Айша Ахмедовна занимала руководящие должности в сфере высшего образования города Ташкента. Она отлично освоила узбекский язык, была заместителем декана факультета узбекского языка и литературы, заместителем директора по заочному обучению (ныне – это должность проректора вуза) Ташкентского государственного педагогического института. Забегая вперед, отметим, что способная к языкам Айша Ахмедовна овладела и уйгурским языком, участвовала в подготовке словаря уйгурского языка. Ее трудовая книжка хранится в Зайсанском историко-краеведческом музее, в доме, где прошли в материальном достатке, в стремлении получить образование ее счастливое детство и юность.

Рисунок 7 – Трудовой список (Зайсанский историко-краеведческий музей)

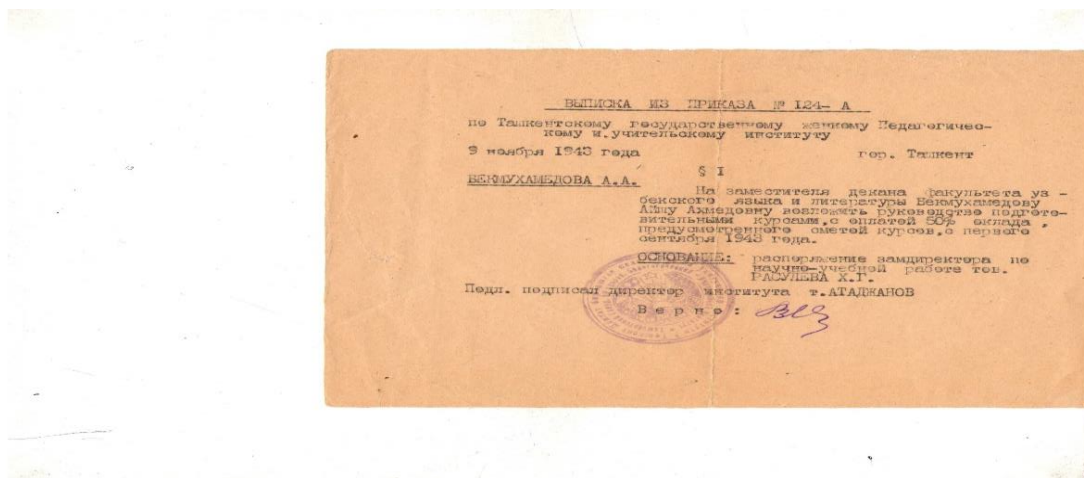

Рисунок 8 – Выписка из приказа № 124 (Зайсанский историко-краеведческий музей)

В 1951 г. Айша Ахмедовна вернулась на родину, в Алма-Аты. Но здесь пришла в семью новая беда: 5 сентября 1952 г. в селе Новотроицк Джамбулской области был арестован первый доктор исторических наук из казахов, профессор, зав. кафедрой Истории Казахстана КазГУ им. С.М. Кирова (ныне – КазНУ им. аль-Фараби) Ермухан Бекмаханович Бекмаханов – ее зять, супруг Халимы. «Об этом даже среди родственников нельзя было говорить в слух», – вспоминает о тяжелом времени для семьи Назира Кадыровна Кулманова.

Рисунок 9 – Ермухан Бекмаханов и Халима (Большая семья Пидрахмета Бобкина, 2011: 11).

Ученый обвинялся в «буржуазном национализме» за монографию «Казахстан в 20–40-е годы XIX в.». В ней, в частности, восстание, поднятое ханом Кенесары Касымовым против колониальной власти, было названо «национально-освободительным движением казахского народа», а не «феодално-монархическим». 2 декабря 1952 г. согласно ст. 58-10 части 2 УК РСФСР с санкцией ст. 58-2 Судебная коллегия Верховного суда Казахской ССР приговорила Ермухана Бекмаханова к 25 годам заключения в исправительно-трудовом лагере. Ученый был отправлен в г. Бодайбо Иркутской области. Лишь после смерти Сталина и расстрела Берия удалось добиться освобождения политзаключенного, опального профессора Бекмаханова, благодаря вмешательству академика из Москвы Анны Михайловны Панкратовой. 16 февраля 1954 г. на Лубянке в МВД СССР Е.Б. Бекмаханову была вручена справка о прекращении уголовного дела. Он был реабилитирован, но из-за репрессии слишком рано ушел из жизни.

Изданная стенограмма дискуссии 1948 года по книге Е.Б. Бекмаханова «Казахстан в 20–40-е годы XIX в.» (Стенограмма, 2005) ярко раскрывает идеологические деформации времен расцвета тоталитаризма и культа личности Сталина, политико-психологическое состояние общества. В научных спорах некоторые историки, как свидетельствует внимательное изучение названной стенограммы, не воздерживались от политических и идеологических обвинений в адрес профессионально успешного коллеги.

Судьбы членов родственных семей Пидахмета Бобкина (1863–1937 гг.), Бекмухамеда Сатыбалдыулы (1855(?)–1925 гг.), Адамбека Бекмухамедова (1898–1930 гг.) и Ермухана Бекмаханова (1915–1966 гг.) – своего рода хрестоматийный пример истории советского периода, репрессий по политическим мотивам, классовой, социальной, религиозной, партийной принадлежности, как во несудебном (ОГПУ–НКВД), так и судебном порядке. Зятья Пидахмета Бобкина были выходцами из семей духовных лиц и торе (төре), которых советская власть в проведении репрессивной политики отнесла к категории АСЭ – антисоветских элементов. «Признавая моральный авторитет алашордынцев, большевики в первые годы советской власти, были вынуждены воспользоваться их знаниями, навыками для чего их приглашали на ряд ключевых позиций в органы управления и в партийные структуры. Но уже к 10-летию советской власти начались суды и гонения над бывшими алашордынцами, а к ее 20-летию, в 1937 году, они были физически уничтожены», – справедливо заключает Берік Әбдіғалиұлы в своем труде «Алашорда әскері. Войско Алаш-Орды» (Әбдіғалиұлы, 2014: 184).

Беженцами в Китай, Россию, Узбекистан и Каракалпакию стали Пидахмет Бобкин и его семья, в Китай бежал Адамбек Бекмухамедов. Их добровольное возвращение (репатриация) Советы не принимали во внимание. Хотя арест Е.Б. Бекмаханова и суд над ним состоялся в Казахской Советской Социалистической Республике, однако осуждение выдающегося ученого проведено на основании Уголовного кодекса другой республики – Российской СФСР, из состава которой Казахстан вышел на основании Конституции СССР 1936 года. Решения о конфискации имущества купца Пидахмета Бобкина, приговоры несудебных и судебных органов касательно Адамбека Бекмухамедова в 1929 г., Пидахмета Бобкина в 1937 г., Ермухана Бекмаханова в 1952 г., арест и следствие по делу Айши Ахмедовны Бекмухамедовой в 1938–1939 гг. противоречили даже советским законам на момент их ареста и вынесения приговоров, в том числе Конституции РСФСР от 11 мая 1925 года и Конституции СССР от 5 декабря 1936 года. С глубокой болью в сердце Халима Адамовна Бекмухамедова пишет о своем дедушке Пидахмете Бобкине: «Сколько мы его ни искали, так и не смогли отыскать каких-либо следов его дальнейшей судьбы. Вероятнее всего, он умер где-то в заключении».

Заключение. Автор данной статьи 25 августа 2021 г. сделал онлайн запрос в Управление Федеральной Службы Безопасности по Приморскому краю, ибо город Ворошилов в 1934–1943 гг. являлся административным центром Уссурийской области Приморского края, куда предположительно в ИТЛ на край света и был направлен Пидахмет Бобкин. К сожалению, из Владивостока (Россия) пришел отрицательный ответ. А это означает, что осужденный Пидахмет Бобкин не доехал до места назначения.

19 марта 1990 г. Пидахмет Бобкин был реабилитирован Прокуратурой Узбекской ССР на основании ст. 1 Указа Президиума Верховного Совета Союза ССР от 16 января 1989 г.

Статья написана по проекту Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК «Политические репрессии среди казахов на территории республик Средней Азии в 20–50-е годы XX века (в свете новых архивных источников)».

Список литературы и источников

Алтыбаев Қ. Атамекен Зайсан. – Өскемен: «ЕХW–ТА Рекламный Джайдест» ЖШС филиалының баспаханасы, 2006. – 506 б.

Архив Президента Республики Казахстан. Ф. 811. Оп. 23. Д. 66. Л. 200.

Әбдіғалиұлы Б. Алашорда әскері. Войско Алаш-Орды. – Астана: «Туған жер» ҚӨБҚБ, 2019. – 709 с. Ссылка на: ЦДНИ ВКО. Ф. 1п. Оп. 1. Д. 173. Л. 65. Подлинник.

Бекмухамедова Х. Купец // Новое поколение. – 2001. – № 17. – 27 апреля.

Большая семья Пидахмета Бобкина. – Алматы, 2011. – 52 с.

В Узбекистане увековечат память каждой жертвы сталинских репрессий. – URL: <https://politics.nur.kz/1872445-v-uzbekistane-uvekovecat-pamat-kazdoj-zertvy-stalinskih-repressij.html> (дата обращения 2020-09-03).

Воспоминание Назиры Кадыровны Кулмановой, 1943 г. р., доктора технических наук, профессора, академика. Записала К.Н. Балтабаева, г. – Алматы, 27 июля 2021 г.

Галиев В.В. Казахстан в системе российско-китайских торгово-экономических отношений в Сынцзяне (конец XIX – начало XX века). – Алматы: ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2003. – 188 с.

Государственный архив Восточно-Казахстанской области (ГАВКО). Ф. 788. Оп. 1. Д. 91.

ГАВКО. Ф. 279. Оп. 1. Д. 1.

ГАВКО. Ф. 787. Оп. 1. Д. 10.

ГАВКО. Ф. 788. Оп. 1. Д. 28а.

Дәрікүлов Н.Т., Алтыбаев Қ.Қ. Шырағың мәңгі сөнбейді: Зайсан ауданының құрылғанына 75 жыл толу құрметіне арналады. – Өскемен: «ЕХW–ТА Рекламный Джайдест» ЖШС филиалының баспаханасы, 2003. – 200 б.

Дискуссия по книге Бекмаханова Е.Б. «Казахстан в 20–40-е годы XIX в.». Стенограмма 14-19 июля 1948 г. Переизд. – Алматы: ТОО «Кенже-Пресс-Медиа», 2005. – 186 с.

Каримов М.К., Асылбеков М.К., Даутова А.Ф. Шығыс Қазақстандағы қазақ кәсіпкерлігінің дамуы (XIX ғ. – XX ғасырдың басы). – Семей: Семей қ. Шәкәрім атындағы мем. ун-тінің баспасы, 2016. – 252 б.

Петров В.И. Предисловие // Под грифом секретности. Откочевки казахов в Китай в период коллективизации. Реэмиграция. 1928–1957 гг. Сборник документов / Сост. Жандабекова О.В. – Усть-Каменогорск, 1998. – 100 с.

Репрессия. 1937–1938 годы. Документы и материалы. Вып. 3. Жертвы Большого террора из Узбекистана. 1937 год, ноябрь. – Ташкент: Шарк, 2007. – 496 с.

Саудагер Пидахмет Бобкин // Фонд Зайсанского историко-краеведческого музея. г. Зайсан. Дата обращения: 7 сентября 2021 г.

Справка «Дом купца Бобкина. Архитектурный памятник. 1894 год. г. Зайсан, ул. Желтоқсан, № 27» // Фонд Зайсанского историко-краеведческого музея. г. Зайсан. Дата обращения: 7 сентября 2021 г.

Тоқтабай А. Халық архитекторы // Зайсан мұражайына 40 жыл: тарихи-танымдық фото альбом / құраст.: Әденбек Әбілмәжінов, Фемистокл Жүнісов. – Алматы: «Елтаным» баспасы, 2014. – 208–211 бб.

Уголовный кодекс Узбекской Советской Социалистической Республики (С изменениями и дополнениями по 1 июля 1929 г.). – Самарканд: Узб. гос. издатындағы, 1929. – 77 с.

Халима Бекмұхамедова: XIX ғасырды зерттеу арқылы Ерекеннің (Ермұхан Бекмаханов) басы айықпас дауға қалған еді. 27 сәуір 2009 жыл // –URL: https://www.azattyq.org/a/Kazakhstan_ermukham_bekmakhanov (дата обращения: 2011-11-11).

Центральный Государственный архив Республики Казахстан. Ф. 342. Оп. 1. Д. 536. 107 л.

ЦГА РК. Ф. 15. Оп. 1. Д. 1910. Л. 42.

Шибутова Л. История Узбекистана: кого расстреливали по приказу Политбюро? – URL: <https://regnum.ru/news/polit/2329482.html> (дата обращения 2020-12-17).

References

Abdigaliuly B. Alashorda askeri. Voisko Alash-Ordyy. [The army of alashorda]. – Astana: «Tugan zher» КОВКВ, 2019. – 709 s. Ssylka na: CDNI VKO. F. 1p. Op. 1. D. 173. L. 65. Podlinnik. [in Kazakh]

Altybaev K. Atameken Zaisan. [Atameken Zaisan] – Oskemen: «EXW–TA Reklamnyy Dzhaidest» ZhShS filialynyn baspahanasy, 2006. – 506 b. [in Kazakh]

Arhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan. F. 811 Op. 23. D. 66.

Bekmuhamedova H. Kupec [Merchant] // Novoe pokolenie. – 2001. – № 17. – 27 aprelya. [in Russian]

Bol'shaya sem'ya Pidahmeta Bobkina [The big family of Pidakhmet Bobkin]. – Almaty, 2011. – 52 s. [in Russian]

Central'nyi Gosudarstvennyi arhiv Respubliki Kazakhstan. F. 342. Op. 1. D. 536. L. 107.

CGA RK. F. 15. Op. 1. D. 1910. L. 42.

Darikulov N.T., Altybaev K.K. Shyragyn mangi sonbeidi: Zaisan audanynyn kurylganyna 75 zhyl tolu kurmetine arnalady. [The light will not go out forever: Zaisan district will be dedicated to the 75th anniversary of its foundation]. – Oskemen: «EXW–TA Reklamnyy Dzhaidest» ZhShS filialynyn baspahanasy, 2003. – 200 b. [in Kazakh]

Diskussiya po knige Bekmahanova E.B. «Kazakhstan v 20–40-e gody XIX v.». Stenogramma 14-19 iyulya 1948 g. Pereizd. [Discussion on the book by E. B. Bekmakhanov "Kazakhstan in the 20-40s of the XIX century". Transcript of July 14-19, 1948. Reprint]. – Almaty: TOO «Kenzhe-Press-Media», 2005. – 186 s. [in Russian]

Galiev V.V. Kazahstan v sisteme rossiisko-kitaiskih torgovo-ekonomicheskikh otnoshenii v Sin'czyane (konec XIX – nachalo XX veka). [Kazakhstan in the system of Russian-Chinese trade and economic relations in Xinjiang (late XIX-early XX century)]. – Almaty: IIE im. Ch.Ch. Valihanova, 2003. – 188 s. [in Russian]

Gosudarstvennyi arhiv Vostochno-Kazahstanskoi oblasti (GAVKO). F. 788. Op. 1. D. 91.

GAVKO. F. 279. Op. 1. D. 1.

GAVKO. F. 787. Op. 1. D. 10.

GAVKO. F. 788. Op. 1. D. 28a.

Halima Bekmuhamedova: XIX gasyrды zertteu arkyly Erekenin (Ermuhan Bekmahanov) basy aiykpas dauga kalgan edi. 27 sauir 2009 zhyl [Halima Bekmukhamedova: after studying the XIX century, Erekenin (Yermukhan Bekmakhanov) was left with an incurable dispute] // – URL: https://www.azattyq.org/a/Kazakhstan_ermukham_bekmakhanov (data obrashhenija: 2011-11-11). [in Kazakh]

Karimov M.K., Asylbekov M.K., Dautova A.F. Shygys Kazahkstandagy kazak kasipkerliginin damuy (XIX g. – XX gasyrdyn basy). [Development of Kazakh entrepreneurship in East Kazakhstan (XIX – beginning of XX century)]. – Semei: Semei k. Shakarim atyn. mem. un-tinin baspasy, 2016. – 252 b. [in Kazakh]

Petrov V.I. Predislovie // Pod grifom sekretnosti. Otkochevki kazahov v Kitai v period kollektivizatsii. Reyemigratsiya. 1928-1957 gg. Sbornik dokumentov [Preface // Under the stamp of secrecy. Migration of Kazakhs to China during the period of collectivization. Re-emigration. 1928-1957 Collection of documents] / Sost. Zhandabekova O.V. – Ust'-Kamenogorsk, 1998. – 100 s. [in Russian]

Repressiya. 1937–1938 gody. Dokumenty i materialy. Vyp. 3. Zhertvy Bol'shogo terrora iz Uzbekistana. 1937 god, noyabr'. [Repression. 1937-1938 years. Documents and materials. Issue 3. Victims of the Great Terror from Uzbekistan. November, 1937]. – Tashkent: Shark, 2007. – 496 s. [in Russian]

Saudager Pidahmet Bobkin [Merchant Pidahmet Bobkin] // Fond Zaisanskogo istoriko-kraevedcheskogo muzeya. g. Zaisan. Data obrashheniya: 7 sentyabrya 2021 g. [in Kazakh]

Shibutova L. Istoriya Uzbekistana: kogo rasstrelivali po prikazu Politbyuro? [History of Uzbekistan: who was shot on the orders of the Politburo?] – URL:<https://regnum.ru/news/polit/2329482.html> (data obrashheniya 2020-12-17). [in Russian]

Spravka «Dom kupca Bobkina. Arhitekturnyj pamyatnik. 1894 god. g. Zaisan, ul. Zheltoksan, № 27» [Reference "The house of merchant Bobkin. An architectural monument. 1894. Zaisan, Zheltoksan str., No. 27"] // Fond Zaisanskogo istoriko-kraevedcheskogo muzeya. g. Zaisan. Data obrashheniya: 7 sentyabrya 2021 g. [in Russian]

Toktabai A. Halyk arhitektory [People's architect] // Zaisan murazhaiyna 40 zhyl: tarihi-tanyndyk foto al'bom / kurast.: Adenbek Abilmazhinov, Femistokl Zhunisov. – Almaty: «Eltanym» baspasy, 2014. – 208–211 bb. [in Kazakh]

Ugolovnyi kodeks Uzbekskoi Sovetskoi Socialisticheskoi Respubliki (S izmeneniyami i dopolneniyami po 1 iyulya 1929 g.) [The Criminal Code of the Uzbek Soviet Socialist Republic (With amendments and additions until July 1, 1929)]. – Samarkand: Uzb. gos. izdat, 1929. – 77 s. [in Russian]

V Uzbekistane uvekovechat pamyat' kazhdoi zhertvy stalinskih repressii. [In Uzbekistan, the memory of every victim of Stalin's repressions will be perpetuated] – URL: <https://politics.nur.kz/1872445-v-uzbekistane-uvekovecat-pamat-kazdoj-zertvy-stalinskih-repressii.html> (data obrashheniya 2020-09-03). [in Russian]

Vospominanie Naziry Kadyrovny Kulmanovoi, 1943 g. r., doktora tehnicheskikh nauk, professora, akademika. [Memory of Doctor of Technical Sciences, Professor, academician Nazira Kadyrovna Kulmanova, born in 1943]. Zapisala K.N. Baltabaeva. – Almaty, 27 iyulya 2021 g. [in Russian]

ҒТАМР 03.00.20

ПИДАХМЕТ БОБКИН ЖӘНЕ ОНЫҢ ҰРПАҚТАРЫ

К.Н. Балтабаева^{1*}

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы

* Автор-корреспондент

E-mail: Kulgazira_777@mail.ru (Балтабаева)

Аңдатпа. Мақалада ХХ ғ. 20–50 жылдарындағы саяси қуғын-сүргінге ұшыраған тұлғалар жайлы қарастырылған. Нақтырақ айтсақ, 1863-1937 жылдары өмір сүрген, ХІХ ғ. аяғынан бастап Шығыс Қазақстанда саудамен айналысып, кәсібі Ертіс пен Еділ бойында дамыған белгілі азамат және кәсіпкер, өз күшімен көтерілген бай көпестердің бірі Пидрахмет Бобкиннің қазақ тарихындағы алатын орнына тоқталған. Автор біршама зерттеулерге, жиен немересі Бекмухамедова Халима Адамовнаның естеліктеріне және архив құжаттарына сүйене отырып, Пидрахмет Бобкиннің өмірі мен қоғамдық қызметін, саяси қуғын-сүргінге ұшырауының себептерін ашып көрсетуге тырысқан. П. Бобкин Шығыс Қазақстанда өзінің байлығымен ғана емес, елдегі меценаттық және ағартушылық қызметімен де танымал болған. Автор қолда бар жаңа архив құжаттары негізінде тұлғаға тарихи шынайы баға беруді мақсат еткен.

Түйін сөздер: саяси қуғын-сүргін, босқындар, Пидрахмет Бобкин, өмірбаян, естелік, көпес, қазақ зиялылары, Шығыс Қазақстан.

IRSTI 03.00.20

PIDAKHMET BOBKIN AND HIS DESCENDANTS

K.N. Baltabaeva^{1*}

¹Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

*Corresponding author

E-mail: Kulgazira_777@mail.ru (Baltabaeva)

Annotation. The article describes the persons of Kazakh nationality who were subjected to political repression in the 20–50s of the twentieth century. In particular, the author of the article focused on the place and role in Kazakh history Pidakhmet Bobkin (1863-1937) – a famous citizen and entrepreneur who was engaged in trade in East Kazakhstan since the end of the XIX century, whose business developed in the Irtysh and the Volga region, one of the richest merchants who rose on his own. The author, relying on some research, memoirs of Bekmukhamedova's granddaughter Halima Adamovna and archival documents, tried to reveal the life and social activities of Pidakhmet Bobkin and the causes of political repression. P. Bobkin became famous in East Kazakhstan not only for his wealth, but also for his patronage and educational activities in the country. The author aims to give a historically reliable assessment of the personality on the basis of the available new archival documents.

Key words: political repressions, refugees, Pidakhmet Bobkin, biography, memoirs, merchant, Kazakh intelligentsia, East Kazakhstan.

Сведение об авторе:

¹Кандидат исторических наук

МОҢҒОЛ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ҚҰРЫЛУ КЕЗЕҢІНДЕГІ ИДЕОЛОГИЯЛЫҚ АХУАЛ

Ж.Ж. Жеңіс^{1*}

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Қазақстан, Алматы

* Автор-корреспондент

E-mail: zhzhengis@gmail.com (Жеңіс)

Аңдатпа. Мақалада Шыңғысхан құрған империяның алғашқы кезеңдеріндегі мемлекеттік-идеологиялық саяси бағыттың барысы қарастырылады. Дәстүрлі дүниетанымның идеологиялық жүйедегі алған орыны, идеологиялық күрес мәселелері қарастырылады.

Түркілердің ортағасырлық мемлекеттерінде әртүрлі себептермен кейбір діни жүйелердің мемлекеттік идеология ұстыны дәстүрлі діни жүйені қыспаққа алуы баяндалады. Автор, бұл үдеріс барысында дәстүрлі дүниетанымның өзгергенін және ислам сияқты жаңа діндер жүйесінде белгілі бір элементтер өмір сүруді жалғастырғанын дәлелдейді.

Шыңғысханның өзі жаулап алған жерлердегі бүкіл көне рулық-тайпалық жүйелерді бұзып, ыдыратып, халықтарды араластырып, жаңа рулық-тайпалық құрылымдық жүйелерді түзгені дәйектеледі. Жаңа жерлерді бағындырған түркі-моңғолдар Шыңғысхан Ясасы бойынша іс жүргізіп, мұсылмандар істері шариғатпен іске асқандығы көрсетіледі.

Мақала авторы, ұлдарына бөлініп берілген аймақтарды қамтыған Шыңғыс хан империясының тағдыры өздерінің орналасқан аймақтарының ұлттық-мәдени және діни ерекшеліктеріне орай қалыптасқандығын баяндайды. Мысал ретінде, қытай мәдениетінің әсерімен будда іліміне мойын ұсынған моңғол көшпенділерінің де көшпенділерге тән дүниетанымы трансформацияға ұшыратқандығын көрсетеді.

Түйін сөздер: Шыңғысхан империясы, көшпенділер дүниетанымы, идеологиялық жүйе, ислам, мемлекеттілік, саяси күрес.

Кіріспе. Көшпенділердің жаңа империясының жетекшісі өз мемлекетінің қандай да бір идеологиялық тұғырсыз дамуы мүмкін еместігін түсінді. Әсіресе, ол ортақ идеологияның империяның халқының бірігуінің, әскердің ұйымшылдығы мен беріктігінің, мемлекеттің іргесінің мықтылығының кепілі екендігіне сенімді болды. Сондықтан да ол ең баста-ақ жас мемлекеттің идеологиялық құндылықтарының дәстүрлі дүниетаным негізінде қалыптасуына баса назар аударды.

Материалдар мен әдістер. Империяны мекендейтін ру-тайпалар мен әртүрлі этникалық топтардың заңдық қарым-қатынасын реттеп отыру үшін Шыңғыс хан ауызша таралған тіпті, моңғолдардың өзі ұмытып, құндылығын жоғалта бастаған заң-ережелер жүйесін қалпына келтіріп, жинақтап өзінің атақты «Жасағын» (Яса, Ясак) жасады. З.Қинаятұлының пікірінше, «Ұлы Жасақ – тек Шыңғысханның аузынан шығып, Шихихутугтың қолымен жазылған жаңа туынды емес, ол ежелден Моңғол үстіртін мекен еткен түркі, тұңғыс, моңғол мемлекеттері тұсында өмірге келген ежелгі заңдық ережелердің ең бір сыналған элементтерінің жинағы. Мысалы, Ұлы Жасақта «ер адам басын елін қорғауға дайын тұруға міндеттейтін» ғұн-түркі заманынан қалған үрдістер сол күйінде қабылданған» (Қинаятұлы, 2007: 7-9). Ұлы Жасақта «көшкен жұрттың ошақ орынын және өзен-суға зәр сындыруға тыйым салатын ережелер» кейін түркілер мұсылмандықты қабылдаған соң ислам діни ережелерімен ұштасып, моральдық дәстүрге айналды (Қинаятұлы, 2007: 8).

Бұдан өзге, аталмыш мәселеге орай XIII ғасырдағы моңғол-түркілердің жаулап алуларына байланысты мәселелер төңірегінде Рашид ад-диннің «Джами ат-тауарих», Ата Мәлік Джувейнидің «Тарихе Джахангуша», Хондмирдің «Тарихэ әл-Асир», Шахаб ад-дин ан-Нисавидің «Сират Джалал

ад-дин Минкбурни» т.б. сияқты кең танымал еңбектермен қатар Афзал ад-дин Керманидің «Тарихе Керман», Әбу әл-Хасан әл-Кашанидің «Тарихе Олжайту» тарихи еңбектері талқыланды.

Талқылау. Осы тақырыпта қалам тартқан зерттеушілер ирандық тарихшылар туралы да осыны айтуға болады. Абдол Али Дастгейбтың «Худжумэ ордуйэ моғул бэ Иран», М.Дж.Машкурдың «Торихе Иронзамин», Азизолла Бейаттың «Тарихэ Иран аз зохурэ эслам та дэйоламэ», Реза Эсфаханидың «Иран аз зардошт та қиомхай ирани», А.Басанидың «Дин дар охдэ моғул» атты зерттеулері мазмұны жағынан кеңестік авторлар еңбектерімен сарындас болып келеді.

Плано Карпини XIII ғ. екінші жартысында түркі, моңғол тайпалары мен Шыңғыс иелігіндегі жерлерге саяхаты нәтижелері «Монголдар тарихы», Гильом Рубруктың «Шығыс елдерге саяхат» атты кітапқа жинақталып, бүгінгі күнге жетті. Бұлардан кейін далаға саяхат жасаған Марко Поло да өз «Кітабының» көлемді бөлігін моңғол түркілерге арнады. Ескі армян тілінде жазылған Киракос Гандзакецидің «Армян тарихынан» да түркі-моңғолдардың дүниетанымы жайлы мәліметтері жан жақты талданды.

Зерттеу нәтижелері. Шыңғыс хан құрған мемлекеттік жүйе мен заңдық ережелер өз бастауын көне, дәстүрлі дүниетанымның қайнарынан алып жатты. Әрине, жетілген жүйе мен нақты қағидалармен бекітілген ережелер тұрғысынан алғанда шынында да салыстыруға келмеді. Дегенмен, исламдағы басты табыну нысаны – Аллаһтың мәні мәселесі мен исламдағы негізгі сенім тірегі – «иман» тұрғысынан алғанда түркі сенімі бұл талапқа толық жауап бере алатын сенім жүйесі болды. Мысалы, Шыңғысхан жорығының табысты болуына, моңғол-түркі жауынгерлерінің олардың дүниетанымымен байланысты берік рух пен діншілдіктері себеп болғандығына талас жоқ. Көрнекті орыс философ-тарихшысы Н.Трубецкойдың дұрыс байқағанындай «... Шыңғысхан мемлекетінің тағы бір маңызды ерекшелігі ол осы мемлекеттегі дін жағдайына байланысты. Терең діни сенімге ие бола отырып, өзінің жеке басын Жаратушымен байланыстыра отырып, Ұлы Хан бұл қасиетті өзіне бағынышты тобырдан да көргісі келді. Өз борышын қорқынышсыз, бұлжытпай орындау үшін жауынгер сенімді түрде теориялық жағынан емес, интуитивті түрде жан-тәнімен тағдырының әлемдегі басқа да адамдардың тағдыры сияқты жеке адамның қолында емес, мәңгі биік, талқылауға келмейтін Құдай қолында екендігіне сену аса маңызды болды. Тәртіпті жауынгер өз бастығына сөзсіз бағынады, Бірақ, ол өзіне деген құрметті де аяқ асты етпейді. Ол іс жүзінде материалды, дүнияуи байлық пен жалған намысқа бас ұратын құлдық психологиядан ада еді. Шыңғысхан да өз қағандығындағы осындай шынайы діншіл жауынгерлерін бағалай білді» – (Трубецкой, 2000: 236) деп түйіндейді. Исламдағы негізгі талап «иман», ар-ұят, қанағатшылдық, сияқты сенім категориялары тұрғысында моңғол-түркі көшпенділерінің мұсылмандардың кейбір «іші түтін, сырты бүтін» діни «ғұламаларынан» әлдеқайда діни адамдар болғандығы белгілі.

Дәл осы діншілдік сипат олардың ислам әлеміндегі саяси жеңістеріне себепші болды. Әуел бастағы кіршіксіз бастауын өздерінің өзімшіл пиғылдарымен ластаған, дінді саяси ойындарына ермек еткен мұсылман билеушілеріне моңғолдар аса қаталдық көрсетті.

Дегенмен, Н.Трубецкой қалай болғанда да моңғол-түркілердің қандай нанымда болғандығын айтпай, мәселені ашық қалдырады. «...Ол өз бағыныштыларына догматикалық, дәстүрлермен шектейтін қандай да бір дінді күштеп таңбады. Міне, сондықтан да оның мемлекетінде ресми дін болмады. Ал, өзі қарапайым дін-шамандықты ұстанып, соған сенді» (Трубецкой, 2000: 236). Оның қарапайым сенім деп аса назар аудармай отырған осы «шамандық» нанымы олардың империясында басқа әлемдік діндермен қақтығысқа келмей, керісінше, қатар дамуына септігін тигізді.

Түркілердегідей көне моңғолдарда да Тәңірі-Аспан негізгі сенім нысаны болып қала береді. Моңғолдарда аспан – барлық құдайлардан жоғары және қосымша құдайлар оның еркінің құралы, өз мақсатына пайдаланатын күші болып табылды. Б.Банзаров «Азия мен Еуропаның көне халықтарының мифологиялық жүйесімен салыстырсақ, онда қара сенімнің басқалармен керемет ұқсастығын байқар едік, бірақ бұл ұқсастықтар халықтардың жақындауынан пайда болған жоқ – бұл ұқсастықтар кездейсоқтық» (Банзаров, 1955: 375) – деп жазды.

Шыңғысханның «Ұлы Жасағы» да көшпенділер өміріне жат арақ пен шарапқа қарсы болды: «Арақ пен шараптан ақыл мен өнерге еш пайда жоқ. Арақ ішкен адамда жақсы қасиет пен әдет қалмайды. Арақ пен шарап ішкен билеуші ұлы істер мен ұлы ойларын іске асырмайды. Егер

қарапайым адам арақ ішсе, онда ол бүкіл қолында барын, дүниесін ішеді» деп (Хара Даван Эренжен, 1992: 184) көшпенділер арасына маскүнемдіктің таралуының әлеуметтік зардаптарын жете түсінді.

Түркі-моңғолдардың жалғыз құдайға сенуі жайлы XIII ғасырдағы италян саяхатшысы Плато Карпини да (Карпини, 1993: 25) жазды. Армян тарихшысы Кирокос Гандзакеци де моңғолдардың сенімі жайлы: «Олар құдайға мінажат етпейді. Олар [ешкімге] табынбайды. Бірақ құдайдың атын жиі, кез келген сәтте еске алады. Біз олардың қай құдайға табынатынын білмейміз. Бірақ олар әдетте былай дейді: олардың билеушілері – аспанның иесі, жерді қағанға беруші Құдайдың туысы... Олардың тілі жабайы, ал Құдайларын Тангри деп атайды» дейді (Гандзакеци, 1976: 172).

Тәңірі (аспан) сөзін Шыңғысхан грамоталарында Ұлы құдай, халықтар мен олардың билеушілердің тағдыры сұралатын күдірет түрінде кездестіреміз. Моңғолдар өз грамоталарын әрқашан «мәңгі аспан күшімен» (Григорьев, 1978: 210) деп бастады. Бұл дәстүр мұсылмандардың әр түрлі жазба материалдарын «мейірімді де рахымды Алла атымен бастаймын» деген исламдық дәстүрмен бастауымен сабақтас екенін көреміз. Шыңғыс хан меркіттерді талқандаған соң:

Tenggeri qajar-a gugu nemekdeju.

Evketu tenggeri nevexitcu

Eke etugen-e guvgeju

Аспан мен жер біздің күшімізді көбейтті.

Күдіретті Тәңір шақырды,

ал Жер – Ана Өтүген – кеудесіне көтерді

Аспан мен Жер күшімізді көбейтіп,

біз сартаул халқын талқандадық

Tenggeri qajav-a gugu nemekdeju.

Savta'ue ivden-i edui dovoxita'ueuqsan-tur.

Mongke tenggeri-yin qucun-tur tenggeri qajav-a gugu

auqa nemekdeju qur ueus-i siduvqutqaju qaqca jieua-duviyan

ovo'ueuqsan-tuv.

Мәңгі Тәңір күшімен,

Аспан мен жер [менің] күшімді молайтты,

[мен] империя құрдым және оны өзімнің

біртұтас алақанымда алып жүрдім (Никитин, 1984: 104).

Шыңғысхан мен оның әулетінің тәңірдің қалауымен келген билігінің ресми бекітілуі, мұсылман елдерінде қасиетті Құран аяттарымен ұқсастықты шебер пайдалану нәтижесінде одан әрі бекітіле түсті.

Шыңғысханға дейінгі түркі-моңғол қоғамындағы дәстүрлі дүниетанымдық жүйенің күйреуіне Түркі қағанаттары кезінде мемлекет ісіне аса араластырылмаған шаман-бақсылардың маңызының артуымен де байланыстыруға болады. Көшпенді тайпаларды бір орталыққа бағындырған Шыңғыс ру-тайпа көсемдері жиналған құрылтайда ресми түрде қаған болып жарияланғандығы белгілі. Шыңғысханның қаған дәрежесіне ие болуына сол кездегі түркі-моңғол қоғамындағы маңызды барлық тұлғалар сияқты Көкчу Теб-Теңірінің тікелей қатысы болды. Қасиетке ие діни адам, сондай-ақ өзінің қағандыққа жетуіне ықпал еткен саяси тұлға ретінде Шыңғыс хан оған сеніп, сүйенгенімен, оны өз ырықанда ұстап, еркіне жібермеуге тырысты. Теб-Теңірі де Шыңғыс хан болған соң да өз маңызын жоғалтқысы келмей хан ақсүйектерінің қатарына кіргісі келді. Ол хан туыстарын жамандап айдап салғанда, хан оларды жазалауды жөн санағанда ол шешесі мен әйелінің үгітімен райынан қайтады. Ол тіпті, Теб-Теңірінің өлтіруге жарлық береді. «Теб-Теңірі менің бауырларымды ұрды. Жалған жала жапты, сол үшін Аспан оны ұнатпады, сондықтан оны өмірі мен денесін алады» деді. (Владимирцев, 2002: 176). Келтірілген деректен Шыңғысханның түркі-моңғол қоғамындағы

дәстүрдің әлсіреуімен өсе бастаған шаман-бақсы маңызын бұрынғы Түркі қағанаттарындағы деңгейіне қайта түсіруге талпынуын байқаймыз.

Түркі-моңғол дүниетанымдық ортақтықтарының тағы бір дәлелі олардың жерлеу ғұрпына байланысты. Алдыңғы тарауларда көрсетілгендей, Түркі қағанаты тұсында қаза болған кісіні қабірге атымен, ат әбзелдерімен бірге көму дәстүрі болған. Моңғолдар арасына саяхат жасаған Бенедикттің есебі негізінде жазылған де Бридианың жазбасында моңғолдардың жерлеу дәстүрін анық суреттеген. Бенедикттің есебінде бұл былайша суреттеледі: «Егер бай өлсе, оны жасырын түрде далаға шығарып, киіз үйдің ішіне отырғызып, алдына ет, қымыз қойылған ағаш бөстекпен қоса жерлейді. Онымен бірге құлынды бие, ер-тоқымымен ат, жебесімен садақ көміледі. Бір жылқыны жақындары сойып жеп, терісіне шөп толтырып, ағаш бақанмен көтереді. Олар кісі өлген соң осының бәрін пайдаланады деп сенеді. Тағы да алтын-күміс салады» (Дубровский, 2002: 200). Бұл дәстүр туралы Герадот жазбаларында скифтерде, Солтүстік Кавказдағы ғұндардың осындай жерлеу ғұрпы болғандығын Мовсес Каганкатвацци жазады (Дубровский, 2002: 200). Бағдаттың Еділ бұлғарларына жіберген елшілігінің хатшысы ибн Фадлан да X ғ. түркілердің жерлеу ғұрпын жазады: «Ал егер олардан кісі өлсе оған арнап үй тәрізді шұңқыр қазады. Оған киім кигізіп, белбеу, садақ асындырады ...қолына ағаш ыдыс ұстатып, набиз құяды, үйде не бар, бәрін қояды. ... Жүз немесе екі жүз жылқы сойып, басы, құйрығы, терісі мен аяқтарын қалдырып, етін жейді. Қалған бөліктерін ыдыстарға салып, бірге көмеді де «О дүниеде осы жылқыларға мініп, жұмаққа барады» дейді. Осы дәстүр ХҮІІІ ғ.дейін яғни христиандықтың белең алуына дейін телеуіт, саха, бурят, сияқты Ресейдің түркі-моңғол халықтарының жерлеу ғұрпында сақталды (Дубровский, 2002: 204). Сонау Түркі қағанатынан қалыптасып, бекіген жерлеудің бұл тәсілінің кейінгі моңғолдарға да ортақ болуы олардың Түркі қағанатының билік ету аумағында болуын, ең болмағанда түркілердің мәдени дәстүрлерінің ықпалына мықтап ұшырағандығын көрсетеді.

Шыңғыс ханның түркі-көшпенділерін біріктіруі олардың өзара идеологиялық ерекшеліктерге ие болып, рухани алауыздықтар негізінде одан әрі ыдырауларымен қатар жүрді. Діннің бұрынғы біртұтас түркілерге саяси-мәдени ықпалының өскендігі соншалық, енді олар бір-бірімен идеологиялық тұрғыда бітпес жауларға айналды. Бұл туралы Н.Нұртазина «ХІІІ ғасырда моңғол империясында этникалық ерекшеліктер шын мәнінде көп маңыз атқарған жоқ. Нағыз мәдени күрес діни-конфессиялық топтар арасында өрбіді. Мысалы, түркі-мұсылмандар түркі-христиандарға бауыр тартқан емес, оның орнына олар нәсіл жағынан үш қайнаса сорпасы қосылмаса да парсылармен, тәжіктермен, тіпті сол заманда қалыптасып жатқан қытай-мұсылмандармен (дүнгендермен) бірігіп, ортақ пікірлерін қорғап жатты» Нұртазина, 2002: 216). деген пікірінің жаны бар. Бұл ақиқатпен келіскісі келмеген Шыңғыс хан өз империясында этникалық жақындықтың маңызы, діни-конфессиялық жақындықтан көрі басым болуына күш салды. Өйткені, Шыңғысхан дәл осы үрдістің моңғолдардың алдында, түркі қағанатының құлауына себеп болғандығын жақсы түсінді. Сондықтан да, ол бұл айырмашылықты жойып, көне, дәстүрлі түркі бірлігін (киіз туырлықты халықтарды) біріктіруді көздеді.

Өздерінің осы мақсаттағы алғашқы қадамдары Дала көшпенділерін дүниетанымдық тұрғыда бірыңғайлыққа түсіруге ұмтылысымен бастады. Бұл орайда Шыңғыс ханның ең басты қарсыласы – қыпшақтар болды. Ұлы даланың кең байтақ бөлігін мекендейтін, көне түркілік мемлекеттерді құруға қатысқан қыпшақтар өздерінің дәстүрлі этно-мәдени, шаруашылық ерекшеліктерінен айырылып, ыдырау үдерісін бастан кешіп жатқан еді. Дешті-Қыпшаққа келген моңғолдар осы аймақтың негізгі көшпенділері қыпшақ билеуші ақсүйектерін толығымен тықсырып, жойып, олардың тайпалық және рулық табыну нысаны болып табылатын далада шашылған балбал тастарын қиратты (Феодоров-Давыдов, 1976: 126).

Түркі мемлекеттілігінің ыдырауымен орын алған саяси жағдайлардың ықпалымен түркілердің көршілес аймақтарға ену үдерісі жылдамдады. Түркі-моңғол шапқыншылығының алдында түркі, ең алдымен қыпшақ элементтерінің де Орта Азияға енуі күшейді. Ислам дінін қабылдаумен қыпшақтардың жерлеу ғұрпында да өзгерістер пайда болды. Енді мүрдемен қосып қабірге еш нәрсе салмайтын болды. Өлікті басын солтүстік-батыс–Мекке тарапына қаратып жерлеу ғұрпы етек алды. Қабір үстіне күйген кірпіштен күмбезді мазар орнататын болды Көк Орданың шығыс аудандарында

ислам дінінің келуімен байланысты «бұтқа табынуға» қарсы идеологиялық күрестер нәтижесінде ата-бабалар әруақтарына арнап балбал тастар орнатылмайтын болды. С.М. Ақынжановтың Низамидің поэмасының негізінде жасаған пайымдауларына қарағанда енді балбал тастардың өзі исламдық сипатқа ие болып, әйелдердің тас мүсіндері енді орамал тарқан бейнеде болды (Ақынжанов, 1999: 223).

Бұл хорезмшах армиясындағы қыпшақ контингенттері еді. Хорезмшах Мұхаммедтің шешесі Теркен қатын өзінің төңірегіне оғыз-қыпшақ аристократиясынан шыққан баяут немесе урани тайпасының қыпшақтарын топтастыра бастады. Бұл Хорезмнің түркіленуінің күшейе түсуіне көп әсер етті. XII ғ. ортасы мен XIII ғ. басында шығыстан қара қытай, қарлық, т.б. сияқты Ертіс маңайы мен Жетісудан түркілер ағыны кіре бастаған болатын. Олардың көбісі хорезмшах әскерінде қызмет етті. Түркі этникалық элементтерінің көбеюі түркі тілінің қолданыс аясын кеңейтті. Орта Азияда XII ғ. өзінде-ақ түркі тілі тәжік тілімен бірдей дәрежеде қолданылды. Дегенмен, жаңа жерлерге келген түркілер өздерінің түркілік тегінен алшақтап, отырықшы мәдениетті бойларына сіңіруі заңды құбылыс. Олар өздерінің түркілік тегін сақтай білгенімен, бәрібір көне түркілік рухтың бірден-бір мұрагерлері, Орталық Азиядан келуші моңғол-түркілерге қарағанда, парсы-соғдылық мәдениеттің элементтерін бойларына терең сіңірген, отырықшы дәстүр мен төл дәстүрдің синтезін қалыптастырып, өзгеріске ұшырай бастаған этникалық топқа айнала бастаған болатын.

Ан-Несеви қыпшақтардың хорезмшахтар мемлекетімен етене-жақындығын, Шыңғыс ханның оларға қарсы саясатының мәнін былайша түсіндіреді: «қыпшақ тайпалары бұл үймен (хорезмшахтармен) достық пен махаббат арқылы байланысқан. Өйткені, хорезмшахтардың аналары бұрын да, қазір де қыпшақ билеушілерінің қыздары. Сондықтан да Шыңғысхан мен оның ұлдары қыпшақтарды түбімен жою үшін қолынан келгеннің барлығын істеді. Өйткені, қыпшақтар хорезмшахтар әскерінің күші мен тірегі еді» (Юрченко, 2002: 401).

Орта Азияға жорық 1219 жылдың қыркүйегінде басталды. Әскердің бір бөлігін Шағатай мен Үгедейге беріп Шыңғысхан оларды Отырарға жіберді. Үлкен ұлы Жошы Сырдарияның төменгі ағысындағы жерлерді жаулап алу үшін аттанды. Үшінші топты Алақ нойон бастап Сырдарияның жоғарғы сағасын жаулап алуға кетті.

Шыңғысхан Хорезмді аларда осы аймақтағы сопылық дәстүрдің өкілі Нәжмеддин Кубраның даңқын естіп, оған хат жолдайды. «Мен Хорезмді аламын да халқын қырамын. Ол ұлы шейх қаланы тастап, маған келгені дұрыс болар еді» деп жазады. Сонда Кубра: «мен жетпіс жыл болды осы қала халқымен тұрдым. Енді олардың басына күн түскенде тастап кетіп қалғаным адамгершілік болар ма екен» деп жауап береді. Шейх қала халқын түркілерге қарсы джихадқа шақырады (Абд ур-Рафи Хакикат, 2002: 118). Ал, моңғолдар жорығы кезінде Қожа Ахмет Йасауи шәкірттері Шыңғыс хан жағында болады. Солардың бірі Мұхаммед Зарнуқи Шыңғыс ханға қызмет етеді. Шыңғысханның мұсылман түркілерге айрықша озбырлығын, тек олардың түркілік бірлікке тұсау жасағандықтарымен түсіндіруге болады. В.Трепавловтың айтуынша «түркі-моңғолдық бірлік» идеясы Мауреннахрға келгенде жүрмеді (Трепавлов, 1993: 54). Моңғолдардың Орта Азияны жаулап алу оқиғаларына мұқият зер салсақ, Шыңғысхан әскеріне қарсылықты бәрінен бұрын осы түркі сарбаздары көрсетеді. Көбінесе қаланың дарбазасын ашып берушілер мұсылман дін басылары.

Өзінің саяси мақсаттарына қол жеткізіп, бұрынғы Түркі қағанатын қалпына келтірген Шыңғыс хан мемлекетті империя дәрежесіне жеткізді. Дегенмен, Шыңғысхан мемлекеті қазіргі түсінігіміздегі империя ұғымынан ерекшелігі болды. Біздің түсінігіміздегі мемлекеттік биліктегі империя, батыстың ескі ресми ғылымы негізінде қалыптасып, мысал ретінде Рим, Карфаген, Мысыр империяларын көрсетті. Ал, әсіре қаталдық пен орталықтандырудың зардабын алдын ала білген Шыңғысхан өз елінде билікті нақты етіп, орда – мемлекеттік және жергілікті – өзін-өзі басқаратын етіп бөлді. Сондықтан да Шыңғысхан мемлекетіндегі империялық дәстүр империяның классикалық түсінігінен мүлде бөлек болды. Яғни, Шыңғысхан империясы құқықтары қатал заңдармен шектелген, шамадан тыс орталықтанған мемлекет емес, еркін, жұмсақ заңдарға ие, мемлекеттік жүйе болды.

Ал, дін мәселесіне келгенде Шыңғыс хан бастапқыда түркі-моңғолдардың өз діндерінде қалып, дәстүр беріктігін сақтағанымен, империяның өзге бағыныштыларына діни еркіндік берді.

Мысалы, моңғол империясындағы билеушілердің қайсысы болмаса да, өз иелігінде діни еркіндікті сақтап отырды. Бұл империяның негізін салушы Шыңғысхан кезінде орнатқан қатаң позицияның жемісі еді. Шыңғысханның «барлық төрт пайғамбарды (Будда, Мұса, Иса, Мұхаммед) құрметтеймін және сыйлаймын. Осылардың қайсысының шын екенін айтындаршы, сол маған жақын болсын» деп (Хафиз Аbru, 1345: 74) барлық дінге бірдей көзқарас ұстану үрдісі оның ұрпақтары кезінде де ұзақ уақыт сақталып қалды. Дегенмен, билеушінің дінге қатысты бұл жұмсақтығы империяның одан арғы саяси беріктігіне өз ықпалын тигізбей қоймады. Дәл осы діни жұмсақтық Шыңғыс хан құрған империяның уақыт өте келе одан әрі ыдырауына себепкер болды.

Біздіңше, Шыңғыс ханның діни мәселелерге қатысты солқылдақ саясаты біріншіден, оның жаулап алу жорықтарының сәтті жүруіне мүдделілігіне байланысты болса, екіншіден, осы кезде әлі де болса реформалауды қажетсінетін дәстүрлі діни жүйенің өз мүмкіншілігін әбден түгесіп біткендігіне байланысты болды. Тәңірі сенімінің дүниетанымдық жүйесі моңғолдардың өзге діндерге, әсіресе христиан дініне қолдау көрсетуіне, тіпті, кейбір билеуші отбасы мүшелерінің осы дінді қабылдауына кедергі келтірмеді. Яғни, «Шыңғыс хан ұрпақтары арасында христиан діні мен буддизмді қолдайтындар, ежелгі наймандар мен ұйғырлар арқылы аталған діндермен танысып, сол нанымдарға көңілі ауған ханзадалар да кездесті» (Басани, 1371: 216).

Жаңа құрылған империяның көне дәстүрді қайта жаңғыртуға талпыныстарына қарамастан, әлі де дүниетанымдық-идеологиялық вакуум жағдайында қалғандығын түсінген Еуропалық христиан шіркеулері моңғол билеушілеріне идеялық тұрғыда әсер етуге белсене кірісті. Моңғол империясының құрылу қарсаңында Еуразия құрлығының көшпенділері әлемдік өркениеттердің рухани-мәдени тұрғыдағы бөлініске толық түсе қоймаған болатын.

Еуропалық католик және православ бұл мәселеде едәуір артта қалды. Тек XIII ғасырдың екінші жартысында Алтын Ордада Сарай православ епархиясы және францистік орденнің Аквилон викариат Сарай мен Газария округтарына енді. XIV ғасыр басында ислам Алтын Орданың мемлекеттік дініне айналған кезде католик епископтығы Кафа (1318 ж.) мен Сарайда (1315 ж.) құрылды 1362 жылы Сарай католик епископы болып минорит Косьма тағайындалды.

Моңғол билігі кезінде Русте шіркеу өмірі тоқыраған жоқ. Екі жүз жылдық моңғол билігі кезінде Русте шіркеулер саны бұған дейін болған шіркеулерден екі есеге өсті. Орыс шіркеуі Рустің моңғолдарға бағынуынан соң-ақ жаулап алушылар арасына кіре бастады. Де Пано Карпини Ордада орыс дінбасыларымен кездескендігін жазады. Миссионерлік қарапайым көшпенділерді емес, билеушілерді қамтыды (Карпини, 1993: 163). Олар бұл жерде Рим куриясымен қақтығысты. Византия осындай саяси мақсаттарды алға қоя отырып, моңғолдардың қол астындағы, ең алдымен Русті өз діндеріне кіргізуді жоспарлады.

XIII ғасырдың екінші жартысынан бастап Батыс Еуропа мемлекеттерінен Ұлы хандарына бірнеше елшіліктер жіберді. Елшіліктердің мақсаты татарлар тарапынан Батысқа қауіп бар ма, олардың арасына христиан дінін таратуға және оларды Мысыр сұлтанына қарсы пайдалануға болады ма деген тапсырмаларды орындау болды. Моңғолдардың өзге діндерге «жалпақ шешейлік» танытуынан Г.Микаэлян, В.Бартольд сияқты бірқатар ғалымдар саяси астар іздейді. Соңғысы Джузданидің «Табаката-насири» атты еңбегіне сүйене отырып, христиан дінін қолдау Күйік хан (1246-1248) кезінде жемісті жүргізілген саясат еді (Бартольд, 1966: 55). Бірақ, В.Кривошеев сияқты орыс зерттеушілері моңғолдардың діндерге алаламаушылық көзқарасы жөнінде түрлі пікірлерге қарамастан, бұл көзқарастан саяси себеп іздеудің қажеттілігінің жоқ екендігін жазады. Оның айтуынша: 1261 жылы Сарайда Митрофан басқаратын православ епархиясы құрылды. Көптеген орыс тарихшылары моңғол билеушілерінің бұл қадамын моңғолдардың Византия билеушілерімен қарым-қатынас жасап, жақындасуы үшін жасалған қадам деп топшылайды. Дегенмен, бұл ең алдымен Сарайда моңғол билігі кезінде келген православ тұтқындардың рухани қажеттілігін қанағаттандыру мақсатында екендігін де естен шығармай керек (Кривошеев, 2001: 169). Бұл тепе-теңдік исламды қабылдаған Өзбек хан тұсында өзгерді. Оның тұсында исламның іргесі нығайып, тіпті кейбір Русті мұсылмандандыруға бағытталған сәтсіз қадамдар жасала бастады (Кривошеев, 2001: 179).

М. Феодоров-Давыдовтың айтуынша Шыңғыс хан құрған мемлекеттің құрылымдық жүйесі алғашқы кезеңде көне түркі мемлекеттілігінің тікелей көшірмесі болмады. Шыңғысхан өзі жаулап алған жерлердегі бүкіл көне рулық-тайпалық жүйелерді бұзып, ыдыратып, халықтарды араластырып, жаңа рулық-тайпалық құрылымдық жүйелерді түзді (Феодоров-Давыдов, 1976: 55). Жаңа жерлерді бағындырған түркі-моңғолдар Шыңғысхан Ясасы бойынша іс жүргізді. Мұсылмандар істері шарифатпен жүргізілді.

Ұлдарына бөлініп берілген аймақтарды қамтыған Шыңғыс хан империясының тағдыры өздерінің орналасқан аймақтарының ұлттық-мәдени және діни ерекшеліктеріне орай қалыптасты. Мысалы, қытай мәдениетінің әсерімен будда іліміне мойын ұсынған моңғол көшпенділерінің де көшпенділерге тән дүниетанымы трансформацияға ұшырады. Буддизмнің таралу кезеңінде моңғолдардағы шаман діні өзіндік дүниетанымы бар діни форма ретінде қоғамдық өмірдің барлық саласын қамтып, қоғамның әртүрлі мүшелерінің талабын қанағаттандырып тұр еді. Сондықтан да будда монахтарының Ханбалықтағы Құбылай сарайындағы басты қарсыластары сарайдың ресми шамандары еді. Сондықтан да олармен моральдық-этикалық ақиқат тұрғысында ғана емес, сиқыр мен емшілік жөнінде де күрес жүрді. Моңғол хандарының өздері біртіндеп будда элементтерін қабылдай бастаған шамандық рәсімдері мен құрбандық шалу салтанаттарына қатысты. Бұл жерде буддаға тән қасиет-әртүрлі халықтардың мәдениеті мен дәстүріне сіңісіп кету процесі қатар жүрді (Малаявкин, 1972: 24).

Ислам дінінің шииттік ағымын қабылдаған түркілер де өздерінің ұлттық болмысынан айырылып толық парсыланып кетті. Ауғанстандағы хазарейлер, Ирандағы түркілер туралы да осыны айтуға болады. Ұлы Даланың шығыс бөлігіндегі тарихи мекенді мекендейтін түркі-моңғолдар будда ілімінің ламаизм бағытының әсерінен рухани-мәдени трансформацияға ұшырап, тарихи негіздерінен едәуір алшақтады.

Осылайша, бүкіл ортағасырлар бойы түркі дүниетанымында орын алуға тырысқан әлемдік діндердің біршамасы ақыры түркілердің дініне айналып тынды. Осы діндерді қабылдаған түркілердің бір-бірімен мәдени жақындығы шектеліп, этно-мәдени тұрғыда бір-бірінен алшақтай берді. Ислам діні өзінің икемділігімен отырықшылардан өзгеше көшпенділер үшін барынша ылайықты дін болды. Қандай да бір қарулы қақтығыстарсыз жаңа дін түркі санасына орнықты. Мұсылман ғұламаларының, әсіресе сопы өкілдерінің еңбектерінің арқасында ислам бұрынғы көне түркілік діни наным элементтерін өз бойына сіңіре отырып көшпенділерге ұсынылды.

Ислам дінін қабылдаған Шыңғыс ұрпақтарының мемлекеттерінде діни-идеологиялық жағдай күрт басқаша сипат ала бастады. Әсіресе бұл Жошы ұрпағының еншісіне тиген аймақта – Дешті Қыпшақта анық байқалды. Исламданған өзге түркі мемлекеттеріне қарағанда бұл аймақта көне түркілік дүниетанымға сәйкес келетін мемлекеттік дәстүрлер молынан сақталып, қайта жалғасты. Жошы Ұлысында исламның мемлекеттік дәрежеге жетуіне моңғол шапқыншылығына дейін-ақ байқалды. Бұған барлық түркілік сопылықтың негізін қалаушы Қожа Ахмет Йассауи мен оның ілімі ықпал етті. Оның ілімі түркі даласының түкпір-түкпіріне тарады (Сибгатулина, 1995: 85). Жаңа дінді қабылдауда түркілердің алдына аса күрделі таңдау тұрды. Көшпенділік дәстүрді сақтай отырып, көне сенім элементтерін жаңа дінге батыл ендіре отырып, исламды қабылдау және осы арқылы өздерінің этникалық ерекшеліктерін сақтау оңай емес еді. Сақтай отырып, дін иірімдеріне терең бойлайтын, барлық ережелер мен талаптарды орындайтын шынайы мұсылмандарға айналу тіпті күрделі еді. Осындай маңызды талапқа түркі-көшпенділері сопылық ағымдар арқылы ғана қол жеткізе алды. Өз кезегінде сопы ғұламалары исламды догматтық элементтерден тазартып, түркі-көшпенділерге діннің өзегі мен мәйегін таза күйінде ұсынды.

Түркі-моңғолдар да ислам дінінің кейбір догматтық формаларымен, сыртқы формальды қажеттіліктерімен бірден келісе алмады. Мысалы, Әбілғазы Бахадур хан өзінің «Түркімендер шежіресі» атты еңбегінде Шыңғыс хан мен Бұхара имамының арасында болған сұхбатта Шыңғыс хан қандай да бір құрылысты «Тәңірдің үйі» деген пікірге қарсы шығады. Имам оған Мекке жайын сөз еткенде Шыңғыс хан «әлемнің барлығы Тәңірдің үйі. Тәңірдің үйі деп арнайы жер белгілеудің қажеті не?» деп жауап береді. Ирандағы түркі-моңғолдық ильхандар мемлекетінің билеушісі Хулагудің алдына ислам дінін қабылдауды ұсынып келген мұсылман дін өкілдерінің ислам

ағымдары негізінде хан алдында өзара таласқа кіріскенде ханның: «сендердің мына бітпейтін таластарыңа өз діндерің себепкер болса, онда еш таласы жоқ өз дінім артық екен ғой деуі» де дін тұрғысында түркі билеушілерінің өз ұстанымдары болғандығын көрсетеді.

Г.А. Федорова-Давыдов пікірінше: Алтын Орда екі түрлі мәдени және шаруашылық әлемді біріктірді: далалық көшпенді малшылар мен сауда мен қолөнердің орталықтары қалаларда тұратын отырықшы егіншілер. Олар шаруашылық тұрғыда бір-бірімен алтынордалық билеушілердің қатал орталықтанған саясатының ықпалымен ғана біріге алды (Вернадский, 1977: 124). Алтын Орданың негізгі халқы қыпшақтар мен басқа да көшпелі түркілер болды. Олар моңғол империясының негізгі әскери күші болды.

Шыңғысхан негізін қалаған түркі-моңғол империясының түркілер аймағындағы бөлігі – Алтын Орданы 1385 жылы Ақсақ Темір талқандаған соң, осы түркі-моңғол мемлекеті де бөлшектеніп, ұлан-байтақ аймақта өздерін Алтын Орданың мұрагерлері санап, түркі әлемінде жетекші орынға ие болуға тырысқан бірнеше хандықтар құрылды. Алтын Орда қирандысының орнында пайда болған осындай мемлекеттер Қырым, Қазан, Астрахан, Ноғай, Сібір хандықтары орыс мемлекетінің күшеюі тұсында түркілердің солтүстіктегі мүдделерін қорғаушы мемлекеттер ретінде құрылғандай болды. Бастапқыда бұл жаңа түркі мемлекеттерінде ортақ идеологиялық негізге ие болуға рухани негіз жасалды. Алтын Орда Өзбек хан (1313-1341) кезеңінде исламның ресми дін ретінде танылуы нәтижесінде сопылық ілім Еділ бойына тарады (Кенжетай, 2004: 21).

Қорытынды. Дегенмен, барлық саяси-идеологиялық мүмкіншіліктерді қолдарына ұстаған бұл мемлекеттер саяси-экономикалық тұрғыда күшті жаңа түркі мемлекеттері бұл үмітті ақтай алмады. Діннің, сопылық ілімдердің жетекшілерінің саяси іс-әрекеттері нәтижесінде жекелеген түркі билеушілері сопылықтағы ағымдарды өз мемлекеттеріне жетекші діни-идеологиялық жүйе ретінде қабылдады. Бұл ілімдердің өздерінің қалыптасу ортасына осы ортадағы шаруашылық-экономикалық, мәдени-рухани болмыс ерекшеліктеріне орай өзіндік мәдени айырмашылықтары болды. Дегенмен, осындай ерекшеліктерге қарамастан түркі әлемінің басқа өңірлеріне қарағанда тарих барысында қалыптасқан нәсілдік, мәдени ерекшеліктерге қарамастан ислам әлемі түркілері бір-бірімен қандай тұрғыда болмасын жақын болды.

Әдебиеттер мен деректер тізімі

- Абдур-Рафи Хакикатындағы Борьба шейха Наджмаддин Кубра против насилия // Сборник статей конференции посвященной шейху Наджмаддин Кубра. – Ашхабад, 2001. – 187 с.
- Акинжанов С.М. Кипчаки в истории средневекового Казахстана. – Алматы: «Гылым», 1999. – 296 с.
- Банзаров. Д. Собрание сочинений. – Москва: «Изд. АН СССР», 1955. – 375 с.
- Бартольд В.В. Сочинение. V том. – Москва: Наука, изд. АН СССР, 1966. – 431 с.
- Басани А. Дин дар охдэ моғул // Тарихэ Иран аз омаданэ салжуқион та форупошиэ даулат-э ильханион. – Пезухеш-э донешгах-э Кембридж. – Техран: «Амир Кабир», 1371х/ж. – 512-520 с.
- Вернадский Г.В. Монголы и Русь. – Тверь-Москва, 1977. – 243 с.
- Владимирцев Б.Я. Работы по истории и этнографии монгольских народов / редколлегия В.М. Алпатов и др. – М. «Вост.лит», 2002. – 557 с.
- Григорьев А.П. Конкретные формуляры чингизидских жалованных грамот // Тюркологический сборник. 1974 г. – Москва: «Наука», 1978. – 54-67 с.
- Дубровский Д.В. Жертвенный конь в погребальном обряде кочевников улуса Джучи // Тюркологический сборник. 2001: Золотая Орда и ее наследие. – М: «Вост. Лит.», 2002. – 302 с.
- Кенжетай Д. Қожа Ахмет Йасауи дүниетанымы. – Түркістан: «Түран», 2004. – 341 б.
- Кирокос Гандзакеци. История Армении. Пер.с др.-арм. Л.А. Ханларян. – М.: «Наука», 1976. – 324 с.
- Кривошеев Ю.В., Соколов Р.А., Русская церковь и ординские власти // Тюркологический сборник. 2001: Золотая Орда и ее наследие. – М.: Вост. Лит., 2002. – 302 с.
- Қинаятұлы З. Қазақ заңдары және Шыңғысханның «Ұлы Жасағы» // «Қазақ тарихы» журналы, №4. – 2007. – 7-9 бб.

Малявкин. А.Г. К вопросу о расселении уйгуров после гибели Уйгурского каганата // Сиб.отд.АН СССР. №1, вып.1. – 1972. – 231 с.

Никитин А.Б. Христианство в Центральной Азии (древности и средневековье) // Восточный Туркестан и Средняя Азия: история культурных связей. – Москва: «Наука», 1984. – 121-137 с.

Нұртазина Н. Моңғол шапқыншылығының түркі исламына әсері // «Қасымбаев оқулары» халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы, ҚазҰПУ, 2005. – 216-219 бб.

Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Гильома де Рубрука. – Алматы: «Гылым», 1993. – 248 с.

Сибгатулина А.Т. Суфийские тарика среди тюркских народов // Сборник тезисов региональной научной конференции Проблемы взаимодействия национальных культур. – Астрахань, 1995. Ч. 1. – 84-86 с.

Трепавлов В.В. Государственный строй монгольской империй XIII в. Проблемы исторической преемственности. – Рос АН. Институт Росс. ист. – Москва: Наука, изд. фирма «Вост. лит», 1993. – 278 с.

Трубецкой Н.С. Наследие Чингиз хана. – Москва, 2000. – 560 с.

Федоров-Давыдов Г.А. Искусство кочевников и Золотой Орды: Очерки культуры и искусства народов Евразийских степей и золотоордынских городов. – М., 1976. – 231 с.

Хара Даван Эренжен. Чингисхан как полководец и его наследие (культуро-исторический очерк Монголии XII-XIV вв, перевод. – Алматы: Крамдс, Ахмед Яссави. 1992. – 284 с.

Хафиз Аbru. Зейль джомэ ат-тауарих рашиди. – Техран: «Бомдод», 1345. – 356 с.

Юрченко А.Г. Русские и половцы перед лицом монгольского вызова (1223 г.) // Тюркологический сборник. Россия и тюркский мир. 2002. – Москва, «Восточная литература», – 2003. – 23-39 с.

References

Abd ur-Rafi Khakikat. Bor'ba shcheykha Nadzhmaddin Kubra protiv nasiliya [The struggle of the sheikh Najmaddin Kubra against violence] // Collection of articles from the conference dedicated to the sheikh Najmaddin Kubra. – Ashgabat, 2001. – 187 p. [in Russian]

Akinzhanov S.M. Kipchaki v istorii srednevekovskogo Kazakhstana. [The Kipchaks in the history of medieval Kazakhstan]. – Almaty: «Gylym», 1999. – 296 p. [in Russian]

Banzarov. D. Sobraniye sochinenii. [Collected Works]. – Moscow: Ed. AN SSSR, 1955. – 375 p. [in Russian]

Bartol'd V.V. Sochinenie. V tom. [Composition. V volume]. – Moscow: Science, ed. Academy of Sciences of the USSR, 1966. – 431 p. [in Russian]

Basani A. Din dar okhde mogul // Tarikhe Iran az omadane salzhuktion ta foruposhie daulat-e il'khanion. [Religion on Mongols] –Pezhukhesh-e doneshgakh-e Kembridzh. – Tekhran: Amir Kabir. 1371 kh/zh. – 512-520 p. [in Persian]

Dubrovskii D.V. Zhertvennyy kon' v pogrebal'nom obryade kochevnikov ulusa Dzhuchi [Sacrificial horse in the funeral rite of the nomads of the Jochi ulus] // Turkological collection. 2001: The Golden Horde and its heritage. – M: Vost. Lit., 2002. – 302 p. [in Russian]

Fedorov-Davydov G.A. Iskusstvo kochevnikov i Zolotoi Ordy: Ocherki kul'tury i iskusstva narodov Evraziyskikh stepey i zolotoordynskikh gorodov [Art of nomads and the Golden Horde: Essays on the culture and art of the peoples of the Eurasian steppes and Golden Horde cities]. – M., 1976. – 342 p. [in Russian]

Grigor'yev A.P. Konkretnye formulyary chingizidskikh zhalovannykh gramot [Specific forms of Chingizid letters of gratitude] // Turkological collection. 1974. – Moscow: «Science», 1978. – P. 54-67 [in Russian]

Kenzhetay D. Kozha Akhmet Yasaui dunietyany [Worldview of Hodja Ahmed Yasawi] – Turkestan: Turan. 2004. – 341p. [in Kazakh]

Khafiz Abru. Zeyl' dzhome at-tauarikh rashidi [The History of Rashidi]. – Tehran: Bomdod, 1345. – 356 p. [in Persian]

Khara Davan Erenzhen. Chingiskhan kak polkovodets i ego naslediya (kul'turo-istoricheskii ocherk Mongolii XII-XIV vv., perevod. [Genghis Khan as a commander and his legacy (cultural and historical sketch of Mongolia XII-XIV centuries, translation). – Almaty: Kramds, Ahmed Yassavi, 1992. – 284 p. [in Russian]

Kirokos Gandzaketsi. Istoriya Armenii. [History of Armenia. Translated from old-Armenian L.A. Khanlaryan]. – M: «Science», 1976. – 324 p. [in Russian]

Krivoshcheyev YU.V., Sokolov R.A., Russkaya tserkov' i ordynskie vlasti [Russian Church and Ordinal authorities] // Turkological collection. 2001: Golden Horde and its heritage. – M: Vost. Lit., 2002. – 302 p. [in Russian]

Malyavkin A.G. K voprosu o rasselenii uygurov posle gibeli Uygurskogo kaganata [On the question of the settlement of the Uighurs after the death of the Uyghur Kaganate] // Siberian Department of the Academy of Sciences of the USSR. No. 1, issue 1. 1972. – 314 p. [in Russian]

Nikitin A.B. Kristianstvo v Sentral'noi Azii (drevnosti i srednevekov'e) // Vostochnii Turkestan i Srednyaya Aziya: istoriya kul'turnykh svyazei [Christianity in Central Asia (antiquity and the Middle Ages)] // East Turkestan and Central Asia: the history of cultural ties. – Moscow «Science», 1984. – P.P 121-137 [in Russian]

Nurtazina N. Mongol shapkyshlygynyn turki islamina aseri // «Kasymbaev okulary» halykaralyk gylymi-praktikalyk konferenciya materialdari [The impact of the Mongol invasion on Turkic Islam] // Materials of the international scientific-practical conference "Kasymbayev readings". – Almaty, KazNPU, 2005. – P.P. 216-219 [in Kazakh]

Puteshestviya v vostochnye strany Plano Karpini i Gil'oma de Rubruka. [Travels to the eastern countries of Plano Carpini and Guillaume de Rubruc]. – Almaty: «Gylym», 1993. – 248 p. [In Russian]

Kinayatuly Z. Kazakh zandary jane Shyngyshannyn «Uly Jasagy» [Kazakh laws and Genghis Khan's "Great Squad"] // *Journal of «Kazakh History»*. – №4. –2007. – P.P. 7-9 [in Kazakh]

Sibgatulina A.T. Sufiyskie tarika sredi tyurkskikh narodov [The Sufii tarikats of Turks]. – Astrakhan, 1995. CH. 1. S. – P.P 84-86. [in Russian]

Trepavlov V.V. Gosudarstvennyi stroi mongol'skoi imperii XVIII v. Problemy istoricheskoi preymstvennosti [The state system of the Mongol empires of the XIII century. Problems of historical continuity]. – Ros AN. Institute of Russian Scientists. – Moscow: Science, ed. firm “East. lit.”, 1993. – 278 p. [in Russian]

Trubetskoi N.S. Nasledie Chingiz khana. [The legacy of Genghis Khan]. – Moscow, «Agraf», 2000. – 560 p. [in Russian]

Vernadskii G.V. Mongoly i Rus'. [Mongols and Russia]. – Tver-Moscow, 1977. – 243 p. [in Russian]

Vladimirtsev B.YA. Raboty po istorii i etnografii mongol'skikh narodov [Works on the history and ethnography of the Mongolian peoples] editorial board V.M. Alpatov et al. – M.Vost.lit. 2002. – 557 p. [in Russian]

Yurchenko A.G. Russkie i polovtsy pered litsom mongol'skogo vyzova (1223 g.) [Russians and Cumans in the face of the Mongol challenge (1223)] // Turkological collection. Russia and the Turkic world. 2002. – Moscow, Eastern Literature. – 325 p. [in Russian]

МРНТИ 03.00.20

ИДЕОЛОГИЯ НА ЭТАПЕ ФОРМИРОВАНИЯ МОНГОЛЬСКОЙ ИМПЕРИИ

Ж.Ж. Женис^{1*}

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, Казахстан, Алматы

*Корреспондирующий автор
E-mail: zhzhengis@gmail.com (Женис)

Аннотация. В статье рассматривается ход государственной и идеологической политики на ранних этапах существования империи, основанной Чингисханом. Рассмотрены роль традиционного мировоззрения в идеологической системе, вопросы идеологической борьбы.

В средневековых тюркских государствах по разным причинам некоторые религиозные системы подавляли традиционную религиозную систему на основе государственной идеологии. Автор утверждает, что в процессе этого традиционное мировоззрение изменилось, и определенные элементы продолжают существовать в системе новых религий, таких как ислам.

По мнению автора, сам Чингисхан разрушил все древние племенные системы на завоеванных землях, смешал народы и создал новые племенные структурные системы. Утверждается, что тюрко-монголы, завоевавшие новые земли, действовали в соответствии с Ясой Чингисхана, а дела мусульман велись в соответствии с шариатом.

Автор статьи поясняет, что судьба империи Чингисхана, в которую входили отведенные его сыновьям территории, определялась национальными, культурными и религиозными особенностями их регионов. В качестве примера показано, что кочевое мировоззрение монгольских кочевников, испытавших влияние китайской культуры буддизма, также претерпело изменения.

Ключевые слова: империя Чингисхана, кочевое мировоззрение, идеологический строй, ислам, государственность, политическая борьба.

IRSTI 03.00.20

IDEOLOGY AT THE STAGE OF THE MONGOLIAN EMPIRE FORMATION

Zh. Zhengis^{1*}

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Kazakhstan, Almaty

*Corresponding author
E-mail: zhzhengis@gmail.com (Zhengis)

Abstract. The article examines the course of state and ideological policy in the early stages of the existence of the empire founded by Genghis Khan. The role of the traditional worldview in the ideological system, issues of ideological struggle are considered.

In the medieval Turkic states, for various reasons, some religious systems suppressed the traditional religious system based on state ideology. The author argues that in the process, the traditional worldview has changed, and certain elements continue to exist in the system of new religions such as Islam.

According to the author, Genghis Khan himself destroyed all the ancient tribal systems in the conquered lands, mixed peoples and created new tribal structural systems. It is argued that the Turkic-Mongols, who conquered new lands, acted in accordance with the Yasa of Genghis Khan, and the affairs of the Muslims were conducted in accordance with the Sharia.

The author of the article explains that the fate of Genghis Khan's empire, which included the territories assigned to his sons, was determined by the national, cultural and religious characteristics of their regions. As an example, it is shown that the nomadic worldview of the Mongol nomads, who were influenced by Chinese culture and Buddhism, also underwent changes.

Keywords: Empire of Chinghis Khan, nomadic worldview, ideological system, Islam, statehood, political struggle.

Автор туралы мәлімет:

^{1*}Тарих ғылымдарының кандидаты

Н. СӘБИТОВТЫҢ ҚОҒАМДЫҚ-ҒЫЛЫМИ МҰРАСЫ МЕН ӨМІРІНІҢ БАСТАПҚЫ КЕЗЕҢІ

Ә.Қ. Шашаев¹ , Н.Н. Құрманалина¹ , А.Н. Қоңқабаева^{1*}

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Қазақстан, Алматы

* Автор-корреспондент

E-mail: shashaevauezhan@mail.ru (Шашаев), nurgulca@mail.ru (Құрманалина),
konkabayeva.arailym@mail.ru (Қоңқабаева)

Аңдатпа. Мақалада шығыстанушы, библиограф және этнограф-тарихшы Н.Сәбитовтың қоғамдық-ғылыми мұрасы мен өмірінің бастапқы кезеңі оның жеке архив қорында сақталған құжаттық деректері негізіндегі мәліметтер берілген. Н.Сәбитовтың өмір жолы кеңестік кезеңдегі ашаршылық, ұжымдастыру, индустрияландыру, мәдени революция мен қуғын-сүргін жылдарына түспа-түс келген еді. Орыс тілін жетік білгендігінің арқасында, қоғамдағы өзгерістерді жіті бағалағандығы мен сол кездегі жүріп жатқан қалыптасу кезеңінің қайнаған ортасындағы белсенді қызметі тарихи деректер бойынша талданады. Сонымен қатар, мақалада Н.Сәбитовтың өзінің алдындағы ғалымдар секілді энциклопедиялық білімі бар, араб-парсы, түркі және ағылшын тілдерін яғни кемінде жеті елдің тілін жете меңгерген, ірі қоғам қайраткері дәрежесіне көтерілуі туралы, сондай-ақ соңынан қалдырған үлкен мұрасы жайлы баяндалады.

Түйін сөздер: Н. Сәбитов, шығыстану, дінтану, мәдениеттану, этнография, библиография, тарих, экспедициялар.

Кіріспе. Тарихымыздағы іргелі мәселелермен қатар халқымыздың мұрасын, ұлттық мәдениетін, ғылымды өздерінің қара басының қамынан жоғары қойған ірілі-ұсақты тұлғаларымыздың тұтастай бір ұрпағының қызметін өмір сүрген кезеңімен байланыстыра зерттеу аса өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Міне, соларды алапап көбінесе саяси және әкімшілік саладағы тұлғаларды зерттеуге тұрарлық қалғандарының сіңірген еңбегінің маңызы аз деп, шеттетудің өзі тарихқа жасалған қиянат болып табылады. Өйткені сүркія заманның шынжыр табанына тасталған олардың өмірі алапат зор арпалыстармен, қуғын-сүргінмен еркін ойға салынған күрсаумен шектеліп, тіпті адам өмірінің құны түскен, тірі қалудың өзі үлкен мәселеге айналған кезеңде өтті. Осындай тарихи кезеңде аман қалудың өзі ерлік, ал тіпті ұрпағына мұра болып қаларлық ғылыми туындылар жасау бұл ғажайып құбылыс (феномен) еді.

Қазақ елі талай талантты, дана ғалымдарды дүниеге әкелген. Әрине, әр ғалымның өз басына тән табиғи ерекшеліктері, дүниетаным деңгейі, ғылыми білгірлігі, әр қырлары болады. Біз сөз қозғағалы отырған адам өзінің ақыл-ой парасаты, ғылыми даралығы тұрғысынан, жеке басының игі қасиеттері жағынан ерекше бір өзіндік тұлға болатын. Ол Қазақстан шығыстану тарихында, этнографиясында, библиографиясында ерекше орын алатын ғалым – Н.Сәбитов.

Ол заманымыздың ірі тұлғалары – И.Ю. Крачковский, А.А. Семенов, Е.Э. Бертельс, Ш. Мухамедьяров С.Н. Малов, Н.В. Юшманов, Е.С. Истрина, В.И. Чернышев, Қ.И. Сәтпаев, Ә.Х. Марғұлан, Н.Т. Сауранбаев, Е. Бекмаханов, С.К. Кеңесбаев, А. Нүсіпбеков және т.б. қызметтес болып, олардың мектебінен өткен, тәлім-тәрбие алып, ғылыми-зерттеу жұмыстарының бағытын айқындаған.

Материалдар мен әдістер. Ең маңызды деректік мәліметтер Қазақстан Республикасының Ұлттық Ғылым Академиясының архивіндегі Тарих, археология және этнография институтының 11-ші қорында сақталған. Мұнда аталған институттың Ғылыми кеңесі мен бөлімдері отырыстарының хаттамаларының көшірмесі, талқылаулардың стенограммасы, пікірлер, аннотациялар және т.б. молынан кездеседі.

Сонымен қатар Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің 1711 – «Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Казахской ССР», 1876 – «Комитет по делам культурно-просветительных учреждений при Совете Министров КазССР», 693 – «Общество изучение Казахстана» деген қорларының мәліметтері пайдаланылды. Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұражайының 1308 – «Орталық мемлекеттік мұражай» деп аталатын қорында Н.Сәбитовтың А. Имановқа арналған библиографиялық көрсеткішіне байланысты деректер кездестірдік. Қазақстан Республикасы Президенті рхивінен 141-ші «Казахский Краевой Комитет ВКП (б)» қорынан жаңа әліпбиге, партиялық қызметтеріне қатысты деректерді қарастырдық.

Талқылау. Нығмет Сәбитовтың өмірі мен қызметіне қатысты арнайы зерттеу жұмысы жүргізілмегенімен, оның ғылым саласындағы шығармашылық еңбектеріне қатысты кеңестік кезеңде жарық көрген басылымдарда біраз мәліметтер берілген.

Солардың алғашқысы С.К. Кеңесбаевтың «Қазақ тілін зерттеудегі міндеттер мен жетістіктер туралы» – деген мақаласында Н.Сәбитовтың «Қазақ тіліндегі араб-парсы сөздері» атты еңбегіне берген бағасы. Бұнда белгілі ғалым Н.Сәбитовтың еңбегіне тоқтала келе: «...еңбек лингвистикалық қызығушылықты тудырды және онда бірнеше жүздеген сөздер қамтылып, аталған мәселенің этимологиялық және семантикалық жағының ашылуы қарастырылған. Н.Сәбитовтың жұмысы қазіргі қазақ тіліндегі араб және парсы тілінен енген сөздердің шығу тегін түсіндіріп, тілтанушыларға септігін тигізері даусыз», – дей келе, «бұл еңбектің қазақ тілтануындағы оның лексикасын зерттеудегі ең үздік жетістіктерінің бірі екендігін сөзсіз айтуға болады», – деп ойын қорытады (Н.Сәбитовтың жеке тектік қоры).

Б.Сүлейменов өзінің Н.Сәбитовтың орыс және қазақ тілінде жариялаған Амангелді Имановқа қатысты библиографиялық көрсеткішіне жазған пікірінде: «...осы көрсеткіштің баспадан жарық көруі көптеген оқырмандардың, әсіресе жоғарғы оқу орындары мен мектептердің оқытушылары, аспиранттары мен студенттерінің сұранысын қанағаттандыруға бағытталған», – деп атап көрсете келе, оның жетістіктері мен кемшіліктеріне тоқталып, болашақта оны толықтырып, екінші басылымын шығаруды ұсынған (ҚР ОМА, 4: 1). Міне, бұл жоғарыда көрсетілген екі еңбек те Н.Сәбитовтың шығармашылық ізденістеріне қатысты мәлімет көзі болып табылады.

Осы сияқты мәліметті Б. Кенжебаев Н.Сәбитовтың «Қазақ кітаптары» көрсеткішіне қатысты береді (Н.Сәбитовтың жеке тектік қоры).

Келесі бір мәліметтер көзін құрайтын – А.И. Сембаев, Г.М. Храпченковтың 1900-1917 жылдар аралығындағы Қазақстан мектептерінің тарихына арнаған еңбегі болып табылады. Бұл еңбекте негізінен архиві қорларының деректері, қолжазбалар, сонымен қатар Н.Сәбитовтың монографиясында көрсетілген мәліметтер пайдаланылып, талдау жасалған. Қазақстандағы мектептер тарихынан мол деректер беретін еңбек болып табылады (Сембаев, Храпченков, 1972: 31-32).

Заманымыздың ірі тұлғаларының бірі М. Әуезов өзінің зерттеулерінде Н.Сәбитовтың Абай туралы библиографиялық көрсеткішіне тоқталып кеткен, соның бірінде оған жоғары баға берген: «...Көлемі сексен беттік тұтас бір кітапша, тек қана Абайды тану жолында баспаға шыққан еңбектерінің тізімінен құралады. Осы кітапқа қарап отырып, ұлы ақынның революциядан бұрын жарыққа шыққаны бір ғана кітап болса, социалистік құрлысымыздың жылдары ішінде жасалған еңбектердің құр ғана тізімі мол бір кітап болғанын көреміз. Н.Сәбитовтың «Абай» атты библиографиясына кірген бөлімдер айрықша еске алуды, атап өтуді қажет етеді», – деп мақтаныш сезіміне бөлене отырып пікір білдірген еді (Әуезов, 1967: 31).

Біршама толық мәліметтер көзін С.Е.Әжіғалидың зерттеулерінен алуға болады. Оның көлемді мақаласында Н.Сәбитовтың өмірбаяны мен қызметіне қатысты деректер молынан келтірілген (Ажигали, 2000). Сонымен қатар 1995 жылдың қаңтарында шығыстанушы және библиограф Н.Сәбитовтың туғанына 100 жыл толуына байланысты арнайы естелік жазған. Еске алуға арналған салтанатты отырыс ҚР ҰҒА Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтында өтіп, оны сол кездегі институт директоры академик М.Қозыбаев ашқан болатын. Н.Сәбитов туралы баяндаманы С.Е.Әжіғали жасады. Осы салтанатты отырыста Қазақстанның танымал тарихшылары

ҚР ҰҒА корр.– мүшелері К.Н. Нүрпейісов, О.И.Исмағұлов, шығыстанушы Н.Н.Мингулов сөз сөйлеп, Н.Сәбитовтың тарих ғылымына қосқан үлесін атап өткен еді. С.Е.Әжіғалидың мақаласында сонымен қатар осы отырыста Н.Сәбитовтың өмірінің белгісіз жақтары мен өнегелі өмірі жайында оның ұлы астрофизик, физика– математика ғылымдарының кандидаты Шәміл Сәбитов пен қызы Құрманбике Нығметқызы сөз алып, қысқаша мәліметтер бергені келтірілген.

Сонымен қатар Н. Сәбитовке қатысты И.В. ахарованың, Х.А. Арғынбаевтың, Н. Әлімбаевтың, Г. Дахшлейгердің, О. Құдышевтың, Г. Урастаеваның, Х. Ермұратовтың және т.б. ғалымдардың еңбектерінен мол мәлімет алуға болады.

Зерттеу нәтижелері. Егер де өткен тарихымыздың терең қойнауына көз жүгіртер болсақ, оның аумалы-төкпелі болғанын байқаймыз. Бірнеше ұрпақтың өмір-тіршілігі алмасқан кезеңнің өзінде, біздің көптеген тұлғаларымыз – ойлы, жүректі және сөзсіз талантты, кіндік қаны тамған туған жері, елі үшін көзсіз сеніммен, бар жан-тәнімен қызмет еткендер есімі танылмай, тиісті бағасын алмай отырғандығы кезінде заманымыз тарихшылар алдында шаң басқан архив сөрелеріндегі олардың туындыларын зерделеп, көпшілікке таныту міндетін артып отыр.

Өйткені солар өмір сүрген дәуірден неғұрлым алыстаған сайын біз олардың өз ортасынан ерекшеленетінін байқап, олардың іс-әрекетінің тиісті бағасын бере отырып, замана қыспағындағы ерік-жігерінің, рухының құламағандығына танданысымызды жасыра алмаймыз.

Нығмет Сәбитовтың өмір жолы мен қызметіне тоқталған кезде, аумалы-төкпелі заманның қыспағына қарамастан аса мәнді де, мағыналы болғанын деректер арқылы көруге болады.

1743-1758 жылдары Орынбор және Орал казактары үлкен жер үлестерін алды, одан кейін Жайықтың оңтүстік жағалауы сағаларымен толық соларға берілді. Отаршылдықтың баспалдағы ретінде 1801 ж. Бөкей хандығы немесе Ішкі Орда құрылды (Астрахан губерниясының бөлігінен). 1822 ж. Орта жүзде, 1824 ж. Кіші жүзде жүргізілген ережелер, олардың артын ала қазақ жерінде ашылған Ресейлік үлгідегі округтік және шекаралық басқару мекемелері сонымен қатар әскери бекіністердің салынуы қазақ қоғамының бірлігін ыдыратуға, отарлауға бағытталған еді (Қойгелдиев, 2004: 84).

Осындай кезеңмен тұстас келген Н. Сәбитовтың өмірбаяны жөнінде деректерге жүгінсек, оның еңбек кітапшасы мен өмірбаяндық жазбасында 1895 ж. Астрахан губерниясының, Краснояр уезінің Баклано-Лопатино селосында кедей шаруа отбасында дүниеге келгендігі айтылған (Н.Сәбитовтың жеке мұрағаттық қоры). Оның әкесі Сәбит Кенембайұлы ата-бабасынан бері балық аулаумен айналысқан, отаршылдық езгінің табиғатының жат екендігін жүрегімен сезіне білген ол зеректігінің арқасында сауатын ашып, Құранды өз бетінше оқи алған. Өзінің мұсылмандық парызын өтеу үшін, Меккеге қажылыққа аттанып, қайтар жолда 1900 ж. Иранда 64 жасында қайтыс болады. Бес жастағы Нығмет пен оның үш қарындастары анасының қолына қарап қалады. Сегіз жасқа толған кезде, Нығмет ауылдағы мектептен білім ала бастады. Бұғанасы қатып, есейе бастаған кезде, 15 жасынан бастап өз қожалықтарында шөп шабумен және балық аулаумен айналысты.

Бұдан кейінгі қоғамдағы өзгерістер Н. Сәбитовтың өміріне де өз әсерін тигізді. Ол 21 жасқа аяқ басқанда 1916 ж. патша жарлығына ілінеді. Міне, осы жарлықтың мәтініне қарасақ: «Объявленное военным министром о привлечении мужского инородческого населения Империи для работ по устройству оборонительных сооружений и военных сообщений в районе действующей армии, а равно и для всяких иных необходимых для государственной обороны работ...» - делінген (Рыскулов, 1997: 36-37).

Сондықтан, 1916 ж. Н.Сәбитов патшаның бұратаналарды тыл жұмыстарына алу жайындағы жарлығына сәйкес қара жұмысқа шақырылды. Ол Москва темір жолында жұмысшы болып істеп, одан Ақпан революциясынан кейін ғана оралады. Бұл жайындағы дерек Москва-Виндаво-Рыбинск темір жолы қоғамының 5 сәуір 1917 ж. берген құжаты: «Предъявитель сего, инородец Астраханской губернии, Макетовского общества, волости № 6, 2 округа Нигмат Сабитов (құжаттағы сөздерді сол түпнұсқа негізінде беріп отырмыз. - М.Б.), находящийся на работах Московско-Виндавской железной дороги, согласно распоряжения от 28 марта с.г. заместителя комиссара Московского железнодорожного узла, увольняется от сего числа в месячный отпуск для поездки на родину для устройства своих семейных дел и для содействия возвращению ушедших с

дороги инородцев и обязан по истечении месячного срока явиться на ст. Москва Московско-Виндавской железной дороги.

Настоящее удостоверение выдано инородцу для предъявления на волостное правление или соответствующее ему учреждение для наложения печати о времени его явки на родину.

Означенное удостоверение видом на жительство не служит и права на бесплатный проезд по железным дорогам не дает...» (Н.Сәбитовтың жеке тектік қоры).

Құжатта айтылғандай Н.Сәбитовты уақытша өкімет комиссарлары жай ғана демалысқа жіберген жоқ, оны бір айға уақытша және бұрын темір жол жұмысынан қашып кеткендерді қайтаруға үгіт жұмысын жүргізуге тапсырма бергендігінен көруге болады.

Оның өмір сүрген кезеңіндегі қазақ зиялыларының екі түрі болғандығы белгілі. Әр түрлі кезеңде ортадан жарылып шыққан зиялылар – Шоқан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин, Ғазы Уәлиханов және т.б. азшылықта болды, олар орысша білім алып және орыс интеллигенциясымен байланыста болып, орыс үкіметіне арқа сүйей отырып қазақтарды европа мәдениетіне жақындатуға ұмтылды. Келесі топтағылар – татар, башқұрт және басқа да мұсылман мектептерінен тәрбие алып, мұсылмандық Шығыс мәдениетін насихаттау арқылы қазақ халқын білімге жетеледі (Рыскулов, 1997:235).

Н. Сәбитов осы екі топтың қайсысына жатады десек, оны дәл айту қиындау өйткені, орыс ортасында өсіп, білім алғанымен Ресейдің қазақтар шоғырланған Астрахан губерниясындағы қазақы тұрғындар, өз дәстүрін, тілін сақтап қалудың, орыстанып кетпеудің бір жолы мұсылманшылдық деп түсінген, сондықтан да Нығметтің әкесі Сәбит оның мұсылманша білім алуын дұрыс деп шешті. Нығметтің алған тәрбиесінің негізінде мұсылмандықпен қатар европалық мәдениеттің де әсері қатарласып жатты. Бұл оның кеңестік кезеңдегі қызметіне зор әсер еткен еді.

Сонымен Қазан төңкерісінен кейін қалың қазақ бұқарасы арқасында Кеңес өкіметін жақтаушылар көбейе бастады. Астраханның жұмысшы аудандарына жақын орналасқан Бөкей ордасының қазақтары Кеңес өкіметінің ықпалына тез бейімделе алды. Міне, сондықтан ел өмірінде болып жатқан үлкен жаңалықтар Нығмет Сәбитовтың да өміріне көптеген өзгерістер алып келді. Оның Кеңестік дәуірдегі мәдени саладағы белсенді қызметі 1918 ж. бастау алады. Оның еңбек кітапшасында 1918 ж. 20 наурызынан 1921 ж. 10 наурызына дейін Баклано-Лопатино ауылдық кеңесінің хатшысы, кейіннен төраға болып қызмет еткендігі туралы жазылған (Н.Сәбитовтың жеке тектік қоры). Орыс тілін жетік білетіндігі мен саяси сауаттылығын және білімі барлығын ескере отырып оны Шаған - Кондаков болыстық атқару комитетінің, халыққа білім беру бөлімінің меңгерушісі (Н.Сәбитовтың жеке архивтік қоры), төрағасы, кейіннен ликбездің (сауатсыздықты жою) нұсқаушысы қызметіне тағайындайды (Н. Сәбитовтың жеке тектік қоры).

1919 ж. 13 наурызында Астраханға Я.М. Свердлов қол қойған жеделхат келді. Онда коммунистерді қайта тіркеуден өткізуді сұраған губкомның шешімін мақұлдайтындығы туралы айтылған. Осыдан кейін 1919 ж. 20 наурызынан бастап мамыр айларының аралығында Астрахан партиялық ұйымдарының қайта тіркеуден өткізілуі нәтижесінде оның құрамы біршама қысқартылды. Осындай коммунистерді қайта тіркеуден өткізу әдісі партия қатарын күшейту үшін жасалынған күрес ретінде ең алғаш рет Астраханда қолданылды. Бұл әдіс кейін жалпы партиялық масштабта қолданылды. Астрахан партия ұйымы өз қатарын осылай тазалағаннан кейін, партия қатарын жаңадан толықтыра бастады.

Дәл осы тазартудан кейін, Кеңес өкіметінің ұсынған идеясына шын ниетімен сенген Н.Сәбитов 1920 ж. наурызында Коммунистік партияның мүшелігіне өтеді. Ауылда қызмет ете жүріп, ол ауылдық және болыстық басқарма аппаратын нығайту үшін күресті, шабындықтар мен жайылымдардың әділ бөлінуін қадағалады, болыстықта орын алған барымтаны (жылқы ұрлау) болдырмауға күш салды, елді азық-түлікпен қамтамасыз ету үшін балықшылар одағын құрды, жаңа мектептер ашуға қаржы бөлдірді және т.б. яғни ол дәл сол кездегі жүріп жатқан кеңестік жүйенің қалыптасу кезеңінің қайнаған ортасында белсене қызмет етті.

Н.Сәбитовтың өміріндегі елеулі өзгерістер оның 1924-1929 жылдардағы «Кедей тілі» газетінің редакторы ретіндегі қызметімен байланысты болды (Н.Сәбитовтың жеке тектік қоры). «Кедей тілі»

газеті Астрахан губерниялық партия комитеті қасындағы ұсақ ұлттар бөлімшесінің органы болды. Ол алғаш 1924 ж. 20 сәуірден айына 4 рет шығып тұрды.

1921-1925 жылдары халық шаруашылығын қалпына келтіру жолында елімізде алып жұмыстар атқарылып жатты. Сондықтан «Кедей тілінің» бас редакторы Н.Сәбитов осындай қауырт жұмыстарды, бүкіл халықтық қозғалыстың барысын көрсетіп, еңбек майданындағы жаңалықтардың жаршысы болу үшін газеттің негізгі мазмұнын осы мәселелерге арнады (Такишев, 1961).

Қазан төңкерісінің дүмпуі, азамат соғысының дауылы қоғам өміріне аяғын тәй-тәй басып келе жатқан мәдени-ағарту бағытындағы ұйымдар мен баспасөздердің өркендеуіне мүмкіндік жасамады (Еділ-Жайық, 1927).

Қазақтың оқыған зиялылары бұл кезде не қам жасады? Міржақып Дулатовтың «Қазақ зиялылары» деген мақаласында: «Біздің қазақ-қырғыздардың оқығандары санаулы. Партияда бары да, жоғы бәрімізге белгілі. Бізден коммунистер шыға бастағанына әлі екі-үш жылдан асқан жоқ... Шынын айтқанда, күні кеше бәріміз де ұлтшыл емес пе едік? Қазақ оқығандарының ең әуелі табы ұлтшылдар емес пе еді? ... Енді бүгін кеңес үкіметі дәуірлеп, коммунист партиясы жолбасшылық қылып отыр екен; қазақ-қырғыз секілді езілген елдерге бостандық, теңдік күні туған екен... бұрын өзгелердің соңында жүргендер адасып жүр екен; соның ішінде бізге коммунист болу керек екен; бұған түсіндік, көзіміз жетті. Партияға кіргендеріміз де бар...» (Дулатов, 2002: 52-53). Ұлт бостандығы жолындағы күресті өз күшімен жүргізе алмайтынына көзі жеткен алашшылдардың көбісі кеңес билігіне мойын ұсынды. Тіпті кейбірі кейін коммунистердің көсемі де болды. Тарата айтсақ, зиялылар ертеңгі ұлт тәуелсіздігі үшін осылай қадам жасаған.

1927 ж. қаңтарда сол кездегі өлкелік комитеттің хатшысы Ф.И. Голощекиннің Қазақстандағы 1920-1926 жылдар арасындағы баспасөз мәселесі туралы баяндамасында: «Идеологическая наша печать, особенно казакская, почти до последнего года была крайне слаба. На ее страницах нередко появлялись невыдержанные статьи с националистическим уклоном, а также нередко сводились счеты внутри национальных, групповых и личных трений... теперь на ее страницах не встречаются политические ляпсусы, чем она часто страдала раньше». Бұдан тыс өзіндік ойын айту немесе ондайларды әшкерелемеу айып болып танылып, сынға ұшырап, жазаланатын. Осындай жазалау шараларынан Н.Сәбитов басқарған «Кедей тілі» де тыс қалмады. 20-шы жылдардағы бүкіл Батыс Қазақстан облысын қамтыған «сепаратистік-ұлтшылдық» қозғалысынан тазалау деген атпен орын алған жазалау шараларына 1927 ж. дәл уақытында «астраханшылдықты» (астраханьщина) анықтап, айыптамағаны үшін «Кедей тіліне» сөгіс жарияланған еді (Ажигали, 2000: 5). Бұл «сепаратистік-ұлтшылдық» деп аталған қозғалыс 20-шы жылдары Астраханды ғана емес Орал және Гурьев облыстарын қамтыған, соған қарамастан отандық тарихта әлі күнге зерттеу көзіне айналмаған тақырыптардың бірі болып табылады. Н.Сәбитов редакциялық жұмыстан шыққан соң, 1929 ж. 20 сәуірде «Кедей тілі» газетінің редакциясы (Н.Сәбитовтың орнына болған газет редакторы Кәрім Жанчурин және әріптестері) оған арнап мынадай хабарлама берді:

«Уважаемый товарищ, Нигмет Сабитов! Мы, твои товарищи по совместной работе и учащиеся – казахи, приносим тебе глубокую благодарность за ту работу, которую ты проделал в течение трех лет.

Работая на посту ответ. редактора газеты «Кедей-Тли» - органа Астраханского Губкома ВКП(б) и Губисполкома, ты постоянно вникал в повседневную жизнь казахского населения, давая через газету советы и указания и благодаря твоему умелому руководству газета улучшилась, увеличивала свой тираж...» (Н. Сәбитовтың жеке тектік қоры).

Бұл жылдары қазақтың оқығандары тек бірыңғай саясатпен ғана емес, шығармашылық жұмыстармен де айналысты. Бірақ азаматтық қозғалыста да, жазу ісінде де олар ұлт тәуелсіздігін көздеді.

Қағаз жүзінде ұлт теңдігін, ұлттардың өзін-өзі билеу құқын сөз еткен марксизмнің Ресейлік нұсқасы мен оның ілімі Кеңес Одағында берік орныға бастағанда-ақ ұлтсыздандыру саясатын жүргізді. Руханияттағы ұлттық сарын тегіс мансұқталды. Ол сарынның неліктен туғандығына мән де берілмеді. Тұтас дәуірдің (қайта өрлеу дәуірінің) қаламгерлеріне «буржуазияшыл-ұлтшыл», «керітартпа» делінген айып тағылып, өздері де, шығармалары да тұтқындалды. Қоғамтану

ғылымында қазақ тарихының елеулі кезеңінің қарасөзі, дарынды сөзі, көсемсөз – жалпы көрнекті өнері туралы көпе-көрнеу жалған сөйлеу, оларға тұтастай қара бояу жағу осылай басталды. Бұдан қазақ ұлты қатты ұтылды: бірнеше буын өршіл рухтың не екенін білмей өсті. Парық, бағамдау секілді ұғымдарда тиянақ болмады. Ұлтты аямағандар, оның руханиятын әлем алдында қорлағандар дәріптеліп, ұлт үшін басын бәйгеге тіккендер, азат руханият үшін жанын құрбан еткендер «зиянкес», «опасыз» атанды.

Бүгінде бізге келіп жеткен ой жоғарыда айтқан мәселенің баршасына парасатпен қарауы тиіс. Бұл ой – ескінің соңы, жаңаның басы болса екен дейміз. Осы тұрғыдан келгенде ол отандық, әлемдік дәстүрлерге табан тіреп, қазіргі ізденіс дәуірінде руханиятты жаңа деңгейге көтеруі қажет. Өткеннің бәрі – сабақ. Нақты ғылымдар да, жаратылыстану ғылымдары да: «Еш нәрсе жоқтан пайда болмайды және жоғалмайды» дейді. Мұны руханиятты қарастыратын қоғамдық ғылымдар да қуаттайды. Олай болса, жақсылығы мен жамандығы, парасаттылығы мен топастығы қатар жүретін мына өмірде жақсылық пен парасатты баянды қылуға жұмылған жөн. Міне, осы тұрғыдан алғанда Н.Сәбитовтың баспасөздегі қызметінің өзіндік жолы болғандығы айқын.

Н.Сәбитов негізгі редакторлық қызметімен қатар әртүрлі қоғамдық жұмыстарға араласа жүріп, өзінің білімін көтеруді ұмытқан жоқ. 1929 ж. 7 мамыры мен 30 маусымы арасында Астрахан округтік Атқару комитетінің халыққа білім беру бөлімі жанындағы екі жылдық Педагогикалық курстың аз ұлттар арасындағы сауатсыздықты жою курсына тындаушы болып қабылданған еді (Н.Сәбитовтың жеке тектік қоры).

Курсті бітіргеннен кейін 1929 жылдан 1930 жылға дейін Астрахандағы ликбездің округтік штабында нұсқаушы қызметін атқарады (Н.Сәбитовтың жеке тектік қоры). Өз бетінше шығыс тілдерін үйреніп, Астрахан округтік педагогикалық курсына алған білімін пайдалана отырып, Астрахан және Саратовтың кеңестік партия мектептерінде (совпартшкола) тарихтан, географиядан және араб тілінен сабақ берді. Соған қарамастан өзінің білімінің жеткіліксіз екендігін түсінген ол, 35 жасында Саратовтағы комвузға (Нижне-Волжский краевой коммунистический им. В.И. Ленина университет) студент ретінде қабылданады. Онда 1930-31 жж. бойы оқыды. 1931 ж. 4 тамызда берілген № 708 анықтамада Н. Сәбитовтың аталған университеттің газет бөлімін бітіргендігі, онда орыс тілін, математиканы, экономгеографияны, Шығыс пен Батыс тарихын, саяси экономикасын, табиғаттануды толығымен тыңдап шыққандығы айтылған (Н.Сәбитовтың жеке тектік қоры).

Ал, 1931 жылдан 1935 жылға дейінгі аралықта Кеңестер Одағының Орталық Атқару Комитеті жанындағы Москваның Н.Н. Нариманов атындағы Шығыстану институтында қоғамдық-саяси факультеттің араб бөлімінде оқыды. Н.Сәбитовке 1935 ж. 25 ақпандағы № 09 жоғарыда аталған Институттың берілген куәлігінде оның «Қоғамдық-саяси факультеттің араб бөлімін» тәмәмдағаны және мынадай пәндерден: Саяси экономия, Тап күресі тарихы, СССР халықтарының тарихы, ВКП(б) тарихы, Диамат, Араб тарихына кіріспе, Араб экономикасы, Араб революциялық қозғалыстар тарихы, Араб аграрлық мәселесі, Империализм дәуіріндегі Араб тарихы, Араб тілі, Ағылшын тілі, Ұлттық отарлық мәселе және Әскери іс пәндерінен дәріс алып, сынақтан өткенін мәлімдейді (Н.Сәбитовтың жеке тектік қоры).

Осы жерде бір айта кететін бір мәселе, Мәскеуде институтта оқи жүре Н.Сәбитов тағы бір қызметті қосымша атқарыпты. КСРО Халық Комиссарлар Кеңесінің баспасөздегі әскери құпияны сақтаудың өкілеттілігінде 1934 ж. 23 маусымынан 1935 ж. 23 ақпанына дейін Әскери цензура бөлімінің Орта Азия және Қазақстандағы баспасөзді бақылау секторында жұмыс жасағаны туралы құжат сақталған (Н.Сәбитовтың жеке тектік қоры).

Бұл қызметтен кетуіне Шығыстану институтын бітірген соң, оны Тәжікстанға жіберілуі себеп болады. Оның бір дәлелі төмендегі құжат:

СССР. Институт Востоковедения им. Н.Н. Нариманова
При ЦИК Союза ССР
25 февраля 1935 г. № 09
г. Москва, Маросейка 2/15

Удостоверение

Дано Институтом Востоковедения им. Н.Нариманова при ЦИК СССР тов. Сабитову Н. в том, что в январе 1935 г. он окончил теоретический курс Института по Общественно-Политическому факультету и что 16 февраля 1935 г. он откомандирован в распоряжение ЦК КП(б) Таджикистана.

Ректор Института (Гамбаров)
Отв. секретарь Института (Мамедов)
(Н.Сәбитовтың жеке тектік қоры).

Сол кездегі партия тапсырмасы бойынша Н.Сәбитовты институтты тәмәмдаған соң, Тәжікстан Коммунистік партиясының Орталық комитеті қарамағына жібереді (Сәбитов, 1935). 1935 ж. наурызынан 1936 ж. шілдесіне дейін Сталинабад (қазіргі Душанбе) қаласында Тәжікстан Кеңестік Социалистік Республикасының Білім беру халық комиссариаты (Наркомпрос) Әдебиет басқармасы (Главлит) бастығының орынбасары және әскери цензоры қызметінде істеді.

1936 ж. Н.Сәбитов Сталинабаттың көптеген кітапханаларындағы контрреволюциялық-троцкистік әдебиеттерді, Әдебиет басқармасының жауапты қызметкері ретінде уақытында алып тастамағандығы үшін, партиядан шығарылады. Әрине, ол барлық іс-әрекеттерінде ВКП(б) Орталық Комитеттің Саяси бюросының шешімдерін және РСФСР Әдебиет басқармасының жарғыларын басшылыққа алған еді. Соған қарамастан ешкім істің мәніне терең үнілген жоқ. Мәселені қарау ұзаққа созылып, жұмыстан шығарылып, пәтерінен қуылады, ал 12 тамызда тексерістің аяғын күтпестен Алматыға қайтып кетті. Бұл оның аман қалуына себеп болса керек, өйткені дәл осы кезде Тәжікстанда саяси қуғын-сүргін басталған еді.

Тәжікстанның Сталинабад қаласындағы барлық кітапханалардың саны 50-60-тан асады, олардың барлығын қайнап тұрған күн астында жаяу аралап шығып, Троцкий, Каменев, Зиновьевтің 167-ден астам кітабын (тізім бойынша) кітапхана сөрелерінен алдыртқанын көрсетеді. Әдебиет басқармасына (Главлит) 1935 ж. 7 наурызда тағайындалғанын айта келе, ол келгенге дейін Тәжікстандағы Әдебиет басқарасы мүлдем жұмыс істемегендігін айтады. Наркомпростан жіберілген Мамедов кетіп қалған, оның орнына тағайындалған Әдебиет басқармасы бастығы Самибаев бір ай отырмастан қашып кеткен. Н.Сәбитов жалғыз қалады. Қызмет істеуге еш жағдай жасалмаған. Сырттан ақыл берер ешкім де жоқ. Тағы бір қиындық оның тәжік тілін мүлдем білмейтіндігі. Н.Сәбитов өзі жұмыс істеген 15-16 айдың ішінде Тәжікстан КП Орталық Комитетінен оны іздестіріп, есептік-баяндамасын тындауға шақыртқан да ешкім болмады дейді. Соған қарамастан жалғыз өзі РСФСР Әдебиет басқармасымен тығыз байланыс орнатып, жергілікті баспасөз ұйымдарымен, Сталинабад баспа комбинаты мен кітапханалар, оқу орындары және т.б. мекемелермен (Радиокомитет, Тәжіккино, Союзпечать, Книгоцентр) қарым-қатынас жасады.

Сонымен қатар ол жаяу Куйбышев, Варзобскі, Орджоникидзеабадскі, Көкташ, Сталинабад аудандарын аралап, аудандық Әдебиет бөлімін ұйымдастырды.

Міне, осылайша өзінің атқарған қызметтерін көрсете келе, Тәжікстан КП Орталық Комитетінің 17 қыркүйекте қабылдаған (ол Алматыда болған кезде, сырттай) партиядан шығару туралы бұйрығының заңсыз екендігін атап көрсеткен (Н.Сәбитовтың жеке тектік қоры).

Қорытынды. Сонымен Н. Сәбитовтың өмірінің бастапқы кезіне жасаған шолуымызды аяқтай келе, оның қым-қиғаш заманның ағымында, түрлі өзгерістер мен тауқыметті бастан өткеріп, ауылдың ауыр тіршілігін жастайынан көтеріп, тыл жұмысына тартылып, ерте есейіп, қоғамдық өмірге өзінің қалыптасқан ой-санасымен араласқанын, соған қарамастан үлкен ізденістерге барып, білімін жетілдіруге неғұрлым күш салғанына анық көзімізді жеткіздік. Сүрқия саясаттың сынына үшырап, бірнеше рет қызметінен қуылса да, сауаттылығының арқасында өзінің кінәсіздігін қайсарлықпен дәлелдей білді. Әрине, бұның бәріне қазіргі заман өрісінен қарағанда болмашы нәрсе болып көрінуі мүмкін, бірақта қазіргі тәуелсіз еліміздің демократиялық үрдістеріне әкелген жолдың қаншалықты ұзақ та, азапты болғандығын, сөз және баспасөз бостандығының қаншалықты

қымбаттылығын, сол дәуірде өмір сүрген адамдардың тыныс-тіршілігі мен сезімдеріне терең бойлағанда ғана ұғына аламыз. Бұны естен шығаруға болмайды, өйткені өткенсіз, болашақ жоқ.

Әдебиеттер мен деректер тізімі

Ажигали С.Е. Востоковед, библиограф и этнограф Нигмет Сабитов (1895-1955) // Шығыстанушы, ғалым-библиограф Н.Сәбитов. Биобиблиографиялық көрсеткіш / Құраст. М.М. Бегманова. – Алматы: Орталық ғылыми кітапхана, 2000. – 5 б.

Әуезов М. Абай Құнанбаев. – Алматы: Ғылым, 1967. – 31 б.

Дулатов М. Қазақ зиялылары // Елім деп соққан ұлы жүрек: (Халқымыздың көрнекті қоғам қайраткері, ағартушы, публицист М. Дулатұлына арналады) / Құраст. В.Қ. Күзембаева; Алматы: Орталық ғылыми кітапхана, 2002. – 362 б. – 52-53 б.

Еділ-Жайық бөлімі ашылды // Кедей тілі. – 1927. – 8 июнь. – №151.

Қойгелдиев М. Ұлттық саяси элита. Қызметі мен тағдыры (XVIII-XX-ғғ.). Зерттеулер. – Алматы: Жалын, 2004. – 400 б. – 84 б.

ҚР ОМА. 1711-қ., 1-т., 4-іс, 1-п.

Н.Сәбитовтың жеке тектік қоры. (Бұл қор Н.Сәбитовтың ұлы Шәмил Сәбитовтың жеке қорында сақтаулы). Н.Сәбитовтың еңбек кітапшасы.

Н.Сәбитовтың жеке тектік қоры. Дорогому товарищу и отв. редактору газеты «Кедей тли» Н.Сабитову от 20 апреля 1927 г. гор. Астрахань. (Отвработники, учащая молодежь и рабсель. татар и казак Астраханской губернии).

Н.Сәбитовтың жеке тектік қоры. Москва-Виндова-Рыбинскі темір жолы қоғамы берген құжатындағы 5.04.1917.

Н.Сәбитовтың жеке тектік қоры. Наркомпросвещения. Сталинабад, 5.08.1935. № 13/081.

Н.Сәбитовтың жеке тектік қоры. Справка. Таджикский педагогический институт. Сталинабад, 13.04.1935. № 774.

Н.Сәбитовтың жеке тектік қоры. Удостоверение. РСФСР. Политпросвет при Красноярском Уездном Отделе Народного Просвещения. 21.01.1922. № 24.

Н.Сәбитовтың жеке тектік қоры. Удостоверения. Отдел Народного образования Астраханского окружного исполкома. 28.06.1929. № 20.

Н.Сәбитовтың жеке тектік қоры. Уполномоченный СНК СССР по охране военных тайн в печати. Отдел военных цензуры. Справка от 25 февраля 1935 г. № 2502.

Н.Сәбитовтың жеке тектік қоры. Автобиография. Решение ЦК КП(б) Казахстана от 27. 02. 1945. № 268, (п.18).

Рыскулов Т. Возникновение и роль казахской национальной интеллигенции. Собр. соч. в 3-х т. Т.2. – Алматы: Қазақстан, 1997. – 384 с. – С. 235.

Рыскулов Т. Восстание туземцев Средней Азии в 1916 году. Собр. соч. в 3-х т. Т.2. – Алматы: Қазақстан, 1997. – 384 с. – С. 36-37.

Сембаев А.И., Храпченков Г.М. Очерки истории школ Казахстана (1900– 1917 гг.) / Под ред. док. фил. наук Е.И. Шехтермана. – Алма– Ата, 1972. – С. 31– 32.

Такишев Х. Рожденная в дни призыва // Казахстанская правда. 1961. – 22 января.

References

Azhigali S.E. Vostokoved, bibliograf i etnograf Nigmat Sabitov (1895-1955) [Orientalist, bibliographer and ethnographer Nigmat Sabitov (1895-1955)] // Shygystanyshy, galym-bibliograf N. Sabitov. Biobibliografialyq korsetkish / Kurast. M.M. Begmanova. – Almaty: Ortalyk gylymi kitaphana, 2000. – 5 b. [in Russian]

Auezov M. Abai Kunanbaev [Abay Kunanbayev]. – Almaty: Gylym, 1967. – 31 b. [in Kazakh]

Dulatov M. Kazakh ziyalylary // Elim dep sokkan uly jurek: (Halkymyzdyn kornekti kogam kairatkeri, agartushy, publisis M. Dulatulyna arnalady) [Kazakh intelligentsia // great heart of the country: (dedicated to the outstanding public figure, educator, publicist of our people M. Dulatuly)] / Kurast. V.K. Kuzembaeva; Almaty: Ortalyk gylymi kitaphana, 2002. – 362 b. – 52-53 b. [in Kazakh]

Edil-Jaiyk bolimi ashyldy [Volga-Ural section opened] // Kedei tili. – 1927. – 8 iyn. – №151. [in Kazakh]

Koigeldiev M. Ul'ttyk sayasi elita. Kyzmeti men tagdyry (XVIII–XX-gg.). Zertteuler. [National political elite. Activity and fate (XVIII-XX centuries.). Research] – Almaty: Jalyn, 2004. – 400 b. – 84 b. [in Kazakh]

KR OMA 1711-q., 1-t., 4-is, 1-p.

N. Sabitovtyn jeke tektik kory. (Bul kor N. Sabitovtyn uly Shamil Sabitovtyn jeke tektyk korynda saqtauly). N. Sabitovtyn enbek kitapshasy. [Personal archive fund of N. Sabitov. (This fund is kept in the private fund of N. Sabitov's son Shamil Sabitov). N. Sabitov's employment record]. [in Kazakh]

N. Sabitovtyn zheke tektik kory. Kurmetti joldas jane otv. "Kedei tli" gazetinin redaktory N. Sabitov 20 sayir 1927 j. Astrahan. [Personal archive fund of N. Sabitov. Dear comrade and editor-in-chief of the newspaper "Kedey tli" N. Sabitov from April 20, 1927 gor. Astrakhan.] (Jauapty qyzmetkerler, oqushy jastar jane rabsel. Astrahan gubernyasynyn tatarlary men kazaktary). [in Kazakh]

N. Sabitovtyn jeke tektik kory. Moskva-Vindova-Rybinski temir joly kogamy bergen kujat. [Personal archive fund of N. Sabitov. A document issued by the Moscow-Windova-Rybinsk Railway Society] 5.04.1917. [in Kazakh]

N. Sabitovtyn jeke tektik kory. Narkomprosveshenia. Stalinabad, [Personal archive fund of N. Sabitov. Drug abuse. Stalinabad] 5.08.1935. № 13/081. [in Kazakh]

N. Sabitovtyn jeke tektik kory. Anyktama. Tazhik pedagogikalyk instituty. Stalinabad, [Personal archive fund of N. Sabitov. The map. Tajik Pedagogical Institute. Stalinabad] 13.04.1935. № 774. [in Kazakh]

N. Sabitovtyn jeke tektik kory. Kyalik. RSFSR. Krasnoyarsk audandyk halyk agartu boliminin janyndagy sayasi agartu bolimi. [N. Sabitovtyn zheke tektyk qory. ID card. RSFSR. Political Enlightenment at the Krasnoyarsk District Department of Public Education] 21.01.1922. № 24. [in Kazakh]

N. Sabitovtyn jeke tektik kory. Kyalik. Astrahan audandyk atkaru komitetinin Halykka bilim beru bolimi. [N. Sabitovtyn zheke tektyk qory. Certificates. Department of Public Education of the Astrakhan District Executive Committee] 28.06.1929. № 20. [in Kazakh]

N. Sabitovtyn jeke tektik kory. KSRO HKK baspasozdegi askeri kupyalardy korgau jonindegi uakili. Askeri senzura bolimi. [N. Sabitovtyn zheke tektyk qory. Commissioner of the SNK of the USSR for the protection of military secrets in the press. Military Censorship Department] 1935 jyly 25 aqpany 2502 anyqtama. [in Kazakh]

N. Sabitovtyn jeke tektyk qory. Omirbayany. [Personal archive fund of N. Sabitov. Autobiography.] Kazakhstan KP(b) OK-nin 27. 02. 1945. № 268, (18 t.). [in Kazakh]

T. Ryskulov. Kazakh ulttyk ziyalylarynyn paida boluu men roli [The emergence and role of the Kazakh national intelligentsia]. Sobr. 3 T.T. 2. – Almaty: Kazakhstan, 1997. – 384 s. – 235 s. [in Kazakh]

T. Ryskulov 1916 jyly Orta Aziyanyn jergilikti turgyndarynyn koterilisi [Vosstanie tuzemcev Srednej Azii v 1916 godu]. Sobr. 3T. T.2. – Almaty: Kazakhstan, 1997. – 384 b. – S. 36-37. [in Kazakh]

Sembaev A.I., Hrapchenkov G.M. Kazakhstan mektepterinin tarihy ocherkteri (1900-1917 jj.) [Essays on the history of schools in Kazakhstan (1900-1917)] / Pod red. dok. fil. shehterman turaly gylym. – Alma-Ata, 1972. – B. 31-32. [in Kazakh]

Takishev H. Askerge shakyrу kunderinde tугan [Born in the days of the draft] // Kazakhstanskaya pravda. 1961. – 22 qantar. [in Kazakh]

МРНТИ 03.20.00

НАЧАЛО ЖИЗНЕННОГО ПУТИ И ОБЩЕСТВЕННО-НАУЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ Н. САБИТОВА

А.К. Шашаев¹, Н.Н. Курманалина¹, А.Н. Конкабаева^{1*}

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, Казахстан, Алматы

*Корреспондирующий автор

Е-mail: shashaevauezhan@mail.ru (Шашаев), nurgulca@mail.ru (Курманалина),
konkabayeva.arailym@mail.ru (Конкабаева)

Аннотация. В статье представлены сведения об общественно-научном наследии и начальном периоде жизни востоковеда, библиографа и историка-этнографа Н.Сабитова на основе документальных данных, хранящихся в его личном архивном фонде. Жизненный путь Н.Сабитова совпал с годами голода, коллективизации, индустриализации, культурной революции и репрессий советского периода. Также на основе исторических данных анализируются тот факт, что благодаря знанию русского языка, он тщательно оценивал изменения в обществе и занимался активной деятельностью в период становления республики. Кроме того, в статье рассказывается о некоторых фактах из жизни Н.Сабитова. В частности, исследователь, как и его предшественники, имел энциклопедические знания, владел арабско-персидским, тюркским и английским языками. Статья также освещает большое научное наследие ученого.

Ключевые слова: Н. Сабитов, востоковедение, религиоведение, культурология, этнография, библиография, история, экспедиции.

IRSTI 03.00.20

THE BEGINING OF LIFE PATH AND THE SOCIO-ACADEMIC ACTIVITY OF N. SABITOV

A.K. Shashaev¹, N.N. Kurmanalina¹, A.N. Konkabayeva^{1*}

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Kazakhstan, Almaty

*Corresponding author

Е-mail: shashaevauezhan@mail.ru (Shashaev), nurgulca@mail.ru (Kurmanalina),
konkabayeva.arailym@mail.ru (Konkabayeva)

Abstract. The article presents information about the socio-scientific heritage and the initial period of the life of the orientalist, bibliographer and historian-ethnographer N. Sabitov on the basis of documentary data stored in his personal archive fund. N.Sabitov's life path coincided with the years of famine, collectivization, industrialization, cultural revolution and repression of the Soviet period. It is also analyzed according to historical data that due to his knowledge of the Russian language, he carefully assessed changes in society and was engaged in active activities at the height of the formation period that was leaving at that time. In addition, the article tells about how N.Sabitov, like his predecessors, has encyclopedic knowledge, speaks Arabic-Persian, Turkic and English, as well as about his great legacy that he left behind.

Keywords: N. Sabitov, Oriental studies, religious studies, cultural studies, ethnography, bibliography, history, expeditions.

Авторлар туралы мәлімет:

¹Тарих ғылымдарының кандидаты

¹PhD доктор

^{1*}Магистр

ХАЛИФА АЛТАЙДЫҢ ӨМІРІ МЕН ҚЫЗМЕТІ ТУРАЛЫ АРХИВ ДЕРЕКТЕРІ

О.Х. Мұхатова^{1*} ¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Қазақстан, Алматы

* Автор-корреспондент

E-mail: Orazgul7@rambler.ru (Мұхатова)

Аңдатпа. Мақалада белгілі ғалым түркітанушы, теолог, жазушы, аудармашы, этнограф Халифа Алтайдың өмірі мен қызметі баяндалады. Алматы қаласы мемлекеттік архивінде сақтаулы жеке 284-қор құжаттары бойынша Халифа Ғақыпұлының дүниеге келуі, өскен ортасы, ата-анасы, білім алуы талданады. Кеңес өкіметінің озбыр саясатынан жан сақтау мақсатында Қытайға бет түзеген қазақтар, соның ішінде Халифаның отбасы туралы айтылады. Халифаның Үндістанға көшкен қазақтардың қасіреті туралы жазғандары көрсетіледі. Х. Алтайдың анасымен Үндістан, Пәкістан жерлерінде 12 жыл тұруы, одан әрі Түркияға қоныс аударуы архив құжаттары негізінде сипатталады. Түркиядағы кәсібі, ата жұрттан ауғаннан кейінгі басынан өткендерін, көріп-білгендерін қағазға түсіріп, кітап жазуы, діни кітаптарды қазақ тіліне аударуы баян етіледі. Жеті тілді жетік меңгерген, үш рет Меккеге барған, ірі діни орталықтармен байланысын күшейткен абыздың ірі қоғам қайраткері дәрежесіне көтерілуі, ислам діні білгірлерінің бірі атануы, Құран кәрімді тұңғыш рет қазақ тіліне аударуы тарихи деректер бойынша көрсетіледі. Х. Алтайдың туған жеріне оралуы, Елбасының қабылдауында болуы, Қазақстан Республикасының азаматы атануы, отбасы, елдегі тұрмыс-тіршілігі сипатталады. Ғалымның жариялаған еңбектері, естеліктері талданады.

Түйін сөздер: жеке архив қоры, Халифа Алтай, өмірбаян, қоныс аудару, Үндістан, Пәкістан, Түркия, туған ел, Құран-кәрім, естелік, рухани өмір.

Кіріспе. Әлем тарихында маңызды деректер қатарында жеке адамдардың құжаттары саналады. Жеке адамның өмірі мен қызметі барысындағы жиналған құжаттардың жиынтығы жеке тектік қорды құрайды. Жеке тектік қорды қор құрушы ғана құрайды. Жеке адамның немесе тұлғаның өмірі мен қызметіне байланысты архивте жинақталып, тіркелген, тұрақты сақтауға берілген құжаттар арқылы жеке тектік қор құрылады. Белгілі бір архивте жинақталған жеке тектік қорлар тізбесі мазмұны мен маңызы жағынан мейлінше әртүрлі және көп салалы болып келеді. Жеке архив қорларында ақындар, жазушылар, композиторлар, әртістер, әдебиет пен өнертанушылар, театр және кино режиссерлары, суретшілер, ғалымдар, т.б. құжаттары сақталады. Жеке тектік қор құрамына қолжазбалар, хаттар, қор құрушының жеке және тұрмыстық құжаттары, ғылыми-шығармашылық және қоғамдық қызметі барысында жинақталған құжаттық материалдары, қор құрушының еңбектеріне қажетті жинақталған материалдар, мүліктік-тұрмыстық сипаттағы заттары, жинаған коллекциялары, туыстарының және өзінің суреттері (фотолары) кіреді. Архивтердегі жеке қорлар құжаттары - тек дербес тұлға туралы ғана емес мемлекет пен қоғамның дамуы туралы құнды мәліметтер береді. Сондықтан олар басқа архив құжаттарына қарағанда өзіне тән қасиеттерімен ерекшеленеді. Жеке қорлардың құрамына кіретін қолжазбалар, жазбалар, күнделіктер, қойын дәптерлер, шежірелер және тағы сол сияқтылар - қор құрушының өмірі мен шығармашылық қызметі, өмір сүрген ортасын зерттеуде бірден-бір дерек көзі. Бұл деректерді жете білу тарихтан тағылым алу дегенді білдіреді. Отан, халық үшін еңбек ету заңдылықтарын сараптауға мүмкіндік береді. Соның арқасында тарихтың тағылымы бүгінге сабақ, болашаққа бағдар бола алады.

Материалдар мен әдістер. Қарастырылып отырған мәселенің деректік базасын Қазақстан Республикасы Алматы қаласының мемлекеттік архивіндегі 284-қор құжаттары (АқМА, 284) құрайды.

Жеке қор құжаттарын талдаудың өзіндік теориялық және методологиялық ұстанымдары бар. Осыған орай зерттеу жүргізудің негізі ретінде деректану мәселелерін дамытуды зерделейтін заманауи идеялар мен ғылыми тұжырымдамалар алынды. Зерттеудің методологиялық негізіне деректерді адамның, тұлғаның өзіндік шығарамашылық әлеуетін және ақпараттық қорын материалдық түрде іске асыратын, мәдени нысан ретінде зерттейтін феноменологиялық тұжырымдама алынды. Зерттеу барысында тарихилық, объективтілік таным принциптері, сонымен қатар жалпы ғылыми логикалық, классификациялық, контент-талдау, факторлы талдау, мәтіндік талдау және арнайы деректанулық жүйелеу және сыныптау, салыстыру, сынау, таңдаулы синхронды және диахронды, отандық және шет елдік ғалымдардың деректанудың теориясы мен методологиясы бойынша жарияланған еңбектерінде негізделген өзге де әдістер қолданылды. Тарихи деректерді өткен кезең туралы мәліметтерді тасушы ретінде, ондағы объективтілік пен субъективтіліктің байланысы, тарихи фактінің шынайылығын анықтау, деректердің түрлері мен мазмұны, олармен жұмыс жасаудың әдіс-тәсілдері қоса пайдаланылды.

Талқылау. Отандық тарих ғылымында Халифа Алтайдың өмірі мен қызметін зерттеген арнайы еңбектер орын алмаған. Тек мерзімді басылым беттерінде оның Қазақстанда келген, Отанына біржола қайтып оралған кездеріндегі және т.б. сұхбаттары, қысқаша баяндаулар басылған.

Зерттеу нысаны жеке қор құжаттары болғандықтан отандық архивтану ғылымының тарихнамасындағы еңбектерді ғана атап көрсетуге тура келеді. Атап айтар жайт, ғылымда осы деректермен жұмыс жасаудың қырлары қарастырылған еңбектер де жоқтың қасы. Жарық көргендердің бірлі-жарымы диссертациялар болса, екіншілері әдістемелік құралдар, үшіншілері жекелеген архивті жеке тектік қорлармен толықтыру мәселелерін қозғаған еңбектер болып табылады. Мәселен, Т.Е. Абилова (Абилова, 1986) Қазақстан архивтерін жеке қор құжаттарымен толықтыру және ғылыми ұйымдастыру мәселелерін зерттеді. М.Ж. Хасанаев архивтерді жеке тектік құжаттармен толықтыру көздерін анықтаудың әдістемесін ұсынып, бірқатар мақалалар, еңбектер жариялады (Хасанаев, 1988).

Посткеңестік кезеңде бірқатар әдістемелік құралдар жарық көрді. Солардың бірі – Ф.Т. Исаханның еңбектері (Исахан, 2000).

Шетелдік архивші ғалымдардың еңбектерінің басым көпшілігі кеңестік кезеңге тиесілі. Посткеңестік кезеңдегі жарияланымдарды Ресей Федерациясының «Отечественные архивы» журналынан табуға болады (Горяева, 2004). Солардың арасында Е.М. Бурованың «Терминология в сфере работы с документами личного происхождения» (Бурова, 2017). Е.М. Бурова жеке қор құжаттарымен жұмыс жасауда жеке тектік құжаттар, біріккен жеке тектік қорлар, жеке тектік құжаттардың архив қоры, архив коллекциясы, жеке архив қоры, архив шығармалары, отбасылық қор, жекелеген адамдар және т.б. ұғымдардың мәнін ашты. М.М. Альтман қазіргі уақытта жеке тектік құжаттарды жинақтаудың өзекті мәселелерін көрсетіп берді (Альтман, 2013). Ресей мемлекеттік гуманитарлық университетінің мерзімді емес «Труды историко-архивного института» деп аталатын көптомдық басылымында жеке қор құжаттарын, жекелеген тұлғалардың қорын, жеке қор құжаттарының түрлерін дерек ретінде қарастырған Б.Ф. Додонов пен О.Н. Копылованың (Додонов, Копылова, 2012), Т.А. Лобашкованың (Лобашкова, 2012) мақалалары көрініс тапты. Үйдегі жеке архивпен жұмыс жасау тәжірибесіне арналған ағылшын тарихшы-зерттеушілері Пол Эшмор, Рут Крэггс, Ханна Ниттің (Эшмор, Крэггс, Нит, 2012), отбасылық қордың құндылығы және рөлі туралы Анна Вудхэм, Лаура Кинг, Лиз Глойнның (Вудхэм, Кинг, Глойн, 2012), Томаро И. Тейлордың мақалалары (Тейлор, 2007) атап көрсетуге лайық.

Зерттеу нәтижелері. Большевиктердің қазақ халқына әдейі жасаған геноцидтік саясатының зардабынан «қызыл табан шұбырындыға» ұшырап, босып, әлем елдеріне тарыдай шашылып кеткен қандастардың тарихы жиі зерттеле бермейді. Зерттелсе де жалпылама демографиялық ахуал тұрғысынан қарастырылады. 1931-1932 жылдардағы алапат аштықтың статистикасы да әлі нақтыланбады. Голощекинді саяси соттау мәселесі де жабулы қазан түрінде қалды. Ал сол

голощекиндік «кіші октябрьден» жапа шегіп, бас ауған жақтарына ауып кеткендердің, олардың тағдыры, күнделікті тартқан тауқыметтерін зерттеп, зерделеп жатқандар байқалмайды. Тіпті, туған жерге оралуды аңсап, қайтып келгендерге қандас емес оралман деген айдар тағып қойдық. Көңілге қонарлығы жақында ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев арнайы заңнама арқылы жат жерлерден елге оралғандарға арнайы қандас деген мәртебе беруді шешті.

Тарихқа жеке адамдардың іс-әрекеті бағытынан келетін болсақ, ең алдымен сол адамдардың өмірі мен күнделікті қызметін ашып көрсету қажет. Осы орайда Шығыс Түркістан өлкесін мекендеген қазақтардың саяси биліктің қаһарына ұшырағандарын, Пәкістан, Үндістан жерлеріне табан тіреуіне мәжбүр болғандарын, жайлы қоныс таба алмай одан әрі Түркияға кетулеріне тура келгендерін біреу білсе, біреу білмейді. Түркияда қазақтардың біраз бөлігінің өмір сүріп жатқандарының байыбына бара бермейміз. Шындығын айтсақ, соңғы уақыттарды көп нәрсеге ат үсті, нем кетті қарайтын болдық. Ғылымнан да сондай үрдістер белең алды. Қазақ тарихын шынайы зерттемеу ұрпаққа сын, өткенге қиянатындағы Қазақ тарихы да, оны зерттеу де тек қазақтарға қажет. Ол үшін тарихи дерек керек. Деректердің негізгілерін босқыншылықтың азабын тартқан, жат елдердің тепкісін көрген қандастардың естеліктері құрайды. Алайда оларды іздеп табу қиын. Тіпті естеліктер жазылды ма екен деген ой мазалайды. Өкініштісі, жазылғандары кемде кем. Сондай жазылған естеліктер сақталса, жарияланса шет елдердегі қазақ диаспорасының тарихы байи түскен болар еді. Екінші жағынан шынайы тарихтың қырлары ашыла түсер еді.

Дегенмен өзінің ұқыптылығы, еңбекқорлығы арқасында кемел ұрпаққа сабақ болсыншы деген ниетпен барша мұсылман қауымға танымал түркітанушы ғалым, теолог, этнограф, жазушы, аудармашы Халифа Алтайдың естеліктері дүниеге келді. Жалғыз естеліктері ғана емес еңбектерін, аудармаларын хаттап, Алматы қаласы мемлекеттік архивіне өткізді. Бір сөзбен айтқанда, жеке құжаттары архивке 1995 жылдың 20 қаңтарынан бастап түсе бастады. Нәтижесінде жеке қоры құрылды. Әуелде қор құжаттары бойынша бір тізімдемеге жинақталған 80 сақтау бірлігінен тұраса, оны толықтыру барысында 215-ке жетті. Қор құжаттары 8 бөлімге жіктелді. Бірінші бөлімге өмірбаянына қатысты құжаттар, екіншісіне тарихи еңбектері, үшіншісі діни еңбектері, төртіншісіне қолжазбалары, бесіншісіне қор құрушы туралы жарияланымдар, алтыншысына қор құрушы туралы жарияланған құжаттар, жетіншісіне сұхбаттары, сегізіншісіне фотосуреттері топтастырылды. Қор құжаттарының мазмұнынан Шығыс Түркістанның белгілі бір кезеңінің, тарихын, халықтың ұлт-азаттығы үшін күресін, тұрмыс-тіршілігін көруге болады.

Жеке қордың өмірбаянына байланысты бөлімінде Халифа Алтайдың 1992 жылы 30 наурызда қазақ және түрік тілдерінде жазылған қысқаша өмірбаяны сақтаулы (АқМА, 284: 1). Өмірбаянды хатшылық қызмет істеп, қағазға түсірген ғалым-фольклорист Мардан Байділдаев. Қазақ тілінде жазылған өмірбаяны бойынша Халифа Алтай Ғақыпұлы 1917 жылы 12 желтоқсанда Шығыс Түркістанның Алтай аймағында Шіңгіл ауданының Бұлғын өзені бойындағы Жәрікті деген ауылда (қазіргі уақытта Монғолияға қарайды) дүниеге келген. Туған жерін Отаным деп мақтан еткен Алтай оны жырға қосқан.

«Шығысы Түркістанның біздің Отан,
Батыста Қазақстан, Қырғызстан.
Монғолия мемлекеті солтүстігі,
Ежелден Қытай көрші күншығыстан.
Оңтүстік Үндістан мен Тибет жолы,
Ауғанстан, Пакистан қабат жолы.
Шекара осылармен астасады,
Шыңжаң шын» деп атаған Қытай оны.
Өлкеде белгіленген он аймақ бар:
Алтай, Іле, Үрімші, Ақсу, Қашқар,
Шәуешек, Қарашаһар, Құмыл менен,
Қотан, Жаркент аймағы тағы да бар» (Алтай, 2014: 14-15).

Әкесі Ғақып ауқатты, діни сауатты адам болған. 1924-1925 жылдары саудамен айналысып, Қытайға, Монғолияға дейін барған. Анасы Мәлике 1938 жылы Шыңжаңда 56 жасында Шығыс

Түркістаннан Үндістанға қарай көшіп бара жатқанда дүние салды. Қорда Халифаның өз қолымен сызған шежіре-қолжазбасы тіркелген (АқМА, 284: 5).

Шежіре бойынша Алтайдың ата-бабалары Керей, соның ішінде Абақтан тараған. Абақ Керей атанып кеткен атадан Жантекей деп көрсетілген. Алтайдың атасы – Қаракелен, әкесі – Ғақып. Алтай өзінің шежіресін «Естеліктерінде» былай деп жырлаған:

Аталған екі тап боп Керей елі:
 «Абақ Керей, Ашамайлы Керей» дейді,
 «Он екі Абақ» болып өсіп-өніп,
 Толықсып жүрген күні мерей еді.
 Жәнтекей, Жәдік, Молқы, ол – Қарақас,
 Көнсадақ, Шеруші мен тағы Сарбас.
 Ителі, Шұбарайғыр, Жастабан да,
 Меркіт пен Шимойын тағы аралас.
 Деп айтар «Он екі Абақ» - осыларды,
 Барлығы бір «Керей» боп қосылады.
 Керейдің жалпы ұраны «Абақ» болып,
 Тағы бар әрбір таптың өз ұраны» (Алтай, 2014:4,10-11).

Халифа алғашқы сауатын өз әкесінен ашқан. Әкесі өз заманында саясатты біліп, пайдалы кәсіпті меңгеріп, соның арқасында тіршілік етіп, өмір сүрген, ел аралап ұрпақтарына білім алуға жағдай жасап, өнегені өсиет еткен. Он бес жасында саятшылық өнерімен елге танылды. Ғақып саятшылық құрал-жабдықтарын өзі жасайтын шебер, темірден түйін түйетін ұста болды. Саудамен қатар етік тігіп, ер тоқым жасаған. Халифаның есінде қалғаны 1900 жылы Адубай дейтін елге белгілі азамат бар 15-тей адам Құмылдан 100 түйеге жүзім артып оны Қытайдың ішкі өлкесіне апарып сату үшін керуен жолына шыққан. Қытай астанасы маңындағы Гансу өлкесінде Құмылдың жүзімі өте өтімді болса керек, сауда керуенінің ішінде елге есімі белгілі Ғақып та болыпты. Ұзақ жол жүріп, Пекинге жақын бір шаһарға жетіп, сол қалада алтайлық қазақтар 6 ай жатып жүзім сатқан. Ғақып Гансу өлкесіне кеткенде елдегілердің екі көзі төрт болып, оны күткен. Ауылда қолымен топырақ қазып, сурет салып сөйлейтін мылқау құмалақшы шал болыпты. Бір күні құмалақ салып, әкесінің аман екенін айтқан. Артынша Сужу деген жерден хат келіп, ел-жұрты оның тірі екенін білген.

Халифаның балалық шағында мәңгілік есте қаларлық бір оқиға орын алды. Әкесінің немере ағасы Таумырза деген бай туысында үл бала болмады. Әкесі сол үйге он жастағы Халифаны бала қылып берген. Бірақ ес білген бала жайлауда қой сауған кезде туған анасымен ұшырасып, жылап көрісіп бөтен үйге баруын қойған. Соңында ол үйден қашып кеткен. Өз шаңырағына келгеннен кейін де туыстарымен қарым-қатынасын үзбеді.

1931 жылы Қазақстанның Өскемен уезінен ауып келген Ахметқали Жайсаңбайұлы, Мағауия Ғайсабай Қажыұлы деген екі молданы әкесі қолында ұстап, ауыл-аймаққа мұғалім өтеді. Халифа осы кісілерден арабша оқып, білімін тереңдеткен.

Кеңес өкіметінің алғашқы жылдары Алтай жеріне жүт келіп, мал қырылып қалды. Адамдар аштыққа төзе алмай, күні кешегі алшаң басқан байлар иығына қап салып, қайыр сұрайтын жағдайға душар болды (АқМА, 284:22). Қалың Абақ Керей бір жағы монғол жері, күншығыста Қытай, оңтүстікте Ауғанстан, батыс беті байтақ қазақ даласына ұласқан Алтайдан жаңа өкімет малды тартып алады дегесін басқа жақтан қоныс іздеді. Сөтіп Қытайға бет түзеді. Сол көшкен жұртпен бірге 1934 жылы Халифаның отбасы Алтай аймағынан ауып, Баркөл, Құмыл жеріне көшіп келді. Бұл жерде де көшіп жүрген қазақты құшақ жайып қарсы алған ешкім болмады. 1931-1942 жылдар арасында Шыңжаң өлкесінде билік құрған Шіңшісай (Шың Си Сей) саяси режимі билік басына келді. Жаңа режимді ұстанушылар коммунистік идеяны таратып, ауқатты адамдарды қыспаққа түсірді. Өлеңмен өрілген «Естеліктерінде» Алтай қытай әкімшілігінің қысымын былай жеткізген:

Сондай-ақ бір залым қытай шыққан,
 Елді езіп, қатаң қарап ұйпай шыққан.
 Бас көтерер адамды тұтқынға алып,

Жазықсыз түрмелерге жинай тыққан.
Орыстың нұсқауымен басқа шықты,
Қанышер залым болып аса тіпті.
Мыңдаған адамдарды қамауға алып,
Аяусыз қинауменен ол өлтіртті.
Шың Си Сей сол қытайдың болады аты,
Жетпеген еш біреудің оған дәті,
Тоғыз жүз отыз үште басқа шығып,
Тарихтан орын алған жаман аты» (Алтай, 2014:17).

Мұның өзі елде үлкен дүрбелең туғызды. Жаңа режимге Алтай аймағының қазақтары қарсылық көрсетті. Бірақ Шіңшісайдың саясаты, коммунистік идеяның етек алуы күннен-күнге күшейіп, қазақтарды қыспаққа ала бастады. Жергілікті өкімет араларында көш бастаған, көкірек көзі ашық азаматтарды ұстап қамап, астамшылық көрсетті. Ел бастаған азаматтар Тибеттің шөлі арқылы Үндістан жеріне кетейік деп ұйғарысты. Он екі ата абақ-керей руларының бір тармағы 1937 жылы қысымшылыққа шыдамай, туған елдерін тастап, оңтүстікке көшті. Алтайдан көшіп шығудың негізгі себебі, Монғолия жерінен бес жүз үйлік бір бөлек елдің бұзылып, Алтайға асып кетуінің салдарынан болған шайқаста Монғолиядан аэроплан және атты жау келіп, елдің шетін шапқандығы. Екіншіден, айтағалсын болған жұрттың салдарынан күйзеліске ұшырауы болды (Алтай, 2014: 17).

Бұл көш 20 жылға созылды. 1938 жылы Халифа Алтайдың әкесі қайтыс болды. 1934-1938 жылдар арасында Баркөл, Құмылдан 18 мың адам ауып, Гансу, Шыңхай өлкелеріне өтті. Көш барысында мал мен мүлік талан-таражға түсіп, қазақтардың тұрмыс жағдайы нашарлады. Бір жағы көшіп-қонып жүрудің салдарынан, екінші жағынан барынан айырылудың зардабынан туған ауыр жағдай екі жыл уақытқа созылды. Алайда көшу үдерісі мұнымен тоқтамады.

Халифаның өмірбаянында «1940 жылы Елісхан, Зайып батырлардың бастауымен бес мыңдай адам Тибет жолы арқылы Үндістанға бет алдық. 1941 жылы 9 айда Үндістанға үш мың адам өтті. Ол заманда қазіргідей машина деген жоқ. Жүкті түйеге артып, бала шағаны кебежеге салып теңдеп, малды айдап, сондарынан құғыншы келіп қалар деген үреймен көшті. Сақылдаған сары аязда, аптап ыстықта ұрттам су жоқ шөлді далаларда алдында не күтіп тұрғанын білмей босып бара жатқан елге іш ауруы тиіп, біраз адамдар қырылып қалды. Бөтен ел, жат жерге қаза болған бауырларының өлігін қимай, түйеге артып жүрген күндері де болды.

Жат жердегі қандастардың тауқыметі мен азапты бейнеттері жайлы айтыла бермейді. Жайлы өмір, қауіпсіз тіршілік іздеп, бармаған жерлері, баспаған таулары қалмаған қандастардың басынан кешкендері өз алдына ұзақ әңгіме. Оны айтатын адам, тыңдайтын құлақ керек. Дегенмен де Халифаның Үндістанға көшкен қазақтардың қасіреті туралы жазғандары кім кімді де бей-жай қалдырмасы анық. «Дамылсыз көшіп жүруге адам да, мал да шыдай алмайды. Ыңғайлы жерге жүк түсіріп, аяқ суытатын кездеріміз болатын. Ауыл-ауыл болып көшетінбіз. Бірде Ілияс деген азаматтың қонып отырған ауылына артынан жау келіп, қырып-жойып, өлтіріп, пайдаға асар дүние мүлікті алып, малдарын айдап әкетті. Ілияс әрең деп атқа мініп, қашып құтылған да, әйелі Күлсін шөгіп жатқан қомды түйенің бауырына жасырынып, түн қараңғылығы түскесін жыңғыл арасымен жалаң аяқ, жалаң бас, іш көйлекшең көшіп кеткендердің ізімен жанұшыра жүгіріп отырған. Ертеңіне кешке қарай өзі секілді жаудан қашып шыққан бір топ әйел-балаға тап болыпты. Екі табанынан қан сорғалаған Күлсіннің аяғын орап, көтеріп жүріп, көшкен жұрттарда қалған сүйектерді кеміріп, әйтеуір біраз күн өткенде алдағы елге қосылыпды. Сонда Ілияс пен Күлсіннің жауда қалған екі жасар жалғыз баласын алдыңғы әйелдер өздерімен ала шығып, арып-ашып, көтеріп жүруге шамалары келмей, тірідей шырылдатып жол бойына тастап кетіпті (АқМА, 284:16). Қандай қасірет десеңізші! Сол баланың өліп қалмасына кім кепіл?! Босып бара жатқан жұртқа қырғидай тиген қасқырлардан жан тәсілім етіп, бастарын аман қалдыру үшін бөрілерге азыққа тастап кеткен балалар қаншама? Ішерге асы болмаған отбасының қыздарын сойып жегендері, шетінен шөптің арасына тығып қойып, бір-бірлеп жеген фактілерді тарихтан жасыра алмайсың. Ұлын аман қалдыру мақсатында қыздарын жол шетіне, ағаш түбіне қалдырып кеткен аналардың да

болғандығы туралы тарихи фактілер бар. Солардың салдарынан XX ғасырдың бірінші жартысында ашаршылық пен босқыншылықтан баудай қырылған қазақ халқы санының күрт төмен түскендігі белгілі.

Үндістанға бара жатқан жолда асудан өткенде екі мың адам қаза болды. Ақыры үнділер еліне жетті. Осындағы мұсылман халықтар көмектесіп, жанашарлық көрсетті, бірақ бір жылдың ішінде Үндістанның ауасы, суы, жері жақпаған қазақтардың үш мың адамынан бір мыңы ғана қалды. Ауа көшкен қазақтармен бірге Халифа анасымен Үндістан, Пакистан жерлерінде 12 жыл тұрды. Адамдар бар жерде табиғи өсім де болатыны белгілі ғой. Он екі жылдың ішінде қазақтардың саны 1400-ге жетті. Дегенмен бұл жерде де тұрақтап тұра алмады. Сондықтан да 1953-1954 жылдары Түркияға көшуге тура келді. Ақыры әуел бастағы тоқсан мыңға жуық халықтан қалған он бес мыңдай ел елуінші жылдары Түркия жеріне жетті. Тілі де, діні де жақын, бауырлас түрік жұрты қазақтарды туғандарындай қарсы алды. Өкіметтен көмек көрсетілді. Дегенмен кіндік қаны тамған туған жерге не жетсін! Қай жерде, қандай дәулетпен ғұмыр кешсең де, ата жұрт, туған еліңді, халқыңды естен шығару мүмкін емес. Халифа да өзінің туған жерін өмір бойы аңсап өтті. Туған жерге деген сағыныш сезімін:

«Сағындым, қайран Алтай, өскен жерім,

Кір жуып, кіндігімді кескен жерім.

Дүниенің қай жерінде жүрсемдағы

Елестеп, көкейімді тескен жерім.

Алтайдың асқар басын тұман шалған,

Есімде қайран жұртым сонда қалған.

Алтайды бір-ақ көріп, көзім жұмсам,

Қалмас еді көңілімде ешбір арман» (АқМА, 284: 16), - деп өлеңмен өрнектеді.

Халифаның өзінің айтуы бойынша Үндістан-Пакистанда тұрған жылдары жергілікті халықтардың тілдерін үйреніп, сегіз діни медреселерде оқыды (АқМА, 284: 1). Дәлірек айтқанда, Бопал қаласындағы «Ілахия» медресесінде төрт жыл және Пәкістанның Рәуәлфанди қаласындағы «Талимұл құран» медресесінде төрт жыл араб-үрду тілдерін оқып, білімін жетілдірді. Осылайша діни жолға түсті.

Түркия мемлекеті қазақтарды заңды есепке алып, азаматтық беріп, паспорт тапсырды.

«Қырық жыл қырғын болса да ажалды өледі» дегендей, Халифа қаншама қасірет көрсе де, бірнеше елдердің шекарасынан аса қиындықпен, шыбын жанды шүберекке түйіп өтсе де, аман қалды. Түркияға келген соң Халифа Алтай сауда кәсібімен шұғылданды. «Жас өспей ме, жарлы байымай ма» деген деген ғой дана халық. Ес жинап, тұрмысы жақсарған соң ол бойындағы күш-жігерін кітап жазуға, ата жұрттан ауғаннан кейінгі басынан өткендерін, көріп-білгендерін қағазға түсіруге, діни кітаптарды қазақ тіліне аударуға арнады.

Саналы өмірі құдайға құлшылық етумен, имандылық жолын ұстауға бағытталған ізгі ниеттермен өтті. Үш рет Меккеге барып, ірі діни орталықтармен байланысын күшейтті. Осы қызметі оны ірі қоғам қайраткері дәрежесіне көтерді. Мұсылман әлемі оны жеті тілді жетік меңгерген, Түркия қазақтарының арасынан шыққан оқымысты, ислам діні білгірлерінің бірі, Құран кәрімді тұңғыш рет қазақ тіліне аударушы ретінде таниды. Халифа Алтайдың шетелдік баспалардан 11 кітабы (аудармаларын қосқанда) жарық көрді. Дүниежүзіндегі мұсылман елдеріне танымал діни ағартушы, белгілі жазушы болды.

Халифа Алтай аяулы әке, ардақты ата, қадірменді ақсақал болды. 4 ұл, 4 қыз өсірді. Үлкен ұлы Әбдісаттар Норвегияның Осло қаласында, екіншісі – Сәмет Францияда Парижде, үшінші ұлы – Әбдірахим және қыздары Стамбулда, төртіншісі – Аднан Алматыда тұрады. Балаларынан 14 немере сүйді.

Х. Алтай Түркияда өмір сүрген кезінде шет елдерде тұратын қазақтармен байланыс орнатты. Оларға барып, жақынырақ танысып, сыр шертісті. Ғылым, білім туралы пікір алысты, ой бөлісті. Өзінің рухани әлеміне жақындармен тығыз қарым-қатынас орнатты. Солардың бірі тіл маманы, мырза Мұхаммед Хайдар Дулаттың «Тарих-и Рашидиін» қазақ тіліне аударған ғалым Ислам Жеменей болды. 1980 жылы Исламмен парсы елінде кездесті.

Суретте: Халифа Ғақыпұлы және Ислам Жеменей. 1980 жыл (АқМА, 284:77).

1977 жылы 11 тамызда Анкарада Х. Алтай Сүлеймен Демирелмен суретке түсті. 1994 жылы Демирел Түркия Республикасының президенті болып сайланды.

1978 жылы Халифа жылдар бойы аңсаған қазақ жеріне ат басын тіреді. Ол кезде Халифа 61 жастағы отағасы еді. Алайда оны қандас емес шетел азаматы ретінде шетелдермен байланыс жасау қоғамы қарсы алды. Қонақ ретінде күтті, кездесулер ұйымдастырды.

Халифа Алтай туралы ең алғашқы мәліметтер қазақстандық бұқаралық ақпарат құралдарында ХХ ғасырдың 80-жылдары пайда болды. Тұңғыш рет Халифа Алтайды қазақ жұрты ақын Фариза Оңғарсынова «Ақ желкен» журналында «Есімізде ата жұрт» атты мақаласы арқылы таныды. Ф.Оңғарсынова 1989 жылы Түркияға барған сапарында сонда тұратын он мыңнан астам қазақтардың тұратындығы, солардың арасында Халифе Алтай атты ағаның бар екендігі жайлы жазған еді. Мақала жазуының себебін көрсеткен ақынның пікірі назар аудартап қоймайды. Онда былай делінген: «Ол кісінің «Ата жұрттан Анатолияға», «Естеліктерім» атты шығармалары бар. Халифе ағай, сонымен қатар, Құранды қазақ тіліне аудаған, арабша оқыған, көкірек көзі ашық адам. Мен ардақты ағамыздың түрік жеріне қалай келгендері жайлы маған айтқан әңгімесін қағазға түсіріп, журнал оқырмандарына ұсынуды жөн көрдім. Тауқыметі мол аз ғана санды халқымыздың тарихи өткелдеріне жас буын да ойы мен көзін жүгірте жүрсін деген мақсат еді...» (АқМА, 284:16).

Бұдан кейін Халифа Ғақыпұлы Қазақстанға тағы да келді. ҚазССР-ның 70-жылдық мерейтойына қатысты. Осы сапарында оған айтарлықтай құрмет көрсетілді, дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы иығына шапан жапты. Қорда Оралхан Бөкеймен түскен суреті тіркелген, алайда жылы белгісіз. Осы сапарында жазушылармен кездескен кезінде түскен болуы мүмкін.

Кеңес Одағы ыдырап, Қазақстан өзінің саяси тәуелсіздігін алған тұста оны ең алғашқылардың бірі болып таныған Түркия болатын. Осы кезде Халифа Алтай дін басылардың шақыруымен елге келді. Осы сапарда Қазақстан Дін басылары Бас мифтиі Ратбек қажы Нысанбайұлы бастаған діндарлар Халифа Алтайды ерекше құрметпен қарсы алып, елді аралатып, ой-пікірін жеткізуге үлкен мүмкіндік туғызды (АқМА, 284:17). Көпті көрген абыз ақсақал Қазақстанда «Иман шартын» кең таратты. Елбасының қабылдауында болды.

Аз уақыттың ішінде Халифа Алтай барлық жоспарлаған жұмыстарына қол жеткізе алмаса да, радиоға, баспасөзге шығып сөйледі. Осы орайда қорда оның Қазақстанның халық жазушысы Шерхан Мұртазаға жазған хаты тіркелген (АқМА, 284: 174).

Хатта Шерағаға бұқаралық ақпарат құралдары арқылы өз ойын жеткізуге мүмкіндік бергені үшін алғыс айта отырып, бірқатар ұсыныстар айтқан. Солардың алғашқысы мынадай: «... өткен жексенбінің 1-қараша күні Сіздің радионың «Қаламгер» редакциясынан «Имандылық және адамгершілік» деген тақырыптағы әңгімеге қатыстым. Егер бұл тақырыптағы әңгіме одан әрі жалғасар болса, ол бір жыл ішіндегі жұма хұтпасы мен құрбан айт және рамазан айтында жастарға айтылатын өсиет-насихаттар. Сіз рұқсат етсеңіз, бұл хабар сенбі, жексенбі күндері емес, өзіміздің мұсылманша әр аптанын жұма күніне қойылса...» (АқМА, 284: 174). Екінші ұсыныс-өтініші «Радиодан әрдайым шыққанда, қысқа 5-10 минут сөйлеп, ой қорытындысын жеткізу қиын болушы еді. Ал бұл жарты сағаттық хабарда кәдімгідей ауыз тұщынарлық салиқалы әңгіме айтқанда тыңдаушылардың да қуанып жатқаны бар. Мүмкін болса осындай сабақты теледидардан да 15-20 минут көлемінде беріп отыруға рұқсат етуіңізге болар ма екен» (АқМА, 284: 174), - деп жазылған. Мұндай ұсыныс айтуының себебін «қазір халқымыздың беті бері қарап, имандылыққа бет бұрған шақта діни жағынан өзіміздің білетінімізді айтып отырсақ деген мақсатындағы Құдайым қуат берсе мұндай әңгімелерге ақсақал ата ретінде қатысып отыруды өзіме дін тұрғысынан парыз деп ұғамын» (АқМА, 284:174), - деп түсіндірді.

1992 жылы Жезқазған қаласында өткізілген дүниежүзі қазақтарының қауымдастығына қатысты. 1993 жылы халықаралық Дінмұхамед Қонаев қорының құрылуы рәсіміне куә болды. Қорда осы шараларға қатысуын растайтын фотосуреттер жинақталған. Д. Қонаевтың көзі тірісінде онымен жүздесіп, әңгіме-дүкен құрды. Бұл туралы елағасы өзінің «Өтті дәурен осылай» деген заманхатында былай деп жазды: «Бірде Құранды қазақша тәржімелеген белгілі аудармашы

Түркияда тұратын Халифа Алтай сәлем бере келді. Ұзақ отырып әңгімелестік. Өмірден көргені де, көңілге түйгені де көп, дүниеге сергек көзбен қарайтын зерек кісі екен. Адамгершілік жолын, ізгі қасиеттерді, адамдардың рухын нәсият ететін әңгімелері көкейге қонды. Тәрбиелік мәні бар сөздер. Ел ішінде осындай зиялы азаматтардың болғаны қандай ғанибет. Халифа киелі екі нәрсені – қазақ тіліне өзі аударған Құран мен жайнамаз сыйлады. Мен оларды қастерлеп, төріме қойдым» (АқМА, 284: 64).

Туған жеріне келіп, Елбасының қолынан Қазақстанның төл құжатын алды. Сөйтіп, ұзақ жылдар бойы аңсаған арманына қария болған шағында қол жеткізді. Алматыға біржола қоныс аударып, оңтүстік астананың «Самал» шағын ауданында пәтерде бәйбішесі Бибібәтешпен бірге ғұмыр кешті.

Тақуалықты ұстаған абыз қарапайым тұрмысты қалады. Үйінде жарқыраған жиһаз немесе аста төк бұйымдар да болмады. Бұл жоқтықтан немесе асып-тасыған баршылықты қаламағаннан емес, күнделікті тұтынуына ғана қажеттісінен артығын ысырап деп түсінетін сопылық дәстүрге адал, оны әдеттегі өмір өлшеміне айналдырған діннің білгір ғұламасының өмірлік ұстанымы (АқМА, 284:90). Елбасына алдына діни мәселелер туралы айтып, жастарды имандылыққа тәрбиелеудің жолдарын көрсетті. Ең алдымен «дін істері төрағалығы болса (тіпті дін министрлігі де болса) және дінді дамыту үшін үкіметтен бюджет айрылса» деген ұсыныс білдірді. Бұдан соң елдің діни ережелерді әлі толық біле бермеуіне байланысты «діни кітаптар, журналдар, газеттер, радио, теледидар, тіпті театр арқылы да тұрақты түрде діни ережелер үгіттелуі шарт» деп атап көрсетті. Онымен қатар мұсылман елдеріне дін оқитын балалар жіберу, сол елдерден діни мұғалімдер алу міндеті. Мемлекет көлемінде дінді үгіттеп-дамытатын қоғамдар құрылып, діни кітаптар бастырылатын баспаханалар ашылып, дін мектептері салынып, бала оқыту, сондай-ақ әдеттегі мектептерде де мәжбүри дін сабағы берілуі қажет» (АқМА, 284: 71), - деген пікір білдірді. Діни білім алу мен берудің жай-күйіне баға беруден аулақпыз. Ал зайырлы білім беруге келетін болсақ, Халифа Ғақыпұлы ұсынғандай, мектептерде дін сабақтары берілмесе де дінтану пәні енгізілді. Уақыт өткен сайын дінге бет бұрғандардың саны көбейіп келеді. Олардың дені жастар. Халифа Алтай айтып кеткен ораза және құрбан айттары қалпына келтіріліп, ресми демалыс күндері ретінде күнтізбеге жазылды. Қазақстандық мұсылмандар осы екі мерекені атап өтіп, құттықтаулар жолдап, құрбан шалып, айт намаздарын оқып келеді. Тәуелсіздік жылдары елімізде екі жарым мыңнан аса мешіт салынды. Мұның өзі атеизмнің құрсауында қалған халықтың дінге деген ықыласын көрсетеді.

Қорда Халифа Ғақыпұлының еңбектері жинақталған. Солардың арасында «Атажұрттан Анадолыға дейін» деген еңбегі ерекшеленеді. Бұл – деректі хикаят. Түрік тілінен қазақ тіліне аударған Зүфар Сейітжан. «Өлке» баспасынан 1995 жылы басылып шыққан. Хикаяттың мазмұны оқыған адамның жан дүниесін тебіренетеді. Жоғарыда өмірбаяны айтылатын тұста бірнеше мың қазақтардың атамекеннен жат елдерге қоныс аударуға мәжбүр болғандары жөнінде баяндаған едік. Міне, осы көштің Алтайдан қоныс аударған қазақтардың Түркияға жеткенше көрген азабы, бастарынан кешірген қасіреті айтылады. Осы еңбегінің мазмұнымен үндес «Естеліктерім» және «Алтайдан ауған ел» атты шығармалары жарық көрді.

Қажылыққа екі рет барып, алғашқысында оның бүкіл шарты мен талабын орындады. Екінші рет «Құран-кәрімді» қазақша тәржімелеп, оны корольдың баспаханасынан шығарудың шаруасымен барды. Екінші сапарында Сауд Аравиясында 45 күн тұрды. Құран-кәрімді қазақ тілінде сөйлетумен қатар исламдағы хадистерді қазақ тіліне аударып, «Таңдамалы хадистер аудармасы» деген атаумен кітабын жариялады. Сондай-ақ Алматы баспаларынан «Ғибадатул ислам» атты еңбегі аса көп данамен шығарылып, таратылды. Оның өзі жетімсіздік еткен соң Катарда әрқайсысы 50-100 мың данамен қайта басылды. Құран-кәрім тәрізді бұл кітаптар да елге тегін таратылды (АқМА, 284: 64). Кәлам шәрифтің қазақша мағнасын ашып, түсінік берген еңбегі Стамбулда 1980-1981 жылдары жарық көрді. Кітапты өңдеуші – Дәлелхан Жаналтай болды (АқМА, 284: 26).

Осындай имандылық пен діни ұстанымын Халифа Ғақыпұлы дүниежүзі қазақтарының құрылтайында да паш етті. Қиын-қыстау кездерде қол ұшын созып, пана болған туысқан түрік халқына шексіз алғысын жеткізді. Құрылтайда сөйлеген сөзі мәнді де тағлымды болды. Жырақта,

жат елде ғұмыр кешкен, ұзақ жылдар бойы туған жерін көруді, топырағын басуды аңсаған азамат былай деді: «Дүниенің қай жерінде жүрсек те, қандай жағдайда болсақ та, Ана-Отанды көкसेп, қара шаңырақты аңсап, тілеуін тілеп жүрдік. Аллаға сансыз шүкірлік, бүгін Қазақстан бостандыққа жетіп отыр. ... Ал, енді осы тәуелсіз Қазақстанды дамытып, нығайтуға, қорғауға ендігі ұрпақ жауапкер. Ол үшін намысы оянуы, күллі халықтың бір ауыздан сөз, бір жағадан бас шығарып, береке бірлікті қолдан бермей, тұтас жұмылуы шарт. Алтыбақан алауыздықтан аз зардап тартқамыз жоқ. Асса біртұтас түркі атаулының, қала берсе қазақ иістінің ынтымақты болуын Жаратқаннан жалбарына тілеймін. Рушылдықтан, жершілдіктен келер пайда жоқ екендігін естен шығармайық» (АқМА, 284: 45). Өте орынды әрі дәйекті айтылған ой. Билікті қолға алудан оны ұстап тұрудың қиын екендігі тарихта әлдеқайда дәлелденген. Ғасырлар бойы ата-бабаларымыз күресіп, армандаған азаттыққа қол жеткіздік. Алайда оны нығайтудың қаншалықты ауыр екендігін бастан кешірудеміз. Өкінішке орай, қоғамда рушылдық та, жершілдік те етек жайған. Пәрекорлық та өршіп тұр. Жастар арасында шетелдерге еліктеушілік те, кетушілік жоқ емес. Мұнымен қоса елдегі діни ахуалға алаңдаушылық білдірді. «Қазақстанда дін саудаға салынып жүр. Тіпті жаңа пайғамбармын дегендер, иманға тілі келмейтін, намазды білмейтін әулиемін дегендер шыға бастады. Атеистік, тағы басқа бұзық кітаптар басылып, сатылып жүр. Халқымыздың өз дінінен хабарсыздығына орай көрген басқа діндегі миссионерлер сұғанақтық істеп, жастарды алдап, тұзаққа түсіріп жүрген көрінеді. Шара қолданып, осылардың алдын алған жөн-ақ», - дегенінен талай жайтты аңғаруға болады. Сонау 1990-жылдары айтылған ойға мән беріле қоймағаны жастардың Шам еліне барып, діни экстремизмнің сойылын сойғаннан көрінеді. Осыларға шолақ шалбар кигендер мен талақ айтып, қайта-қайта үйлене беретін пәтуасыз ерлердің көбейгенін, дәстүрлі дін мен шарифатты бұрмалап, бүйректен сирақ шығарып жүргендерді қоссаңыз, қазіргі кездегі жағдайын бағамдайсыз.

Қор құжаттары арасынан Халифа Алтайдың Қазақстан ғылымындағы белгілі тұлға Ақжан Машановтың «Әл-Фараби және Абай» деген еңбегіне жазылған аннотациясының табылуы қатты таңдандырды. Аннотацияның соңында авторы көрсетілмеген, алайда оны Халифа Ғақыпұлының жазғаны сөз саптауы, ойын жеткізуі, орын алған жайтты сипаттауы жағынан ешбір күмән келтірмейді. Оның үстіне қорда ол «жинақталған материалдар» деген айдармен берілген сақтау бірлігіне тігілген (АқМА, 284: 204). Бұл аннотацияның әлемнің екінші ұстазы Әл-Фарабидің 1150 жылдық мерейтойы мен ұлы Абайдың 175 жылдығын атап өту барысында өзектілігі арта түсері хақ. Аннотацияның көкейкесті тұстарынан мысал келтіруді жөн көрдік. Аннотация «Тарихи документтерге сүйеніп жазылған бұл еңбек екі дананың өмір баяны мен ғылыми мұраттарын талдауға арналған. Сонымен байланысты халқымыздың мың жылдық мәдени-рухани өмірі сөз болады», - деп басталған. Бұдан әрі «Ақжан Жақсыбекұлының зерттеуінен бұрын бұл ғалым өзінің туған елінде белгісіз болып келген деуге болады. Елуінші жылдардан бері Әл-Фараби мирасын жинау жолына түскен автор Бүкіл Совет Одағының көптеген қалаларында болған, көптеген конференцияларға қатысқан. Соның арқасында ол кісі 1970 жылы «Әл-Фараби» атты кітап жариялады. Ол кітап алда қашан тарап кеткен. Сол кітаптағы материалдарды автор осы еңбегінде қайта қарап, бірінші бөлімінде пайдаланып отыр», - деп еңбектің шығуын түсіндіріп өтті. Ақжан Машановтың Шығыстың ғұлама ғалымын тану үшін көп тер төгіп, ізденіс жұмыстарын жүргізгендігін тізіп берді. «Одан кейінгі жерде автор Әл-Фараби еңбегін онан әрі жинауда болды. Ол кісі шет елдерден көп материалдар алдырды және өзі Әл-Фараби ізімен Таяу Шығыста болып, Әл-Фарабидің Дамасктағы /Сирия/ моласын тауып, оны суретке түсіріп қайтты, тағы басқа көп документтер, кітап алып қайтты. Әл-Фараби мұрасы туралы көптеген халықаралық /ЮНЕСКО/ мәжілістерінде баяндамалар қойылды», дегені осының дәлелі. А.Машанов қатысып, баяндамалар жасаған ғылыми басқосуларды былайша талдап берді: «Осылардың арасында 1975 жылы 7-14 қыркүйекте, Москва мен Алматыда /Әл-Фарабидің туғанына 1100 жыл толған мерекесіне арналған/ халық аралық ғылыми конференция өткізілді. Бұл өзі біздің жағдайда алғаш рет істелген мереке еді».

Әл-Фарабиді Абаймен сабақтастыра жалғаған Ақжан Машанов еңбегінің ерекшелігі аннотацияда «Ұлы Абайды халқымыз ақын ретінде, ақылды дана данышпан деп таниды. Бірақ ол кісінің ғылыми, табиғи, фалсафалық жағындағы мирастары күні бүгінге дейін сырт қалып келеді.

Абай даналағы әдебиет шеңберіне симады. Автор Абайдың ғылыми мирастары жайында оның жүз жылдық мерекесінде көлемді мақала жазған болатын /1944ж/. Бұл еңбегінде автор сол мәселені қайта қолға алып, оны Әл-Фараби іліміне байланыстырып отыр. Көптеген ізденулердің, мұқият зерттеулердің арқасында автор Әл-Фараби мен Абай даналықтарының арасын жалғастыратын бірнеше дәлелді дәйектер тауып, соларды ғылыми-тарихи сипаттап көрсетіп отыр», - деп анықталды. Еңбектің өзге де құнды тұстарына назар аударған автор оларды ашып көрсеткен. Мәселен, «Екі данышпан адамның бас қосқан елінің, қазақ халқының ежелгі өмірі қандай болған? Әл-Фараби мен Абай сынды хакімдерді дүниеге келтірген топырақта қандай қасиет болған? Автор осы мәселеге қысқаша тоқталып өтеді». Аннотация авторы А. Машановтың еңбегінде қазақ халқының көптеген ауыз әдебиетінде ертегі, аңыз, эпостарды кеңінен пайдаланғандығын көрсеткен. Сонымен қатар «Әл-Фараби мен Абайдың адамдық мұрасынан қарағанда бұл күнгі өмірдің бағыты қалай? Осы мәселеге ерекше тоқталып, өмір жұмбағын талдайды. Бұл мәселелердің мәдени-тәрбиелік мазмұны жоғары», - деп ой түйіндеген. Еңбекке баға бере отырып, өзіндік тұжырым жасаған. «Кітаптың ақырғы бөлімінде бірнеше елдің «Жылнамасы» - мүшел есебі берілген. Бұл мәселеде де қызықты мәліметтер көп. Әсіресе «Отырар жылнамасында» қызықты, адамды ойландыратын жұмбақ мәселелер бар. Кітаптың тілі жеңіл, жатық, адамды тартып отырады. Көрікті жерлері де бар, өлеңдер көп. Суреттері көбінесе автордың өзінің жасағандары, бұрын жарияланбаған бағалы нәрселер», дегенінен біраз жайтты аңғаруға болады. Тұщымды баға берумен қатар «Кітапты халқымыздың барлық сауаттылары оқи алады. Сондықтан оның көпшілікке арнап көп тиражбен жақсы форматпен шығарып тарату керек. Оны басқа тілдерге аудару пайдалы болар еді» деген ұсыныс та жасаған.

Қорда Халифа Алтайдың марапаттары кездеспейді десе де болады. Жат елдерде бастың амандығы көкейкесті болған тұста марапатты ойлаудың өзі қисынсыз. Дегенмен елге оралғаннан кейін бірлі-жарым ынталандыруларға қол жеткізді. Мәселен, қорда Аякөз қаласының құрметті азаматы атағы берілгендігін дәйектейтін құжат сақтаулы (АқМА, 284:11). Қорда Халифа Ғақыпұлына 1992 12 наурызда Шиелі ауданының құрметті азаматы атағы берілгендігі туралы адрес сақтаулы (АқМА, 284: 12).

Марапаттардан гөрі ғылыми басқосулар мен рухани кездесулерге қатысқанына куә болатын фотосуреттер жеткілікті. Мәселен, 1998 жылы Мысырдағы «XXI ғасыр және ислам» атты конференцияға қатысты. Діндарлармен әңгімелесіп, өз ойын ортаға салды. Ғалым үшін көп алдында сөз бастап, пікір алмасып, ой бөлсікеннен артық не бар? Осы орайда Халифа Ғақыпұлы бақытты діндар деуге лайық.

Бұлардан өзге әлем елдерін аралады. Ұлғайған жасына қарамастан Қытайға, Монғолияға, Ресейге, араб елдеріне сапар шекті. Ондағысы Шәкәрім Құдайбердіұлы жазғандай, ел тану, жер тану еді.

Қорытынды. Осылайша Алматы қаласы мемлекеттік архивінде сақтаулы түркітанушы ғалым, теолог, аудармашы, жазушы, этнограф Халифа Ғақыпұлы Алтайдың қор құжаттарын талдадық. Архив құжаттары арқылы тарихи жадты жаңғыртудың сәті түсті.

Бір адамның ғұмыры арқылы тұтастай шетелдерге тарыдай шашылған қазақтардың өмірін бір сәт болса да көз алдымызға елестете алдық. Халифа Ғақыпұлының өмірі мен қызметіне құжаттар арқылы тәнті болдық. Бар саналы өмірін туған жері мен елін бір көруді армандаған абыз азаматтың ғұмыр белестерін зерделедік. Тіршілігінде көргендері мен көкейіне түйгендерін ұрпағына жеткізуді мақсат еткен, имандылықты ту етіп көтерген, өзінің емес елінің өсіп-өркендеуіне шын ниетімен тілектес адамның жазбаларына, айтқан сөздерін санадан өткіздік. Небір қиындықтар көрсе де жақсылық атаулыдан үмітін үзбеген азаматтың адал, ғибаратты, өнегелі өмірі жас баладан еңкейген қарияға дейін үлгі болатынына көз жеткіздік.

Әдебиеттер мен деректер тізімі

Anna Woodham, Laura King, Liz Gloyn. We Are What We Keep: The “Family Archive”, Identity and Public / Private Heritage // <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/2159032X.2018.1554405>

Paul Ashmore, Aruth Craggs, Hannah Neate. Working-with: talking and sorting in personal archives // Journal of Historical Geography. Volume 38, Issue 1, January 2012. – P. 81-89.

Taylor, Tomaro I., "Archives, Manuscripts and Personal Papers: A Processing Manual" (2007). Academic Services Faculty and Staff Publications. Paper 63. http://scholarcommons.usf.edu/tlas_pub/63

Абилова Т.Е. Личные фонды государственных архивах Казахской ССР. Конец 1950-х начало 1980-х г.г. (Проблемы комплектования и научной организации). Автореферат кандидатской диссертации. – М., 1986. – 22 с.

Альтман М.М. Актуальные проблемы собирания документов личного происхождения на современном этапе // Вестник архивиста. – 2013. – №1. – С. 137-150.

Бурова Е.М. Терминология в сфере работы с документами личного происхождения // Вестник РГГУ. – 2017. – №3. – С. 29-44.

Горяева Т.М. Проблема собирания документов личного происхождения: как мы ее понимаем сегодня // Отечественные архивы. – 2004. – №1. – С. 34-39.

Додонов Б.Ф., Копылова О.Н. Дневники наследника российского престола цесаревича Николая Александровича Романова как исторический источник (1882-1894 гг) // Труды историко-архивного института. – М: Российский государственный гуманитарный университет, 2012. – С. 70-85.

Исахан Ф.Т. Мемлекеттік мұрағатта жеке азаматтардың құжаттарын жинақтау. Әдістемелік нұсқау. – Алматы, 2000. – 34 б.

ҚР АқМа (Алматы қаласы орталық мемлекеттік архиві). – 284-қор, 1-тізбе. Халифа Алтай Ғақыпұлы. 1917 жылы туған. Ғалым тюрколог, теолог, жазушы, аудармашы, этнограф. 1931-1995 жж.

ҚР АқМА. 284-қор, 1-т., 174-іс.

ҚР АқМА. 284-қор, 1-т., 1-іс.

ҚР АқМА. 284-қор, 1-т., 22-іс.

ҚР АқМА. 284-қор, 1-т., 71-іс.

ҚР АқМА. 284-қор, 1-т., 75-іс.

ҚР АқМА. 284-қор, 1-т., 90-іс.

ҚР АқМА. 284-қор, 1-т., 12-іс.

ҚР АқМА. 284-қор, 1-т., 11-іс.

ҚР АқМА. 284-қор, 1-т., 16-іс.

ҚР АқМА. 284-қор, 1-т., 204-іс.

ҚР АқМА. 284-қор, 1-т., 64-іс.

ҚР АқМА. 284-қор, 1-т., 77-іс.

ҚР АқМА. 284-қор, 1-т., 26-іс.

Лобашкова Т.А. Личный фонд великого князя Константина Константиновича в ГАРФ: история создания, формирования и использования. – М.: Российский государственный гуманитарный университет, 2012. – С. 106-115.

Халифа Алтай. Естеліктерім. – Алматы, 2014. – 152 б.

Хасанаев М.Ж. Перспективы, задачи и проблемы комплектования ЦГА КазССР документами личного происхождения. – Алматы, 1988. – 90 с.

References

Abilova T.E. Lichnye fondy gosudarstvennyh arhivah Kazahskoj SSR. Konec 1950-h nachalo 1980-h g.g. (Problemy komplektovaniya i nauchnoj organizacii). Avtoreferat kandidatskoj dissertacii. [Personal funds of the state archives of the Kazakh SSR. The end of the 1950s and the beginning of the 1980s (Problems of recruitment and scientific organization). Abstract of the candidate's dissertation] – М., 1986. – 22 s. [in Russian]

Al'tman M.M. Aktual'nye problemy sobiraniya dokumentov lichnogo proiskhozhdeniya na sovremennom etape [Actual problems of collecting documents of personal origin at the present stage] //Vestnik arhivista. – 2013. – №1. – S. 137-150. [in Russian]

Anna Woodham, Laura King, Liz Gloyn. We Are What We Keep: The “Family Archive”, Identity and Public / Private Heritage // <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/2159032X.2018.1554405>

AqMA QR (Almaty qalasy ortalyq memlekettik arhivi). F. 284. Op.1. Halifa Altay Gakypuly. Galym, tyrkitanushy, teolog, zhazushy, audarmashy, etnograf. [CSAA of the Republic of Kazakhstan (Central State Archive of Almaty). Fund 284. Op 1. Khalifa Altay Gakypovich. Born in 1917. The scholar, Turkologist, theologian, writer, translator, ethnographer] 1931-1995 jj.

Burova E.M. Terminologiya v sfere raboty s dokumentami lichnogo proiskhozhdeniya [Terminology in the field of working with documents of personal origin] // Vestnik RGGU. – 2017. – №3. – S. 29-44. [in Russian]

Dodonov B.F., Kopylova O.N. Dnevnik naslednika rossijskogo prestola cesarechiva Nikolaya Aleksandrovicha Romanova kak istoricheskij istochnik (1882-1894 gg) [Diaries of the heir to the Russian throne tsesarechiv Nikolai Alexandrovich Romanov as a historical source (1882-1894)] // Trudy istoriko-arhivnogo instituta. – M: Rossijskij gosudarstvennyj gumanitarnyj universitet, 2012. – S.70-85. [in Russian]

Goryaeva T.M. Problema sobiraniya dokumentov lichnogo proiskhozhdeniya: kak my ee ponimaem segodnya [The problem of collecting documents of personal origin: how we understand it today] // Otechestvennye arhivy. – 2004. – №1. – S. 34-39. [in Russian]

Halifa Altay. Estelikterim. [Khalifa Altai. My memories] – Almaty, 2014. – 152 b. [in Kazakh].

Hasanaev M.ZH. Perspektivy, zadachi i problemy komplektovaniya CGA KazSSR dokumentami lichnogo proiskhozhdeniya. [Prospects, tasks and problems of completing the Central State Administration of the Kazakh SSR with documents of personal origin] – Almaty, 1988. – 90s. [in Russian]

Lobashkova T.A. Lichnyj fond velikogo knyazya Konstantina Konstantinovicha v GARF: istoriya sozdaniya, formirovaniya i ispol'zovaniya. [The personal Fund of Grand Duke Konstantin Konstantinovich in the GARF: the history of creation, formation and use] – M: Rossijskij gosudarstvennyj gumanitarnyj universitet, 2012. – S.106-115. [in Russian]

Paul Ashmore, Aruth Craggs, Hannah Neate. Working-with: talking and sorting in personal archives//Journal of Historical Geography. Volume 38, Issue 1, January 2012, P. 81-89.

QR AqMA F. 284. Op.1. D.22.

QR AqMA RK. F. 284. Op.1. D.12.

QR AqMA. F. 284. Op.1. D.1.

QR AqMA. F. 284. Op.1. D.11.

QR AqMA. F. 284. Op.1. D.16.

QR AqMA. F. 284. Op.1. D.174.

QR AqMA. F. 284. Op.1. D.204.

QR AqMA. F. 284. Op.1. D.26.

QR AqMA. F. 284. Op.1. D.64.

QR AqMA. F. 284. Op.1. D.71.

QR AqMA. F. 284. Op.1. D.75.

QR AqMA. F. 284. Op.1. D.77.

QR AqMA. F. 284. Op.1. D. 90.

Taylor, Tomaro I., "Archives, Manuscripts and Personal Papers: A Processing Manual" (2007). Academic Services Faculty and Staff Publications. Paper 63. http://scholarcommons.usf.edu/tlas_pub/63

Isahan G.T. Memlekettik muragatta jeke azamattardyn qujattaryn jynaqtau. [Collection of documents of private citizens in the State Archive] Adistemelik nusqau. – Almaty, 2000. – 34 b. [in Kazakh]

МРНТИ 03.20.00

АРХИВНЫЕ ИСТОЧНИКИ О ЖИЗНИ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ХАЛИФЫ АЛТАЯ

О.Х. Мухатова^{1*}

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова. Казахстан, Алматы

*Корреспондирующий автор

E-mail: Orazgul7@rambler.ru (Мухатова)

Аннотация. Статья посвящена жизни и деятельности известного ученого-тюрколога, теолога, писателя, переводчика, этнографа Халифы Алтай. Рождение, воспитание, родители, образование Халифы Гакыпулы анализируются по документам 284-го личного фонда, хранящимся в государственном архиве Алматы. Статья повествует о казахах (в том числе семья Халифы), которые бежали в Китай, спасаясь от советской тирании. Приводятся воспоминания Халифы о трагедии казахов, переселившихся в Индию. На основе архивных документов характеризуется жизнь Х. Алтай, который жил вместе с матерью в Индии и Пакистане 12 лет, а затем, переехал в Турцию. Описывается его профессия в Турции, опыт написания воспоминаний и книг, перевод религиозных книг на казахский язык. На основе исторических источников показывается крупный общественный деятель, который свободно говорил на семи языках, трижды посетил Мекку, укрепил связи с крупными религиозными центрами, стал одним из знатоков ислама и впервые перевел Коран на казахский язык. Описывается его возвращение на родину, прием у Первого Президента, получение гражданства Республики Казахстан, семья и быт в стране. Анализируются опубликованные труды и воспоминания ученого.

Ключевые слова: личный архивный фонд, Халифа Алтай, биография, переселение, Индия, Пакистан, Турция, родной край, Коран, воспоминания, духовная жизнь.

IRSTI 03.20.00

ARCHIVAL SOURCES ABOUT THE LIFE AND WORK OF KHALIFA ALTAI

O. Mukhatova^{1*}

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Kazakhstan, Almaty

*Corresponding author

E-mail: Orazgul7@rambler.ru (Mukhatova)

Abstract. The article describes the life and work of the famous Turkologist, theologian, writer, translator, ethnographer Khalifa Altai. The birth, upbringing, parents, education of Khalifa Gakypuly are analyzed according to the documents of the 284th personal fund, stored in the State Archive of Almaty. The article tells about the Kazakhs (including the Khalifa family) who fled to China to escape the Soviet tyranny. It shows the memories of Khalifa about the tragedy of the Kazakhs who moved to India. On the basis of archival documents, the life of Kh. Altai is characterized. Kh. Altai lived with his mother in India and Pakistan for 12 years, and then moved to Turkey. The paper describes his profession in Turkey, experience of writing memoirs and books, translation of religious books into Kazakh. The article is based on historical sources, it shows a prominent public figure who spoke seven languages fluently, visited Mecca three times, strengthened ties with major religious centers, became one of the experts in Islam and

for the first time translated the Koran into Kazakh. It describes his return to his homeland, attending a reception with the First President, becoming a citizen of the Republic of Kazakhstan, family and life in the country. The published works and memoirs of the scholar are analyzed.

Key words: personal archive fund, Khalifa Altai, biography, resettlement, India, Pakistan, Turkey, homeland, Koran, memories, spiritual life.

Автор туралы мәлімет:

^{1*}Гарих ғылымдарының докторы, профессор

МҰСТАФА ШОҚАЙ ЖӘНЕ ӘЛИХАН БӨКЕЙХАН

Ә.Қ. Бәкір¹, С.Т. Тайман^{1*}, С.Т. Жарбулова¹¹Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қазақстан, Қызылорда

* Автор-корреспондент

E-mail: abdizhalel_bakir1939@mail.ru (Бәкір), st-1968@mail.ru (Тайман), zharbul@mail.ru (Жарбулова)

Аңдатпа. Мақалада Мұстафа Шоқайдың саяси қайраткер ретінде қалыптасуындағы Алаш ұлт-азаттық қозғалысының жетекшісі Әлихан Бөкейханның тәлімгерлік рөлі қарастырылған. Алаштың болашақ екі алыбының өмірі мен саяси қызметінде ұқсас жайлар да аз емес. Мұстафа Шоқай - Торғай датқаның немересі, Шоқай би-болыстың перзенті, Әлихан Бөкейхан - Шыңғыс ханның үлкен ұлы Жошыдан тарайтын төре тұқымы. Екеуі де сол кездегі молда оқуына қанағаттанбай, үш кластық мектептерде оқып, кейін бірі Ташкенттегі гимназияны тауысса, екіншісі Қарқаралы уезіндегі техникалық училищені бітіреді. Мұстафа Шоқай 1914 жылы Санкт-Петербург Императорлық университетінің заң факультетін аяқтаса, Әлихан Бөкейхан 1894 жылы Санкт-Петербург Императорлық орман техникалық институтының экономика факультетін тамамдаған. Сонымен қатар бас-аяғы 6-7 жылға созылған Ресейдің орталығындағы оқуы, осындағы қоғамдық-саяси жағдай, орыс демократтары және түркі тектес ұлт өкілдерімен қарым-қатынасқа түсуі, әсіресе, Әлихан Бөкейханның ұсынысымен Мемлекеттік Думаның Мұсылмандар фракциясы делегациясының аудармашысы, хатшысы және маман-зерттеушісі ретінде Түркістан өлкесіне сапары, кейін осы фракцияның кеңесші бюросында қызмет атқаруы Мұстафа Шоқайдың әлемге танылған тұлға деңгейіне көтерілуінің саяси-әлеуметтік негіз болды. Екі қайраткер де саналы бар өмірін, ақыл-парасатын, қажыр-қайратын ұлт тәуелсіздігі жолында күреске арнады. Екеуі де саяси күресте қатар жүріп, бірін-бірі қастерледі, олардың есімдері, қалдырған мұралары бүгінде тарихта өлшеусіз орны бар құндылықтар болып есептеледі.

Түйін сөздер: Бөкейхан, Шоқай, Ташкент, Петербург, Түркістан, Алаш, азаттық қозғалыс, автономия, эмиграция.

Кіріспе. ХХ ғасырдың бас кезінде қазақ қоғамының дамуына ерекше үлес қосқан алаш зиялылары болды. Тәуелсіздікпен туған халқына оралған асыл мұраларын оқып, үйренумен бірге олардың арасындағы аса мазмұнды, биік азаматтық һәм қайраткерлік қарым-қатынастарды терең танып, үлгі ете түссек, қоғамдық және адами санамыз қажетті құндылықтармен баиып, ұлттық келбетіміз кемелдене түсері еді.

Алаштың алыбы атанған Мұстафа Шоқайдың саяси қайраткер болып қалыптасуында Алашорда үкіметін басқарған Әлихан Бөкейханның орны ерекше болды. Ол өзімен қатар жүрген және кейінгі буын қазақ зиялыларының азаттық күрес бағытын айқындауда жетекшілік жасай білді. Бұл туралы басылымдарда аз жазылып, кем айтылып жүрген жоқ. Біз де бүгін осы Алаш арыстарының өмірі мен саяси қызметтерінің тақырыбымызға тиісті сәттеріне назар аударғанды жөн көрдік.

Материалдар мен әдістер. Мақаланы дайындау барысында материалдарды жинақтау, естеліктерді пайдалану, талдау, тарихи-жүйелілік сияқты ғылыми әдістер, сонымен бірге арнайы әдістер мен методологиялық принциптер басшылыққа алынды.

Зерттеу мәселесін қарастыру кезінде Мұстафа Шоқайдың Санкт-Петербургте университетіне түсуі, оқуына қатысты жаңа құжаттар негізге алынды (Жүсіп 2011:12). Бұл материалдар Мұстафа Шоқайдың саяси қайраткер ретінде қалыптасуына ерекше әсер еткен өзінің саяси тәлімгері және идеялас серіктесі болған Әлихан Бөкейханмен бүгінгі күнге дейінгі айқын және беймәлім

байланыстарына сәуле түсіреді. Мұстафа Шоқай Әлихан Бөкейханды сонау Ташкенттегі гимназияда оқып жүрген кездерінен білсе, жақын кездесулері шамамен 1914-1915 жылдары, тіпті студент кездерінде басталған. Мұстафа Шоқайдың оқу бітіргеннен соң Петерборда бөгеліп қалуына да, шетелге кетуіне де Алаш көсемі кеңес берді деушілер де жоқ емес. Екі қайраткердің түпкі негізгі идеясының да ортақтығы белгілі. Сондықтан қарастырылып отырған мәселе бойынша салыстырмалы, типологиялық әдістер мақаланың өзегі болғанын атап өткен жөн.

Талқылау. Мұстафа Шоқайдың саяси қайраткер ретінде қалыптасуындағы ерекше рөл атқарған да Әлихан Бөкейхан. Алаш қозғалысының екі алыбы Мұстафа мен Әлиханның бүкіл ұлт-азаттық күрес жолында бір-бірін қадірлеп, бірі – ұстаз, екіншісі оның шәкірті ретінде қарым-қатынаста болғаны туралы Мұстафа Шоқай да өз еңбектерінде әрдайым еске алып отырды.

Әрбір қайраткердің саяси көзқарасының қалыптасуы тарихи күрделі процестерге байланысты болып, соған сәйкес күрделене, ширыға түсетіні белгілі. Халқымыздың тарихындағы аумалы-төкпелі кезең екеуінің де саяси ұстанымдарына оң өзгерістер енгізіп отырған. Дегенмен, кейбір мәселелердегі пікірлер қарама-қайшылығы ұлт-азаттық күрес жолында екі қайраткердің арасындағы қарым-қатынаста ешқандай сызат түсірмеген. Бұл мәселе М. Шоқайдың ізбасарлары А.Оқтай, Т.Шағатайдың естеліктерінде, белгілі алаштанушылар К. Нүрпейісов, М. Қойгелдиев, философ Ә. Нысанбаевтың, шетелдік мұстафатанушы Ә. Қара, А. Раджапов, отандық мұстафатанушылар – К. Есмағанбетов, Х. Тұрсын, Ә. Бәкір, Ф. Ахметов және т.б. зерттеулерінде де қарастырылды.

Нәтижелері. Мұстафа Шоқайдың өмірі мен саяси қызметінде Әлихан Бөкейхан жарық жұлдыздай тұрақты орын алған. Оны М.Шоқайдың өзі 1939 жылдары Францияда жүріп, кезінде Ташкенде мектепте оқып жүрген кездерін еске түсіріп: «Әлихан бізге ылғи да: «Ұлтқа пайдалы адам болғыңыз келсе, бәрінен бұрын орыс өкіметінің атамекеніміздегі жер саясатын мұқият зерттеп үйренуге тырысыңыз. Сізге не істеу керектігін осы саясаттың өзі-ақ көрсетіп береді» - деп жазды (Шоқай, 2007: 369). Әлиханның жетекшілігімен ұлт зиялылары осы тұста «мұғажыр мәселесінің» түпкі мақсатын айқындап, оның отарлық мақсатын жақсы түсінген. Олар, шынында да, қателескен жоқ болатын. Бұған дәлел – отарлық зардаптарының тәуелсіз ел болғанымызға отыз жылдай болса да, ұлттығымыздың ең басты рухани көрсеткіші, тәуелсіздігіміздің ұлттық коды - қазақ тілінің, ана тіліміздің жағдайына әсер етіп келе жатқандығы дәлел. Ұлттық рухымыздан жаңылып, ежелден келе жатқан салт-дәстүріміздің күрделі өзгеріске ұшырағаны да өз алдына мөлдек әңгіме етуге болар еді. Мұстафа Шоқай бас-аяғы 6-7 жылға созылған Ресей орталығындағы кезеңде ең алдымен Петербург университетінде жүйелі де терең білім алды. 1912 жылғы «Айқап» журналының 13-санында екі жылдан бері Петербург университетінде Сырдария облысының Перовск уезінен Мұстафа Шоқайдың оқып жатқандығы жайында ақпарат берілген болатын. Бұл хабардың арғы жағында студенттің өз жерлестерінің арыз-шағымдарына қатысты көп іс тындырғаны бар еді. Ташкенттегі гимназияда оқып жүргенде-ақ жергілікті халықтың басынан кешіріп отырған жағдайын байқаған Мұстафа студенттік кезде оны тереңірек ұғына түскен болатын. «1917 жыл естеліктерінен үзінділер» деген еңбегінде ол Петербургтен қайтып келе жатып Ақмешітке соққандағы жергілікті халықтың өзіне деген ықыласын былай көрсеткен еді: «Әсіресе қазақтар мені өздерінің сенімді өкілі, қорғаны есептейтін. ...Талай мәрте орыс отаршылдық саясатының құрбаны болған сорлы халықтың жері мен суын қоныс аударушылар басқармасының шеңгелінен құтқарып қалғанмын» (Шоқай, 2007: 21).

Мұстафа Шоқай сол кездегі орыс қауымындағы демократиялық үрдістерді бойына сіңіріп, Ресейдегі 1905-1907 жылдардағы бірінші орыс революциясынан кейін құрылған саяси партиялар мен қозғалыстардың бағдарламаларымен жете танысады. Осы саяси оқиғалар туралы 1933 жылы «Есімдегілерден... (Ресейдегі түрік студенттер өмірінен)» атты мақаласында Мұстафа Петербургте оқып жүрген кезінде студенттердің үкіметке қарсы шешімдер қабылдап, демонстрацияларға шығатыны туралы жазды (Шоқай, 2007: 352). Әсіресе 1912–1913 жылдардағы Түрік-Балқан соғысы кезінде Ресейдің ашықтан-ашық Түркияға қарсы ұстанымын әшкерелеп, патша үкіметінің славяншылдық саясатына наразылық білдірген түркі жастарымен бірге Мұстафа Шоқай да Түркияны қолдап, көмек көрсету үшін қаржы жинауға белсенді атсалысты. Өзінің досы Садық

Өтегеновпен бірге жинаған қаржыларын Түркия елшілігіне апарып тапсырды (Шоқай, 2012: 50). Сондай-ақ бір топ студенттермен бірге Мұстафа да бар 1913 жылдан Орынборда шықпақшы болып жатқан тұңғыш жалпыұлттық «Қазақ» газетіне құттықтау хат жолдайды (Шоқай, 2012: 15). Міне, мұндай талантты, ұлтшыл жастың, оның «Қазақ» газетінде басылған материалын түркі тектес халықтардың, оның ішінде ұлтымыздың ой-пікір алаңын жіті қадағалап жүрген әрі осы басылымның басты ұйымдастырушыларының бірі Әлихан Бөкейханның білмеуі мүмкін емес. Осы сәтте түркиялық мұстафатанушы бауырымыз Әбдуақап Қараның «Өткір ойлы Мұстафа Шоқай студент кезінде-ақ Әлихан Бөкейханның көзіне түскен» деген пікірін тілге тиек ете кетсек артық болмас (Шоқай, 2011: 34).

Мұстафа Шоқай өміріндегі Петербургтік кезең оның саяси көзқарасының шындала түсуіне ерекше әсер етті. Ол сол кезде үнемі Петербургте өтіп жатқан түркі-мұсылман халықтары жиындарына қатысып отырды. Сонымен қатар тек Петербургте қана емес елдегі жиындарға да қатысып отырды. Әсіресе, Серәлі Лапиннің үйінде бас қосқан жиындарында Әлихан Бөкейханмен бірге болды. Осы кездесулердің бірінде М. Шоқай т.б. жастардың түрікшілдікті ұстап, осы бағытта қалыптасып келе жатқанын байқаған Әлихан Бөкейхан бұлардың «өздерін ешқандай сағыммен алдамауларын» ескертіп, ұлттық қозғалыста саяси бостандықтан гөрі ең алдымен діни және жер мәселесіне көңіл аударуды ұсыныпты (Шоқай, 2012: 51).

Сол кезде Мемлекеттік думаға қазақ халқынан бірде-бір өкіл сайланбайтын болған еді. Осымен байланысты 1913 жылды 13 наурызында Мемлекеттік Думаның Мұсылман фракциясының төрағасы Қ.-М. Тевкелев Дума отырысында «Мемлекеттік думаға сайлау ережесін өзгерту туралы» баяндама жасап, нәтижесінде думадағы мұсылман фракциясы жанынан құрылған бюроға қазақ уәлаятынан Әлихан Бөкейхан кіреді. Ол Түркістаннан бір өкілдің болуы керектігі жөнінде мәселе көтеріп, оған Мұстафа Шоқайдың лайық екенін, оның бұл жұмысқа жан-жақты дайындығының барлығын, Түркістан жағдайын жақсы білетіндігін, Петроградта тұратындығы, бұрыннан Мұсылман фракциясының жұмысына көмектесіп жүргендігін айтады (Шоқай, 2012: 62).

Осы жағдайлардан хабардар Түркістан аймағынан Қожахмет Оразаев, Мұстафа Оразаев және Жүнісбек Байменовтер 1916 жылғы сәуірдің басында «Қазақ» газетіне «Жұрт жақсыларына ашық хат» жолдап, онда Мемлекеттік Думаның Мұсылман фракциясына жәрдем хәм жәрдемші мәселесін алғаш көтерген болатын. Олар Мемлекеттік Думада қазақтан депутаттың жоқтығын, өзге депутаттардың қазақ жайын жете білмейтіндігін, саны өте аз мұсылман депутаттарының жұмыстарының аса көптігін айта отырып, құралақан біз түгіл ноғай туғандарымыз да депутаттарының қасына жәрдемшіге кісі қосып жатыр. Түрлі мәселелер туып, басы-қасында кісіміз жоқ болып тұрған кезде, мұсылман фракциясына көмектесетін, қазақ жұмыстарын бірге кеңесетін ақылшы адам керектігін, оған лайықты Әлихан Бөкейхан деп таниды (Нысанбаев, 1998: 273). 1916 жылы Әлихан Бөкейханның ұсынысымен Мұстафа Шоқай аудармашы, хатшы және маман-зерттеуші ретінде Мемлекеттік Думаның жанындағы фракциясының делегациясымен бірге Ташкентке келеді. Мемлекеттік Думаның делегациясы Ферғана, Самарқанд және Сырдария провинцияларының көптеген аймақтарында жасалған зұлымдық орындарын және қираған қалаларды, қалашықтарды және ауылдардың қираған жерлерін аралайды. Комиссияның бастығы А.Ф. Керенский қираған Жизақ қаласын көргісі келіп, сонда барады. А.Ф. Керенский бітпейтін қираған аймақты өтіп бара жатып: «Қаланың орталығына қашан келеміз? Ол әлі алыс па?, - деп сұрайды. М. Шоқай: «Біз қазір бұрынғы қаланың орталық бөлігіндеміз», - дегенде екі қолымен көзін жұмған Керенский: «Әй, қандай масқара, мен енді шыдай алмаймын, қайтайық» дейді (Оқтай, 1950: 23).

Мемлекеттік Думаның делегациясы Түркістанда болып қайтқаннан соң 1917 жылғы «Қазақ» газетінде басылған «Бюроға екінші кісі қою туралы» деген Түркістан өңірінен жазылған бір топ кісілердің хатында былтыр бюроға Әлиханды жұрт қалағанда, ол «Түркістан жағының жай-күйіне аса жетік емеспін, сондықтан да Түркістан өлкесінің өзінен бір адам бюрода болуы жөн» деген екен. Осыдан кейін біз Мұстафаға хабарласып едік, ол уақытының жоқтығын, қолының тимейтінін айтқан еді. Биыл Қ.М. Тевкелевпен келгенінде тағы осы мәселе әңгіме болғанда, қолдан келген қызметтен тартынбаспын депті (Нысанбаев, 1998: 353).

Бұл мәселе арнайы «Қазақ» газетінде талқыланып, мұсылман фракциясы қасындағы бюроға Әлиханмен бірге студент-юрист Мұстафаның енуін қолдады. Мұстафаның осы қызметке кәміл жарайтындығын біліп, оны ұнатып, оның 1 қарашадан жұмысқа кірісетіндігі жазылған (Нысанбаев, 1998: 341). Мұндағы «Мұсылман комитеті» - 1914 жылдың желтоқсан айында өткен мұсылман қоғамдық ұйымдары өкілдерінің съезінде сайланған Ресей мұсылмандары қоғамдық ұйымдарының Орталық комитеті болатын (Шоқай, 2012: 62). Мұстафа Шоқайдың университетті бітіргеннен соң осында қызметте қалуы мен кейінгі тағдырына Әлихан Бөкейханның араласуының дәлелі енді ашыла түседі.

Мұстафа Шоқай Мұсылман фракциясының кеңесші бюро жұмысына 1916 жылдың 1 қарашасынан кіріседі. Мемлекеттік Думаның бұл құрылымының мәселені тікелей шешуге өкілеттігі болмаса да, Мұстафа Шоқай халықтың өтініш хаттарын, арыз-шағымдарын фракцияға, сол арқылы депутаттарға жеткізуге, оларды қажетті ақпараттармен қамтамасыз етуге батыл араласып кетеді. Осы фракциядағы жұмысы туралы Мұстафа Шоқай «1917 жыл естеліктерінен үзінділер» атты еңбегінде өзінің Мемлекеттік Думадағы мұсылман өкілдеріне Түркістанға қатысы бар материалдар жинап, дайындап беретіндігін жазды. Әсіресе, 1916 жылғы бүкіл Түркістан көтерілісі туралы нақты фактілерді жинақтап, мұсылман тобы атынан сөйлейтін депутат Мұхаммад Юсуф Жағыфардың сөзін жазып береді (Шоқай, 2007: 15)

Егер 1917 жылғы Ақпан төңкерісі болмағанда Мұстафа Шоқай Мемлекеттік Думаға мүшелікке сайлануы да мүмкін еді. Патша жарлығына сәйкес Түркістанның Думаға өкіл жіберуге рұқсаты жоқтығынан Мұстафаға Уфа уәлаятында тұратын қазақ сұлтандарының бірі С. Жантөрин (Мемлекеттік Думаның мүшесі болған, белгілі саяси қайраткер – Ә.Б.) оған өз иелігіндегі жерін сыйлап, Дума мүшелігіне кандидатурасын осы өлкеден ұсынуға келісім берген еді (Шоқай, 2007: 218). Алайда Мұстафа Шоқайды басқа тағдыр күткен болатын. Ол туралы әңгіме сәл кейін болады.

Орыс патшасы II Николайдың 1916 жылғы 25 маусымдағы жарлықтың шығуынан бастап Әлихан Бөкейханов бастаған қазақ зиялылары Батыс майданы шебінде болып, жергілікті жерде көптеген шаралардың иесі болған еді. Ол майданның қара жұмысына алынған қазақ азаматтарының жол бойында және барған жерлерінде тиісті медициналық көмек алуы, жалпы жағдайы туралы «Қазақ» газетіне тұрақты жазып тұрды. Бұл бағыттағы жұмысқа М.Шоқай да тартылған болатын. Мысалы «Жұмысшылар жайынан» атты Петроградтан 29 қазанда жазылған мақалаға Әлихан Бөкейхан мен Мұстафа Шоқай қол қойып, онда Павлодардан – 685, Семейден – 463 жұмысшылардың Петроградта күтіп алынғандығы, содан олардың Псков пен Гатчинаға кеткендігі туралы, ел ішіндегі бұларды жіберудегі әділетсіздіктерді, «елдегі байлар, мүше тістеп жүрген мырзалар туралықтан тайып, малының арқасымен от басында қалса керек» деп жазған еді (Нысанбаев, 1998: 344). Мұндай ақпарат дайындауға Мұстафа Шоқай да жеке қатысқан еді. Жоғарыдағыдай тақырыппен 15 қарашада жарық көрген оның мақаласында Павлодар мен Семей уездерінен қара жұмысқа тартылған 1148 жұмысшы жігіттердің жұмысшылардың Псковтағы жағдайлары баяндалады (Нысанбаев, 1998: 346).

1917 жылы Ақпан революциясы патшаны тақтан тайдырып, билікке Уақытша үкімет келгенде Ә.Бөкейхан Минскіде Батыс майдан штабы жанынан өзі аштырған бұратана комитетін басқарып, қазақтарды майдан маңындағы жұмыстарға жұмылдырып жүрген еді. Наурыз айында ол Уақытша үкіметтің шешімімен Торғай облысының комиссары болып бекігенде, Минскідегі өз қызметін одан ары жалғастыру үшін Петербургтен М.Шоқайды шақырған болатын. Алайда екі қала арасындағы жол жабық болғаннан кейін Мұстафа Минскіге бара алмайды (Шоқай, 2007: 16). Осы жылғы наурыздың соңғы күндерінде Мұстафа Шоқай Ташкенттен жеделхат алады. Онда өзінің Ташкентке шақырылғаны және жолда Орынборға өтетін Торғай облысы қазақтарының құрылтайына қатысуы, онда Түркістан туралы сөз сөйлеуі керектігі туралы жазылған еді. Бұл Әлихан Бөкейханның ұсынысы болатын.

Содан сәуірдің басында, Петербургтен кетер алдында бұрыннан таныс, сол тұста бүкіл Ресей ауқымында маңызды рөл атқарған Петербург жұмысшы және солдат депутаттары кеңесінің төрағасы Николай Семенович Чхеидземен кездескенде Мұстафа өздері туралы: «Біз Түркістанның автономия алғанын қалаймыз. Сондықтан автономияға әзірлік жасап жатырмыз» деген екен (Шоқай

2007: 47). Шынында да, бұл, біріншіден, Алаш көсемдерінің ол кезде автономия құруға берік бекінгендерін байқатса, екіншіден, Мұстафа Шоқайдың да саяси өресін танытқан еді.

Мұстафа Шоқай Петербургтен 1-14 сәуір аралығында Ташкентке қарай жол жүріп, барар жолда Орынборда өткен Торғай қазақтарының құрылтайына қатысады. Бұдан кейін Мұстафа Шоқай Ақмешітте аялдап, Ташкентке келгенде саяси қозғалыстың қайнаған ортасына түседі. Ташкенттегі Уақытша үкімет пен жұмысшы-солдат депутаттарының және т.б. әртүрлі құрылымдар арасындағы талас-тартыстың бел ортасына болады. Алайда сан салалы саяси-ұйымдастырушылық жұмыстардың ерекше үлгісін көрсетіп, жергілікті халықтың жетекші өкілдерін тиімді ұйыстыра отырып Мұстафа Шоқай Түркістан автономиясына құруға айрықша үлес қосты. Бұл Алаш ұлт-азаттық қозғалысының оңтүстік қанаты қызметінің нақты нәтижесі, шыққан биігі, алған асуы болатын. Сол бір еліміздің аса бір аласапыран кезеңдерінде Түркістандағы ұлттық қозғалыстың бірден-бір дем берушісі әрі Қоқан автономиясының басты ұйымдастырушысы болған Мұстафа Шоқайдың ел арасындағы белсенділігі мен беделі туралы Украина халық республикасының бұрынғы сыртқы істер министрі А.Я. Шульгиннің: «Ол кезде Мұстафа Шоқай отызға да толмаған. Оның жастығы жаңарған Түркістанның нағыз көсемі болуға кедергі болмас еді» деген сөзін айта кетсек артық болмас (Ысымұлы, 2015: 341). Бұл Мұстафа Шоқайдың қайтыс болғанына қырық күн толғанда оған арнап Париж мешітінде еске алу рәсімінде сөйленген сөз болатын (Шоқай, 2007: 329).

«Қоқан автономиясы» жарияланғаннан соң Мұстафа Шоқай Орынбор қаласына 1917 жылы 5-13 желтоқсан аралығында шақырылған Екінші жалпықазақ құрылтайына қатысуға аттанып, оның соңғы күніне үлгереді. Съездің маңызды шешімдерінің бірі Мұстафа Шоқайды Алашорда Ұлт Кеңесінің және Үкіметінің құрамына кіргізіп, Сыртқы Істер министрі етіп сайлауы болды. Бұл, бір жағынан, Алашорда мен Түркістан Үкіметінің тұтастығының айқын айғағы болса, екінші жағынан Мұстафаға көрсеткен үлкен құрмет болатын. Мұстафа Шоқай Түркістан өңіріндегі жаңалықты съезд делегаттарына жеткізді. Ол Қоқан автономиясының да, жаңадан құрылған Алашорда өкіметінің де мақсат-мүддесі ұлттық бірлік екенін баса айта отырып, Екінші жалпықазақ құрылтайы делегаттарын Түркістанмен бірге болуға шақырады. Бұл мәселе съезден кейін өткен алғашқы жиналыста арнайы қаралап, қосылу туралы мәселені Сырдария қазақтарының өздері шешсін деген шешім жасалады. Содан Әлихан Бөкейхан мен Мұстафа Шоқай Сырдария облысы қазақтарының құрылтайына шақыру туралы жеделхатқа бірге қол қояды. Онда: «... Екінші жалпы қазақ-қырғыз съезі бүкіл Алаш баласын біріктіріп өз алдына автономия етуге қаулы қылды. Бұл туралы Түркістан қазағымен келісу үшін Алаш ордасы 5-інші ғынурада Түркістан шаһарында Сырдария облысының съезін шақырады» (Бөкейхан, 1917: 3). Мұстафа Шоқай «Бірлік туы», «Қазақ» газеттерінде Сырдария қазақтарына үндеу жариялап, онда: «Сырдария халқына өз тарапынан айтарым, тегінде Алаш баласының басы қосылатын кезі осы бүгін. Айырылсақ мұнан соң жұрттың басын қосудымыз қиын. Алаш ұранына шаппайтын қазақ баласы болмас. Сырдария қазағы кешіктірмей Алаш туының астында жиналар деген үміттеміз» деп жазды (Шоқай, 2012:55). Талқылау барысында съезге өз өкілдері ретінде Бақтыгерей Құлмановты, Міржақып Дулатовты және Тұрағұл Құнанбаевты жіберу ұйғарылады. Ондай құрылтай 6-9 қаңтарда Түркістан шаһарында өткен де болатын. Оған Түркістан уезінен 20 өкіл, Ақмешіт уезінен – 5, Шымкент уезінен – 10, Әулиеата уезінен – 3, Ташкент уезінен – 9, Алашордадан – 3 өкіл, арнайы шақырылғандардан 14 адам келеді (Шоқай, 2012: 144). Алайда Сырдария құрылтайы сол кезде қалыптасқан әртүрлі саяси жағдайды ескеріп, әзірше Сырдария облысы сол кезде Түркістан автономиясында болуы себепті әзірше осы құрамында қалсын деген шешім қабылданады.

Кеңестік жүйе көп ұзамай-ақ өз табиғатын танытты. 1918 жылғы 19 қаңтарда Ташкентте өткен Түркістан Кеңестерінің IV съезі «Қоқан автономиясы үкіметін заңнан тыс деп жариялап, оның басшыларын тұтқындау және автономияны тарату» жөнінде қаулы қабылдады. Мұның аяғын большевиктер Қоқан автономиясын қанды қырғынға ұластырды. Қала үйіндіге айналды. Түркістан автономиясының көрнекті басшыларын «халық жауы және заңнан тыс» деп жариялады. Өзінің басын жеткізген адамға олар 1000 рубль беруге уәде еткенін білген Мұстафа Шоқай бірнеше күн Ферғана тауларын аралап жүріп, Ташкентке жетеді. Тағдыр болашақ жары Мария Яковлевна

Горинамен табыстырады. Енді Мұстафаның өмірін сақтап қалу үшін Ташкенттен кету керек болады. Содан 1918 жылдың 1 мамырында Мәскеуге жолға шыққан болатын. Мұстафа Шоқай жарымен мамыр айының екінші жартысында Ақтөбеге жеткенде, Мәскеуге Орал арқылы барудың мүмкіндігі болмай, поезд алаңсыз тоқтайды. Талай оқиғаларды бастан өткізіп Ташкенттен шыққанына бір жыл болғанда, яғни 1918 жылдың 1 мамырында екеуі Тифлисте жолыққан болатын. Сол оқиғалардың бірі, кейін екеуін екі жолмен кетуге мәжбүр еткен 1918 жылдың қыркүйек айында өткен Уфа Мемлекеттің кеңесі еді. Мұның жұмысына Әлихан Бөкейхан және басқа түркі тектес халық өкілдерімен қатысып, Мұстафа Шоқай талқыланған мәселер қатысты белсенділік танытқан еді. Осы жолы Екатеринбург қаласында өткен Ресейдің демократиялық ұйымдарының өкілдері жиналысында Құрылтай жиналысы депутаттарына өкілдік ететін бір комитет құрылып, оның төрағасы В.Чернов, ал орынбасарына болып М. Шоқай сайланады. Осында қабылданған тағы бір шешім бойынша М.Шоқай, В. Чайкин, И. Алкин және Ю.Минер АҚШ-қа барып, президент Вильсоннан Ресейдегі демократияны жақтаушы күштерге қолдау сұрайтын болған. Тиісті дайындықтар да жасалған еді, алайда бұл идея жүзеге аспай қалады (Қара, 2011: 39). Бұл құрамға елде тұруы заңсыз деп жарияланған М.Шоқайдың кандидатурасы туралы ұсыныстың иесі Ә.Бөкейхан болғанына сөз жоқ.

Уфа Мемлекеттік кеңесі Әлихан Бөкейхан мен Мұстафа Шоқайдың осындай деңгейдегі соңғы кездесуі болды. Бірақ рухани мәңгі бірге болған екі алыпқа көп ұзамай екі тағдыр бұйырды. Кеңес үкіметі Алашорданы екі жарым жылдан кейін таратты. Тарихтан белгілі амнистия жарияланғаннан кейін Ә.Бөкейхан қалған өмірін ғылыми зерттеушілікке арнады. Алайда оның Қазақстандағы зор беделінен қорыққан большевиктер оны Мәскеуге жер аударып, он жыл үй қамауында ұстайды, 1937 жылы тамызында қайта тұтқындап, жалған жаламен ату жазасына кеседі.

Ал Мұстафа Шоқай рахатынан азабы, қуанышынан қайғысы мол болған шетелге кетуге мәжбүр болды. Алайда, 1941 жылы құпия жағдайда көзі жұмылғанша Еуропаның ортасында бір сәт толастамай, Түркістанның азаттығы үшін барын салды, парасат пайымын, күш-жігерін аямады. Сонымен бірге сонау шетелде жүріп, Мұстафа Шоқай өзіне ылғи қамқорлық жасаған Алаш ұлт-азаттық қозғалысының басшылары алдында қарыз болып қалмай, оларды сан рет еске алып, ардақтап отырды. Мұндай құрмет көрсету елде-ақ басталған болатын. 1918 жылдың жазында Мұстафа Шоқай Торғай даласын аралап жүрген кезінде болған бір оқиғаны еске түсіре кетейік. Сонда өзіне жақын кісілер келіп, төре Әлихан Бөкейхан мен арғындар Ахмет Байтұрсынұлы мен Міржақып Дулатұлына қарсы күресте саяси жетекші болуын өтінгенде Мұстафа Шоқай бұған қатты ашуланып, тек қазақ емес, түркілердің бұлай бөлінуі оларды құрдымға жіберетін айтқан болатын (Шоқай, 2007, т1: 208). Бұл ойлардың арғы жағында қазақ даласына кеңінен белгілі бола бастаған Алаш көсемдерінің аттарына деген ыстық ықыласы да жатыр еді. 1925 жылы 27 мамырда Әміре Қашаубаев Парижде өткен Дүниежүзілік көрмеде этнографиялық концертке қатысқаны белгілі. Сонда бұлар жатқан қонақ үйге Мұстафа Шоқай келіп, біраз әңгімелескен көрінеді. Сөз арасында Ахмет Байтұрсынұлы мен Міржақып Дулатұлының хал-жағдайларын және немен айналысып жүргендерін сұрапты. Әміре: «Байтұрсынұлы Қызылорда қаласында мұғалім, ал Дулатов әдебиетпен айналысып жүр» деген көрінеді (Бөкірұлы 2009: 56). Ал 1931 жылы жазылған «Ұлттық зиялы жөнінде» деген мақаласында басқа елдерде, өзге тілде білім алғанымен өз елдеріне қалтқысыз қызмет еткен зиялы қауым өкілдерін әңгіме ете келе орыс мектептерін бітірген Әлихан Бөкейхан мен Ахмет Байтұрсынұлын – «атамекенімізді қара түнектен жарық дүниеге алып шығу жолында ұмытылмас қызметтер көрсеткен ...қоғам қайраткерлері» деп жазды (Шоқай, 2007:180).

Кеңестік насихаттың ұлт зиялыларына, олардың көшбасшыларының беделдеріне көлеңке түсіруге тырысқан әрекеттеріне Мұстафа Шоқай жан-жақты дәлелмен бар күш-жігерін салып қарсы тұрды. 1935 жылы жазылған «Орыс миссионері» атты еңбегінде Әлиханға таңылған жалған жалалар таңылғанда Мұстафа Шоқай Әлихан Бөкейханды аз да болса білетін кез келген адамға мұндай сөздердің қып-қызыл өтірік екендігін айта келе: «Қазақ ұлттық партиясы «Алаштың» негізін қалап, Алаш бағдарламасының авторы болған, Алашорда үкіметін басқарған Әлиханның аузынан мұндай сөздің шығуы тіпті қалай десе де ақылға симайды» деп қорғады (Шоқай 2007: 108). 1926 жылы 7 қаңтарда Париждегі «Дни» газетінде басылған «Ояну» («Провуждение») атты мақалада «Еңбекші

Қазақ» (Қызылорда, 17.XI.25) газетінің бетінде бір топ қазақтың жас коммунистері советтік Қазақстанның көрнекті партия жетекшілеріне қойылған бірнеше сұрақтар туралы жазылған болатын. Солардың ішіндегі біреуі біздер Ахмет Байтұрсынов пен Әлихан Бөкейхан бастаған ұлтшылдар қозғалысына қандай баға беруіміз керек деген еді деп сұраған еді. Бұл сұраққа Мұстафа Шоқай арнайы тоқтап, жастарға халықтың досы кім, қасы кім екендігін ажырата білу керектігін ескерте отырып: «Ескі режимнің қоныс аудару саясатына қарсы күрескен және 1916 жылы жұмысшы-қырғыздардың (қазақтар – Ә.Б.) соңынан өз еріктерімен майданға аттанған», қатерлі аштық жылдары, Байтұрсыновтың жазғанындай, «қырғыздар (қазақтар - Ә.Б.) иттің етін жегенін», шын мәнінде халыққа көмек бергендердің Бөкейханов пен оның жақтастары болғанын жастар өз зерделерінде ұстағаны жөн дейді (Шоқай, 2012:122).

Мұстафа Шоқай сөзімен айтқанда, «белгілі лениншілдер» С.Брайнин мен Ш. Шафионың 1935 жылы «Алашорда тарихы туралы очерктер» атты кітабы Қазақстанның өлкелік партия баспасынан жарық көреді. Оны алдымен Қазақстан Маркс-Энгельс ғылыми-зерттеу институты, Кеңестер Одағы Орталық Атқару комитеті жанындағы Коммунистік Академияның тарих институты сияқты аттары дардай мекемелер сұрыптаған болатын. Авторлар Алаш қозғалысын шама шарықтарына большевиктік тәсілмен талдап, бағасын бергеннен соң, оқырмандарға «Алаш» партиясының бағдарламасын түгелдей кітапқа кіргізіп, таныстыруды мақсат еткен екен. Бұл қадамдары өздеріне бәле болып жабысады. Мұны білген «Правда» газетінде үлкен дау туып, кітапты түгелдей «Алашорда ақтаушысы» деген атады (Шоқай, 2007: 91). Осы мәселені Мұстафа Шоқай «Жалалар мен жалғандарға тойтарыс» деген мақаласында Мұстафа Шоқай арнайы саяси сынның басты нысанасына алады. «Алаш партиясы – Ресей қол астындағы түріктер ішінен шыққан саяси партиялардың ең радикалы еді» деп өзі де мүшесі болған қазақтың алғашқы шын мәнісіндегі демократиялық саяси партиясына жоғары баға берген болатын (Шоқай 2007: 90). Тағы да басқа мәселелер төңірегінде арсыздықпен жала жабылған «Алаш» партиясы лидерлері Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлыларды нақты мысалдар келтіре батыл қорғады. Сондай-ақ «Большевиктердің жала кампаниясы» деген мақаласында Мұстафа Шоқай большевиктердің Алаш қозғалысына шабуылы жалғасып келе жатқанын атап көрсетіп, «Казахстанская правда газетінің 1937 жылғы 22 сәуірдегі санында талқандалған ұлтшылдар (алаштықтарды айтып отыр – авторлар.) жеккөрінішті фашистік троцкистік-зиновьевшіл шпион және диверсант бандалармен сап түзеп, жапон барлаушыларының тікелей қарауында көшті, олар жапон әскерлерінің тікелей агенттері рөлін ойнауда деген мазмұнда жазғандарына тіпті жауап беруді қажет етпейді. Өйткені большевиктер біздерді біресе ағылшындар болмаса француздар штабының агенттері санады, енді өздері бұл елдермен қарым-қатынасты жөндегеннен соң өздерінің қас жауы Германия мен Жапония болғаннан соң біздерді жапон-фашистерге қосып отыр дейді. Сондай-ақ автор газеттің Әлихан Бөкейхан барон Унгерн фон-Штенбергпен жапондық-фашистік байланыста, оған соңғының хаты бар деген жалаларына Унгерннің Әлихан сияқты ықпалды кісімен байланысқа түскісі келуі мүмкін, алайда Әлихан ешуақытта қазақ даласының тағдырын барон Унгерн сияқтылардың авантюросымен байланыстыруы мүмкін емес деп кесіп айтты (Шоқай, 2014: 412). Сондай-ақ Мұстафа Шоқай «Қазақ рулары хақында» атты мақаласында Зәки Валиди бектің (А.З. Валиди, башқұрт ұлт-азаттық қозғалысының жетекшісі – авторлар.) «Бүгінгі Түркістан» атты кітабы туралы айта келіп, былай деп жазып еді: «Әлихан Бөкейханның ұлттық қозғалыстағы қызметтерімен және патшалық Ресейдің агенті Бақытжан Қаратаевтың іс-әрекеттерімен таныс болған адам Зәки бектің Әлихан Бөкейханды жау, ал нағыз сатқын Бақытжан Қаратаевты қазақ халқының мүддесін қорғаушы етіп көрсетуімен келісуі мүмкін емес» (Шоқай, 2007: 27).

Түркістан Мұқтарыяты Қазақстан және Орта Азия халықтарының тарихта бедерлі із қалдырған алғашқы азаттық үшін күресі болғаны белгілі. Алайда осы күрестің ұйымдастырушысы да, идеологі де бола білген Мұстафа Шоқайға «қайта өрлеген Түркістанның нағыз көсемі болған» деген бағаны қиғысы келмегендер қатарында өзімен пәлең жыл күрес алаңында майдандастардың болғаны өкінішті. Осы жөнінде бірер сөз айта кетейік. 1917-1919 жылдардағы Башқұртстан автономиясының төрағасы болған Ахмет Зәки Валиди 1994 жылы «Естеліктер: Түркістан халқының және шығыс мұсылман-түріктердің ұлттық тұрмыс пен мәдениетті сақтау үшін күресі» атты

кітабында Қоқан автономиясын құру туралы бастама Қоқан қаласындағы IV Жалпытүркістандық мұсылмандардың құрылтайында емес, Әлихан Бөкейханның Орынбордағы кеңсесінде қабылданған деп жазды. (Валиди, 1994: 215). Мұнымен келісе алмаймыз. Себебі, біріншіден, Мұстафа өзінің ұстазы санаған, Түркістан өлкесіндегі саяси жағдайды жақсы білген Әлихан Бөкейханның мұндай нақты тапсырма беруі мүмкін емес. Екіншіден, Мұстафа Шоқай Екінші жалпықазақ съезінде өзі мәлім еткенге дейін делегаттар Түруістан Мұхтариятының құрылғаны жөнінде хабарсыз болатын. Бұл туралы М.Дулатұлы ОГПУ тергеушілеріне берген жауабында да айтылады. (Қойгелдиев, 2008: 446). Дегенмен жоғарыдағы мәліметте бір ғана шындық бар. Мұстафа Шоқай Қазан төңкерісінен кейін Түркістанның ұлттық күштерінің жайын талқылау мақсатында Орынборға барып, ондағы қазақ зиялыларымен кеңеседі. Бұл кездесуде тәуелсіздік үшін күресте большевиктерді мойындамау туралы шешім қабылданған болатын. Бірақ, Әлиханның Түркістан Мұхтариятын құру туралы мұндай тікелей тапсырма берді деу қисынға келмейді.

Әлихан мен Мұстафа азаттық күрес жолында ешқашан өз мұраттарынан еш бас тартқан жоқ. Әлихан өмірінің соңғы сәттерінде тергеушіге «Совет өкіметін ұнатпаймын» деп (Бөкейхан, 2016: 17) тайсалмай мәлімдесе, Мұстафа тұтқындар лагерлерін аралағаннан кейін Германия үкімітіне жазған хатында: «Мәдениетті халық екендіктеріңізді айтуға хақыларың жоқ» деп ойын ашық айтты. Хаттың мазмұнындағы пікірінің турашылдығын айтып, бұның арты жақсылық болмайтынын ескерткен неміс офицеріне Мұстафа: «Осыған байланысты маған ату немесе асу жазасын берсеңіздер де разымын. Мұндай мәдени қоғамда өмір сүргеннен гөрі өлгенім артық» деп жауап берді (Шоқай, 2007, т3: 315).

Әлихан Бөкейхан мен Мұстафа Шоқай туралы арнайы әңгіме еткеннен соң көрнекті алаштанушы М. Қойгелдиевтің мына бір аса маңызды да тағылымды пікіріне тоқтай кеткен артық болмас. Ол XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың бас кезіндегі жалпыресейлік және қазақ азаттық қозғалыстарының өзара тоғысқан арнасында саяси өмірге араласып, қалыптасқан Әлихан Бөкейхан өз көзқарасы ұстанымында осы екі ағымның бірдей жатқанын байқауға болады дейді. Мұның үстіне Әлихан Бөкейхан өмірінің басым бөлігінде, әсіресе кемел шаққа қадам басқанда Ресейде, орыс ортасында ғұмыр кешті. Алайда бұл Әлихан Бөкейханның қазақ елінің ұлттық мүддесін әрқашанда бұлжытпай тура тануға және оны ылғи да биік ұстауға еш кедергі келтірмегені белгілі. Ал Мұстафа Шоқай да өз елінің әлемдік дамудан кенже қалмау жолын қарастырды. Бірақ ол бұл мақсатқа жету мүмкіндігін сәл басқаша түсінді. Мұстафаның дүниеге келген отбасы Торғай датқа мен Шоқай болыстың шаңырағы, алғашқы оқуы медресе, өскен ортасы Сыр бойы, білім алған қаласы Ташкент дәстүрлі ислам мәдениетінің орталықтарының бірі болатын. Мұстафа Шоқай 1918 жылы Мария Яковлевна Горинаға үйленгенде Ташкент мешітінде имамға некесін қидырды. Ол 1910-1917 жылдары Петерборда, кейін Батыс Еуропада жүргенде де өзін түркістандық мәдениеттің өкілі ретінде сезіне әрі айқын байқаумен бірге өзінің ұлттық танымын Батыс білімімен, Шығыс рухымен үйлестіріп отырды. Әлихан Бөкейхан белсенді саяси қызметтен кеткенге шейін өзін орыс демократиясының шәкірті санаса, М. Шоқай әуелі Батысқа қоныс аударған орыс демократтарымен қызметтес болып араласқанымен олардың ұлыдержавалық ұстанымдарымен еш келіспей, көп ұзамай олардан мүлдем қол үзуге барды. Осыларды айта келе, М.Қойгелдиев екі Алаш алыптарының арасындағы осындай кейбір өзіндік ерекшеліктерге тоқталып, алайда ел бостандығы мен теңдігі жолындағы күреске қатысты іргелі мәселелердің барлығында олардың жасаған тұжырымдары мен таңдап алған ұстанымдары өзектес әрі өте жақын болды деп түйіндейді (Бөкейхан, 2016: 2). 1917 жылы «Жалпы сібір сиезі» деген мақаласындағы Әлихан Бөкейханның Түркістан автономиясы туралы: «Біз Түркістанмен діндес, туысқанбыз. Автономия болу – өз алды мемлекет болу. Мемлекет болып іс атқару оңай емес. Біздің қазақ іс атқаратын азаматқа жұтап отырған болса, біздің жалпы қазақ қараңғы соқыр болса, Түркістан он есе артық. Қазақ Түркістанмен бір автономия болса, автономия арбасына түйе мен есекті пар жеккен болады. Бұл арбаға мініп біз қайда барамыз?» деген ойлар жайдан-жай жазылмаған болатын (Қойгелдиев, 2006: 2). Алайда мұны кейбір зерттеушілер өздерінше Алаш автономиясының Түркістанмен бірігуіне қарсылық деп түсіндіреді. Әсте олай емес. Стратегиялық бағыттың біргелігіне, тұтастығына күмән жоқ, тактикалық жағынан ерекшеліктер

болғаны даусыз. Әйтпесе Екінші жалпы қазақ съезінде Алашорда мен Түркістанның бірігуі туралы мәселе көтергенде Әлихан Бөкейхан Мұстафа Шоқаймен бірге Сырдария облысы қазақтарының құрылтайына шақыру туралы жеделхатқа бірге қол қоймас еді.

Алаш ұлт-азаттық қозғалысының көсемі Әлихан Бөкейхан мен осы қозғалыстың оң қанатының жетекшісі Мұстафа Шоқай туралы 1997 жылы түсірілген «Алаштың арыстары: Әлихан мен Мұстафа» атты деректі фильм бұлай жайдан-жай аталмаған да, түсірілмеген де болатын. Фильм ұлт қайраткерлері, «Тірі болсам, хан баласында қазақтың хақысы бар еді, қазаққа қызмет қылмай қоймаймын» деген Ә.Бөкейхан мен бүткіл саналы өмірін Түркістанда да, Еуропада да бүкіл түркі жұртына арнады, осы жолда ғұмырын да қиған М. Шоқайдың ақиқат пен аңызға толы өмір жолдары мен атқарған қызметтерін, Алаш жұртына сіңірген еңбектерін жан-жақты ашып көрсетуге арналған (Тойбаев, 2018:93).

Қорытынды. Сөз соңында энциклопедиялық білімдар жандар, берісі қазақ ұлтының, арысы Ресейдің отарлығының азабын шегіп отырған түркі тектес халықтардың азаттығы мен тәуелсіздігі үшін күрескен, осы жолда бар ақыл-парасатын, қажыр-қайратын еш аямаған, ғұмырларын да құрбан еткен бірі Алаш ұлт-азаттық қозғалысының басты жетекшісі Әлихан Бөкейхан мен екінші осы қозғалыстың оңтүстік қанатының басшысы Мұстафа Шоқай әрқайсысы тиісінше он бес және он екі томдық бай мұралар мен асқақ идеялар ғана қалдырған жоқ, сонымен қатар саяси күрес кеңістігінде бір-бірлерін қастерлеп, кемеңгерлік қарым-қатынастың өшпес өнегесін де көрсеткенін ерекше мақтаныш етеміз.

Мақала ҚР БҒМ Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыруымен АР09259892 «Мұстафа Шоқай мұрасындағы қолжазбалардың тарихи-деректік құндылығы» атты жоба аясында дайындалды.

Әдебиеттер мен деректер тізімі

Бәкірұлы Ә. Париждегі құпия кездесу: Тарихи әңгімелер, сұхбаттар, естеліктер, пікірлер. – Қызылорда: Қызылорда-Қанағаты, 2009. – 168 б.

Бөкейхан Ә. Шығармалары-Сочинения/ Әлихан Бөкейхан. – Толықтырылған екінші басылым. – Т.1. – Астана: «Сарыарқа» баспасы, 2016. – 608б.

Бөкейхан Әлихан. Шығармалары-Сочинения. Толықтырылған екінші басылым. – Т.9. – Астана: «Сарыарқа» баспасы, 2016. – 576 б.

Бөкейханов Әлихан. Энциклопедия / Бас. ред. Ж.Тойбаева. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2018. – 784 б.

Бөкейхан Ә. Жедел хат // «Қазақ». – 1917. – 18 желтоқсан. – № 255. – 3 б.

Доктор Оқтай. Түркістан ұлттық қозғалысы және Мұстафа Шоқай (Марқұмның туғанына 60 жыл толуына орай). (Türkistan milli hareketi ve Mustafa Shakay (Merhumun 60 inci Dogum Yili Munasebelile). - Стамбул. 1950. - 55б.

Жүсіп С. Әлихан мен Мұстафа //Алтын ғасыр. – 2011. 8 сәуір(№15). – 12 б.

Заки Валиди Тоган. Воспоминания: Борьба народов Туркестана и восточных мусульман-тюрок за национальное бытие и сохранение культуры. Книга 1. – Уфа: «Китап», 1994. – 400 с.

Қара Ә. Саясатқа баулыған – Әлихан Бөкейханов. // Алаш айнасы. – 2011. (№123). – 6 б.

Қара Ә. Шетелге Бөкейхановтың тапсырмасы бойынша шыққан. // Аңыз адам. – 2011(№7). – 37-39 б.

«Қазақ» газеті. / Бас редактор Нысанбаев Ә. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1998. – 560 б.

Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. 1-том. Өңделіп, толықтырылған екінші басылым. – Алматы: «Мектеп» баспасы, 2008. – 480 б.

Қойгелдиев М. Таласып-тартыспаған кісіге де, халыққа да бәйге жоқ // Жас Алаш. – 2006. – 13 шілде. (№56). – 2 б.

Шоқай М. Таңдамалы шығармалар. – Т.2. – Алматы: Қайнар. 2007. – 392бет.

Шоқай М. Таңдамалы шығармалары. – Т.3. – Алматы: Қайнар. 2007. – 384 бет.

Шоқай М. Таңдамалы шығармалары. – Т.1. – Алматы: Қайнар. 2007. – 352 бет.

- Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы. – Т.1. – Алматы: Дайк-Пресс, 2012. – 544 б.
 Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы. – Т.2. – Алматы: Дайк-Пресс, 2012. – 640 бет.
 Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы. – Т.3. – Алматы: Дайк-Пресс, 2012. – 664 б.
 Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы. – Т.9. – Алматы: Дайк-Пресс, 2014. – 568 б.
 Ысымұлы А. Мұстафа жолы. Зерттеулер мен арнаулар жинағы. – Астана: «Сарыарқа» баспасы, 2015. – 568 б.

References

- Bakyruly A. Parijdegý kupia kezdesy: tarihi angimeler, suhbattar, estelikter, pikirler [Secret meeting in Paris: Historical stories, interviews, memoirs, comments.]. – Kyzylorda: Kyzylorda – Kanagaty, 2009. – 168 p. [in Kazakh]
- Bokeihan A. Shygarmalary-soshinenia. [Works-Essays] Tolyktyrylgan ekinshi basylym. – V.1. – Astana: Saryarka. 2016. – 608 p. [in Kazakh]
- Bokeihan A. Shygarmalary-soshinenia. [Works-Essays] Tolyktyrylgan ekinshi basylym. – V.9. – Astana: Saryarka. 2016. – 576 p. [in Kazakh]
- Bokeihanov A. Ensiklopedia. /Bas redaktor. Toibaev.Zh. [Bukeikhanov Alikhan. Encyclopedia]. – Almaty, 2018. Kazakh Ensiklopediasy. – 784 p. [in Kazakh]
- Bokeihan A. Zhedel hat. [Urgent letter]. // Kazakh. – 1917. 18 zheltoksan. (255). – 3 p. [in Kazakh]
- Doktor Oktai. Turkistan ulttyk kozgalysy zhane Mustafa Shokai (Markymnyn tuganyna 60 zhyl toluyna orai). [Turkestan national movement and Mustafa Shokay (60th Birthday of the Deceased Munasebelile)] (Tyrkistan milli hareketi ve Mystafa Shakay (Merhumun 60 inci Dogum Yili Munasebelile). – Stambul, 1950. – 55 p. [in Turkish]
- Zhusyp S. Alikhan and Mustafa. [Alikhan and Mustafa]. – Altyn gasyr, 2011. (№15). – 8 april. – 12 p. [in Kazakh]
- Zaki Balidy Togan. V.1. Bospomynania: Borba narodov Turkestana I bostoshnyh musulman-tyirkov za nasionalnoe bytia I sohrantnie kultury. [Memories: The struggle of the peoples of Turkestan and Eastern Muslim Turks for national existence and the preservation of culture]. – Ufa: Kitap, 1994. – 400 p. [in Russian]
- Kara A. Saisatka bauilygan – Alihan Bykeihanov. [Alikhan Bokeikhanov was involved in politics]. // Alash ainasy. – 2011. (№123). – 6 p. [in Kazakh]
- Kara A. Shetelge Bokeihanovtyn tapsyrmasy boinsha shykkan. [Went abroad on behalf of Bokeikhanov]. // Anyz adam. – 2011. – № 7. – 37-39 p. [in Kazakh]
- «Kazakh» gazety [«Kazakh» newspaper]. / Nysanbaiev A. – Almaty: Kazakh encyclopedia, 1998. – 560 p. [in Kazakh]
- Koigeldiev M. Alash kozgalysy. V.1. [Alash movement]. – Almaty: Mektep, 2008. – 480 p. [in Kazakh]
- Koigeldiev M. Talasyp-tartyspagan kisige de, halykka da baige zhok. [There is no race for the people who do not fight]. // Zhas Alash. – 2006. (№56). – 2 p. [in Kazakh]
- Shokai M. Tandamaly Shygarmalary. [Shokai M. Favorite works]. Ush tomdyk. – Volume 1. – Almaty: Kainar. 2007. – 352 p. [in Kazakh]
- Shokai M. Tandamaly Shygarmalary. [Shokai M. Favorite works]. Ush tomdyk, Volume 2. – Almaty: Kainar. 2007. – 352 p. [in Kazakh]
- Shokai M. Tandamaly Shygarmalary. (2007). [Shokai M. Favorite works]. Ush tomdyk. – Volume 3. – Almaty: Kainar. 2007. – 384 p. [in Kazakh]
- Shokai M. Shygarmalarynyn tolyk zhinagy [Shokai M. Complete collection of works]. – Volume 1. – Almaty: Daik Press. 2012. – 544 p. [in Kazakh]
- Shokai M. Shygarmalarynyn tolyk zhinagy. [Shokai M. Complete collection of works]. – Volume 2. – Almaty: Daik Press, 2012. – 640 p. [in Kazakh]
- Shokai M. Shygarmalarynyn tolyk zhinagy. [Shokai M. Complete collection of works]. Volume 3 – Almaty: Daik Press, 2012. – 664 p. [in Kazakh]
- Shokai M. Shygarmalarynyn tolyk zhinagy. [Shokai M. Complete collection of works]. – Volume 9. – Almaty: Daik Press. 2014. – 568 p. [in Kazakh]
- Ysymuly. A. Mustafa zholy. Zhertteyler, estelykter, arnauar. [Mustafa's way. Research, memories, dedication]. – Astana: Saryarka, 2015. – 568 p. [in Kazakh]

МРНТИ 03.20.00

МУСТАФА ШОКАЙ И АЛИХАН БУКЕЙХАН

А.К. Бакир¹, С.Т. Тайман^{1*}, С.Т. Жарбулова¹

¹Кызылординский университет имени Коркыт Ата, Казахстан, Кызылорда

*Корреспондирующий автор

E-mail: abdizhalel_bakir1939@mail.ru (Бакир), st-1968@mail.ru (Тайман), zharbul@mail.ru (Жарбулова)

Аннотация. В статье рассматривается наставническая роль руководителя национально-освободительного движения Алаш Алихана Букейхана в формировании политического деятеля Мустафы Шокая. У обоих деятелей имеется значительное сходство. Мустафа Шокай – внук датки Тургая, сын волостного деятеля, бия Шокая. У Алихана Букейхана предки происходят от старшего сына Чингиз хана Жошы. Оба, неудовлетворенные обучением у муллы, продолжали учёбу в трёхлетних школах, затем один закончил Ташкентскую гимназию, другой – Каркаралинское техническое училище. Мустафа Шокай в 1914 году завершил учебу на юридическом факультете Санкт-Петербургского Императорского университета, Алихан Букейхан – экономический факультет Санкт-Петербургского Императорского лесотехнического института. Исключительно важны были обучение и работа с перерывами на 6-7 лет в Петербурге: общественно-политическая жизнь, общение с русскими демократами и представителями тюркоязычных народов, предложение от Алихана Букейхана стать переводчиком, секретарём, специалистом-исследователем делегации Государственной Думы в Туркестане, работа в бюро мусульманской фракции этого высшего законодательного органа. Всё перечисленное послужило социально-политической основой всемирно известной личности Мустафы Шокая. Оба деятеля посвятили свою жизнь борьбе за национальную независимость. Оба они бок о бок сражались в политической борьбе и уважали друг друга, их имена и наследие сегодня считаются безмерными ценностями в истории.

Ключевые слова: Букейхан, Шокай, Ташкент, Санкт-Петербург, Туркестан, Алаш, освободительное движение, автономия, эмиграция.

IRSTI 03.20.00

MUSTAFA SHOKAY AND ALIKHAN BUKEIKHAN

A. Bakir¹, S. Taiman^{1*}, S. Zharbulova¹

¹Korkyt Ata Kyzylorda University, Kazakhstan, Kyzylorda

*Corresponding author

E-mail: abdizhalel_bakir1939@mail.ru (Bakir), st-1968@mail.ru (Taiman), zharbul@mail.ru (Zharbulova)

Abstract. The article examines the mentoring role of Alikhan Bukeikhan, the head of the national liberation movement Alash, in the formation of the political figure Mustafa Shokay. And there are many similarities between the two figures. Mustafa Shokai is the grandson of Datqa Turgai, the son of a volost leader, bey Shokai. Alikhan Bukeikhan's ancestors come from the eldest son of khan Zhoshy, Shyngiz. Both, dissatisfied with their education with the mullah, continued their studies in three-year schools. After which, one of them graduated from the Tashkent gymnasium, and the other – from the Karkralinsky technical school. Mustafa Shokay completed his studies at the Law Faculty of the St. Petersburg Imperial

University in 1914, and Alikhan Bukeikhan – at the Faculty of Economics of the St. Petersburg Imperial Forestry Institute. It was extremely important to study and work with interruptions for 6-7 years in St. Petersburg: social and political life, communication with Russian democrats and representatives of the Turkic-speaking peoples, then Alikhan Bukeikhan offered M. Shokay to become a translator, a secretary and a specialist researcher of the State Duma delegation in Turkestan, to work in a Muslim fraction bureau of this supreme legislative body. All of the above served as the social and political basis for the world famous figure Mustafa Shokay. Both figures dedicated their lives to the struggle for national independence. Both of them fought side by side in political struggles and respected each other, their names and legacy are considered to be immeasurable values in history today.

Key words: Bukeikhan, Shokay, Tashkent, St. Petersburg, Turkestan, Alash, liberation movement, autonomy, emigration.

Авторлар туралы мәлімет:

¹Саяси ғылымдарының докторы, профессор

^{1*}Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

¹Педагогика ғылымдарының кандидаты

ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ УЧАСТИЯ КАЗАХОВ В ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ

С.-Х. А. Жусип¹, Х.Б. Маслов^{1*}¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева. Казахстан, Нур-Султан

*Корреспондирующий автор

E-mail: prahacz2002@gmail.com (Жусип), halel_86@mail.ru (Маслов)

Аннотация. В официальных исторических исследованиях вплоть до периода независимости Казахстана указ царя Российской империи «О реквизиции инородцев на тыловые работы» от 25 июня 1916 года рассматривался однобоко, лишь как причина восстания казахского народа против российского колониализма, само восстание получило спорную, но вполне соответствующую марксистско-ленинской идеологии и пропаганде трактовку как «национально-освободительное». I-я мировая война, её влияние на события в Казахских степях, участие казахов в этой войне так и не стали предметом исследований. Между тем, материалы из отечественных и ряда зарубежных архивов свидетельствуют об участии сотни тысяч казахов в I-й мировой войне. Казахские рабочие от 19 до 35 лет, «реквизированные» на обустройство тылов Российской империи в этой войне, работали в адских условиях – под артобстрелами, авиабомбёжками и химическими атаками немецкой армии, а также страдали от неведомых для казахов болезней, недоедания и даже голода. Вместе с ними все эти тяготы и лишения мировой войны добровольно несла на себе и элита «Алаш» и студенческая молодёжь под руководством Алихана Букейхана, последовавшая за ними на фронт осенью 1916 года. После свержения царизма в феврале 1917 года, Временное правительство России в апреле прекратило мобилизацию казахов на тыловые работы и приступило к их эвакуации на родину. Последний казах был эвакуирован в августе 1917 года.

Ключевые слова: первая мировая война, указ от 25 июня, казахи-инородцы, реквизиция, адская работа, окоп, блиндажи, неведомые болезни, недоедание, голод, февральская революция, автономия Алаш, Алаш Орда, войско «Алаш».

Введение. Участие казахов в Первой мировой войны в 1916-1917 гг. одна из белых страниц в новейшей истории Казахстана. Казахи участвовали в первой самой кровопролитной войне в истории человечества не только по долгу службу будучи кадровыми офицерами самодержавной России, или военными врачами, но также привлекались к военным действиям принудительно по указу от 25.06.1916 г. По неподтверждённым сведениям, по данному указу в течение 1916-1917 годов к тыловым работам были насильственно мобилизованы от 100 до 200 и более тысяч граждан казахской национальности. Но историческая наука Казахстана к истории Первой мировой войны подошла избирательно и рассматривала не сам факт участия казахов в боевых действиях, а лишь историю локального и стихийного восстания казахского народа 1916 года, возникшего вследствие спешного исполнения указа 25 июня. В текущем году этим событиям исполнилось 115 лет.

Научно-исследовательские работы в фондах национальных архивов и библиотек Казахстана, Беларуси и России позволяют изучить исторические материалы о судьбе казахов, насильственно реквизируемых в 1916-1917 годах на обустройство оборонительных сооружений и военных сообщений в районах воюющей в I-й мировой войне российской армии, списки их имён и другие документы. В ходе работы в архивах и библиотеках предполагалось найти ответы на вопросы: фактически сколько казахов были мобилизованы в 1916-1917 годах на тыловую повинность? где они отбывали эту повинность? чем конкретно занимались? Сколько из них погибло, умерло и по какой причине, сколько человек пропало без вести? Сколько из мобилизованных казахов вернулось на родину живыми и здоровыми?

Методы и материалы. При работе над настоящей статьей авторы руководствовались научной объективностью и историзмом как основополагающими научными принципами. При исследовании были использованы общенаучные и специально-исторические методы, а из общенаучных методов - анализ, синтез, логический методы. В категории специально-исторических методов авторы акцентировали свое внимание историко-ретроспективном, историко-генетическом, историко-типологическом, историко-системном методах. Были использованы как общенаучные, так и специальные методы исторического исследования, применение которых позволило найти ответы на ряд важных вопросов по теме. В частности, были найдены вполне удовлетворительные ответы на возникшие вопросы по рассматриваемой теме.

В ходе работы над статьей были соблюдены основные принципы научной этики и высокие стандарты интеллектуальной честности и порядочности. Авторы статьи не допускали случаев фабрикации научных данных, фальсификации, плагиата, ложного соавторства и т.д.

Для изучения темы были впервые использованы материалы из архивов и библиотек Казахстана, России и Беларуси. Первоисточниками послужили материалы казахской и русской периодической печати 1913-1917 годов, как газеты «Қазақ», «Сарыарқа», которые весь период существования СССР были недоступны для научных разработок, а также «Вестник Комитета Западного фронта Всероссийского земского союза». Из них в газете «Қазақ» нашло зеркальное отражение все события, происходившее на территории дореволюционного Казахстана до и после указа 25 июня о мобилизации инородцев-казахов на тыловые работы, процесс составления списков мобилизуемых казахов и сам процесс мобилизации, условия быта, виды работ мобилизованных в тылу I-й мировой войны, их поименные списки, адреса их дислокации и т.д. Сама газета «Қазақ» служила мостом между казахскими рабочими и их родными, оставшимися в Великой казахской степи.

В статье впервые были изучены и проанализированы архивные материалы, до сих пор не востребованные для научных изысканий. Солидный объем первоисточников были обнаружены в Национальном историческом архиве Беларуси (*НИАБ, фонды 33, 314, 2090, 2533, 2592, 3328, 4634 и 4722*) и ЦГА РК (*фонд 40*), не менее ценными оказались материалы из фондов 9563, 9555 и 9556 Российского военно-исторического архива (*РГВИА*).

Из работ советского периода по теме мобилизации казахов на тыловые работы в 1916-1917 годах стоит отметить учебник «История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней» 1943 года издания, монографию советско-узбекского историка П.А. Ковалёва «Тыловые рабочие Туркестана в годы первой мировой войны (1916 – май 1917 гг.)» (Ковалев, 1957). При независимости тема реквизиции казахов на устройство оборонительных сооружений и военных сообщений в тылу России в I-й мировой войне лишь вскользь анализировалась в трудах отечественных историков К., Нурпеисова (Нүрпейісов, 1995), М.Койгельдиева (Қойгелдиев, 2008), статье С. Аккулы «Казахи и первая мировая войны. Или что скрывалось в архивах Беларуси?», опубликованной на портале E-history.kz (2018), а также историка из Москвы Д.Аманжоловой (Аманжолова, 2009).

При изучении настоящей темы учитывался тот факт, что Казахстан до революции 1917 года был разделен на два генерал-губернаторства (*Степное, Туркестанское*), ряд отдельных областей (*Уральская, Тургайская, Прикаспийская и др.*), губерний (*Оренбургская*) и уездов (*Букеевская орда Астраханской губернии, Бийский, Барнаульский, Змеиногорский уезды Алтайской губернии*), из которых коренное казахское население насильственно мобилизовалось на тыловую повинность.

Обсуждение и результаты. Материалы из фондов архивов России (*РГВИА*) (*РГВИА, 9563: 4*), Беларуси (*Национальный исторический архив - НИАБ*) (*НИАБ, 314: 2*), а также в ЦГА РК (*ЦГА РК, 40: 368*), открыли немало загадок о судьбе казахов, служивших непосредственно в тылах I-й мировой войны со стороны Российской империи. Прежде чем перейти к анализу новых архивных материалов, важно подчеркнуть, что казахская молодёжь трудилась не только в тылу Западного, Юго-Западного и Северного фронтов, но и в лесоповалах, в заводах, выполнявших заказы воюющей российской армии, железнодорожных узлах, станциях, военно-морских портах и т.д. по всей колониальной империи.

28 июля 1914 года началась I-я мировая война. Российская империя вступила в войну на стороне военно-политического блока Антанта 1 августа 1914 года. В этот день Германия объявила войну России.

Новые первоисточники свидетельствуют, что казахская национальная элита «Алаш» вступление России в войну пыталась использовать в интересах своего народа.

Казахские лидеры в 1913-1916 годах предприняли очередную попытку законодательного введения для казахов воинской повинности. Согласно грамоте русского царя от 1834 года, выданной Коныр-Кулдже Худайменде, казахский народ навечно был освобожден от воинской повинности как при кочевой жизни, так и после перехода в оседлость (Қыр баласы, 1913: 1-2). «Если бы наш казах нёс воинскую повинность с самого начала, - писал 80 лет спустя лидер Алаш А.Н. Букейхан в своей статье «Екі жол» («Два пути»), - то, кто знает, может быть наш народ значительно продвинулся бы в своей культуре» (Бөкейхан, 2017: 119). Исходя из этой позиции, деятели «Алаш» уже ставили своей основной целью легальное формирование из казахов национальных кавалерийских войск по образу и подобию казачьих войск - со своим снаряжением, оружием и, по возможности, с самостоятельным войсковым управлением (командованием).

Вместо формирования из казахов кавалерийских войск, царь Николай II 25 июня 1916 года подписал указ о реквизиции «инородцев» Степного и Туркестанского краев и ряда других колониальных окраин «для работ по устройству оборонительных сооружений и военных сообщений в районе действующей армии». Набору подлежало всё трудоспособное население в возрасте от 19 до 35 (в самом указе от 25.06.1916 г. речь шла до 43 лет. - Авторы). Тем самым царский режим пытался освободить массу солдат и рабочих от устройства оборонительных сооружений и других тыловых работ, заменив их «реквизированными инородцами», как более покорной и дешёвой рабочей силой. Предполагалась реквизиция из Туркестана и Степного края более 500 тысяч человек (Елеуов, Зима и др., 1960: 25-26).

Вслед за указом в Туркестанском и Степном краях вспыхнуло стихийное восстание. Судя по материалам частного совещания казахских представителей Тургайской, Уральской, Акмолинской, Семипалатинской и Семиреченской областей по вопросу об ущербе, причинённом народному хозяйству Степного и Туркестанского краёв мобилизацией мужчин на тыловые работы, состоявшегося 7 августа 1916 года в Оренбурге, подколониальные народы восстали не столько против самого указа, а сколько против беспредела и злоупотреблений колониальной администрации на местах, переусердствовавшей в реализации «высочайшего повеления». Далее цитируем вкратце протокол данного совещания:

«Высочайшее повеление 25 июня стало известно казахам в форме объявления местных властей в то время, когда само повеление не было опубликовано...

Всё, что до сих пор произошло, объясняется чрезвычайной спешностью приведения в исполнение высочайшего повеления. Необходимо немедленное принятие мер по успокоению населения отозванием из степи казачьих отрядов и частей воюющей армии, созывом на местах съездов уполномоченных от населения. Местные власти, особенно волостные управители, сами создавали своими спешными действиями, грубостью и злоупотреблениями народное волнение, возмутили самый мирный, покорный высочайшему повелению народ, которого объявили непокорным властям и закону. Все это неверно – казахи исполняют повеление» (Мартыненко, 1992: 5-7).

Обсудив все объективные и субъективные причины стихийного восстания, участники совещания приняли ходатайство из 18 пунктов:

1/ ...Необходимо отсрочить призыв рабочих для северных уездов до 1 января 1917 г., а для южных уездов – до 15 марта 1917 г.

2/ Призвать в первую очередь одну треть 19-31 возрастов, начиная с младшего возраста, так как в этом возрасте наибольшее число несемейных.

3/ Прием лиц, проживающих за пределами места приписки, согласно их желанию производится или по месту жительства или приписки.

10/ Старые списки, представленные спешно, неправильны, нужно их вернуть; избрать комитет, составленный лицами, избираемыми по одному от каждого десятка домохозяев и поручить этому комитету составление нового списка в присутствии аульного схода.

15/ Рабочие казахи должны быть в ведении учреждений Земгора. О правах и обязанностях учреждений, заведующих рабочими казахами, должна быть издана инструкция.

16/ Для доставления рабочим одежды и провизии с мест должны быть предоставлены бесплатные вагоны в необходимом количестве и пропуск двум лицам от каждой волости.

18/ Об изложенном совещание постановило ходатайствовать перед правительством (Мартыненко, 1992: 8-10).

Как видно из этой цитаты, лидеры движения «Алаш» инициировали это совещание с единственной целью защиты и ограждения своего народа от ещё больших бедствий, которые неминуемо обрушились бы на без того обездоленный народ. Другой яркой иллюстрацией подлинного отношения казахской элиты «Алаш» к своему народу, является их воззвание, опубликованное буквально по следам этого совещания в номере газеты «Қазақ» под заголовком «Алаш азаматтарына!» («Гражданам Алаш!»). Вот что говорилось в документе:

«... Какая судьба нас ждёт в случае, если мы не подчинимся указу? Что же будет, если мы отпустим своих родных на тыловые работы?»

Если мы подчинимся воле государства, то да, хозяйство останется без присмотра, может погибнуть и джигит, призванный на тыл фронта, но не на войне, а от болезни или несчастного случая. Но главное, мы сохраним своё единство.

Однако, вот какие бедствия нас ждут в случае, если мы откажем государству в помощи в этой войне: правительство применит силу, причём на основе закона военного времени. Доказательств тому достаточно. Например, в Тургайской и Уральской областях все, кто отказался от мобилизации, были подвергнуты телесным наказаниям, арестам, осуждены. В Акмолинской, Семиреченской областях, где население активно выражало недовольство указом, джигиты были насильственно мобилизованы на тыловые работы при помощи казачьих отрядов.

В тех регионах, где было оказано вооруженное сопротивление, было введено военное положение, как, например, в Туркестанском крае. При военном положении суровые карательные меры незамедлительны и последуют при малейшем неповиновении властям. При этом под карательные меры попадает весь народ от старца до мала, хозяйство будет разрушено до основания.

Всё имеет своё начало и конец, закончится и война. Тогда каждый получит по заслугам, адекватно своему вкладу в общую победу. Кто ничего не посеял, тот ничего и не пожнёт. Если мы действительно хотим равноправия, то мы должны подумать об этом сейчас. В этом мире всё имеет свою цену» (Қазақ, 1916: 1).

В конце сентября 1916 года первые эшелоны с казахами и другими «инородцами» (сарты, буряты, киргизы и др.) последовали на Западный фронт через Петроград. Их на вокзале встречали Алихан Букейхан, Мустафа Шокай, Салимгерей Жанторе (Джантюрин) и казахские студенты, обучавшиеся в вузах Петрограда, Москвы, Киева и т.д. Ими тут же составлялись списки мобилизованных с адресами отбытия ими повинности на трёх фронтах, чтобы сообщить все сведения о них их родным со страниц общенациональной печати. А далее эшелоны с «инородцами» уже следовали в сопровождении переводчиков, инструкторов и мулл.

В течение сентября-декабря 1916 года, для переговоров с руководством Земгора по вопросу передачи казахских джигитов в ведение этой организации, А.Н. Букейхан в Москве встречался с князем Г.Е. Львовым, главой объединённого комитета Земгора, с которым обсуждал вопрос принятия казахов под опеку Земгора (Ғали хан, 1916: 2). В этой поездке его сопровождали учитель из Кустаная Мырзагазы Есболулы (Испулов), студенты из Тургая, обучавшиеся в Москве - Тел Жаманмурынулы (Джаманмурынов), Муса Сейдалыулы (Сейдалин), Хасен Бекетайулы (Бекетеев) и мн. др. Вскоре их ряды пополнили другие казахские студенты, учителя, врачи, служащие в лице, например, Назира Торекулулы (Тюрякулов), Аспандияра Кенжеулы (Кенжин) и других. Ради помощи и служения своим соотечественникам на фронте кто-то из них отложил на время учёбу в

престижном вузе (*Н.Торекулулы оставил учебу в экономическом факультете Московского коммерческого института после II курса*), учительской семинарии, кто-то бросил работу учителя, перспективную службу (*А. Кенжеулы*) и т.д.

21 декабря 1916 года редакция «Қазақ» из Москвы получила очередную телеграмму, где сообщалось, что «Алихан, Тел, Муса, Мырзагазы и Хасен выехали на Западный фронт». 26 декабря А.Н. Букейхан уже из Западного фронта сообщил, что «*ознакомились с условиями работы и быта джигитов, мобилизованных на фронт из Кустанайского и Актюбинского уездов*» (Ғали хан, 1916: 2).

Во всех сообщениях о работе казахских рабочих в тылу непременно указывались их адреса. Например, такие: «*Действующая армия, 1-я инженерно-строительная дружина, 200-я рабочая партия, II отряд*», «*Действующая армия, 16-я инженерно-строительная дружина, 210-я рабочая инородческая партия, I и II отряды*», или «*Действующая армия, 9-я инженерно-строительная дружина, 221-я инородческая рабочая партия, 3-й отряд*» (Ғали хан, 1917: 3).

А.Н. Букейхан и его группа посещали своих соотечественников на местах их трудовой повинности на линиях трех фронтов. 12 января 1917 года Алихан уже выступил в Комитете Западного фронта Земгора (КЗФ ВЗС) в Минске с докладом о положении казахов на линии западного фронта. Согласно докладу, казахи, работавшие в инженерно-строительных дружинах КЗФ ВЗС, жили в бараках и палатках вместимостью 100, 150 и 200 человек. Питались в этих же бараках, в редких дружинах – в отдельных помещёниях, приспособленных для приготовления и приёма пищи. «*Прекрасное впечатление производит кухня при партии, - писал некий И. Попов в статье «Инородцы на фронте. Казахи (в ориг. «Киргизы»)», опубликованной в газете «Вестник Комитета Западного фронта Всероссийского Земского Союза» (далее «Вестник КЗФ ВЗС») после посещения барачных помещений, занятых казахами, - В сколоченном наскоро бараке идеальная чистота. Висят бараньи туши, в противоположном конце на чистом досчатом постеле - гора белого хлеба. За перегородкой – котлы для варки «махана», хорошо отчищенные, с крышками. Не кухня, а присутственное место... А за барьером - толчется человек 150 казахов» (Попов, 1916: 3).*

5 февраля 1917 года редакция газеты «Қазақ» из Минска получила следующую телеграмму: «*Минск, 5 февраля [1917 г]. Открыли Инородческий отдел Земгорсоюза. Алихан. Адрес Алихана: г. Минск. Гостиница Льежъ. Алихану Букейхану*» (Ғалихан, 1917: 3).

Организовав и возглавив Инородческий отдел КЗФ ВЗС, который оказывал рабочим консультативную, юридическую, переводческую и др. помощь, А.Н. Букейхан теперь отвечал не только за своих сородичей, но и за всех других «инородцев» - киргизов, сартов, узбеков, бурятов и др. В последующих телеграммах он приглашал казахов на вакантные должности врача, фельдшера, инструктора, переводчика, инженера и т.д. (Ғалихан, 1917: 2).

Как выяснилось в Земгоре в Москве, потребность КЗФ ВЗС в рабочих составляла всего 90 000 человек. В декабре 1916 года в девяти инженерно-строительных дружинах Земгора в тылу фронта работали всего 12-13 тысяч казахов (Ғали хан, 1917: 4). По данным историка М. Койгелдиева, в 1916-1917 годах на тыловые работы были мобилизованы в целом более 100 тысяч казахов (Койгелдиев, 1995: 199). Но материалы из НИАБ свидетельствуют, что казахов было гораздо больше. Например, согласно лишь квитанции № 20750, выданной Управлением Начальника инженеров 1-й армии Докшицкому городскому старосте Борисовского уезде Минской губернии, с 19 октября по 28 ноября 1916 года в домах частных домовладельцев было размещено 158 249 казахских рабочих-инородцев с 3600 лошадьми (НИАБ, 314: 211).

Но основной поток «рабочих-инородцев» прибывали непосредственно в распоряжение Главного Начальника Снабжений воюющей армии. Так, согласно «Временного положения» об организации реквизируемых и порядке поступления инородцев в район театра военных действий, утвержденного приказом начальника Штаба Верховного Главнокомандующего генерал-адъютанта Алексева от 29.09.1916 года за № 1337, инородцы распоряжением Военного министра доставлялись в район фронта на распределительные пункты, которыми были назначены: для Северного фронта ст. Псков, для Западного фронта ст. Орша и ст. Гомель, для Юго-Западного фронта – ст. Харьков. В целом в ведение Начальников Снабжений армий трех фронтов

планировалось направить всего 600 тысяч «рабочих-инородцев», то есть по 200 тысяч «инородцев» каждому из трёх фронтов. Рабочим-«инородцам» уплачивалось денежное довольствие в размере 1-го рубля за каждый рабочий день, «не считая казённого пищевого довольствия». Одеждой и обувью обеспечивались по желанию самих рабочих за счёт их денежного довольствия (НИАБ, 2540: 244).

А.Н. Букейхан предугадал, когда в своих лекциях перед рабочими в дружинах предупредил, что «пора научиться есть варёную или солёную рыбу и сушёное мясо, черный хлеб, кашу из гречки и проса, а также капусту, которая спасёт ... от цинги, что запас конины, привезённый с собой, скоро закончится» (Фалихан, 1917: 4). Архивные документы свидетельствуют, что в первые месяцы в тылу I мировой войны, с конца октября до середины декабря 1916 года, казахи питались исключительно бараниной и, конечно же, кониной, постепенно забывая лошадей, прибывших вместе с ними в эшелонах.

Судя по архивным материалам, в тылу I-й мировой войны среди казахских рабочих наблюдалось массовое заражение такими инфекционными болезнями, как «заушница», «возвратный тиф», «цынга» и т.д. Например, по докладу начальника Витебского гарнизона полковника Шемякина от 04.02.1917 года № 2130, с 01.01 по 04.02.1917 г. в 47-й инородческой партии «заболело заушницей 73 человека, выздоровело 40 чел., и возвратным тифом заболело 3 человека» (НИАБ, 2540: 68). В докладе начальника 46-й инородческой партии от 11.02.1917 года № 349 говорится, что с 04 по 11.02.1917 г. «заразились заушницей 18 человек, возвратным тифом – 3 человека, из них от возвратного тифа умерло – 1 человек» (НИАБ, 2533: 104).

Казахи нередко погибали от недоедания, недостатка медикаментов, почти все были цынготные, которые требуют усиленного питания и чистого воздуха. Умерло их, по словам очевидцев, слишком много. Всё это врачи объясняли неприспособленностью организма казаха к климатическим условиям Европы. Кроме того иной пищевой режим для степняка и другие неблагоприятные условия лечения являлись основными причинами слишком большой смертности инородцев: «в одном бобруйском военном госпитале умерло с февраля (по август 1917 г. – С.А.) месяца 185 человек». Поэтому врачи единогласно признавали необходимость скорой эвакуации их на родину, где они несомненно имели надежду на выздоровление, «ибо цынготные казахи лечатся дома козьем молоком и здоровым питанием» (Вестник КЗФ ВЗС, 1917: 2).

По данным юриста Инородческого отдела Мусы Сейдалулы, на момент его визита к больным инородцам, в бобруйском госпитале оставалось 133 человека, в том числе 125 «цынготных», из которых казахов было 58, бурят – 36, сартов – 32, калмыков – 9, татаров – 2 и 1 персиянин (таджик). Основной поток больных прежде были сосредоточены в 12 малоприспособленных эвакуационных сводных госпиталях и Морозовском ночлежном доме, которых с 06 по 09.07.1917 г. перевели в бобруйский. Их перевозили на... грузовиках. Тяжелобольные, которые не могли перенести сильной тряски и грохота грузовиков, умирали в дороге: при разгрузке за один день было обнаружено 7 трупов «инородцев». По словам больных, отношение санитаров было недопустимое: при разгрузках с грузовиков больных на носилках бросали «как ящиков» (Вестник КЗФ ВЗС, 1917: 2).

Более того, больные жаловались, что их «морили голодом»: «ничего нельзя было достать хотя бы на свои средства – ни хлеба, ни молока, ни масла, и обед готовится на свином сале; мусульмане не едят – отказываются, их порцию съедали сами санитары» (Вестник КЗФ ВЗС, 1917: 2).

Инородческому отделу при поддержке КЗФ ВЗС удалось организовать бесперебойную доставку на фронт продуктов по почте и железной дороге, общим весом до 800-1000 пудов, вплоть до живого скота, а также одежды, писем и свежих номеров газеты «Қазақ» (Әлихан, 1917: 2). Руководство Инородческого отдела заручилось пониманием и поддержкой всех новообразованных казахских областных комитетов, предварительно отправив телеграмму следующего содержания: «Необходимо прийти на помощь Временному правительству в продовольственном деле и принять меры к заготовлению копченой конины, сала [курдючного жира. – С.А.], пишена для наших рабочих на фронте» (Алихан, Мир-Якуб и др., 1917).

Помимо всего работа в тылу фронта I мировой войны было далеко небезопасной. В любой момент они могли стать жертвой химической атаки, авианалётов немецких боевых самолётов,

артиллерийских обстрелов. Об одном эпизоде поведал бывший инструктор Иностранного отдела Тамимдар Сафиулы (Сафиев). «В самый разгар войны, - писал он в своих воспоминаниях, - немцы вплотную подошли к станции Молодёжной, откуда, затем, вынуждены были немного отступить. Доехав до этой станции, мы вышли на вокзале и обнаружили станцию разрушенной. В 7-8 км от ст. Молодёжной рабочие 7-й дружины Земгора копали окопы. Оказалось, что в 7-й дружине служит тысяча казахских рабочих. Нашей конечной целью как раз и была 7-я дружина с казахами... Мы пошли пешком по густой лесной чаще. В пути над нами пролетели два немецких аэроплана, которые сбросили две бомбы. Неподдалёку от нас взрывы бомб подняли огромные клубы дыма и груды глины. Меня охватил ужас, стало трясти. Мой спутник начал успокаивать меня, говоря: «Не бойся, у нас часто такое бывает». Так я, примерно в 15-х числах ноября 1916 года, добрался до рабочей партии казахов 7-й дружины» (Сафиев, 2015).

Результатындағы Казахская элита «Алаш» во главе с Алиханом Букейханом встретила Февральскую революцию в тылу I мировой войны, куда в октябре 1916 года отправилась добровольно - по зову сердца, бескорыстно и самоотверженно исполняя свой сыновий долг перед отечеством и с целью заботы о своих молодых сородичах, мобилизованных на тыловую повинность. Она целиком и стойко разделяла со своими соотечественниками все тяготы и лишения самой кровопролитной в истории человечества войны, рискуя здоровьем и жизнью под артиллерийскими обстрелами, авианалётами, химическими атаками германской армии, подвергаясь различным болезням, недугам, недоедая, порой и голодая.

2-8 апреля 1917 года в Оренбурге прошёл первый общеказахский съезд с участием делегатов из 6 казахских областей Степного и Туркестанского краев. Одним из постановлений первого общенационального форума казахов, который был созван по телеграмме А.Н. Букейхана из Петрограда, стало требование о немедленном возвращении мобилизованных на тыловую повинность казахских рабочих и прекращении дальнейшей мобилизации. Это требование съезда новым Всероссийским Временным правительством было исполнено (Шоқай, 2014: 214).

5 мая 1917 года Временное правительство приняло постановление, согласно которому подлежали возвращению на родину все «иностранцы», о чём министр внутренних дел нового правительства телеграммой сообщил А.Н. Букейхану, только что вступившему в должность комиссара Временного правительства в Тургайской области.

Будучи комиссаром нового Временного правительства А.Н. Букейхан эвакуацию казахских рабочих из фронта на родину поручил своим молодым, но испытанным соратникам – Азимбеку Биримжану (Газимбек Беремжанов), Хайретдину Болганбайулы (Болганбаев), Аспандияру Кенжеулы (он заменил А.Н. Букейхана на посту заведующего Иностранного отдела. – С.А.), Мусы Сейдалулы и др.

Из материалов ЦГА РК следует, что А.Н. Букейхан, даже после свержения Временного правительства и вероломного захвата власти большевиками, не прекращая исполнять свои служебные обязанности комиссара Тургайской области, продолжал выяснять дальнейшую судьбу казахских рабочих, которые попали в госпиталь или пропали без вести. Эта истинно отцовская забота национального лидера о своём народе, особенно о молодёжи, мобилизованной на обслуживание Западного фронта, не осталась незамеченной. В редакцию газеты «Қазақ» начиная с конца мая 1917 года из разных концов Казахского края стали поступать телеграммы и письма с настоятельной просьбой учредить стипендию Алихана или построить мечеть в его честь. В этих телеграммах и письмах звучал также призыв присвоить Алихану Букейхану самое высокое народное имя, как «Алаштың Әлиханы» («Алихан всего Алаша»). Это имя являлось истинным и официальным признанием его роли лидера народа, отца новой нации.

В этом же июньском номере «Қазақ» была опубликована заметка Азанбая Сабекулы, который от имени каркаралинцев, вернувшихся домой из Западного фронта, выразил благодарность казахским студентам и учителям, бескорыстно помогавшим им во время работы в тылу Западного фронта, а также Алихану, за его отеческую заботу и покровительство. В заметке, в частности, говорилось:

«Казахскому народу! ...Мы приклоняем свои головы и выражаем безграничную благодарность тем молодым студентам и учителям, которые ради казахских джигитов приехали в Минск, открыли учреждение (Иностранческий отдел), денно-нощно скитались по всей фронтовой зоне, заботясь о быте, условиях работы и безопасности своих сородичей, мобилизованных на тыловую повинность. Находясь на чужой земле всю зиму ради заботы о своих сородичах, сознательно рискуя своими жизнями, они чётко следовали инструкциям и советам издателей газеты («Қазақ») и старших товарищей.

С целью увековечения имени Галихана (Алихана Букейхана), который, призвав образованную молодёжь на фронт для оказания помощи мобилизованным, руководил её деятельностью, мы собрали деньги и передаём доверенному лицу!

Да здравствует Гали хан! Да здравствует казахская молодёжь! Да здравствует казахский народ!

От имени каркаралинских джигитов Азанбай Сабекулы» (Қазақ, 1917: 4).

В статье, опубликованной газете «Южный Урал» (Оренбург) в 1917 г., А. Байтурсунылы и М. Дулатулы привели такой факт: *«Какой популярностью пользуется Букейханов во всех казахских областях, доказывает то, что рабочие казахи, возвращаясь с фронта, учредили стипендию его имени»* (Байтурсунов, Дулатов, 1917: 2).

Перед выездом из Минска в Петроград за назначением на должность комиссара Временного правительства в Тургайской области, А.Н. Букейхан и его молодые соратники из Минска отбили одну телеграмму за другой во все концы Степного и Туркестанского краёв, одна из которых отправлена по 25 адресам, начиная от Кызылжара (Петропавловска), Омска, Семипалатинска до Ташкента, от Уральска, Акмолы до Перовска, Скобелева (ныне Фергана) и Коканда. В ней говорилось следующее:

«Для всех в России наступил день братства, равенства и свободы!

К выборам Учредительного собрания казахам нужно объединиться. Необходимо выдвигать на выборы достойных граждан. Впредь необходимо оставить все разногласия, раздоры, межпартийные распри. Всё, к чему нужно стремиться – это единство и справедливость!

Необходимо снова поднять вопрос о земле и всерьёз взяться за решение этого первостепеннейшего вопроса! Государственной строй [в России], который отвечает нашим интересам – это «федеративная демократическая республика». Только такой строй позволит нам отстоять наши земли и сохранить нашу самобытную культуру.

Не бойтесь никого, кроме Бога! Действуйте по закону, поддержите новое Временное правительство, помогайте нашим братьям, работающим на фронте! Следите за настроением народа!

Алихан, Миржакып, Муса, Мурзагазы...

Западный фронт, Минск, 15..03.1917 г.» (Галихан, Миржакып и др., 1917: 1).

Заключение. Под этим документом, как и под телеграммами, рядом с лидером «Алаш» Алиханом Букейханом и его соратником Миржакыпом Дулатулы (Мир-Якуб Дулатов), стояли имена Назира Торекулулы, Мусы Сейдалыулы, Мырзагазы Есболулы, Сейдазима Кадырбайулы и др. Эта новая волна национальной элиты по призыву лидеров «Алаш» добровольно отправилась на фронт Первой мировой войны и в период своей службы в Иностранческом отделе с октября 1916 по август 1917 годов, ярко продемонстрировала свою готовность бескорыстно и самоотверженно служить интересам своего народа. Казахские джигиты, вернувшиеся из зоны боевых действий, составили костяк армии Автономии Алаш, достаточно успешно воевавшей против советской власти в 1918-1920 годах.

Данная научная статья подготовлена в рамках реализации проекта AP08855676 «Новейшая интерпретация участия казахов в Первой мировой войне в 1916-1917 годах: художественно-документальные произведения, исторические документы, архивные материалы», по грантовому финансированию фундаментальных и прикладных научных исследований по научным проектам на 2020-2022 годы.

Әдебиеттер мен деректер тізімі

- Аманжолова Д. А. На изломе. Алаш в этнополитической истории Казахстана. – Алматы: ИД «Таймас», 2009. – 412 с.
- Алихан, Мир-Якуб, Хусаин... Председателю Казахского областного комитета в Оренбурге. – Семипалатинск: Бюллетень Семипалатинского областного исполнительного комитета. – 1917. – № 8.
- Әлихан. Мәскеу (жұмысшылар хақында). – «Қазақ». – 31.12.1917. - № 211. – С. 1-2.
- Байтурсунов А., Дулатов М. Наш ответ докладной записке, напечатанной в № 125 [оренбургской газ. «Заря»] от 5 сентября с.г. // «Южный Урал». – 1917. – 14.09. – № 10. – С. 1-2.
- Бөкейхан Ә.Н. Шығармалары – Сочинения. 15 томов. – Астана: «Алашорда» Қоғамдық қоры, 2017. – Т. 9. – 558 б.
- Букейханов А., Дулатов М., Алмасов О. Протокол частного совещания казахов... об ущербе, причиненном сельскому хозяйству мобилизацией мужчин на тыловые работы. 07.08.1916 г. Оренбург. // Алаш-Орда: Сборник документов // Состав. Н. Мартыненко. – Алматы: Малое издательство «Айқап», 1992 г. – С. 5–10.
- Бұратаналар тақырыпты. – «Қазақ». – 1916. – 22.10. – № 202. – С. 1.
- Ғали хан, Міржақып, Ахмет. Алаштың азаматына! // «Қазақ». – 1916. – 11.08. – № 192. – С. 1.
- Ғали хан. Мәскеу (жұмысшылар хақында). // «Қазақ». – 31.12.1916. – № 211. – С. 2.
- Ғали хан, Мырзағазы, Тел, Мұса, Хасен. Күнбатыс майданнан. Жұмысшылар жайынан. // «Қазақ». – 1917. – № 212. – С. 3.
- Ғалихан. Күнбатыс майданынан. Телеграм. 09.02.1917 ж. Минск. // «Қазақ». – 1917. – № 217. – С. 3.
- Ғали хан. Қазақтан доктор, фелдшер һәм переводчик керек. Күнбатыс майданы. Минск. // «Қазақ». – 1917. – 28.02. – № 219. – С. 2.
- Ғали хан. Күнбатыс майданынан (Жұмысшылар жайынан). Есеп. // «Қазақ». – 1917. – № 212. – С. 4.
- Ғалихан. Доклад. // «Қазақ». – 1917. – 23.02-01.03. – № 220, 221. – С. 4.
- Ғалихан, Міржақып, Мұса, Шаһмардан, Мырзағазы, Хасен... Телеграм. Минскі, «15/III» (Минскі, 24.03.1917 ж.). // «Қазақ». – 1917. – № 223. – С. 1.
- История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней. – 3-е изд; переработ. – Алматы, 2011. – 670 с.
- Ковалев П.А. Тыловые рабочие в годы первой мировой войны (1916 - май 1917 гг. – Ташкент: Государственное издательство Узбекской ССР, 1957. – 188 с.).
- «К положению инородцев в лечебных заведениях». // «Вестник КЗФ ВЗС». – 1917. – 09.08. – № 383 (539). – С. 2.
- Қыр баласы. Қазақтан салдат ала ма? // «Қазақ». – 1913. – 08.05. – № 13. – С. 1-2.
- Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. – Алматы: «Санат». – 1995. – 368 с.
- Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. 1 том. Өңделіп, толықтырылған екінші басылымы. – Алматы: «Мектеп», 2008. – 480 б.
- Национальный исторический архив Беларуси (НИАБ). Ф. 314. Оп. 1. Д. 828, 834.
- НИАБ. Ф. 2090. Оп. 1. Д. 2.
- НИАБ. Ф. 2499. Оп. 1. Д. 253.
- НИАБ. Ф. 2533. Оп. 1. Д. 195.
- НИАБ. Ф. 314. Оп. 1. Д. 828. Л. 211.
- НИАБ: ЛА Ф. 2540. Оп. 1, Д. 37, л. 244об.
- НИАБ. Ф. 2533. Оп. 1. Д. 92. Лл. 68, 104.
- Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. – Алматы: «Ататек», 1995. – 256 б.;
- Попов И. Инордцы на фронте. Киргизы. // Вестник КЗФ ВЗС. – 1916. – 06.11. – № 152 (308). – С. 2-3.
- Российский военно-исторический архив (РГВИА). Ф. 9563. Оп. 1. Дд. 4, 5; РГВИА. Ф. 9555. Оп. 1. Д. 12;

РГВИА. Ф. 9556. Оп. 1. Дд. 4, 7;

Сафиев Т. 1916 жыл оқиғасы. // «DANAkaz» (журн.). – № 5 (19). – 2015. Орал.

Собрание узаконений и распоряжений правительства, отдел 1, № 182, 6 июля 1916 г., стр. 1747; Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. Сборник документов. (Ред. коллегия: А.В. Пяковский (ответ. ред.), Т.Е. Елеуов, А.Г. Зима, О.К. Кулиев, Х.Т. Турсунов. Составители: С.Г. Агаджанов, Ф.Азадаев, А.И. Акатова, Х. Зияев, Ф.Н. Киреева, Н.С. Орлова, Я.М. Серый, О.Д. Чехович.). – Москва: Изд. Академии наук СССР, 1960. – С. 25-26.

Тәңірі жарылқасын айту. // «Қазақ». – 1917. – 03.07. – № 232. – С. 4.

Центральный государственный архив РК (ЦГА РК). Ф. 40. Оп. 1. Д. 20064, 20070, 20074-20076, 20084-86.

ЦГА РК. Ф. 46. Оп. 1. Д. 368, 371.

ЦГА РК. Ф. 50. Оп. 1. Д. 48, 51.

Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: Он екі томдық. – Алматы: Дайк-Пресс, 2014. – Т. 9. – С. 245.

References

Amanzholova D. A. Na izlome. Alash v etnopoliticheskoy istorii Qazaqstana [On the break. Alash in the ethnopolitical history of Kazakhstan] – Almaty: ID «Taymas». 2009. – 412 s. [in Russian]

Alikhan, Mir-Yakub, Husain... Predsedatelyu Qazaqskogo oblastnogo komiteta v Orenburge [To the Chairman of the Qazaq Regional Committee in Orenburg]. – Semipalatinsk: Byulleten Semipalatinskogo oblastnogo ispolnitelnogo komiteta. – 1917. – № 8. [in Russian]

Alikhan. Maskeu (jumishilar khahinda) [Moscow (on the situation of workers)]. – «Qazaq». – 1917. – 31.12. – № 211. – S. 1-2. [in Kazakh]

Baytursunov A., Dulatov M. Nash otvet dokladnoy zapiske, napechatannoy v №125 [orenburgskoy gazeti «Zarya»] ot 5 sentyabrya s.g. [Our response to the memo printed in No. 125 [of the Orenburg newspaper "Zarya"] of September 5 of this year] – «Yujni Ural». – 1917. – 14.09. – № 10. – Ss. 1-2. [in Russian]

Bokeykhan A.N. Shigarmaları - Sochineniya [Works - Essays] 15 tomov. – Astana: «Alashorda» Qogamdıkh qory, 2017. – Т. 9. – 558 s. [in Kazakh and Russian]

Bukeikhanov A., Dulatov M., Almasov O. Protokol chastnogo soveshchaniya Qazaqov... ob ushcherbe, prichinennom sel'skomu khozyaystvu mobilizatsiyey muzhchin na tylovyey raboty. 07.08.1916 g. Orenburg. [Protocol of a private meeting of Qazaqs... about the damage caused to agriculture by the mobilization of men for rear work. 07.08.1916. Orenburg] //Alash-Orda: Sbornik dokumentov // Sostavitel' N. Martynenko. – Almaty: Maloye izdatel'stvo «Ayqap», 1992 g. – S. 5–10. [in Russian]

Buratanalar takyrupty [About foreigners] // «Qazaq». – 1916. – 22.10. – №202. – S.1. [in Kazakh]

Gali Khan, Mirzhakyp, Akhmet. Alashtyng azamatyna! [Citizens of Alash!] // «Qazaq». – 11.08.1916. – № 192. – S. 1. [in Kazakh]

Gali Khan. Maskeu (zhumysshylar khakynda) [Moscow (on the situation of workers)] // «Qazaq». – 1916. – 31.12. – № 211. – S.2. [in Kazakh]

Gali khan, Mir-Yakub, Musa, Shahmardan, Myrzagazy, Hasen... Kunbatis maydannan. (Jumishilar jayinan) [From the Western Front. (About the situation of the workers)] // «Qazaq». – 1917. – № 212. – S. 3. [in Kazakh]

Gali khan. Kunbatis maydannan. (Jumishilar jayinan). Esep [From the Western Front (On the situation of the workers). Esep] // «Qazaq». – 1917. – №212. – S. 4. [in Kazakh]

Gali khan. Khazakhtan doktor, feldsher ham perevodchik kerek. Kunbatis maydan. Minsk [Doctors, paramedics and interpreters from Qazaqs are required. From the Western Front. Minsk]. // «Qazaq». – 1917. – 28.02. – № 219. – S. 2. [in Kazakh]

Gali khan. Doklad [Report] // «Qazaq». – February 23 – March 1-No. 220, 221. – p. 4. [in Kazakh]

Gali khan, Mirjakhip, Musa, Shahmardan, Mirzagazy, Hasen... Telegram. Minsk, «15/III» (Minsk, 24.03.1917 j.) // «Qazaq». – 1917. – № 223. – S.1. [in Kazakh]

- Istoriya Qazaqskoy SSR s drevneyshikh vremen do nashikh dney [The history of the Qazaq SSR from ancient times to the present day] – 3-e izd; pererabot. – Almaty. 2011. – 670 s. [in Russian].
- Kovalyev P.A. Tylovyye rabochiye v gody pervoy mirovo voyny (1916 - may 1917 gg [Rear workers during the First World War (1916-May 1917)]. – Tashkent: Gosudarstvennoye izdatelstvo Uzbekskoy SSR. 1957. – 188 s.). [in Russian]
- K polojeniyu inorodcev v lechebnikh zavedeniyakh [On the situation of foreigners in medical institutions] // Vestnik KZf VZS. – 1917. – 09.08. – № 383 (539). – S. 2. [in Russian]
- Qyr balasy. Qazaqtan saldat ala ma? [Child of the steppes. Will they take soldiers from among the Qazaqs?] // «Qazaq». – 1913. – 08.05. – № 13. – S. 1-2. [in Kazakh]
- Koygeldiev M. Alash khozgalysy (Komekshi okhu khuraly) [The movement of Alash (Textbook)]. – Almaty. – «Sanat». – 1995. – 368 s. [in Kazakh]
- Koygeldiyev M. Alash kozgalysy. 1 tom. Ondelip, tolykhtyrylgan ekinshi basylymy. – Almaty: «Mektep». 2008. – 480 b. [in Kazakh]
- Natsionalnyy istoricheskiy arkhiv Belarusi (NIAB) [National Historical Archives of Belarus]. F. 314. Op. 1. D. 828, 834. [in Russian]
- NIAB. F. 2090. Op. 1. D. 2. [in Russian]
- NIAB. F. 2499. Op. 1. D. 253. [in Russian]
- NIAB. F. 2533. Op. 1. D. 195. [in Russian]
- NIAB. F. 314. Op. 1. D. 828. L. 211. [in Russian]
- NIAB. F. 2540. Op. 1. D. 37. L. 244 vol. [in Russian]
- NIAB. F. 2533. Op. 1. D. 92. L. 68, 104. [in Russian]
- Nurpeyisov K. Alash ham Alashorda. – Almaty: «Atatek». 1995. – 256 b. [in Kazakh]
- Popov I. Inordcı na fronte. Kirgizi [Aliens at the front. Kirghiz people]. // Vestnik KZf VZS. – 1916. – 06.11. – № 152 (308). – S. 2-3. [in Russian]
- Rossiyskiy voyenno-istoricheskiy arkhiv (RGVIA) [Russian Military Historical Archive]. F. 9563. Op. 1. D. 4, 5. [in Russian]
- RGVIA. F.9555. Op. 1. D. 12. [in Russian]
- RGVIA. F. 9556. Op. 1. D. 4, 7. [in Russian]
- Safiev T. 1916 jil okhigasi [Events of 1916]. // «DANakaz» (journal). – №5 (19). – 2015. Oral. [in Kazakh]
- Sobraniye uzakoneniy i rasporyazheniy pravitel'stva, otdel 1, № 182, 6 iyulya 1916 g., str. 1747; Vosstaniye 1916 goda v Sredney Azii i Qazaqstane. Sbornik dokumentov. [Collection of Legalizations and Orders of the Government, Section 1, No. 182, July 6, 1916, p. 1747; The uprising of 1916 in Central Asia and Qazaqstan. Collection of documents]. (Red. kollegiya: A.V. Pyaskovskiy (otvet. redaktor), T.Ye. Yeleuov, A.G. Zima, O.K. Kuliyeu, KH.T. Tursunov. Sostaviteli: S.G. Agadzhanov, F. Azadayev, A.I. Akatova, KH. Ziyayev, F.N. Kireyeva, N.S. Orlova, YA.M. Seryy, O.D. Chekhovich.). – Moskva: Izd. Akademii nauk SSSR, 1960. – S. 25-26. [in Russian]
- Taniri jarilkhasin aitu! [We express our gratitude!] // «Qazaq». – 1917. – 03.07. – № 232. – S. 4. [in Kazakh]
- Tsentrал'nyy gosudarstvennyy arkhiv RK (TSGA RK) [Central State Archives of the Republic of Qazaqstan]. F. 44. Op. 1. Dd. 20064, 20070, 20074-20076, 20084-86. [in Russian]
- TSGA RK. F. 46. Op. 1. Dd. 368, 371. [in Russian]
- TSGA RK. F. 50. Op. 1. Dd. 48, 51. [in Russian]
- Shokhay M. Shigarmalarining tolikh jinagi: On eki tomlikh [Complete works: Twelve volumes]. – Almaty: Dayk-Press, 2014. – T. 9. – S. 241-242. [in Kazakh]

FTAMP 03.00.20

ҚАЗАҚТАРДЫҢ БІРІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫСҚА ҚАТЫСУЫНЫҢ ТАРИХИ АСПЕКТІЛЕРІ

С.-Х. А. Жүсіп¹, Х.Б. Маслов^{1*}

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Нұр-Сұлтан

* Автор-корреспондент

E-mail: prahacz2002@gmail.com (Жүсіп), halel_86@mail.ru (Маслов)

Аңдатпа. Қазақстан тәуелсіздігінің 30 жылдығына дейінгі тарихи зерттеулерде Ресей патшасының 1916 жылғы 25 маусымдағы «бұратана халықтарды тыл жұмысына тәркілеу туралы» жарлығы тек қазақ халқының Ресей отарлығына қарсы ұйымдаспаған көтерілісінің себебі ретінде бұрмаланып, біржақты қарастырылды, көтерілістің өзі - марксистік-лениндік идеология мен насихатына сай біржақты «ұлт-азаттық» ретінде сипатталды. І-інші дүниежүзілік соғыс, оның қазақ даласындағы ахуалға ықпалы, қазақтың осы соғысқа қатысуы ғылыми зерттеу тақырыбына айнала қоймады. Міне осы жағдайда отандық және шетел архивтеріндегі материалдар 1916-1917 жылдары соғысқа жүздеген мың қазақтың қатысқанын растайды. Соғыста патшалық Ресей тылын жайластыруға «тәркіленген» 19-дан 35-ке дейінгі қазақ оны тозақ жағдайында - неміс армиясының зеңбірек атқылауы, әуе бомбалауы және химиялық шабуылдары астында өтеді. Сондай-ақ қазақтар небір жат аурудан, тойып тамақ ішпеуден және тіпті аштықтан зардап шекті. Олармен бірге бұл азапты 1916-1917 жылдары Әлихан Бөкейхан бастаған «Алаш» элитасы мен студент жастары өз еркімен бастан кешті. Патшалық билікті құлатқан 1917 жылғы Ақпан төңкерісінен кейін сәуір айында Уақытша үкімет қазақты қаражұмысқа алуды тоқтату және оларды еліне жөнелту туралы қаулы қабылдады. Соңғы қазақ жұмысшысы 1917 жылғы тамыз айында елге оралды.

Түйін сөздер: Бірінші дүниежүзілік соғыс, 25 маусым жарлығы, бұратана-қазақ, реквизиция, тозақ жұмысы, окоп, блиндаждар, бейтаныс аурулар, аштық, Ақпан төңкерісі, Алаш аутономиясы, Алаш Орда, «Алаш» армиясы.

IRSTI 03.00.20

HISTORICAL ASPECTS OF THE PARTICIPATION OF QAZAQS IN THE FIRST WORLD WAR

S.- Kh. Zhussip¹, Kh. Maslov^{1*}

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Nur-Sultan

* Corresponding author

E-mail: prahacz2002@gmail.com (Zhusip), halel_86@mail.ru (Maslov)

Abstract. In official historical studies up to the period of independence of Kazakhstan, the decree of the tsar of the Russian Empire "on the requisition of foreigners for rear work" of June 25, 1916 was viewed one-sidedly, only as the reason for the uprising of the Kazakh people against Russian colonialism, the uprising itself received a controversial, but quite appropriate to Marxist-Leninist ideology, interpretation as "national liberation". The First World War, its impact on the events in Kazakhstan, the participation of Kazakhs in this war have not become the subject of research. Meanwhile, archival materials indicate the participation of hundreds of thousands of Kazakhs in this war. Kazakhs from 19 to 35 years in this war worked in hellish conditions - under shelling, aerial bombing and chemical attacks of the German army,

and also suffered from unknown diseases, malnutrition and hunger. Together with them, all these hardships and hardships of the World War were voluntarily borne by the elite of "Alash" and the student youth under the leadership of Alikhan Bukeikhan, who followed them to the front in the autumn of 1916. After the overthrow of tsarism in February 1917, the Provisional Government of Russia in April stopped the mobilization of Kazakhs for rear work and their evacuation to their homeland. The last Kazakh was evacuated in August 1917.

Keywords: World War I; decree of June 25, Kazakhs-foreigners, requisition, hellish work, trench, dugouts, diseases, malnutrition, famine, February revolution, Alash autonomy, Alash Horde, Alash army.

Сведение об авторах:

¹Доктор PhD

^{1*}Доктор PhD

МАЛОИЗУЧЕННЫЕ АСПЕКТЫ ИСТОРИИ ГОЛОДА 1921-1922 ГГ. В КАЗАХСТАНЕ

С.А. Асанова^{1*} ¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, Казахстан, Алматы

*Корреспондирующий автор

E-mail: saltasanova@gmail.com (Асанова)

Аннотация. В статье автор ставит своей целью определение круга проблем, представляющих интерес для изучения истории голода 1920-х годов в Казахстане. Среди них автор выделяет такие проблемы, как роль и значение международной помощи в деле борьбы с голодом на территории Казахстана. В статье освещаются основные направления работы иностранных организаций. Специальное внимание уделено формированию системы социального распределения и нарушение принципа социальной справедливости в реальной практике внутренней политики советской власти. Автором выдвигается положение о наличии противоречия между провозглашенными лозунгами советской власти и реальной социальной политикой большевиков. В контексте цели данной статьи акцентируется внимание на необходимости теоретического осмысления последствий голода для этнокультурного кода казахского народа.

Ключевые слова: советская власть, большевики, система распределения, общество, политика, социальная справедливость, политические лозунги, социализм, коммунисты, дефицит продуктов, голод.

Введение. Современное состояние исследовательского дискурса истории Казахстана советского периода является полем столкновения диаметрально противоположных интерпретаций – от восторженной апологетики до агрессивного отрицания достижений и положительного опыта. В этих условиях необходимость объективного анализа всех отрицательных и противоречивых сторон жизни советского общества становится настоятельной необходимостью. Одним из таких явлений является голод 1921-1922 гг. Это историческое явление обладает целым рядом своеобразных черт, позволяющих выделить его в большой череде событий первых лет советской власти.

Материалы и методы. Методологической основой наряду с традиционными методами историзма, сравнительного анализа, системности были использованы положения одного из перспективных направлений исторического знания – истории повседневности, в частности, отдельные положения феноменологии и герменевтики. Используются методы междисциплинарного подхода с применением инструментария социологии и культурологии, таких как типология социальных и культурных трансформаций. Данная методологическая база позволила осуществить новую интерпретацию наиболее ярких и трагических страниц истории казахского народа XX века, каким является голод 1921-1922 гг.

Обсуждение. Интерес к изучению процессов социалистического строительства, заметно активизировался за последние десятилетия. Грандиозный социальный эксперимент большевиков по созданию социалистического общества имел неоднозначные результаты, анализ и оценка которого еще продолжается. Историография советского периода, выполняя социальный заказ создала достаточно идеализированную картину реализации советского проекта, лишенную негативных и противоречивых сторон. В казахстанской историографии современная трактовка истории голода 1921-1922 гг. фактически находится на стадии становления. Специальные исследования, посвященные созданию общей исторической картины, а также целый ряд статей по отдельным частным проблемам в большинстве своем несут постановочный характер, ограничиваясь обозначением основных проблем. Поскольку большинство вопросов данной проблематики нуждаются в более объективном свободном от политической конъюнктуры освещении. К таким

проблемам относится вопрос о нарушении принципа социальной справедливости в советском обществе и ее обострение в условиях голода 1921-1922 гг., роли и значения зарубежной помощи, попытки теоретического осмысления влияния голода на этническое сознание казахского народа XX века.

Результаты исследования. Данная статья ставит своей целью определение круга проблем, представляющих интерес для концепции советской истории Казахстана. К числу таковых мы можем отнести и вопрос о специфике первого голода советской истории. Молодое советское государство в начале своего становления столкнулось с необходимостью оперативного решения самых сложных задач социально-политической жизни. Одной из них стал голод 1921-1922 гг. Это историческое явление обладает целым рядом своеобразных черт, позволяющих выделить его в большой череде событий первых лет советской власти. Здесь необходимо отметить, что нехватка продуктов питания – характерная черта советской действительности, а голод как наивысшая точка этого дефицита был достаточно частым явлением советской истории. В отличие от всех последующих голод 1921-1922 гг. получил широкую международную огласку. Голод 1920-х годов широко освещался как в зарубежной, так и в советской прессе. Наиболее актуальными были вопросы определения причин возникновения голода, масштабов и способов борьбы. При этом публикации выражали политический антагонизм авторов. В зарубежной периодике указывалось, что причиной голода такого масштаба была политика большевиков. Они рассматривали разразившийся голод как результат неумелого хозяйничанья большевиков (Завадская 1993:3). Мустафа Шокаев в статьях, посвященных голоду 20-х годов, прямо называл политику большевиков «голодной политикой» и отмечал, что «...политика советской власти в Туркестане губительная для самого существования мусульманского населения» (Шокаев, 2011:32).

В ответ советское правительство посчитало необходимым выдвинуть собственную оправдательную версию. Тема голода приобретает политический характер. Поэтому имеется достаточно достаточна обширная литература. Это в основном статьи или специальные брошюры, написанные советскими функционерами, а также отдельными специалистами, которые выдвигали свою версию причин и последствий голода. Главный тезис: «голод – стихийное бедствие, которое нельзя было ни предвидеть, ни предупредить», следующей причиной назывался «мировой капитал – взрастивший для нас жестокую беду», который «подорвал наши силы, изнурил наше хозяйство. Своего верного союзника – голод вызвал он против нас» (Радек, 192:8, Ярославский, 1921:2). Объяснительные практики, которые использовались противостоящими сторонами, имели непримиримый политизированный характер. Необходимо отметить, что такое противостояние характерно и для современной историографии истории голода 20-х годов. В этой связи хотелось подчеркнуть актуальность максимального отхода от обусловленной политически конъюнктурой трактовки и представить по возможности объективную картину причин голода 1921-1922 гг.

Следующей особенностью данной проблемы явилось широкое участие международной общественности в организации помощи голодающим и ликвидации последствий голода. Это тема также слабо освещалась в советской историографии. Само советское правительство сделало все возможное, чтобы нивелировать и обесценить деятельность зарубежных организаций помощи голодающим. Вместе с тем необходимо отметить, что эта помощь была настолько внушительной, что игнорировать ее не представляется возможным. Большевики сами признавали масштабность и щедрость иностранной помощи. «Господа буржуазные филантропы откликнулись на голод в Поволжье. И кое-где (в Америке, Швейцарии) откликнулись довольно широко. На первое июня доставлено в Россию из заграницы для голодающих до двадцати пяти с половиной миллионов пудов различных продуктов. Из них АРА – 22 миллиона пудов. К первому июня одних советских столовых было открыто в голодных губерниях свыше 7000, а столовых заграничных организаций до 9500». «Господа буржуазные филантропы откликнулись на голод в Поволжье. И кое-где (в Америке, Швейцарии) откликнулись довольно широко. На первое июня доставлено в Россию из заграницы для голодающих до двадцати пяти с половиной миллионов пудов различных продуктов. Из них АРА – 22 миллиона пудов. К первому июня одних советских столовых было открыто в голодных губерниях свыше 7000, а столовых заграничных организаций до 9500» (Антонов-

Овсеенко, 1922:7). Еще одним подтверждением служит воспоминание Лив Нансен-Хейр дочери известного полярного путешественника Фритьефа Нансена, которого Интернациональный комитет помощи России 15 августа 1921 г. в Женеве избрал своим Верховным комиссаром. В книге «Об Отце» она приводит следующие данные об объеме помощи голодающему населению Советской Республики: «США взяли на свое обеспечение 2,5 млн. детей, шведский Красный Крест – 100 тысяч человек, квакеры – свыше 350 тыс. детей. Нидерланды послали 4000 тонн продовольствия и медикаментов. Франция – 6 млн. франков, итальянские социалисты – 2,5 млн. лир, папа римский – 1 млн. лир. Организация АРА собрала 60 миллионов долларов, из которых 20 дало правительство с условием, что Советское правительство, в свою очередь, прибавит к ним 10 миллионов. Советы сами взяли на государственное обеспечение свыше 2 млн. человек, выплатили наличными 150 миллионов рублей золотом и поставили 600 тысяч тонн семенного материала. Еврейские общины собрали 500 тысяч долларов на покупку медикаментов, а сама Нансеновская миссия собрала сумму в 40 млн. швейцарских франков» (Лив Нансен-Хейер, 1986:43).

В организации помощи голодающим принимали участие многие зарубежные благотворительные и религиозные организации США, Швеции, Норвегии, Чехословакии, Германии, Австрии, Бельгии, Дании, Румынии, так же многочисленными мусульманскими, христианскими и еврейскими религиозными общинами. Их деятельность охватила все голодающие регионы в том числе и Казахстан. Были созданы две официальные государственные структуры – Комиссия помощи голодающим (Помгол) и Комиссия по борьбе с последствиями голода (Последгол). Особое внимание уделялось спасению детей для этих целей был создан специальный Комитет по улучшению жизни детей.

Эти комитеты курировали деятельность всех иностранных организаций. По отчету Центральной детской комиссии помощи детям с 15 октября 1922 года по 1 июля 1923 года отмечалось, что данная комиссия обратилась в центр с просьбой распространить на 1923 год деятельность заграничных организаций на Кирреспублику. С февраля 1923 года они развернули свою деятельность в Оренбургской, Актюбинской, Уральской губерниях, а с апреля месяца в Кустанайской и Букеевской губерниях. Все детские дома фактически были под патронажем зарубежных организаций, которые входили в специально созданный Комитет помощи голодающим (Помгол).

В тогдашней столице Кирреспублике оренбургский подотдел Центрального комитета Международной рабочей помощи (Межрабпом) в своей телеграмме от 5 марта 1922 года сообщал, что «...десять детских домов, из которых восемь в г. Оренбурге, один в Актюбинске и один в Илецке переведены на иждивение различных заграничных комитетов. Детские дома были распределены следующим образом

Детдом № 1 и № 3 – Английский комитет коммунистов

Детдом № 14 – Датским

Детдом № 4, 5, 10, и 2-Ньюрским (Америка)

Детдом № 9 – Румынским

Детдом № 8 – Австрийским

Детдом № 13 – Бельгийским. В телеграмме подчеркивалось, что все они будут работать под патронажем и подотчетные Межрабпому (АПРК, 46:3-4).

Шефство иностранных организаций над детскими домами охватывало достаточно широкий спектр вопросов жизни и быта, однако основная задача состояла в том, чтобы накормить голодных детей. Рацион питания, которым обеспечивались голодающие дети, содержал все необходимые для поддержания нормальной жизнедеятельности продукты. Меню в столовых АРА состояло как правило из сладкого какао, рисового пудинга, риса с лапшой, бобов и хлеба. Оно составляло 707 до 896 калорий в день. В ведомости ЦДК КЦИК, составленной после закрытия деятельности АРА в Оренбургской области и г. Оренбурге от 23 марта 1923 г. Имеется перечень продуктов, предоставлявшихся детскому дому № 14, где проживало 63 ребенка:

Мука 17 фунтов,

рис 11 фунтов

сахар 10 фунтов
какао 25 фунтов
масло сливочного 35 ф.
сгущенного молока 176 банки (ЦГА РК, 10:108).

При этом Президиум ЦДК принимает специальное постановление от 11 апреля 1923 года, где данному детдому предоставляется право на реализацию указанных продуктов для приобретения учебных пособий и предметов обмундирования с разрешения ГУБДЕТКОМИССИИ (Губернской детской комиссии). Подобного рода Постановления вызывают недоверие к работе данных детских учреждений и можно высказать предположение, что налицо злоупотребление. Неясны причины почему необходимо тратить драгоценные продукты на учебные пособия и тем более обмундирование, когда дети голодают. Факты злоупотреблений и хищений имели место в каждодневной практике детских учреждений, особенно работающих с иностранными благотворительными организациями. К примеру, документы Киробкома свидетельствуют о фактах, когда предназначенные для детей продукты не доходили до адресатов. В частности, сотрудником Оренбургского подотдела Межрабпома господином Таугнером было проведено обследование детских домов, находящихся в ведении шведской миссии. В результате им было установлено, что в некоторых детских домах происходит неправильное распределение продуктов, дети не получают той нормы, которую отпускает межрабпом для их питания. Это заявление было принято к сведению Губоно и были приняты соответствующие меры в частности освобождены от занимаемых должностей завхозы нескольких детских домов. Учитывая эти факты члены миссий АРА и другие благотворительные организации ввели правило, что питание детей производить только в столовых. Ребенок должен съесть свой паек на месте без права выноса или использования других форм получения питания (АПКРК, 46:27)

Помощь зарубежных благотворительных организаций не ограничивалась только обеспечением продовольствием и организацией питания. В частности Губпослгол комиссия Кустанайской области от 8 апреля 1923 года сообщала, «...что с марта с.г. АРА открыла свои действия по диетпитанию, но считаясь с тем положением, что только питание не даст существенных результатов в деле улучшения жизни детей и так как в настоящее время ощущается более острая нужда главным образом в материальном отношении и в улучшении зданий детдомов, и не располагая такими средствами, чтобы восстановить полуразрушенные здания просим вашего ходатайствования перед заграничной организацией «Джойт» и Межрабпомгол об открытии работ указанных организаций в Кустанайской губернии. Деньги были выделены в сумме 31000 тысяч рублей. Отправлялись запросы на одежду белья постельных, давали даже бензин. К примеру, в сентябре 1921 года благотворительная организация «Джойт» обязалась периодически отпускать на нужды голодающих детей оренбургской области 11.000 рублей. Эти деньги расходовались на ремонт старых и строительство новых детских домов. Одной из таких стала Опытно-показательная киргизская школа в г. Оренбурге (АПКРК, 46:39).

Все местные партийные и советские организации отмечали эффективность и успешность работы заграничных благотворительных миссий. В сводке о работе заграничных организаций в Кирреспублике отмечалось, что «Благодаря деятельности заграничных организаций «Джойт», «Межрабпомпресс», «АРА», Католической Миссии положение губерний значительно улучшилось. В данное время «АРА» и Католической миссией передано значительное количество мануфактуры и продовольствия Оренбургской и Актюбинской губерниям, и этот фонд даст возможность губдеткомиссии справиться с ре эвакуацией детей и улучшить положение детучреждений. Помощь заграничных организаций выразилась в следующем: АРА питала 17.850 человек, Католическая миссия 20.000 человек, «Джойт» отпускал средства на ремонт детучреждений ...было взято шефство над 13 детскими домами Оренбургской и Актюбинской губерний, которые благодаря этой помощи хорошо снабжены как продовольствием, так и одеждой. Количество беспризорных детей значительно уменьшилось» (АПКРК, 359:45).

В экстремальных условиях голода началось формирование советской распределительной системы. Показательна в этом отношении история с распределением 3000 парт детской обуви,

выделенной киргизской опытно-показательной школе. которую АРА напрямую отправила Оренбургскому отделу Межрабпому и Оренбургскому или точнее Киргизской детской комиссии, местные советские органы решили распределить по-своему. Во-первых, они потребовали, что бы распределение было осуществлено не на местах, а из центра в частности Москвы, затем эту небольшую по существу партию детской обуви, было решено распределить по областям Киргизской Республики. В телеграмме центральной детской комиссии от имени уполномоченного председателя Оренбургской комиссии помощи детям Рудминского прямо указывалось, что: «Имеющиеся в вашем распоряжении 3000 пар детских ботинок распределить следующим образом

Семипалатинской губернии – 7 %

Акмолинской – 10%

Букеевской – 12 %

Уральской – 14 %

Кустанайской – 8 %

Втого: 51 %

а остальные 45 % направить непосредственно в Оренбург для распределения по детским учреждениям. Хотя изначально эта партия обуви предназначалась воспитанникам киргизского-показательного детского дома (АПРК, 34: 36).

Выше приведенный факт с историей распределения детской обуви затрагивает следующий достаточно интересный аспект истории голода – формирование и функционирование системы распределения. Возникновение специального института социального распределения связано с политикой военного коммунизма в условиях гражданской войны. Однако и после победоносного окончания войны эта система продолжала сохраняться. Причины ее сохранения несколько. Они носят как субъективный, так и объективный характер. Большевик пришли к власти в результате прямого захвата власти и в терминологии самих большевиков первой генерации Октябрьская революция достаточно долго именовалась октябрьским переворотом. В опубликованной стенографической записи его воспоминаний, которые так и называется «Воспоминания об октябрьском перевороте». Они были записаны на вечере, созванном Истпартом в связи с 4-летием Октября. Отчет о заседании был помещен в 10 номере (Старцев, 1991:123). Фактическая узурпация власти привела к тому, что приход этой политической силы рассматривался многим современниками, как незаконная акция. Этим объясняет накал гражданской войны и в частности, тот факт, что казахская политическая элита в лице алашского движения выступила против большевиков. Так в докладе на II Всеказахском съезде 1917 году А. Букейханов отмечал, что «. анархия растет с каждым днем и угрожает распространиться на территории тех областей, где живут казак-киргизы, анархия угрожает опасностью жизни и имуществу населения областей казак-киргизского народа» (Мартыненко, 1992:14). Победоносное окончание гражданской войны не означало, что новая власть поддерживается всем населением огромной империи. Узость социальной базы большевиков связана с тем фактом, что они объявили о победе пролетарской революции и установления диктатуры большевиков в стране, где пролетариат составлял меньшинство населения. В 1900 г. они составляли примерно 14 млн. из 140-миллионного населения страны (Прудникова, 2020:149). В Казахстане пролетариат был в еще большем меньшинстве. Такое положение было отмечено в решении Первой Партийной конференции в июне 1921 года, где отмечалось что в Казахстане очень мало организованного пролетариата (АПРК, 192:1). Поэтому для большинства казахского населения лозунги интернационального сплочения пролетарий всех стран с целью разжигания мировой пролетарской революции были непонятны. Однако несмотря на все объективные препятствия большевики пришли к власти и эту власть не собирались отдавать ни при каких условиях. Ближайшей тактической задачей было удержание власти фактически при отсутствии широкой социальной базы. Единственным выходом было создание такого государственного строя, где политическая власть большевиков была абсолютной и какое бы то ни было сопротивление каралось с особой жестокостью. Для укрепления своих позиций необходимо было усилить роль государства. Подчинить огромную массу людей, которые в большинстве своем не поддерживали новую власть. В этой ситуации только сосредоточение всех материальных благ в

ведении государство, которое только в своем лице могло осуществлять ее распределение стало одной из тактических задач большевиков. С этой у целью была произведена тотальная национализация и последующая экспроприация всех продовольственных запасов населения, что было сделано в ходе реализации политики «военного коммунизма». Продразверстка лишила крестьян самостоятельности. Советская власть руководствуясь высшей целью конфисковала у крестьян все включая излишки. Этот факт признавали и сами большевики. В обращении ЦК РКП(б) Казахстана от 24.05.1921 г. к продовольственным (членам продовольственных отрядов) прямо говорилось: «Вам приходилось собирать продукты не в крепкой хозяйственно благополучной деревне, а в деревне разоренной шестилетней войной, хозяйственной разрухи и тяжелых повинностей. Вы часто вынуждены были брать продукты у сытых для голодных, а у голодных и полураздетых» (АП РК, 37: 5-6). Последующая политика продналога при нэпе во многом продолжала реализовать эту цель. Продналог также еще больше лишил деревню продовольственной самостоятельности. Результатом этой политики стал голод, который охватил несколько крупнейших регионов казахской республики. Декретом ВЦИК летом 1921 г. в число голодающих регионов были включены Уральская, Оренбургская, Актюбинская, Букеевская, Кустанайская губернии. В ноябре 1921 г. число голодающих составило 1 млн. 508 тыс. человек, или треть населения Казахстана, а к марту 1922 г. – более 2 млн. 300 тыс. человек (Алексеев, 1993:52). Обессиленное и голодное население теперь целиком и полностью зависело от государства. Только государство в лице правящей партии реализацию всех важнейших государственных решений.

Как известно советская власть ставила своей задачей построение общества социальной справедливости – социализма. Главным принципом социализма признавалось отсутствие эксплуатации человека человеком. ликвидация неравенства и несправедливости во всех сферах жизни. Этот принцип провозглашался в качестве главной ценности нового политического строя. Однако жестокая действительность первых лет советской власти внесла некоторые коррективы в планы большевиков. В процессе реализации плана построения социализма в одной конкретной взятой стране, были внесены определенные коррективы. Тактические отходы считались временными и стратегические цели оставались в первоначальной чистоте. Но лавирование и политическая гибкость сыграла с ними злую шутку в конечном итоге было построено общество, которое фактически не соответствовало идеи первоначального проекта, Одним из таких тактических отступлений был лозунг равенства всех трудящихся. Равенство было, но это было равенство в бесправии большей части советского общества перед лицом всемогущей и жестокой власти. Тоталитарная система власти, осуществляющая всеохватный и подчинение всех сторон жизни общества была несовместима с понятиями равенства и свободы. Большинство населения оказалось бесправным большинством, фактически выведенным за рамки политического процесса. Однако одна социальная структура занимала исключительное положение как в объеме политической власти, так и особом социальном статусе. Коммунистическая партия, как единственная правящая партия обладала исключительными правами и полномочиями. Каждодневная практика построения и укрепления политической власти и строительства нового государства заставляла большевиков отрицать и нивелировать свои же идеологические доктрины. Особенно резко этот принцип нарушения социальной справедливости проявился в трагических и ужасающих условиях голода 1921-1922 годов.

В условиях острого продовольственного дефицита власть была озабочена сохранением своего авангарда. Согласно документам Управления делами ЦК РКП(б) в июне 1921 года на имя секретаря ВЦИК Енукиндзе была составлено заявление к в котором указывалось: «В виду крайне тяжелого продовольственного положения наиболее ответственных работников секретариата ЦК РКП необходимо установиться для них регулярную ежемесячную выдачу продуктов питания». Была установлена смета продуктов на одного человека на месяц: «Сахару – 4 фунта, чаю – 4 фунтов, муки ржаной – 20 фунтов, мяса – 10 фунтов, масла сливочного – 3 фунта, сыру или ветчины – 4 фунта, сушеных овощей – 5 фунтов, соли – 1 фут, мыла простого – 2 куска, туалетного – 2 куска, папирос – 500 штук, спичек 10 коробков». В накладных заявках бухгалтерии указывались «...ящики с вином, коньяком, бужениной, иные деликатесы» (РГАСПИ, 643: 35-36.) Аналогичные решения

были приняты в Кирреспублике. Уже в январе 1921 года было принято Постановление за подписью заведующего общим отделом КЦИК, в котором говорится о необходимости организовать довольствие советских политических работников. В другом аналогичном Постановлении более развернуто указывалось каким должно быть питание высших должностных лиц «в ...согласии с указанием Председателя Политической комиссии ЦК и ВЦИК т. Ярославского о недопустимости недостаточного питания политических работников. Организовать для указанного узкого круга работников специальную столовую с питанием повышенной против общего для всех работников раскладки» (АП РК, 210:65).

Романтические истории голодных обмороков коммунистов на рабочих местах не более чем мифы советской пропаганды. Безусловно на уровне рядовых коммунистов факты такой самоотверженности имели место. Но основная масса партийных и советских функционеров жила и питалась лучше основной массы населения состоят в основном из различных раздаточных ведомостей с точным перечнем продуктов, которые выдавались советским и партийным работникам. Он состоял из муки, мяса сливочного масла. Мука выдавалась по 12 фунтов на человека, мясо по 12 фунтов, масло 4 фунта. Необходимо отметить, что подобные списки формировались практически каждый месяц (АПК 210:34.) Помимо этих продуктов, которые считались продуктами первой необходимости имеются документы о распределении других видов продовольствия, например, колбасы. О чем свидетельствует раздаточная ведомость от 5 декабря 1921 года. По ней колбасу получали сотрудники аппарата Обкома и облисполкома по 4 фунтов каждый (АП РК, 210: 36.). Кроме того, по особым ведомостям получали галантерейные товары – чай, сахар, сухофрукты и так же табак. Принцип по формирования подобных ведомостей пока не изучен, но обращает на себя внимание, что достаточно часто помимо фамилии сотрудника упоминаются и члены семей. В этой связи хотелось бы отметить, что учитывая катастрофическое положение всего населения страны, обьятых ужасом голода, вынужденных употреблять различные суррогаты и доходить до людоедства и трупоедства привилегированное положение партийной верхушки коммунистической партии демонстрирует не только жестокость, но и особое лицемерие власти, которая в своей пропагандистской работе на протяжении семидесяти лет провозглашая равенство всех советских граждан, в реальности это равенство нарушала. Особый статус номенклатурной верхушки советского строя сформировался в первые советские годы и фактически в неизменном виде сохранился до последних лет существования СССР. Безусловно наличие специального распределения всегда имело место в системе государственного управления, но в данном конкретном случае обращает на себя внимание тот факт, что это происходило во время одного из жесточайших явлений истории советского государства в Казахстане голода 1921-1922 гг.

Грандиозной и амбициозный проект большевиков по мере реализации все дальше уходил от своего первоначального вида. Партия, которая должна была быть спасением для самых угнетенных и обездоленных сама превратилась в неприкасаемую касту привилегированных членов общества. Это по существу оказалась миной замедленного действия, которая впоследствии стала одним из важных причин крушения советской социалистической идеи.

Таким образом проект осуществления общества социальной справедливости, который провозглашали коммунисты в реальности не мог осуществиться. Каждодневная практика построения и укрепления политической власти строительства нового государства заставляла большевиков отрицать и противоречить своим же идеологическим установкам и провозглашенным лозунгам. Особенно явно этот проявилось в трагических условиях голода 1921-1922 гг.

Следующим аспектом истории голода в Казахстане является необходимость теоретического осмысления этого исторического явления. К сожалению голод, как и войны является неотъемлемой частью истории человечества. Фактически нет ни одной культуры и народа, который не испытал бы на себе это страшное явление человеческого бытия как голод. Как отмечал в свое время Питирим Сорокина: «Из многочисленных и разнообразных бедствий, которые обрушиваются на род человеческий, четыре бедствия, вероятно, случаются чаще всего и являются самыми разрушительными и страшными и, вместе с тем, наиболее поучительными и значительными, а именно – война и революция, голод и эпидемия. Сорокин П.А. (Сорокин, 2003:113). Однако в XX

веке эти казалось бы обыденные события человеческой истории приобретают новые черты и содержание, которое было обусловлено особенностями социально-культурного развития человечества в XX веке. Большинство событий в XX носят массовый характер. В этот период на арену истории в качестве субъектов выходят большие массы людей. Хосе Ортега Гассет назвал XX век веком восстания масс. Массовость становится чертой этой эпохи. Массовость и масштабы этих исторических явлений приобретают угрожающие размеры. Войны становятся тотальными, битвы, которые раньше были поединками армий теперь участвуют миллионы людей. Политические партии массовыми, государства осуществляют тотальный контроль над жизнью своих граждан. Голод, в XX веке также приобретает новые черты. Голод в традиционной культуре носил обыденный характер. Можно сказать, голод был неотъемлемой частью жизни общества, рассматривался, как неизбежное зло, природный катаклизм. Такие как к примеру, периодически поражавшие казахскую степь джугы или неурожай в крестьянских хозяйствах. Существовали вековые отработанные способы его преодоления и профилактики. К примеру различные способы родовой помощи и взаимовыручки в кочевой среде, когда баи прогоняли табуны лошадей чтобы разбить ледяную корку. Покрывающие пастбища, обычай ассара (когда другие родственники выделяли скот для восстановления стада, саун выделения скота фактически в аренду с правом использовать только молоко. Заготовка и формирование неприкосновенных запасов. Т.е. в крестьянской среде в зависимости от их специализации имелся целый набор средств защиты от голода. Однако приход к власти большевиков их грандиозный проект, который к тому же необходимо было в кратчайшие сроки воплотить жизнь в корне изменил все устои жизни крестьянства в том числе и характер голода. Голод становится не только следствием природных катаклизмов, но и прямым следствием политики советской власти, которая сама признавала безжалостный характер своей продовольственной политики. Таким образом при большевиках голод становится средством политического давления и подчинения, а иногда и ликвидации отсталого социального элемента. Т.е. спровоцированный политикой новой власти, он теряет привычные черты становится непонятным новым явлением, с которым невозможно бороться никакими известными средствами. Лишенное традиционных связей и способов выживания население Казахстана в начале 20 века оказался беспомощным и беззащитным перед лицом нового бедствия.

Т.е. голод в XX веке становится средством политического давления, а его последствия оказывают влияние на сознание, поведение и мировоззрение населения. Поскольку этот голод нарушал устойчивые связи и отношения между людьми. Это позволяет рассматривать голод как явление социальной или культурной травмы. Само понятие социальной травмы в свое время было взято из медицины и обозначает неожиданное воздействие на организм и его взаимосвязь с окружающим миром при длительных деструктивных влияниях. «Социальная травма это явление, когда внутри культуры быстро и неожиданно возникает конфликт, противоречие, охватывающий ключевые компоненты культуры-ценности, верования, нормы общества. Если более обобщенно состояние травмы это – нарушение нормальности (Штомпка, 2001:12). Оно является необычным состоянием, непривычным положением дел; Если применять такую трактовку травмы к истории голода в Казахстане XX века. То эти события как нельзя лучше соответствовали выше приведенной формулировке. Резкое разрушительное нарушения привычной установленной жизни. Она воздействует на разные стороны жизни общества. Такая травма оказывает влияние на биологическом, демографическом уровне проявляясь в виде физиологической деградации населения, умственных отклонений, снижения уровня рождаемости и роста смертности. Многие сегодняшние проблемы нашего народа и государства безусловно связаны с нашим недавним трагическим прошлым. К примеру, пресловутая коррупция. Обусловлена характером отношений власти и народа. Власть никогда не рассматривалась, как инструмент помощи и поддержки. Беззащитный перед лицом вездесущей и безжалостной власти, народ сам сформировал патерналистский характер отношений с государством. Не случайно Сталина называли отцом народов. Этот характер отношений предполагает страх и одновременно стремление обмануть и обхитрить государство, когда возникает такая возможность. Безусловно я абсолютно далека от оправдания современных коррупционеров. Но нарушение этнокультурного кода системы ценностей

безусловно имели место. Это в подтверждении тезиса, что голод советских времен был культурной травмой. На пути преодоления которой мы сегодня находимся.

Статья подготовлена в рамках реализации проекта AP09259227 «Голод в Казахстане в 1921–1922 годах и его последствия (на основе новых архивных и письменных источников)» при финансовой поддержке Министерства образования и науки Республики Казахстан.

Список литературы и источников

- Алексеев А.Н. Население Казахстана. 1920-1990 гг. – Алматы: Ғылым, 1993. – С. 52-125.
- Антонов-Овсеенко. Закрепим нашу победу! Слово к рабочим и крестьянам председателя конференции голодающих губерний. – М: Красная новь. – 18 с.
- Алаш Орда. Сборник документов (сост. Н. Мартыненко). – Алма-Ата: «Айкап», 1992. – 192 с.
- Архив Президента Республики Казахстан (АП РК). Ф. 509. Оп. 1. Д. 46. Л.3-4.
- АП РК. Ф. 139. Оп. 1. Д. 46. Л. 39.
- АП РК. Ф. 139. Оп. 1. Д. 46. Л. 34, 36.
- АП РК. Ф. 509. Оп. 1. Д. 46. Л. 21.
- АП РК. Ф. 509. Оп. 1. Д. 46. Л. 27.
- АП РК. Ф. 139. Оп.1. Д. 37. Л. 5-6.
- АП РК. Ф. 139. Оп. 1. Д. 37. Л. 5-6. Обращение ЦК РКП(б) К от 24.05.1921 г. к продовольственникам (членам продовольственных отрядов).
- АП РК. Ф. 139. Оп. 1. Д. 210. Л. 65.
- АП РК. Ф. 139. Оп. 1. Д. 210. Л. 34.
- АП РК. Ф. 139. Оп. 1. Д. 210. Л. 45.
- Завадская Э. Нансен и Россия // Знание – сила. 1993. – № 11. – С. 133-135.
- Нансен-Хейер Л. Книга об отце: Ева и Фритъоф Нансен и мир. – Ленинград: Гидрометеиздат, 1986. – 512 с. – С. 45.
- Прудникова Е. Великая аграрная реформа. От рабства до НЭПа: Питер, 2020. – С. 149.
- Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ). Ф. 1. Оп. 66. Д. 643. Л. 35-36.
- Сорокин П. Голод как фактор. Влияние голода на поведение людей, социальную организацию и общественную жизнь. – М., 2003. – С. 113.
- Старцев В.И. Второй раунд смертельной схватки // Уроки Октября (с приложением критических материалов 1924 года). – Лениздат, 1991. – 366 с.
- Троцкий Л. Сочинения. – Том 3, часть 2. – Москва-Ленинград, 1925;
- Шокай М. Туркестан – наша общая колыбель: (Туркестан в документах личного архива М. Шокая 1920-1940 гг. – Алматы, 2011. – Т.1. – С. 32.
- Штомпка П. Социальные изменения как травма // Социологические исследования. – 2001. – №1. – С. 12.
- Ярославский Е. Почему у нас в России голод и как с ним бороться? (Простая беседа с крестьянином). – Самара, 1921. – С. 2.

References

- Alekseenko A.N. Naselenie Kazahstana. 1920-1990 gg. [Population of Kazakhstan. 1920-1990]. – Almaty: Gylym, 1993. – S. 52-125. [in Russian]
- Antonov-Ovseenko. Zakrepim nashu pobedu! Slovo k rabochim i krest'janam predsdatel'ja konferencii golodajushhih gubernij. [Let's consolidate our victory! A word to the workers and peasants from the chairman of the conference of starving provinces.]. M: Krasnaja nov'. – 18 s. [in Russian]
- Alash Orda. Sbornik dokumentov [Alash Orda. Collection of documents] (sost. N. Martynenko). – Alma-Ata: «Ajkap», 1992 g. – 192 s. [in Russian]
- Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (AP RK). F. 509. Op. 1. D.46. L. 3-4.
- AP RK. F. 139. Op. 1. D. 46. L. 39

- AP RK. F. 139. Op. 1. D. 46. L. 34, 36.
AP RK. F. 509. Op. 1. D. 46. L. 21.
AP RK. F. 509. Op. 1. D. 46. L. 27.
AP RK. F. 139. Op. 1. D. 37. L. 5-6.
AP RK. F. 139. Op. 1. D. 37. L. 5-6. Obrashhenie CK RKP (b) K ot 24 05 1921 g. k prodovol'stvennikam (chlenam prodovol'stvennyh otrjadov).
AP RK. F. 139. Op.1. D. 210. L. 65.
AP RK. F. 139. Op.1. D. 210. L. 34.
AP RK. F. 139. Op 1. D. 210. L. 45.
Zavadskaia Je. Nansen i Rossiia [Nansen and Russia] // Znanie-sila. 1993. № 11. – S.133-135. [in Russian]
Nansen-Hejer L. Kniga ob ottse: Yeva i Frit'of Nansen i mir. [A book about the father: Eva and Fridtjof Nansen and the world.]. – Leningrad: Gidrometeoizdat, 1986. – S. 45. [in Russian]
Prudnikova E. Velikaja agrarnaja reforma. Ot rabstva do NJePa. [Great Agrarian Reform. From slavery to NEP]. – Piter, 2020. – S. 149. [in Russian]
Russian State Archive of Social and Political History (RGASPI). F. 1. Op. 66. D. 643. L. 35-36. [in English]
Sorokin P. Golod kak faktor. Vlijanie goloda na povedenie ljudej, social'nuju organizaciju i obshhestvennuju zhizn'. [Hunger as a factor. The impact of hunger on human behavior, social organization and social life]. – M., 2003. – S. 113. [in Russian]
Starcev V.I. Vtoroj raund smertel'noj shvatki [Second round of a deadly fight] // Uroki Oktjabrja (s prilozheniem kriticheskikh materialov 1924 goda). – Lenizdat, 1991. – 366 s. [in Russian]
Trockij L. Sochinenija [Essays]. – Tom 3, chast' 2. – Moskva-Leningrad, 1925. [in Russian]
Shokaj M. Turkestan – nasha obshhaja kolybel' (Turkestan v dokumentah lichnogo arhiva M. Shokaja 1920-1940 gg. [Turkestan is our common cradle: (Turkestan in the documents of M. Shokai's personal archive, 1920-1940)]. – Almaty, 2011. T.1. – S. 32. [in Russian]
Shtompka P. Social'nye izmeneniija kak travma [Social change as trauma] // Sociologicheskie issledovanija. – 2001. – №1. – S. 12. [in Russian]
Yaroslavskiy E. Pochemu u nas v Rossii golod i kak s nim borot'sya? (Prostaya beseda s krest'yaninom) [Why do we have hunger in Russia and how to deal with it? (Simple conversation with a peasant)]. – 1921. – S. 2. [in Russian]

FTAMP 03.20.00

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1921-1922 ЖЖ. АШАРШЫЛЫҚ ТАРИХЫНЫҢ ТОЛЫҚ ЗЕРТТЕЛМЕГЕН МӘСЕЛЕЛЕРІ

С.А. Асанова^{1*}

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Қазақстан, Алматы

* Автор-корреспондент

E-mail: saltasanova@gmail.com (Асанова)

Аңдатпа. Мақала автор Қазақстандағы 1920-шы жылдардағы ашаршылық тарихын зерттеуге қызығушылық тудыратын мәселелердің шеңберін анықтауды мақсат етіп отыр. Олардың ішінде автор Қазақстан аумағындағы ашаршылықпен күрес ісіндегі халықаралық көмектің рөлі мен маңызы сияқты проблемаларды ерекше атап көрсетеді. Шетелдік ұйымдар жұмысының негізгі бағыттары жарияланады. Әлеуметтік бөлу жүйесін қалыптастыруға және Кеңес Үкіметінің ішкі саясатының тәжірибесіндегі әлеуметтік әділеттілік қағидаларының бұзылуына ерекше көңіл

бөлінеді. Кеңес өкіметінің жарияланған ұрандары мен большевиктердің нақты әлеуметтік саясаты арасында қарама-қайшылықтың болуы туралы ереже алға тартылады. Осы мақаланың мақсаты тұрғысынан қазақ халқының этномәдени коды үшін ашаршылықтың салдарын теориялық тұрғыдан түсіну қажеттілігіне баса назар аударылады.

Түйін сөздер: кеңес үкіметі, большевиктер, тарату жүйесі, қоғам, саясат, әлеуметтік әділеттілік, саяси ұрандар, социализм, коммунистер, азық-түлік тапшылығы, аштық.

IRSTI 03.00.20

LITTLE-STUDIED ASPECTS OF THE HISTORY OF THE FAMINE OF 1921-1922 IN KAZAKHSTAN

S.A. Asanova^{1*}

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Kazakhstan, Almaty

*Corresponding author

E-mail: saltasanova@gmail.com (Asanova)

Abstract. This article was written within the project "Famine in Kazakhstan in 1921-1922 and its consequences (based on new archival and written sources)." The article aims to define the range of questions for studying the history of the famine of the 1920s in Kazakhstan. Among them, the author highlights such aspects as the role and importance of international assistance in the fight against famine in Kazakhstan, its main directions of work. Special attention is paid to the formation of a system of social distribution in the USSR. Specifically, the violation of the principle of social justice in the real practice of the internal policy of the Soviet government. The contradiction between the proclaimed slogans of the Soviet power and the real social policy of the Bolsheviks. In the context of the purpose of this article, attention is focused on the need for a theoretical understanding of the consequences of famine for the ethno cultural code of the Kazakh people.

Key words: Soviet power, Bolsheviks, distribution system, society, politics, social justice, political slogans, socialism, communists.

Сведение об авторе:

^{1*}Кандидат исторических наук

UNITED STATES-RUSSIAN CONFLICT OVER WEALTH AND OIL IN CENTRAL ASIA AND THE CAUCASUS

A.M. Dyab al-Noimat¹, M.A. Sultan Alafreet², Zh. Zhengis^{3*}

¹University of Jordan. Amman (Jordan)

²University of Al Ain (UAE)

^{3*}Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Kazakhstan, Almaty

*Corresponding author

E-mail: alafreet5@hotmail.com (Dyab al-Noimat), mubaraka_2008@yahoo.com (Sultan Alafreet), zhzhengis@gmail.com (Zhengis)

Abstract. In this article, the authors consider energy as a political force. In their article, the researchers note that from a political, economic and environmental point of view, energy security is one of the most important problems facing all countries of the world. In the study, the authors argue that in recent years, the United States, in turn, has experienced skyrocketing energy prices and geopolitical competition from Russia for energy resources, including energy security, resulting in a conflict of interest.

In this case, the article clearly shows that energy security is becoming a serious problem in the world due to the rapid growth in demand for natural fuels. In fact, Central Asia and the Caucasus are the regions where the geopolitics and competition between the United States and Russia are most influenced by their vast energy resources and strategic position. The authors conclude that Central Asia and the Caucasus are of particular interest to the United States and Russia, while Central Asia and the Caucasus is one of the best options for Russia, China, and the United States.

Key words: Energy, United States, Russia, Central Asia, the Caucasus, Competition.

Introduction. Central Asia and the Caucasus are rich in wealth and oil. Wealth and oil are primary part of community and life. It has a direct effect on human activity and has an important role in economic development. Also, wealth and oil are deeply established in each part of mankind's development (Halder et al., 2012; Nakata, Silva, & Rodionov, 2011). Hence, Central Asia and the Caucasus were the arenas wherever England and Russia played the "Great Game" of political competition within the nineteenth century. This competition was over commerce from Asia to Europe during what was then known as the "Silk-road" with the breakdown of the soviet in 1991; eight new republics were established, including, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan, and Uzbekistan in Central Asia. Also, Armenia, Azerbaijan and Georgia in the Caucasus (Bahgat, 2005).

Central Asia and the Caucasus are the best options for superpowers such as; the United States and Russia (Ahmad & Rubab, 2015). This research aims to understand the United States-Russian conflict over wealth and oil in central Asia and the Caucasus. Also, this research investigates United States-Russian conflict over wealth and oil in central Asia and the Caucasus.

Materials and methods. In the course of writing this article, general scientific methods were used such as comparative analysis, analysis of statistical data and information, as well as verification (confirmation) or indication of certain conditions for confirmation or refutation of the hypothesis, called the principle of falsification.

Thus, the political processes taking place in the countries Central Asia, are the object of research of domestic and foreign authors. As a rule, studying the processes in the region, researchers choose one of the methodological approaches - from neorealism to game theory.

At the same time, they are relevant, especially for the student audience, work, characterizing the formation of foreign policy of states Central Asia, key regional challenges and threats, as well as the policy

of world powers in relation to Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, Tajikistan and Turkmenistan from the standpoint of various methodological approaches to assess their interpretative capabilities.

Discussions. Many domestic and foreign researchers have studied the political processes in Central Asia and the Caucasus. Some of them analyzed the political processes in the region as a whole. An example of such an approach is the researcher's monographs of Raphael Sam and Doug Stokes "Energy Security: Contemporary Security Studies".

The historical aspects of the development of the region and the characteristics of the dynamics of political regimes in the countries of Central Asia are considered in the collective monograph "Realising the oil supply potential of the CIS: The impact of institutions and policies".

The works of A.Chachine about "Sustainable energy for all in Eastern Europe, the Caucasus and Central Asia analysis of national case studies", when examining the dynamics of foreign policy processes in the region, the author used a neo-institutional approach. Promotion of the "soft power" of Russia and the United States in Central Asia as a tool for the development of Eurasian economic integration.

From foreign studies, the monograph by Martha Brill Alcott "Second Chance for Central Asia", which characterizes the change in political processes in the studied region after the September 11, 2001 terrorist attacks in the United States, is of considerable interest.

Strategies in the field of delimiting the Caspian Sea, including the position of Kazakhstan and Turkmenistan, are considered in the monograph by T. Nakata, D. Silva and M. Rodionov.

The same author examines the change in the foreign policy of Uzbekistan after the change of the country's leadership.

The political processes taking place in the countries of Central Asia and the Caucasus are the object of research by domestic and foreign authors. Depending on the interpretation of the content of the geopolitical goals pursued by American policy in Central Asia, Russian researchers take different positions on whether US policy is a source of stability or increased conflict in the region.

Results. Since the breakdown of the Soviet Union, Central Asia has emerged as a primary player in the worldwide market. Central Asia is the oldest hydrocarbon producing in the globe. Central Asia has attracted attention from both oil and natural gas-consuming inside and outside the organization (Bahgat, 2009).

Central Asia countries have a large and varied energy source based on though it is unequally spread through the territory. Along with the wide explored recoverable reserves of hydrocarbon fuel, Central Asia is significant in hydro energy potential, large uranium deposits, and good chances for developing renewable energy sources. Central Asia is one of the major exports energy for the worldwide market. Central Asia contains about 5.5% of the world's hydro potential. Also, about 20% of the worlds examined uranium saves in Kazakhstan and Uzbekistan. Natural gas is the most sources consumed in the Central Asia countries comprises, about 75% of which is consumed in Uzbekistan and the coal is the second place consumed by the Central Asia countries, and about 93% of its stores are consumed in Kazakhstan. Most countries provide oil in Central Asia is Kazakhstan and Uzbekistani. Kazakhstan produces about 1.2 billion metric tons of oil and Uzbekistan produces up to 730 million barrels of oil. Kyrgyzstan has a good potential using renewable energy including, solar energy, wind energy, hydropower, and biomass (Zakhidov, 2008).

In this context, Kazakhstan is a very large producer of all fossil fuels. In 2016, Kazakhstan was the 10th largest coal producer within the globe. It also ranked between the highest producers of crude oil (16th) and natural gas (23rd). In total, Kazakhstan's energy production covers quite doubly its energy demand. This allows Kazakhstan to be the main energy exporter. In 2016, the country was the 7th largest coal exporter within the globe, 12th largest crude oil exporter and 20th largest natural gas exporter (Chachine, 2019).

Total primary energy supply grew from 41 Mtoe at the start of 2000 to 78 Mtoe in 2015, growing at a mean annual rate of 4.3%. Coal represents the largest share in Kazakhstan's energy mix in 2015 (44%), followed by natural gas (35%), oil (20%) and hydro (1%) (Figure 1). Coal accounts for more than 70% of the electricity production (72% of 106 TWh in 2015), followed by natural gas (19%). Renewable energy accounted for 9% of electricity generation (9.3 TWh from hydro and 0.2 TWh from both solar and wind energy). Total final energy consumption in 2015 accounted for 38.4 Mtoe. The industry that uses coal as

the primary energy source was a lead sector, followed by residential. Oil is primarily utilized for transportation purposes (Chachine, 2019).

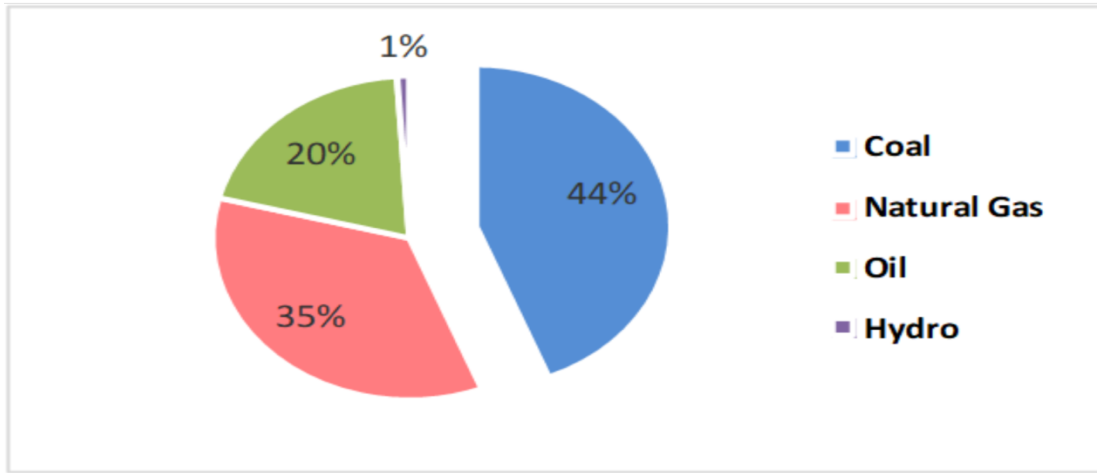

Figure 1: Energy sources in Kazakhstan in 2015, (Chachine, 2019)

Furthermore, in 2015, total primary energy supply in Kyrgyzstan was 4.0 Mtoe. Oil is the initial fuel into the energy mix (41%) followed by coal (29%), hydro (24%) and natural gas (6%) (Figure 2). Total final energy consumption reached 3.3 Mtoe. Kyrgyzstan initial energy source is hydropower (11 TWh, corresponding to 1.0 Mtoe in 2015). It is also a producer of fossil fuels. In this regard, coal production is that the largest (0.7 Mtoe), while crude oil and natural gas production are relatively small. In total, domestic energy production covers 45% of the country’s requirements. Kyrgyzstan depends on imports to cover fossil fuel demand. It imports large amounts of oil products (1.5Mtoe of net imports in 2015), mostly diesel and gasoline. Kyrgyzstan also requires importing electricity, especially in winter seasons, depending on variations of hydropower production (Chachine, 2019).

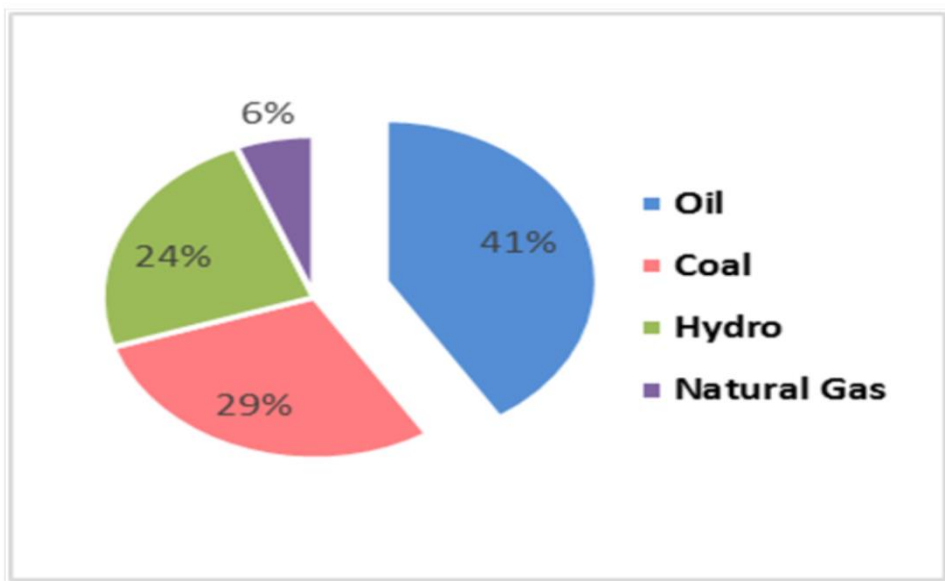

Figure 2: Energy sources in Kyrgyzstan in 2015, (Chachine, 2019)

Energy sources in the Caucasus. The South Caucasus is worthy due to its location at the crossroad among Europe and Asia, and, more significantly, it possesses a significant supply of energy (De Haas, Tibold, & Cillessen, 2006). Thus, the world integration of the South Caucasus area into the worldwide market is important for economic growth in these countries (Wittich & Maas, 2009).

The South Caucasus has rich in energy sources. In this context, Azerbaijan is energy self-sufficiently country. It contains all energy needs from domestic production, spatially with regards to crude oil, oil products, natural gas and hydro energy. It is an exporter of oil, gas and electricity. In 2017, Azerbaijan produced 38.8 Mtoe of crude oil (26th world ranking) and 17 Mtoe of natural gas (18.2 billion cubic meters). Around 80% of these quantities go for export, due to the large hydrocarbon production. Azerbaijan has one of the highest energy independent countries in the globe: the country energy production is more than four times its energy demand (Chachine, 2019).

Natural gas is the primary fuel in the energy mix of Azerbaijan. In 2015, it accounted about 67% of the total primary energy supply (TPES), the remaining were oil (31%), hydro (1%) and biofuels and waste (1%) (Figure 3). Azerbaijan produced 25 TWh of electricity in 2015, about 86% from natural gas. Renewables accounted for 7% of the electricity mix. Households are the highest final energy consumers in Azerbaijan around 41.3% in 2017; they are also the largest consumers of natural gas and electricity. The second-largest final energy-consuming sector is transported around 31.2% in 2017; it is the major driver of oil consumption. Industry and construction consumed 13.4% and the remaining 14.1% goes to commercial and public sectors. Azerenerji is the largest electrical power producer, about 90 % of generating a capacity of Azerbaijan. In June 2018, installed power capacity of Azerbaijan is 6,257 MW, including 14 thermal power plants (5,113 MW), 17 hydropower plants (1,122 MW) and Nakhchivan Solar Power Plant (22 MW). It is now commission about 400 MW of additional generating capacity by this year. (Chachine).

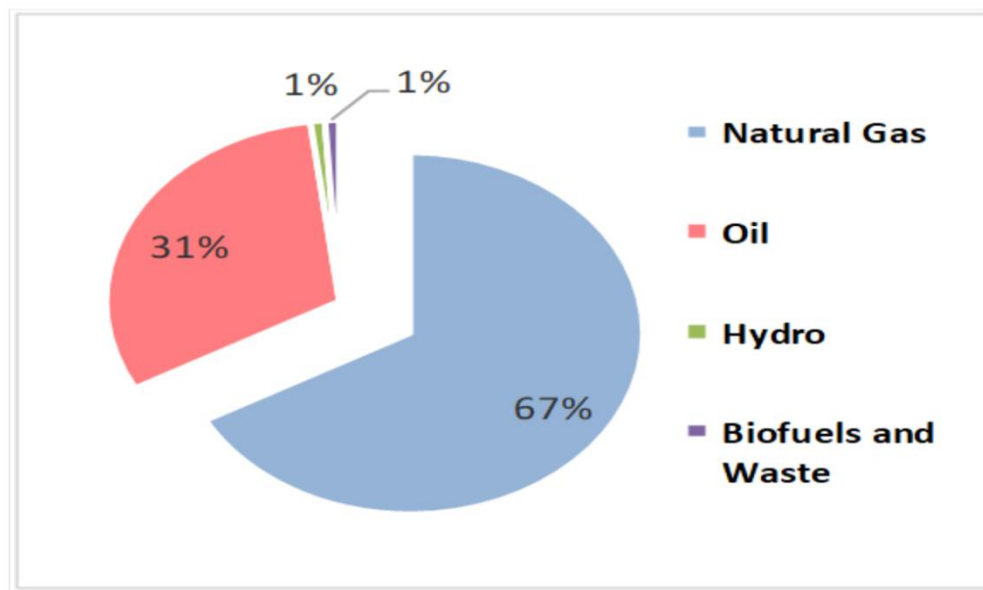

Figure 3: Energy sources in Azerbaijan in 2015, (Chachine, 2019)

On the other hand, Georgia has very limited domestic energy production of 1.3 Mtoe in 2015, which comes primarily from hydro (0.7 Mtoe), biofuels and waste (0.4 Mtoe) and some 0.2 Mtoe from oil, gas and coal. Hence, Georgia relies on imports to cover most of its natural gas and oil consumption. Natural gas is the primary energy source of Georgia, its share in the 2015 Total Primary Energy Supply was 43%, followed by oil (26%), hydro (16%), biofuels and waste (9%) and 6% of coal (Figure 4). Furthermore, from 2000 to 2015, total final energy consumption in Georgia has been multiplied by 1.5 and it was mostly due to increased consumption of fossil fuels. In turn, this leads to increased import volumes from neighboring countries; the largest increase was seen in natural gas imports. The transport sector was the largest final consumer of energy (primary oil products and gas) around 35% in 2015, followed by

residential (29%) and industry (14%). Households are the first consumers of natural gas and biomass. It is worth noting that extensive use of biomass, mostly the firewood, is increasingly causing forest degradation (Chachine, 2019).

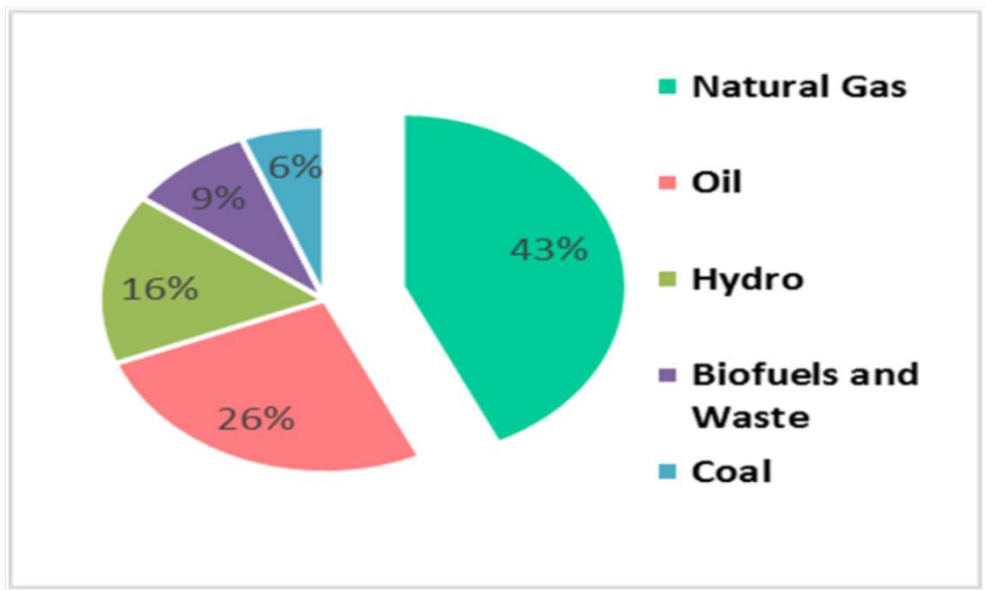

Figure 4: Energy sources in Georgia in 2015, (Chachine, 2019)

Finally, Armenia lacks indigenous sources and imports constitute about 75 percent of the country’s total energy supply. Natural gas, which accounts for two-thirds of energy supplies, comes mainly from Russia through Georgia, and smaller volumes of Iranian gas are swapped for electricity. Armenia is also completely dependent on Russia for nuclear fuel, which is used to generate over one-third of the country’s electricity at Armenia’s single nuclear power plant (NPP) in Metsamor. Renewable resources account for 7 percent of total energy supply. Armenia produces and even exports electricity, but its key generation capacities are expected to phase out in the coming years, as their operating lifetime expires and major investments are needed to replace them (Alieva & Shapovalova, 2015).

Country	Import in GWh		Export in GWh	
	2010	2012	2010	2012
Armenia	283	98	-1077	-1696
Azerbaijan	100	141	-462	-680
Georgia	232	615	-1492	-520
Russia	1644	2661	-11091	-19143
Turkey	1144	5827	-1918	-2954

Table 1: Volume of import and exported electricity, (Aslanidze, 2016)

The situation conjointly varies from country to country once it involves exports. For instance, in 2012 Georgia was a net electricity exporter (see Table 1). The country’s primary drawback is its old infrastructure, as there is not enough investment within the distribution and transmission systems. Additionally, distribution losses are quite high; therefore Georgia’s exports do not exceed 10% of total generation that in 2012 was solely about 528GWh. It is to be kept in mind that the country exports solely in summer months, whereas it imports power throughout winter. The Armenian case is totally different because the country’s energy law allows producers to solely export high price generated capacity with production costs exceeding 15 AMD. Once transmission prices are added, the whole export price becomes higher than the price of generated electricity into other Caucasus countries. Therefore, electricity from

Armenia is exported completely in seasonal exchanges. The image is totally different for a country rich in a natural source such as; Azerbaijan, that is a net exporter of electricity. The whole export in 2012 failed to exceed 680 GWh, which is a smaller amount than 10% of the whole production. This can be why Azerbaijan decided to add 1,200 to 2,000 MW of gas-fired generation capacity by 2015 and invest in infrastructure renovation with the aim of reducing transmission losses within the electricity grid from the present 15% to more a traditional 5% level (Aslanidze, 2016).

Energy supply and demand in Russia. Russia is the world's leading natural gas producer, and ties with Saudi Arabia for first place in oil production. Russia accounted for 48 percent of the increase in world oil supply between 1998 and 2004 (Ahrend & Tompson, 2006). Moreover, Russia is one of the most important energy producers and exporters in the globe. This section discusses the production and consumption of energy sources such as; coal, oil, natural gas, nuclear energy, and renewable energy in Russia.

Coal. In 2015, Russia and the United States had the largest World's coal reserves, the first place in the United States with 26.6% and the second place in Russia with 17.6% (Figure 5) (BP, 2016). Siberia and the Far East regions have contained the most coal sources in Russia (IEA, 2014). Around 83.5% of the total coal production by Siberia and followed by the Far East with 10.8%. In Siberia, the largest coal production is located in Kemerovo Oblast, (with 58% of the total), and in the Far East, coal production is in the Sakha Republic and in the North-West in the Komi Republic, both with 4%. Russia contains 22 coal basins and 129 coal deposits (Analytical Center for the Government of the Russian Federation, 2016). Russia exported 155.1 Mt of coal in 2015, which around 44% of its domestic production. Furthermore, around 46% of Russia's coal exports went to Europe and around 45% went to Asia (IEA, 2016). The large volume of coal export from Russia is shipped by sea, which in 2015 meant approximately 142.3 Mt (SUEK AG, 2015).

Oil. In 2015, Russia had the sixth place on the world's reserve ranking, with 6% of the world's reserves. Furthermore, Russia had the third largest oil producer, with 12.4%, after the United States and Saudi Arabia, both with 13% in 2015 (Figure 6) (BP, 2016). Western Siberia, in the Volga region and in the Ural Mountains have contain the most oil sources in Russia. Western Siberia is the primary oil-producing area, contributing more than 60% of Russia's total production in 2014. Urals-Volga area is the second largest producer area, with 22% of the domestic oil production, followed by East Siberia and Far East, with about 10% (EIA, 2016). Russia exports ranked the first place, around 13.5% of world oil exports (BP, 2016).

Russia has wide domestic distribution and export pipeline network that is almost entirely managed by the state-owned. The biggest pipeline is Druzhba, with a capacity to transport 2 million b/d; it expands over 2.500 miles and supply oil from the West Siberia and Urals-Volga region to Europe (EIA, 2016). Furthermore, Russia had the sixth largest oil consumer with 3.3% of the world consumption in 2015. It imported 2.9 million tonnes of crude oil from the Commonwealth of Independent States and 2.0 million tonnes of oil products, 1.4mt of which came from the Middle East, 0.3mt from China and 0.2mt from Europe (BP, 2016).

Natural Gas. In 2015, Russia had the second place in the largest natural gas reserves, with 17.3%, only after Iran with 18.1% (BP, 2016). The bulk of the country's natural gas reserves under development and production are in northern West Siberia, Yamalo-Nenets camp is the primary one, with almost 90% of the domestic production. In the East Siberia and the Far East region, the Sakhalin camp is the largest, and in the Ural-Volga region, the Orenburg camp is the most important, although having a lower percentage than the West Siberia camps (EIA, 2016). Furthermore, Russia had the second place in the largest natural gas producer in the world, with 16.1%, only after the United States, with 22% (Analytical Center for the Government of the Russian Federation, 2016).

In 2015, Russia exported around 89% of its natural gas to Europe. Its primary consumer was Germany, with 22%, followed by Turkey with 13% and Italy with 12%. In terms of consumption, Russia is the second place, with 11.2% of natural gas world's consumption, preceded by the United States with 22.8%. Furthermore, in 2015, Russia imported 16.9bcm of natural gas, 10.9bcm were from Kazakhstan, 3.3bcm from Uzbekistan and 2.8bcm from Turkmenistan (BP, 2016).

Nuclear Energy. In 2015, Russia had the third place in largest generator of nuclear power, with 7.6% of the world total production, after the United States, with 32.3% and France, with 17%. It has the fifth-biggest installed nuclear capacity, with 25 gigawatts (GW) (IEA, 2017a), distributed over 36 operating nuclear reactors at 10 positions, nine of them are located west of the Ural Mountains and another is the Bilibino plant in the far northeast (EIA, 2016). The Russian Federation's primary uranium stores can be found in four districts: The Trans-Ural region in the Kurgan area; the Streltsovskiy in the Transbaikal area, close to the Chinese and Mongolian borders; the Vitimsky region in Buryatia; and the recently discovered remote Elkon region in the Sakha Republic (World Nuclear, 2017).

In 2016, Russia consumed 44.5 million tonnes of oil equivalent (Mtoe) of nuclear energy, the higher value of the last decade (BP, 2016) and it used 18.3% of the nuclear energy in total domestic electricity generation (IEA, 2017a). Rosatom is the leader Russia's state-owned nuclear company and is doing business at least 44 states (Rosatom, 2017). It controls all aspects of the nuclear sector in Russia, including uranium mining, fuel production, nuclear plant engineering and construction, generation of nuclear power, and nuclear plant decommissioning (EIA, 2016).

Renewable Energy. Renewable energy does not have an outstanding position in Russia. In 2016, Russia consumed solely 0.2Mtoe of renewable energy (BP, 2016). In 2015 Russia was in seventh place within the ranking regarding electricity generation by renewables, with 169 terawatt-hours (TWh). Bioenergy and hydropower are the most sources of renewables in Russia's energy system. Within the same year, Russia was the fifth producer of hydroelectricity, with 4.3% of the global total (IEA, 2017a). The remaining renewable energy generation capacity is spread among solar, wind and geothermal sources. One of the biggest solar power plants within the country is in Kaspiysk, Dagestan. The geothermal capacity is primarily located in the eastern part of Russia. A large share of the whole Bioenergy based generation capacity is located into the north-western part of the country. Solar, wind and small hydropower are mainly into the southern parts of Russia (Irena, 2017).

Electricity. Russia is one amongst the highest producers and consumers of electric power in the globe, with over 230 gigawatts of put in generation capability. Fossil fuels are utilized to generate around two-thirds of Russia's electricity, followed by hydropower (18%) and nuclear (16%). Almost of the fossil fuel-fired generation comes from natural gas (EIA, 2016). In terms of generation, total electricity production from renewables reached 184TWh each year in 2015. Hydropower and Bioenergy accounted for almost all of this generation (182.8TWh/year). The wind had a low share of the total (55GWh/year) (Irena, 2017). In 2015, total electricity consumption in Russia reduced by 0.4% in 2015 (Analytical Center for the Government of the Russian Federation, 2017).

Energy supply and demand in the united states. The United States has the most important energy producers and exporters in the globe. The United States had the first place in the largest World's coal reserves with 26.6% of the total worlds' reserve in 2015 (Figure 5). Also, the United States had the first largest oil producer with 13% in 2015 (Figure 6) (BP, 2016).

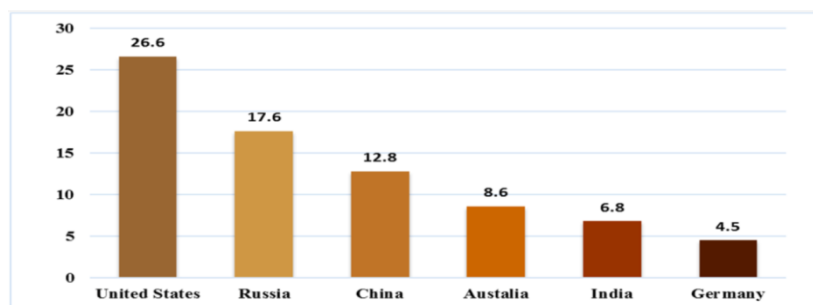

Figure 5: World Coal proved reserves in 2015, (BP, 2016)

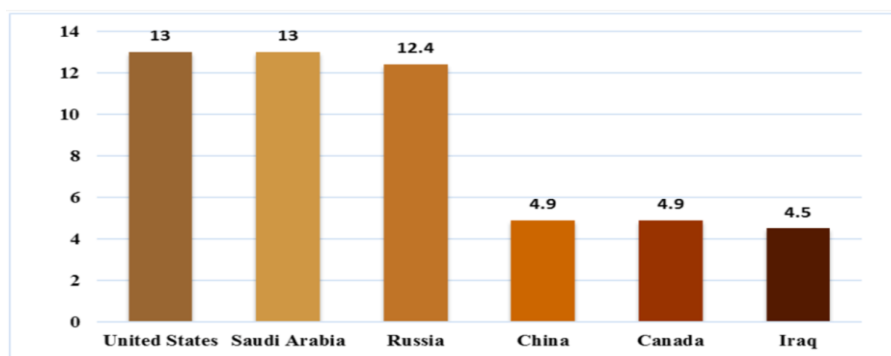

Figure 6: World oil production, in 2015, (BP, 2016)

The United States is the second-largest consumer of total energy. What is more, the United States is almost entirely dependent on fossil fuels for its energy supply, and renewable sources account for solely a small portion of its total energy supply. It is self-sustaining in coal and heavily dependent on imported oil. At the same time, its demand for energy is predicted to still increase due to population and economic growth. Furthermore, all sectors have seen a rise in energy demand. However, the residential and transport sectors are the most sectors that increased energy demand. (IEA, 2007a). This section discusses the production and consumption of energy sources such as; coal, oil and natural gas in the United States.

Oil. Around 36 percent of the most energy consumption in the United States comes from oil. Furthermore, the United States is significantly depending on imported oil, due to increased demand in the residential and transport sectors. The United States is the largest oil importer in the globe, followed by China (Gallagher 2013).

Natural Gas. Natural gas represents around 25 percent of energy consumption in the United States. Furthermore, Energy shale gas sources in the United States increased by almost 50 percent annually between 2007 and 2012; therefore, the total gas production in the United States will increase from 5 percent to 39 percent (Blackwill and O'Sullivan 2014).

Coal. Around 20 percent of the United States energy consumption is met by coal (Gallagher 2013).

Alternative Sources. Around 8 percent of the United States energy consumption is powered by nuclear energy and 9 percent by renewable energy, including solar, geothermal, biomass, and hydro sources. The Energy Policy Act of 2005 describes the utilize of clean energy in the country, particularly a strong movement toward nuclear energy (U.S. EIA). The United States also has important renewable energy sources in a way that has the potential to lead the globe in renewable energy despite its natural endowment of fossil fuels. For example, its wind sources may exceed the overall of the projected electricity demand for the entire country, and the conditions for solar energy also look promising. Of note is that countries with less favorable conditions for renewable energy, including China and Germany, have approved larger renewable energy policies (Gallagher 2013).

Competition over energy sources in central asia and the caucuses by superpowers. In the beginning of twenty-first century, competition between the superpowers over energy sources has become remarkably intense, rapidly growth in energy costs and geopolitical considerations including energy security. Central Asia and the Caucuses have been of particular interest to the superpowers due to it is vast energy sources and strategic location (Marketos, 2008).

Russia has needed to dominate the Caucasus and Central Asian countries since the breakdown of the Soviet Union. There are some critical parameters for this policy. First, Caucasus has vast sources of energy and it is considered a bridge between Russia and Europe. Georgia connects the Caucasus to Europe and plays a significant role in energy transmission to Europe. The challenges in Caucasus regional security after the Russia-Georgia conflict in August 2008 and explained some risks related to the in operation transit

energy corridor in the southern Caucasus is studied (Kakachia, 2011). The conflict was considered a part of Russia's willingness to rebuild its former control sphere. The North Atlantic Treaty Organization (NATO) is interested in extending its borders to western neighboring countries of Russia involving Georgia and Ukraine. By this argument, energy sources and extended NATO borders can be seen because of the primary reason for the Russia-Georgia conflict. 'Subduing Georgia would cut the west's essential energy connection (the Baku-Tbilisi-Ceyhan pipeline) to the Caspian Sea and Central Asia' (Brzezinski, 2009). Afterwards, Russia is going to be able to dominate energy flows from Azerbaijan.

The proven oil reserves in numerous section of the Caspian Sea are completely different and are estimated at 298.4 billion barrels (Including Azerbaijan, Kazakhstan, Turkmenistan, Uzbekistan, Russia and Iran); appreciate nearly 17.5% of the entire international proven reserves. However, if we have a tendency to take into account the Azerbaijan, Kazakhstan, Turkmenistan and Uzbekistan section it is 38.2 billion bbl. of reserves. These figures make one doubt that the Caucasus and Central Asia are primary energy sources as compared to the Persian Gulf. The case is completely different when we take into account Iran in our analysis as a result of its large energy sources and the geopolitical situation. The entire reserves in Iran are estimated at 157.8 billion bbl., which is more than Russia at 102.4 billion bbl. and 4 times higher than the Caucasus and Central Asian countries together. Therefore, the size of reserves within the Caucasus and Central Asian countries together with Russia is not comparable with Iran. The high price of oil exploration into the Caucasus might not be economically useful as much as it is in Iran though. However, the importance of the region as a result of geopolitics, energy transmission and provide diversification cannot be insignificant (Abolhosseini, Heshmati, & Rashidghalam, 2017).

The Baku-Tbilisi-Ceyhan and Baku-Supsa oil pipelines alongside the Baku-Tbilisi-Erzurum gas pipeline have promoted the significance of Caucasus as an energy passageway between Asia and Europe. Russia's invasion of Georgia and unilateral recognition of Abkhazia and South Ossetia created a major change in the Caucasus from a geopolitical point of view. Russia wanted to dominate Georgia to chop off Azerbaijan and Central Asian countries and consequently, it was able to improve its energy monopoly in Europe significantly (Kakachia, 2011). The Caucasus is like a magnetic field that Russia, Turkey and Iran are competing over with each other alongside the United States and European Union. Russia was able to stop NATO's extension into the Caucasus by recognizing Abkhazia and South Ossetia (Matsuzato, 2010).

Based on Henry Kissinger's thinking, capability and can are crucial variables in foreign affairs; although Russia was willing to dominate Caucasus countries it failed to have the capability (Matsuzato, 2010). The Caucasus and Central Asia countries are strong enough to not be dominated by Russia. In this regard, Russia is being challenged by China and the western powers in this region. The geopolitical situation in the Caucasus is significant for Turkey because it is the connection point between Europe and Asia. Therefore, Turkey goes to develop its influence in this region. At the same time, Turkey competes with Russia and Iran for energy transmission to catch a share of Europe's energy market. Although Turkey does not have any energy sources its role as an energy passageway to the west combined with a comprehensive investment program in refinery capacity is significant. The European Union relies on Russia, as it was the primary source for 40% of its imported natural gas last year. Therefore, European countries are looking for provide diversification through alternative routes such as Caucasus and Iran to enhance their energy security (Abolhosseini et al., 2017).

The importance of energy for russia, the united states and the international system. Energy is power. From a political, economic and environmental viewpoint, energy security is one of the most significant issues faced by all countries in the globe. As such, energy features an elementary role in states' structure, consolidation and survival. Besides this, energy is a significant aspect to be capable to understand competition in the international system. Considering the competition among states, energy is an important factor in the distribution of global power. Thereby, those countries with the foremost management of energy sources have the most important power advantage in the international system (Kerr, 2012).

States' ability to manage energy directly impacts their capacity to transform energy sources into wealth and power. The term 'energy security' means that energy sources are decent to satisfy the energy demands of a political community, that contain social, economic, and military activity, which this demands are going to be met in a reliable, stable manner in the future (Raphael and Stokes 2010). There are

numerous degrees of energy security with differing consequences for countries. Generally, when demand is not met, citizens' daily requirements, including healthcare, education and transportation, among alternative quality-of life issues, might be affected (Kerr, 2012). On a far larger scale, countries might be affected militarily and economically.

Today, energy security becomes the primary concern in the globe because of rapidly increase demand on natural fuels. In fact, Central Asia and the Caucasus are the most regions where influence of geopolitics and superpowers competition due to have rich energy sources and the strategic location (Marketos, 2008). Moreover, energy security has become an important issue locally and globally. Superpowers include Russia, China, and the United States, which require much more energy sources to meet their needs. According to this view, The Gulf region has provides oil and gas reservoirs as its world's largest energy reservoirs of the globe. Whereas, Central Asia and the Caucasus are one of the best options for superpowers Russia, China, and the United States (Ahmad & Rubab, 2015).

Conclusion. This research concerns about competition over energy sources such as; oil and wealth in Central Asia and the Caucasus by Russia and the United States. Central Asia and the Caucasus are rich in wealth and oil. Wealth and oil are a primary part of community and life. It has a direct effect on human activity and has an important role in economic development. In this context, Central Asia is one of the major exports energy for the worldwide market. Central Asia contains about 5.5% of the world's hydro potential. Also, about 20% of the worlds examined uranium saves in Kazakhstan and Uzbekistan. Also, most countries provide oil in Central Asia is Kazakhstan and Uzbekistani. Kazakhstan produces about 1.2 billion metric tons of oil and Uzbekistan produces up to 730 million barrels of oil. Furthermore, Kazakhstan is a very large producer of all fossil fuels.

On the other hand, the South Caucasus has rich in energy sources. In this context, Azerbaijan is energy self-sufficiently country. It contains all energy needs from domestic production, spatially with regards to crude oil, oil products, natural gas and hydro energy. It is an exporter of oil, gas and electricity. In 2017, Azerbaijan produced 38.8 Mtoe of crude oil and 17 Mtoe of natural gas (18.2 billion cubic meters). Around 80% of these quantities go for export, due to the large hydrocarbon production. Azerbaijan has one of the highest energy independent countries in the globe: the country energy production is more than four times its energy demand.

Russia and the United States are the most important energy producers and exporters in the globe. Russia is the world's leading natural gas producer, and ties with Saudi Arabia for first place in oil production. Russia accounted for 48 percent of the increase in world oil supply between 1998 and 2004. On the other hand, the United States had the first place in the largest World's coal reserves with 26.6% of the total worlds' reserve in 2015. Also, the United States had the first largest oil producer with 13% in 2015. Furthermore, the United States is the second-largest consumer of total energy. What is more, the United States is almost entirely dependent on fossil fuels for its energy supply, and renewable sources account for solely a small portion of its total energy supply. It is self-sustaining in coal and heavily dependent on imported oil.

Although, the United States and Russia have much more of energy sources, these countries demand for energy is predicted to still increase due to population and economic growth. According to this view, competition between the United States and Russia over energy sources has become remarkably intense, rapidly growth in energy costs and geopolitical considerations including energy security. Today, energy security becomes the primary concern in the globe because of rapidly increase demand on natural fuels. In fact, Central Asia and the Caucasus are the most regions where influence of geopolitics and United States-Russian competition due to have rich energy sources and the strategic location. Therefore, Central Asia and the Caucasus have been of particular interest to the United States and Russia due to it is vast energy sources and strategic location. Furthermore, Central Asia and the Caucasus are one of the best options for superpowers Russia, China, and the United States.

References

Abolhosseini, S., Heshmati, A., & Rashidghalam, M. Energy security and competition over energy resources in Iran and Caucasus region. *AIMS Energy*, 2017. – 5(2). – P. 224-238.

- Ahmad, M., & Rubab, M. Great Game of Great Powers in Central Asia: A Comparative Analysis. *Defence Journal*, 2015. – 18(11). – 31 p.
- Ahrend, R., & Tompson, W. Realising the oil supply potential of the CIS: The impact of institutions and policies. – 2006.
- Alieva, L., & Shapovalova, N. Energy security in the South Caucasus: views from the region. Retrieved from. – 2015.
- Aslanidze, A. The role of the energy charter in prompting electricity cooperation in the south caucasus. Retrieved from. – 2016.
- Analytical Center for the Government of the Russian Federation. Russian Energy 2015. [pdf] Available at:<http://ac.gov.ru/files/publication/a/10205.pdf>. – 2016.
- Bahgat, G. Oil and terrorism: Central Asia and the Caucasus. *The Journal of Social, Political, and Economic Studies*. – 2005. – 30(3). – 265 p.
- Bahgat, G. The geopolitics of energy in Central Asia and the Caucasus. *The Journal of Social, Political, and Economic Studies*. – 2009. – 34(2). – 139 p.
- Blackwill, Robert D. and Meghan L. O’Sullivan. America’s Energy Edge: The Geopolitical Consequences of the Shale Revolution. *Foreign Affairs*, March/April. At: <http://www.foreignaffairs.com/articles/140750/robert-d-blackwill-and-meghan-l-osullivan/americas-energy-edg>. – 2014.
- BP, Statistical Review of World Energy June 2016 [pdf]. Available at: <https://www.bp.com/content/dam/bp/pdf/energyeconomics/statisticalrevie2016/bp-statistical-review-of-world-energy-2016-full-report.pdf>. – 2016.
- Brzezinski, Z. Russia must re-focus with post-imperial Eyes. *The Financial Times*. – 2009. – July1.
- Chachine, A. Sustainable energy for all in Eastern Europe, the Caucasus and Central Asia analysis of national case studies. – 2019.
- De Haas, M., Tibold, A., & Cillessen, V. Geo-strategy in the South Caucasus. Power play and energy security of states and organisations. Clingendael Institute, Hague. – 2006.
- EIA. Country Analysis Brief: Russia. [pdf] Available at: https://www.eia.gov/beta/international/analysis_includes/countries_long/Russia/russia.pdf. – 2016.
- Gallagher, K.S. Why & how governments support renewable energy. *Daedalus*. MITpress journals. – 2013. – 142(1). – 59-77.
- Halder, P., Prokop, P., Chang, C.-Y., Usak, M., Pietarinen, J., Havu-Nuutinen, S., Cakir, M. International survey on bioenergy knowledge, perceptions, and attitudes among young citizens. *Bioenergy research*. – 2012. – 5(1). – 247-261.
- IEA. Energy Policies of IEA Countries: The United States 2007 Review. Available at: www.iea.org. – 2007a.
- IEA. Key Coal Trends. [pdf] Available at: <https://www.iea.org/publications/freepublications/publication/KeyCoalTrends.pdf>. – 2016.
- IEA. Key world energy statistics. [pdf] Available at: <https://www.iea.org/publications/freepublications/publication/KeyWorld2017.pdf>. – 2017a
- IEA. Available at: https://www.iea.org/publications/freepublications/publication/Russia_2014.pdf.
- Irena. Remap 2030: Renewable Energy Prospects for the Russian Federation. [pdf] Available at: http://www.irena.org/DocumentDownloads/Publications/IRENA_REmap_Russia_paper_2017.pdf.
- Kakachia, K.K. Challenges to the South Caucasus regional security aftermath of Russian–Georgian conflict: Hegemonic stability or new partnership? *Journal of Eurasian Studies*. – 2011. – 2(1). – 15-20.
- Kerr, Lucas de Oliveira. Energia Como Recurso de Poder Na Potica Internacional: Geopolitica, Estrategia e o Papel do Centro de Decisao Energetica. PhD Thesis, Universidade Federal do Rio Grande do Sul, Brazil. Available at: <http://www.lume.ufrgs.br/handle/10183/76222>. – 2012.
- Marketos, T.N. China's Energy Geopolitics: The Shanghai Cooperation Organization and Central Asia: Routledge. – 2008.
- Matsuzato, K. Cultural geopolitics and the new border regions of Eurasia. *Journal of Eurasian Studies*. – 2010. – 1(1). – P. 42-53.

Nakata, T., Silva, D., & Rodionov, M. Application of energy system models for designing a low-carbon society. *Progress in Energy and Combustion Science*. – 2011. – 37(4). – 462-502.

Raphael, Sam and Doug Stokes. *Energy Security*. In: Alan Collins (ed), *Contemporary Security Studies*. New York, NY: Oxford University Press, 2010.

Rosatom. Global presence. [online] Available at: <http://www.rosatom.ru/en/global-presence>. – 2017.

SUEK AG. Seaborne Deliveries. [online] Available at: http://www.suekag.com/seaborne-deliveries/?region_id=1. – 2015.

Wittich, A., & Maas, A. *Regional cooperation in the South Caucasus. Lessons for Peacebuilding, from Economy and Environment*. Brussels: Initiative for Peacebuilding. – 2009.

World Nuclear. Russia's Nuclear Fuel Cycle. [online] Available at: <http://www.world-nuclear.org/information-library/country-profiles/countries-o-s/russia-nuclear-fuel-cycle.aspx>. – 2017.

Zakhidov, R. Central Asian countries energy system and role of renewable energy sources. *Applied Solar Energy*. – 2008. – 44(3). – P. 218-223.

ҒТАМР 11.25.40

ОРТА АЗИЯ МЕН КАВКАЗДЫҢ ЭНЕРГЕТИКАЛЫҚ РЕСУРСТАРЫ ЖӘНЕ АҚШ ПЕН РЕСЕЙ АРАСЫНДАҒЫ МҮДДЕЛЕР ҚАҚТЫҒЫСЫ

А.М. Дияб әл-Ноймат¹, М.А. Султан Алафрит², Ж. Жәніс^{3*}

¹Иордан университеті, Амман (Иордания)

²Аль-Айн университеті, Біріккен араб әмірлігі (БАӘ)

³Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Қазақстан, Алматы

* Автор-корреспондент

E-mail: alafreet5@hotmail.com (Dyab al-Noimat), mubaraka_2008@yahoo.com (Sultan Alafreet), zhzhengis@gmail.com (Zhengis)

Аңдатпа. Мақалада авторлар энергетиканы саяси күш ретінде қарастырады. Зерттеушілер өз мақаласында саяси, экономикалық және экологиялық тұрғыдан алғанда, энергетика қауіпсіздігі – әлемнің барлық елдерінің алдында тұрған маңызды мәселелердің бірі екендігін анықтайды. Зерттеу жұмысында авторлар соңғы жылдары Америка Құрама Штаттары өз кезегінде энергия бағасының тез өсуіне және энергия қауіпсіздігін қоса алғанда геосаяси мен Ресейдің энергия көздері үшін бәсекелестігі өте қарқынды болып тұрғандығын, бұл мүдделердің қақтығыстарына әкелгендігін дәлелдейді.

Мақалада бұл жағдайда табиғи отынға сұраныстың тез өсуіне байланысты энергия қауіпсіздігі әлемдегі басты мәселеге айналуға екендігі нақты мәліметтермен көрсетіледі. Шын мәнінде, Орталық Азия мен Кавказ – АҚШ пен Ресей арасындағы геосаясат пен бәсекелестікке олардың мол энергия көздері мен стратегиялық орналасуы көбірек әсер ететін аймақтар. Авторлар қортындылай келе, Орталық Азия мен Кавказды АҚШ пен Ресей ерекше қызықтыратыны, сонымен қатар, Орталық Азия мен Кавказ – Ресей, Қытай және АҚШ-тың алпауыт елдері үшін ең жақсы нұсқалардың бірі екендігі туралы тұжырым жасайды.

Түйін сөздер: энергетика, АҚШ, Ресей, Орталық Азия, Кавказ, бәсекелестік.

МРНТИ 11.25.40

КОНФЛИКТ ИНТЕРЕСОВ США И РОССИИ ЗА ЭНЕРГЕТИЧЕСКИЕ РЕСУРСЫ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ И КАВКАЗА

А. М. Дияб аль-Ноймат¹, М. А. Султан Алафрит², Ж. Женис^{3*}

¹Иорданский университет, Амман (Иордания)

²Университет аль-Айн, Объединённые арабские эмираты (ОАЭ)

³Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, Казахстан, Алматы

*Корреспондирующий автор

E-mail: alafreet5@hotmail.com (Dyab al-Noimat), mubaraka_2008@yahoo.com (Sultan Alafreet), zhzhengis@gmail.com (Zhengis)

Аннотация. В данной статье авторы рассматривают энергетику как политическую силу. В своей статье исследователи отмечают, что с политической, экономической и экологической точки зрения энергетическая безопасность является одной из важнейших проблем, стоящих перед всеми странами мира. В исследовании авторы утверждают, что в последние годы Соединенные Штаты, в свою очередь, испытали резкий рост цен на энергоносители и геополитическую конкуренцию со стороны России за энергоресурсы, включая энергетическую безопасность, что привело к конфликту интересов.

В статье показано, что энергетическая безопасность становится серьезной проблемой в мире из-за быстрого роста спроса на природное топливо. Фактически, Центральная Азия и Кавказ – это регионы, где на геополитику и конкуренцию между Соединенными Штатами и Россией больше всего влияют их богатые энергетические ресурсы и стратегическое положение. Авторы приходят к выводу, что Центральная Азия и Кавказ представляют особый интерес для США и России, а Центральная Азия и Кавказ – один из лучших вариантов для России, Китая и США.

Ключевые слова: энергетика, США, Россия, Центральная Азия, Кавказ, конкуренция.

Information about the authors:

¹Master

²Master

^{3*}Candidate of Historical Sciences

COMPARATIVE ANALYSIS OF POLITICAL REPRESSIONS OF KAZAKHS AND AHISKA TURKS

E.R. Kochiyev^{1*}

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Kazakhstan, Almaty

*Corresponding author

E-mail: 87771509380ke@gmail.com (Kochiyev)

Abstract. The aim of this study is to study the joint history of the Kazakhs and the Ahiska Turks, who were subjected to repression in the republics of Central Asia in the 1920s-1950s. This comparative analysis was made through the prism of interethnic harmony. Firstly, the main goal was to establish a result through in-depth study of the issue in order to prove a hypothesis and answer research questions in this scientific work. Secondly, to create a basis for the development of civil society in Kazakhstan and improve the state policy of Kazakhstan in this regard, using a common history to strengthen interethnic harmony. This study used quantitative and qualitative methods to collect data. Until now, the number and personalities of repressed Kazakhs and Ahiska Turks has not been fully determined. Observation of the repressed people, interviews, archival data are important components of this study. The actuality and importance of this study is to determine that the joint history of Kazakhs and Ahiska Turks is the basis of the state interethnic policy. The process of rehabilitation and development of civil society in the Republic of Kazakhstan has been launched at the state level today.

Key words: Repressions, Kazakhs, Ahiska Turks, state-building policy, rehabilitation, development of civil society, interethnic consent.

Introduction. The actuality and significance of this study is to find out how the joint history of the repressed Kazakhs and Ahiska Turks on the territory of the Republics of Central Asia between the years 1920 and 1950 of the twentieth century serves as the basis for state-building policy, rehabilitation processes and development of civil society in the Republic of Kazakhstan through the prism of interethnic consent, and today, the process of state-building on behalf of the historical rehabilitation of Kazakhs and Ahiska Turks has been already launched on the governmental levels and governmental commissions on rehabilitation has been created both for Kazakhs and Ahiska Turks.

The problems of these groups got into state and even international focus due to some reasons: 1) Internationally there is a huge seek in rehabilitation of Kazakhs and Ahiska Turks who had been repressed between the years 1920 and 1950 in Republics of Central Asia, and the fulfillment of this seek will clearly identify state-building policy and development of civil society in the Republic of Kazakhstan; 2) Nationally, this will clearly identify nation building in Kazakhstan through the interethnic consent between these two ethnic groups, as well as state the role of Ahiska Turks in this process.

The hypothesis behind this is that there is a real influence of the joint history of the repressed Kazakhs and Ahiska Turks on the territory of the Republics of Central Asia between the years 1920 and 1950 of the twentieth century on the current state-building policy, rehabilitation processes and development of civil society in the Republic of Kazakhstan through the prism of interethnic consent.

The problems stated is that there is no clear vision for state-building policy and development of civil society in the Republic of Kazakhstan through the prism of interethnic consent because of the lack of a completed rehabilitation process that hinders interethnic harmony. How it is even possible that after so many years those repressed groups, including Kazakhs and Ahiska Turks, still haven't been fully rehabilitated? Why haven't the documents in the Archives on those people who were repressed in 1920 and 1950 in the countries of Central Asia been declassified yet? Why most of those Archives are closed to free scientific research? Lack of rehabilitation of certain groups identify weak position of Kazakhstani historical

revival as the important part of the state-building process. Lack of law base for free depiction of all documents that will help to rehabilitate all the repressed Kazakhs and Ahiska Turks on the territory of the Republics of Central Asia between the years 1920 and 1950 of the twentieth century. There are not even close similar studies on this topic in the field of Public and Municipal administration.

The purpose of this study is twofold. First, to create a result of an in-depth study of this problem in order to prove the hypothesis and answer the research questions for serious scientific basis and approach for future research by author of this research or other scientists. Second, to create a basis that will help to clarify state-building policy for Kazakhstan in this regard and development of civil society of Kazakhstan by using the joint history for strong interethnic consent.

More specifically, the research questions of the study are the following:

- (a) What are the options and opportunities for rehabilitation of Kazakhs and Ahiska Turks?
- (b) How repressions of Kazakhs and Ahiska Turks affect current state-building policy of the Republic of Kazakhstan?
- (c) What is the impact of the joint historical facts of repressions between Kazakhs and Ahiska Turks on the nature of development of civil society in Kazakhstan?
- (d) What is the nature of interethnic consent between Kazakhs and Ahiska Turks in Kazakhstan? (Religious and Ethnic)

Materials and methods. The subjects for this study will be not only repressed Kazakhs and Ahiska Turks on the territory of the Republics of Central Asia between the years 1920 and 1950 of the twentieth century, but it is also planned to interview sampled people from among the Kazakhs and Ahiska Turks among the youth, and among the elderly population from different professions that have a clear vision of interethnic consent in the Republic of Kazakhstan.

Research interviews will be used as a base for all phases of the research. An interview instrument will be applied for everyone, who has a particular research interest for the author of this research. Governmental archives will be used to gather facts and historical information about the process and details of repressions. In this approach archival research method will be used. Archival data and information analysis construct a support for this particular research. I will also demand meetings with high representatives of Kazakh Government, executives of NGO's, ambassadors and general councils, as well as other groups, which will help to approve the practical need for the scientific implementation of the solution of this problem.

In this study, it is proposed to use a mix of quantitative and qualitative methods to gather data. The number of identified people from among the Kazakhs and Ahiska Turks who were subjected to repression, the number of the population and the difference in numbers due to incorrect data in people's documents, the difference in numbers between different categories of repressed persons are more amenable to data collection by quantitative methods. Observation of repressed people, interviews, archival data and reflection are more suited when the data need to be richer, and this particular research will definitely have more accent on the qualitative approach.

Discussion. The research will help to develop and improve doctrines, support rehabilitation processes on international and intergovernmental level, as well as rise the problem for the well-known political and other personalities through letters and personal meetings, in order to legitimately approve some aspects of the research.

The data will be analyzed by archival research, interviews transcribed, and the analysis of literature to obtain the outcomes.

There are problems that are beyond the control of the researcher, in particular, some secrecy and inaccessibility of archival documents due to the law that only direct descendants of the repressed have the legal right to receive a full package of documents. There may also be problems with bureaucracy in the process of submitting requests to state bodies for obtaining information. Due to the restrictions associated with COVID 19, there may be problems with movement within Kazakhstan, as well as with travel abroad.

Some well-known pioneering studies began with a focus on the arguments that Ahiska Turks are not ethnically Turks, but were so designated during the Second World War (on 15 November 1944) to suit the needs of the Soviet regime like Enders Wimbush and Ronald Wixman, "The Meskhetian Turks: A New

Voice in Soviet Central Asia" Canadian Slavonic Papers Vol. XVII, No. 1, 1975." Nekrich A. (1978) stated some historical facts about the occupation in the Crimea, Northern Caucasus and Kalmyk ASSR, and that the repressions and fate of Soviet minorities at the end of the Second World War started since then. After the fall of the Soviet Union, other various works started to suddenly appear, mainly because most but not all of the Soviet archives and documents got declassified. As a consequence, Paul Connerton (1991) started to issue the collective memory-structuring of societies, followed by Bugay (1996), who stated the first factual data about the repression of peoples in the Soviet Union. Simon, G., Forster, K., Forster, O., & Critchlow, J. (1992), enhanced the work on the factual data about the repressions and nationalism in the Soviet Union. Other researchers (Dr. B. Zakir AVŞAR, 1994; Zafer S. TUNÇALP, 1994) covered the emotional part of the research on the deportation and revised the fifty-year old history. This book shows the memories of Ahiska Turks and their collective memories about the deportation and also yearnings about their homeland. Asif Hadjiyev (2007) made a huge effort to shape the cultural and traditional view and research on the Ahiska Turks and the influence of deportation on these areas. Yunus Zeyrek (2001) and Terry Martin (2001) covered geostrategic, geopolitical, historical and ethnic location of Ahiska Turks and overall Nations in USSR. Simonenko V. A. (2002) made a huge work in Russian language to show the historical future and problems of adaptation of Ahiska Turks after the deportation. In contrast, this work would be analyzing and theorizing the effects of deportation on the collective trauma and collective memories, and also identity-building of the Meskhetian Turks in Kazakhstan. Terry Martin's (2001) and Rogers Brubaker's (2002) theories would be taken as a core to this research. Steve Swerdlow (2003), basically covered the issue of Human Rights in the repression processes in cases of transnational minorities like Meskhetians and Hemshins in Georgia and Krasnodar region. Blacklock, Denika (2005), tried to find durable solutions for the Ahiska Turks, European Centre for Minority Issues. This article talks about the ways of settling of the problem of Ahiska Turks and finding peaceful and concrete solutions to the problem, and also resettlement of Ahiska Turks. Аудынған, Аушегі; Harding, Zığdem Balım; Hoover, Matthew; Kuznetsov, Igor; Swerdlow, Steve (2006), created the historical map of Ahiska Turks, people, land, history, Ahiska Turk communities around the world, culture, language and education, resettlement of Ahiska Turks in the US. Mustafa Uren (May 2016), explained the issue of Ahiska Turks in the Clamp of the Balance of Power and Interest.

Previous research of Rakisheva B. and Majitova A., about The Turkic base as a factor of adaptation: on the example of the Meskhetian Turks living in Kazakhstan and the Kazakh Diaspora in Istanbul will be enhanced and factor that were not covered will be covered in this research. In addition, the work of L. Krader "Nations of Central Asia" will be used as a reference material. The problem of Ahiska Turks was also clearly stated by A.M. Hazanov, professor of anthropology of the University of Wisconsin, in his article "Ahiska Turks in Search of Self-Identity", he is the author who compares two ethnic groups – Ahiska Turks and Adjars. Another comparison is made by Jong Jin Oh from the Hankuk University of "Comparative analysis of the Ahiska (Meskhetian) Turks and Koreans in post-soviet Kazakhstan and Uzbekistan: The Making of diaspora identity and culture. In this work the question stands for the save of the identity of two diasporas in Uzbekistan and Kazakhstan.

Shirin Akiner made a detailed research "Towards a Typology of Diasporas in Kazakhstan", from the journal "Otan Tarihi". In the article of famous researcher from England, doctor Shirin Akiner, the category of "diaspora", formation, analysis, chronology and typology of migrational processes in Kazakhstan from the 18th century to the modern day are occupied.

In this research, Rogers Brubaker's theories are used as a base with the analysis and adoption of Rogers Brubaker's theoretical frameworks explained in his work "Rogers Brubaker - Ethnicity without groups (2004)" to this research, which analyses the similar problems that of Rogers Brubaker's, and his theories can be used in this work. Rogers Brubaker's works clearly develop theories that apply to this particular work about the repressions of Kazakhs and Ahiska Turks and its consequences for this ethnic groups. (Brubaker 2000, p. 2)

As the main idea of this work is to show how the repressions, particularly the repressions of Kazakhs and Ahiska Turks, affected their identity building processes, state-building policy, rehabilitation processes, development of civil society, it can use Rogers Brubaker's theories as a base in the process of analysis and

research. As Rogers Brubaker clearly describes and theorize the essence of ethnic groupism and conflicts of ethnic minorities, it applies to interethnic consent of Ahiska Turks and Kazakhs too, because these two groups became the true victims of the discrimination processes in the Soviet Union. (Brubaker 2004, p. 164)

Many people would argue that the repression processes were strategically important for the Soviet border security, but as the theories of Rogers Brubaker show, these actions were purely the acts of aggression towards minorities, to whom the Kazakhs and Ahiska Turks apply. The theory of "Ethnicity as cognition" is explained as "Ethnicity, race and nationhood exist only in and through our perceptions, interpretations, representations, categorizations and identifications. They are not things in the world, but perspectives on the world." This can be easily applied to repressed Kazakhs and Ahiska Turks, as their perceptions, interpretations, representations, categorizations and identifications play a very key role in the whole process of the 30 year period. This also shows that the Soviet elites were highly concerned with the border issues and that the cross-border ethnicities were the weak sides of the Soviet regime.

Strategies for surviving repressions were common for Kazakhs and Ahiska Turks physically through the whole process of repressions, and mentally after repressions. Kazakhs and Ahiska Turks were repressed and deported in very harsh manner and the worse environment. The animal wagons were filled with people of all ages and genders, the lack of space and anti-humanistic process made people to die from diseases like Typhus (disambiguation). These people were just inhumanely thrown out of the wagons, in front of their relatives and family members, and were left for death. Some of the elders managed to hide the ill people. (Martin 1998, p.817)

The repressions of Kazakhs and Ahiska Turks took place in Tajikistan, Kazakhstan, Turkmenistan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, where these ethnic groups were forced to integrate, however, their sense of "ethnic groupism" (Rogers Brubaker, 2004) through the start of identity building processes started in these states.

In addition to Rogers Brubaker's theories of groupism and identity formation, Terry Martin's theory about the Soviet ethnic cleansing clearly applies to the cleansing in Soviet Union by Stalin and Beria. The archival data from Kazakh SSR and the GKO decree of 1944 about the deportation of Meskhetian Turks works as a base source of this information.

Paul Connerton's – "How Societies Remember?" is also a comprehensive collective memory theory that is applied in this research. His ideas about the collective memory theory is a perfect fit for the common sense in the prism of interethnic consent between Kazakhs and Ahiska Turks, taking into consideration their joint historical fate, and its psychological consequences for this particular ethnic groups. (Connerton 1989, p.6)

Petrov N.V. in his work "The History of the Gulag Empire" writes that the greatest mortality in the colonies was observed in those regions (Uzbekistan, Kazakhstan and Azerbaijan), where convicts evacuated from the frontline were admitted. In these republics, up to 4% of prisoners died in some months (Petrov N. V. History of the Gulag Empire).

In the collective study "The Black Book of Communism", published in 1997 in France, and then in Russia, in the chapter "The Great Terror", based on the analysis of published documents, Vert N. noted that mass repressions were the result of decisions of the highest party bodies, in particular, Stalin himself (Courtois S., Vert N., 2001). In the work of Samuelson L. and Khaustov V., the so-called Kulak operation on foreign nationalities, mass operations that affected broad segments of the population of the USSR are highlighted, the features of the conviction of those arrested by extra-judicial emergency bodies are shown. The analysis of historiography shows that the problem of Stalin's specific participation in the deployment of mass repressions that swept the country in 1937-1938 has not received sufficient coverage to date (Samuelson L., Khaustov V., 2009).

Alamshoev K., author of the book *Pomir, 1937*, believes that "the history of terror in Tajikistan consists of many stages and groups that require serious study. I have been working a lot in the archives for the last two years. There are still many cases from which the "secret" label has not been removed and access to them is prohibited without special permission. This situation suggests that the policy of studying archives in Tajikistan requires revision, so that at least there is free access to such cases" (Alamshoev K., 2013).

In his book "Pamir 1937", Kurbon Alamshoev told about how in the 30s tens of thousands of

innocent people from Tajikistan fell under the "condemned" category of "enemy of the people". "Unfortunately, this page of history has not been studied enough by our scientists, and having limited ourselves to a few dozen famous personalities, we forget about thousands of other repressed people-teachers, artists, dehkans, religious figures. Many of them are still not officially rehabilitated, and this is unfair both to their memory and to their descendants" says Alamshoev (Alamshoev K., 2013).

Sociologist at the University of Bergen (Norway) Mehmonsho Sharifov: "Tajikistan, following the example of Russia, Kazakhstan and other republics of the former USSR, should establish a Day of Remembrance for Victims of Political Repression, declassify archives and more seriously investigate the events of those years" (IA Ferghana, 2019).

According to Neymonov, the practical implementation of the erroneous theory about the aggravation of the class struggle as the positions of socialism strengthened and the Soviet state advanced as the basis of the struggle against "enemies of the people", "traitors", "bourgeois nationalists", "enemy agents", "anti-revolutionary elements" in Soviet Tajikistan had the most tragic consequences. Prominent party, state and public figures – Makhsum N., Shotemur Sh., Khodjibayev A., Imomov Ch., Mukhiddinov A., Fozilov A., Mavlonbekov A., Abdulloev S., Nosirov S., Bobojonov R. (Khodji Rakhmatullo), Aliyev A., Okchurin O., Broido G., Ryskulov T., Turakulov N., Khodjaev F., Yusufzai Afgon N., Afzalov F. and others (Neymonov, 2019:20).

Mlechin L. writes in the article "Ideal Slaves" in 2019 that the GULAG was constantly expanding, in Kazakhstan in 1930 a Kazakh camp (Kazlag) appeared right in the city of Alma-Ata, and prisoners felled the forest, paved the streets of the capital, created the state farm "Giant" — an exemplary socialist enterprise. In 1931, the Karaganda camp (Karlak) was formed, after the war, more than sixty thousand people were sitting in it. Also in "Ideal Slaves" it is noted about the existence of a uranium ore mining plant in Tajikistan, which was built by prisoners. Prisoners were brought, they created a camp and built it, and there were cases of Kazakh prisoners being imported to the territory of Tajikistan (Mlechin L., 2019).

Papko A. in the article on the website "belsat.eu", on March 11, 2020, writes that the problems of the Central Asian countries have been dragging on since 1924, that then the region was divided by the Bolsheviks along ethnic lines, not following ethnographic maps. In the 1920s, Moscow made Bukhara and Samarkand, inhabited by Tajiks, the first capitals of Soviet Uzbekistan. However, in those years, Tajikistan was an autonomy within Uzbekistan. The Kremlin annexed the city of Osh with an Uzbek population to Soviet Kyrgyzstan to give it an industrial center. The borders of one republic included fields and irrigation channels - even if another people lived on the banks of these channels, and in high probability, part of the Kazakh population also remained in Tajikistan. (Papko A., 2020).

Ubaydullov Z. in 2014 in his work "The Russian-Soviet Heritage in the Transformation of the national territory of Central Asia: the Catastrophic Case of Tajikistan", writes that the Turkestan ASSR also included modern Southern Kazakhstan, and almost all of Central Asia. There were two types of Soviet governments in Central Asia before 1924: autonomous republics, such as the Turkestan Autonomous Soviet Socialist Republic, and people's republics like the Bukhara People's Republic and the Khorezm People's Republic (Ubaydullov Z., 2014:82).

Bologov P. writes in his 2014 work that in addition to large detachments of Basmachi in Central Asia throughout the 1920s and 1930s, there were many small ones that eventually completely marginalized and relocated to the territory of neighboring Iran, China and Afghanistan, from where they raided the territory of the USSR. Now the republics of Central Asia are cautiously rethinking the Basmachi movement, assuming that it was, first of all, liberation. With all the pros and cons of this approach, it is impossible not to agree that Basmachestvo was essentially a partisan movement that appeared as a reaction to the miscalculations and excesses of the national policy of the Bolsheviks. In this, the Bolsheviks were fundamentally different from the tsarist authorities, who took into account the specifics of the region (Bologov P., 2014).

Ubaydullov Z. says that the Kazakh basmachi left Tajikistan for other neighboring countries after the defeat of the Bukhara emirate in 1920. The Soviet Empire took time to establish itself in Central Asia. Ubaydullov Z. writes that the Basmach movement is a patriotic movement for freedom, faith and honor. The process of creating Soviet power in Tajikistan was a long political and military struggle. But, by the

end of the 1920s, the Islamic movement and the national liberation movement were suppressed. Leaders and participants were killed by the red Army, while the rest went to Afghanistan, and from there to various Muslim countries, such as India, Pakistan, Turkey, Saudi Arabia, etc (Ubaidulloev Z., 2014:85).

Nuraliev Abdusattor conducted ethnographic research, which has an information that up to 70 thousand Kazakhs lived in Tajikistan in different periods of history, and most of them were eventually killed, repressed, suppressed in the period from 1920 to 1950 (Nuraliev, 2016:2).

Konrad N. I. in the work *West and East* writes: "When studying the problems of migration of representatives of the Kazakh nationality to Central Asia, including the territory of present-day Tajikistan, we proceed from the fact that "different parts of humanity, with all their quarrels in the field of culture (and other issues), have always been in communication with each other and could not do without it" (Konrad N. I., 1972).

Results. As a result of this historiographic analysis, the study of sources of information and work on the repression of the Kazakh people on the territory of Tajikistan, it should be stated that the Kazakhs, like the indigenous inhabitants of Tajikistan, were persecuted, murdered, shot by the Stalinist regime, through direct individual persecution of the Kazakh military, political, religious, national leaders, as well as through camps, GULAGs, in which, according to the research studied in this analysis, a large number of Kazakh people were and died. Another aspect was the spirit and patriotic-national thinking of the Kazakh people, who, being on the territory of Tajikistan, entered, created, led, and participated in the Basmach movement, which lasted until the second half of the 1920s. (Communist Crimes-Communist dictatorship in Tajikistan). The statistics provided in this study of studies by other authors is a direct basis and evidence for the above. The closed archives of Tajikistan do not allow a full study of this issue, but through the study of cipher telegrams, articles, opinions of scientists, works, and research of other people, political, historical, statistical, geographical, ethnographic aspects were established, an objective historical assessment of the problem was given.

The results of this particular research are enhanced by the methods of research that were used towards the analysis of the Deportation of Meskhetian Turks, and the results of this research fully covered and answered the research questions, by the help of deep archival research, content analysis, interview with the actual deported people, and a comprehensive survey that gave a good over picture what was happening, the history, the deportation, the current situation of Meskhetian Turks and identity building in Kazkshstan or possible repatriation to Georgia and Turkey, as well as the share of collective memories from parents to children about the details of the deportation.

69 years ago, on November 15, 1944, the Meskhetian Turks were deported from the places of residence of the southern and southwestern regions of Georgia: Akhaltsikhe, Adigen, Aspindz, Akhalkalaki and Bogdanov, to Uzbekistan, Kyrgyzstan and Kazakhstan. Massive forced eviction of more than 120,000 people was conducted by the Soviet military in less than an hour. Old men, women and children, in the cold, loaded into cattle cars and sent from their native land for thousands of miles. About 17 thousand people died from diseases and cold along the way of railway trains. In 1956 the Meskhetians received the right to rehabilitation, but most of them did not have the opportunity to return to their homeland. In May 1989, there were tragic events in Uzbekistan. The Union leadership organized and massacred the Meskhetian Turks by the hands of the Uzbeks. In the cities of Ferghana and Andijan, bloody events took place in May-June of the 89th, and in February, March and June 1990, they were repeated in Buka and Parkent of the Tashkent region of the Uzbek SSR. The actions of the national pogromists, supported by local bodies of the KGB of the USSR, were characterized by unparalleled cruelty. As a result of the terrible tragedy, according to international observers, about 1,000 Meskhetian Turks were killed, several hundred people were missing, 3,500 people were injured. The data of Uzbek official bodies are understated almost 10 times. A huge diaspora of almost 160 thousand people lost their homes, property, and was forced to leave their habitable places.

Expelled from the so-called Ferghana Valley of Uzbekistan, the Meskhetian Turks were settled in abandoned villages of Russia. The hard-working people actually raised these settlements. Settled in the Krasnodar Territory, the Stavropol Territory, the North Caucasus regions were not registered for a long time, depriving them of the opportunity to obtain Russian citizenship. Local authorities orally refused

people registration. About 5,000 Meskhetian Turks were forced to leave for permanent residence in the United States, as part of a joint Russian-American program. On June 22, 2007, the Georgian parliament adopted a bill on the repatriation of Meskhetian Turks living in the south of Georgia and forcibly relocated in 1944. But there were not enough people, because people who survived deportation, genocide, a sea of injustice on the part of the authorities, are afraid of uncertainty. As a result, after many decades, the Meskhetian Turks can not return to their homeland. Moreover, the Soviet government has done everything to ensure that people are deprived of their historical documents. Today, the Meskhetian Turks remain scattered throughout Eurasia. Large diasporas live in Kazakhstan, Kyrgyzstan, Azerbaijan, the United States and regions of the North Caucasus, including Ingushetia. Despite progress, the people who performed the feat, survived in inhuman conditions, continue to suffer from discrimination and social exclusion in many places of residence.

The issue of Ahiska Turks has very ancient roots in historical perspective although it started with their deportation on 14 November 1944. The linkage with the Russian interest is one of the most important aspects of the issue, which still remains unsolved. Ahiska Turks, who started the repatriation campaigns in 1956, have yet to accomplish many tasks. The issue, together with the collapse of the Soviet Union, gained an international status. Georgia opposes the repatriation of Ahiska Turks. But it was forced to accept the condition of the repatriation for achieving the membership of the Council of Europe in 1999. Accordingly, Georgia, which was to complete the process of the repatriation in 2011, has deliberately tended to leave the process unsolved although it approved the law of the repatriation in this context on 11 July 2007. The parties to the issue are Georgia, Russian Federation, Turkey, as well as Meskhetian Turks. Interest is the essential factor to shape the policies for each side of the issue. However, the geostrategic position and identity of Ahiska Turks are also important in shaping the aforementioned policy. As a matter of fact, two factors in question, effective in the decision of Ahiska Turks's deportation, are enabling linkage with Russian interests. Additionally, the balance of power constituted in Caucasus in the era of post-Cold War also had an adverse impact on the solution of the issue. There can be no result of any peace initiative started by regional and global organizations just because of this absolute relation.

Collective memories on Deportation of 1944 influenced the identity building of Meskhetian Turks in post-soviet Kazakhstan. Collective memories on Deportation of 1944-rather damaged Meskhetian Turks mentally because of trauma, but not influenced actual identity building of Meskhetian Turks in post-soviet Kazakhstan. What really influenced identity building of Meskhetian Turks in post-soviet Kazakhstan are religious, cultural, ethnic behavior and specific language, search for repatriation, "Turkish Dream", ethnic but not civic formation.

Conclusion. Kazakhstan became a multinational state as a result of historical events that took place in 1920-1950 of the last century. Both Kazakhs and representatives of other ethnic groups were subjected to political repressions, in particular, in this work, an analysis of the repressions of the Ahiska Turks was carried out. Thus, it is very important to approach the study of the peculiarities of the repressions of the Soviet period from the perspective of a comparative analysis of the repression of several ethnic groups in order to obtain results that will lead to an understanding of the true motives of the Soviet regime for the repression of peoples in the USSR. It is necessary to approach this study from this perspective, since the conjuncture of the strategic and geopolitical positioning of Kazakhstan in the international arena also depends on such studies, which can fully help in this.

This scientific article was prepared within the framework of the project AP08856670 «Political repressions among Kazakhs on the territory of the republics of Central Asia in the 20-50s of the XX century (in the light of new archival sources)», as well as the project: "Development of a scientifically grounded concept of the formation of modern historical science in Kazakhstan".

References

- Akiner Sh. Towards a Typology of Diasporas in Kazakhstan. // Otantarikhy. – 2007. – № 1. – P. 13-59.
Alamshoev K. Pomir, 1937. – Dushanbe: Irfon, 2013. – P. 1-64.
Avşar, Z., Tunzalp, S. 50 years of deportation of Ahiska Turks. – [acikerisim.tbmm.gov.tr] – URL: <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/1893> (date of the application: 02.10.2021 г.).

Aydingyn, A., Harding, C., B., Hoover, M., Kuznetsov, I., Swerdlow, S. Meskhetian Turks: An Introduction to their History, Culture, and Resettlement Experiences. – [www.researchgate.net] – URL: <https://www.researchgate.net/publication/45666400> (date of the application: 26.09.2021 г.).

Blacklock D. Finding Durable Solutions for the Meskhetians. European Centre for Minority Issues, ECMI Report 56. – [web.archive.org] – URL: https://web.archive.org/web/20100602192035/http://www.ecmi.de/download/Report_56.pdf (date of the application: 14.09.2021 г.).

Bologov P. The army of patriot raiders "31 controversial issues" of Russian history: Basmachestvo as a result of the Bolsheviks' miscalculations. – [lenta.ru] – URL: <https://lenta.ru/articles/2014/02/10/basmatches/> (date of the application: 12.08.2021 г.).

Brubaker R., Cooper F. Beyond "identity". Theory and Society, Vol. 29. – 2000. – № 1. – P. 1-47.

Brubaker R. Ethnicity without groups // Nat. Research University Higher School of Economics Publishing house. – 2012. – 408 p.

Bugay N.F. Deportation of the peoples in the Soviet Union. New York. – 1996. – P. 1-22.

Connerton P. How societies remember. Cambridge: Cambridge University Press. – 1989. – P. 6-39.

Courtois S., Vert N., Panne J. The Black Book of Communism. Crimes. Terror. Repression. France. – 2001. – 780 p.

Hadjiyev A. Ahalcihe Turks. History, ethnography, folklore. – [irs-az.com] – URL: <http://irs-az.com/new/pdf/201211/1353657995306872081.pdf> (date of the application: 03.10.2021 г.).

IA Ferghana Stalin's repressions in Tajikistan: Whom did they affect? // The "ASIA-Plus" website. – 2019. – [www.asiaplustj.info] – URL: <https://www.asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/society/20191030/stalinskie-repressii-v-tadzhikistane-kogo-oni-kosnulis> (date of the application: 16.08.2021 г.).

Jin Oh J. Comparative analysis of the Ahiska (Meskhetian) Turks and Koreans in post-soviet Kazakhstan and Uzbekistan: The Making of diaspora identity and culture. // Milli Folklor. – 2012. – June (№ 94). – P. 14-26.

Konrad N. I. West and East. – Moscow, 1972. – 429 p.

Martin, T. The origins of Soviet ethnic cleansing. //Journal of Modern History – [nrs.harvard.edu] – URL: <http://nrs.harvard.edu/urn-3:HUL.InstRepos:3229636> (date of the application: 28.07.2021 г.).

Martin, T. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, New York: Cornell University Press. 1923-1939. – P. 2-27.

Mlech L. Ideal Slaves // Novaya Gazeta website. July 25, 2019. – [novayagazeta.ru] – URL: <https://novayagazeta.ru/articles/2019/07/25/81372-idealnye-raby> (date of the application: 08.10.2021 г.).

Nekrich, A. The Punished Peoples: The Deportation and Fate of Soviet Minorities at the End of the Second World War. // Khronika Press. New York.

Nemonov B. Z. Political repressions in Soviet Tajikistan in the 20-30s of the twentieth century: abstract. – Dushanbe, 2019. – 26 p.

Nuraliev A. Kazakhs of Tajikistan. – Dushanbe: Istedod, 2016. – 160 p.

Paksoy H., Phil D. Essays on Central Asia. – 1999. – P. 46-48. Retrieved August 12, 2018, – [play.google.com] – URL: <https://play.google.com/books/reader?id=vNRCQnlkQLgC&printsec=frontcover&output=reader&hl=ru&pg=GBS.PA47> (date of the application: 24.08.2021 г.).

Papko A. Ethnic conflicts in Central Asia: who is to blame? – [Website "belsat.eu"]. – March 11, 2020. – URL: <https://belsat.eu/ru/programs/etnicheskie-konflikty-v-tsentralnoj-azii-kto-vinovat> (date of the application: 10.10.2021 г.).

Petrov N. V. History of the Gulag Empire /Website ["pseudology.org"]. – URL: <http://pseudology.org/GULAG/Glava13.htm> (date of the application: 19.09.2021 г.).

Rakisheva, B., & Majitova, A. The Turkic base as a factor of adaptation: on the example of the Meskhetian Turks living in Kazakhstan and the Kazakh Diaspora in Istanbul. //Journal of Azerbaijani Studies. – P. 1-6.

Samuelson L, Khaustov V. Stalin, the NKVD and the repressions of 1936-1938. Historiography of the problem. – August 05, 2009 – [polit.ru]. – URL: <https://polit.ru/article/2009/08/05/haustovsamuelson/> (date of the application: 24.09.2021 г.).

Simonenko V.A. Meskhetian Turks: historical destiny and problems of cultural adaptation // Dissertation. – 2002. – URL: <http://dspace.kpfu.ru/xmlui/bitstream/handle/net/30512/735535.pdf> (date of the application: 12.09.2021 г.).

Simonenko V.A. Meskhetian Turks: the historical conditions of bilingualism. – 2002. – URL: <http://moodle.kubsu.ru/mod/page/view.php?id=1515>.

Simon G., Forster K., Forster O., Critchlow J. Reviewed Work: Nationalism and Policy toward the Nationalities in the Soviet Union: From Totalitarian Dictatorship to Post-Stalinist Society. – Harvard, 1992, – Vol. 16, № 3/4, – P. 449–451. Retrieved from. – URL: http://www.jstor.org/stable/41036486?seq=2#page_scan_tab_contents (date of the application: 21.09.2021 г.).

Swerdlow S. Reflections on Transnational Minorities and Human Rights: Meskhetians and Hemshins in Georgia and Krasnodar. – California, 2003. – P. 6-22. Retrieved from – URL: <http://history.kubsu.ru/pdf/n5-5.pdf> (date of the application: 20.07.2021 г.).

Uren M. The Issue of Ahiska Turks in the Clamp of the Balance of Power and Interest (Turkish). //Üsküdar University Journal of Social Sciences. – 2016, – P. 1-39. Retrieved from – URL: https://uskudar.edu.tr/assets/uploads/dergi/1/file/sosyal_bilimler_sayi_2_.pdf (date of the application: 25.09.2021 г.).

Ubaydullov Z. The Russian-Soviet heritage in the transformation of the national Territory of Central Asia: the Catastrophic Case of Tajikistan. // Journal of Eurasian Studies, – 2014. – 87 p.

Zeyrek Y. Ahiska Region and Ahiska Turks. – Ankara, 2001. – P. 6-14.

ҒТАМР 03.20.00

ҚАЗАҚТАР МЕН АХЫСКА ТҮРІКТЕРДІҢ САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІНІН САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Э.Р. Кочиев^{1*}

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Қазақстан, Алматы

* Автор-корреспондент

E-mail: 87771509380ke@gmail.com (Кочиев)

Аңдатпа. Бұл зерттеудің мақсаты 1920-1950 жылдары Орта Азия республикаларында қуғын-сүргінге ұшыраған қазақтар мен Ахыска түріктерінің бірлескен тарихын зерттеу болып табылады. Бұл салыстырмалы талдау ұлтаралық келісім призмасы арқылы жасалды. Біріншіден, басты мақсат гипотезаны дәлелдеу және осы ғылыми жұмыста зерттеу сұрақтарына жауап беру үшін сұрақты терең зерттеу арқылы нәтижені анықтау болды. Екіншіден, этносаралық келісімді нығайту үшін ортақ тарихты пайдалана отырып, Қазақстанда азаматтық қоғамды дамыту және Қазақстанның осыған қатысты мемлекеттік саясатын жетілдіру үшін негіз жасау. Бұл зерттеу деректерді жинау үшін сандық және сапалық әдістерді қолданды. Қуғын-сүргін құрбаны болған қазақтар мен Ахыска түріктердің саны мен тұлғалары әлі толық анықталған жоқ. Қуғын-сүргінге ұшыраған адамдарды бақылау, сұхбаттар, мұрағаттық деректер және қуғын-сүргінге ұшырағандардың ақпараты осы зерттеудің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Бұл зерттеудің өзектілігі мен маңыздылығы 1920-1950 жылдары Орта Азия республикаларында қуғын-сүргінге ұшыраған қазақтар мен Ахыска түріктерінің бірлескен тарихы Мемлекеттік ұлтаралық саясаттың негізі болып табылатындығын анықтау. Қазақстан Республикасында азаматтық қоғамды оңалту және дамыту үдерісі бүгінде мемлекеттік деңгейде іске қосылған.

Түйін сөздер: Репрессиялар, қазақтар, Ахыска түріктері, мемлекеттік құрылыс саясаты, оңалту, азаматтық қоғамның дамуы, ұлтаралық келісім.

МРНТИ 03.20.00

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ КАЗАХОВ И ТУРОК-АХЫСКА

Э.Р. Кочиев^{1*}

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, Казахстан, Алматы

*Корреспондирующий автор

E-mail: 87771509380ke@gmail.com (Кочиев)

Аннотация. Целью данного исследования является изучение совместной истории казахов и турок-Ахыска, которые были подвергнуты репрессиям в республиках Средней Азии в 1920-1950-х годах. Данный сравнительный анализ был сделан через призму межнационального согласия. Во-первых, главной целью было установить результат посредством глубокого изучения вопроса, чтобы доказать гипотезу и ответить на вопросы исследования в этой научной работе. Во-вторых, создать основу для развития гражданского общества в Казахстане и совершенствования государственной политики Казахстана в этом отношении, используя общую историю для укрепления межэтнического согласия. В этом исследовании были использованы количественные и качественные методы для сбора данных. До сих пор полноценно не определено количество и персоналии казахов и турок-Ахыска которые оказались жертвами репрессий. Наблюдение за репрессированными людьми, интервью, архивные данные и информация репрессированных является важной составляющей данного исследования. Актуальность и важность данного исследования заключаются в том, чтобы определить, что совместная история репрессированных казахов и турок-Ахыска является основой государственной межнациональной политики. Процесс реабилитации и развития гражданского общества в Республике Казахстан сегодня запущен на государственном уровне.

Ключевые слова: Репрессии, казахи, турки-Ахыска, политика государственного строительства, реабилитация, развитие гражданского общества, межнациональное согласие.

Information about the author:

^{1*}Master

МНОГОЖЕНСТВО В КАЗАХСТАНЕ

Элен Тибо^{1*} ¹ Университет Назарбаева, Казахстан, Нур-Султан

*Корреспондирующий автор

E-mail: helene.thibault@nu.edu.kz (Элен Тибо)

Аннотация. В данной статье исследуется феномен многоженства в современном Казахстане. Некоторые популярные дискурсы связывают многоженство с формой ретрадиционализации, в то время как другие рассматривают его как ответ на предполагаемый демографический дисбаланс в стране и, наконец, некоторые как признак расширения религиозных практик. Однако, материал, собранный для этого исследования, которое основано на крупномасштабном опросе и личных интервью со вторыми женами, показывает, что многоженство не обязательно является религиозной или культурной проблемой, поскольку его практикуют как немусульмане, так и мусульмане. Вместо этого утверждается, что многоженство может представлять для женщин способ избежать традиционных обязательств брака и роли келин. Наконец, в документе также показывается, что, несмотря на широкое распространение, многоженство остается социально неприемлемым в Казахстане.

Ключевые слова: многоженство, токал, брак, развод, ислам, Казахстан, Центральная Азия.

Введение. Регулирование сексуальных практик и брака в Казахстане – общество которого считается относительно консервативным в социальном плане – сочетает либеральный образ жизни с патриархальными взглядами. Правительство Казахстана незаметно декриминализовало многоженство в 1998 году. Данное явление представляет собой исключение на постсоветском правовом ландшафте и свидетельствует о некотором политическом невмешательстве со стороны правительства. Тем не менее, несмотря на то что большинство казахстанцев считают, что многоженство является частью казахских традиций, его современная практика не является общепринятой, и его легализация будет считаться нарушением светских ценностей государства. Брак и семья являются прочными институтами, и подавляющее большинство (82,5%) молодых людей в Казахстане (14–29 лет) видят свое будущее в браке с детьми (Фонд Фридриха Эберта, 2019: 50). Несмотря на приверженность населения к семейным ценностям и очень высокий коэффициент брачности, почти 40% браков в Казахстане заканчиваются разводом (Dall’Agnola & Thibault, 2021: 3). В этой статье мы рассматриваем трансформацию семьи как института в Казахстане, обращая внимание на набирающее популярность многоженство. Исследование основано на интервью с людьми, вовлеченными в полигинные отношения, опросах и фокус-группах с рядовыми гражданами. Мы начинаем эту статью с краткого обзора литературы. Далее, мы рассматривать различные аргументы, используемые социальными и политическими деятелями для объяснения и оправдания многоженства. В этой статье мы утверждаем, что многоженство может рассматриваться не только как средство укрепления культурных и религиозных традиций, но также как способ избежать традиционных обязательств брака и роли келин для казахстанских женщин.

Материалы и методы. Данное научное исследование основано на смешанном методе сбора данных, включающем в себя информацию, полученную из опроса, фокус-группы и интервью. Опрос был проведен исследовательской компанией NAC Analytica среди 3025 респондентов посредством телефонных звонков в 2019 году. В опросе участвовали респонденты всех возрастов из всех регионов Казахстана. Выборка была определена исследовательским центром NAC Analytica и является репрезентативной демографического состава Казахстана. Сбор остальных данных для этого исследования проводился в 2019 и 2020 годах. В общей сложности 15 фокус-групп были

проведены в Нур-Султане, Алматы и Кызылорде. Возраст участников фокус-групп составлял варьировался 18 до 67 лет. Все участники идентифицировали себя как казахи, за исключением трех участников из групп Алматы и двух участников из групп Нур-Султана. Также, было проведено семь интервью с токал из разных регионов Казахстана и три интервью мужчинами, имевшими двух жен. Все респонденты, возраст которых варьировался от 21 до 47 лет, идентифицировали себя как этнические казахи. Также, было проведено два интервью с директорами брачных агентств в Нур-Султане.

Обсуждение. Ученые документировали историческое присутствие многоженства среди казахов (Кисляков, 1969; Жакипова, 1971). В частности, Кисляков упоминает, что для более богатых членов сообщества было обыденным делом иметь нескольких жен: «так как казахи приобретают жен путем купли, поэтому несколько ясен может иметь только богач, а необеспеченные простолюдины вообще имеют по одной жене» (Кисляков, 1969, 41). Другие утверждают, что традиционно основной причиной многоженства было отсутствие детей или наследника мужского пола, а также случаи, когда мужчины женились на вдове своего умершего брата (Усеинова и Джаксыбеков 2016: 128).

Однако, с приходом Советской власти, происходит жесткий тотальный контроль над общественной и повседневной жизнью, направленной на уравнивание прав женщин с мужчинами, переходом к европейско-западной модели моногамной семьи (Kamr, 2006). Нарушения этих установлений жестоко карались, могли привлечь к уголовной ответственности, а для номенклатурных партийных и советских работников, деятелей науки и культуры – понижением или отстранением от занимаемых должностей, лишением льгот и пр. Они могли обойти эти «препятствия» официальным разводом, чтобы узаконить свои отношения с другой женщиной. Большинство населения не приветствовало такие поступки, но они оставались доступными для элиты.

Во второй половине 1980-х годов, с наступлением горбачевской перестройки и суверенизацией бывших постсоветских республик, происходит «возрождение» прошлых традиций. Закон этому не помеха, то, «что не запрещено, разрешено», можно обойти его. Данная статья подробно анализирует эту реновацию, далекую от евростандартов.

В современную эпоху, проблема многоженства хорошо изучена в Таджикистане и Кыргызстане, часто в свете экономической уязвимости женщин (Cleuziou, 2016), миграции (Thibault, 2018; Borisova, 2021), возрождения гендерных ролей и растущей религиозности, а также негативного влияния патриархата на статус женщин (Commercio, 2015; Hegland 2010). В этой же статье подчеркивается космополитический, а иногда и гламурный характер многоженства в богатом нефтью Казахстане. В Казахстане многие связывают многоженство с экономической уязвимостью и оппортунизмом женщин, другие – с предполагаемыми демографическими проблемами страны, а третьи – с религиозными традициями и патриархальным угнетением. Тем не менее, интервью и фокус-группы, которые я проводила в 2019-2020 годах, показывают, что становление второй женой (в местном масштабе именуемой токал) для некоторых женщин представляет собой способ сохранить независимость в своих отношениях.

Результаты исследования. *Законный статус многоженства.* В отличие от других стран Центральной Азии, многоженство в Казахстане не является преступлением. Его правовой статус неоднозначен, так как несмотря на то, что закон о браке запрещает многоженство, в Уголовном кодексе о нем не упоминается. Уголовный кодекс Республики Казахстан был изменен в январе 1998 года, когда была удалена статья о «двоеженстве или многоженстве», которая присутствовала в нем с 1959 года (Zona.kz, 2019). Однако в статье 11 раздела 2 Закона о браке и семье отмечается, что государство не может официально зарегистрировать брак, если одно из лиц уже официально состоит в браке (Кодекс Республики Казахстан от 26 декабря 2011 года №529-IV «О браке (супружестве) и семье»). Кроме этого положения о невозможности регистрации второго брака, ничто в законе не осуждает и не криминализирует мужчин или женщин, которые поддерживают длительные и семейные отношения с более чем одним партнером. Следовательно, никто не может быть привлечен к ответственности за наличие более одной жены или партнера.

Правительство Казахстана пыталось предпринимать и другие попытки нормализации многоженства (Sagadiyeva, 2021). В 2001 году член парламента Амангельды Айталы инициировал поправку к Закону о семье и браке, который бы полностью легализовал многоженство, однако инициатива была отклонена. Вторая попытка в 2008 году также потерпела неудачу (Тогузбаев, 2011). Эта законная двусмысленность позволяет институту многоженства процветать. Учитывая незаконный характер многоженства, нет достоверных статистических данных о масштабах данного явления в Казахстане, но, предполагается, что многоженство касается 2% казахстанских семей (Ахметбеков, 2014). Более того, в 2013 году старший имам в крупнейшей мечети Алматы заявил, что около 10% всех церемоний никях (исламские церемонии бракосочетания), проводимых в мечети, связаны с токал (Gizitdinov, 2013).

Аргумент демографии. Некоторые рассматривают многоженство как возможность решения того, что они считают демографическим кризисом Казахстана. Казахстан удерживал демографический рост с середины 2000-х годов, колеблющийся между 1,10% и 1,60% (World Population Review. Kazakhstan Population, 2021). По словам покойного демографа Макаша Татимова, в 2014 году было на 850 000 больше женщин брачного возраста, чем мужчин (Ахметбеков, 2014). Официальная статистика 2014 года также свидетельствует о небольшом, но заметном демографическом дисбалансе между мужчинами и женщинами, показывая, что женщины составляют 51,72% казахстанского населения, тогда как мужчины – 48,27%. Этот разрыв более острый в городах, что отражено в демографии Нур-Султана, где проживает 421 277 женщин и 393 158 мужчин (World Population Review. Kazakhstan Population, 2021). Таким образом, некоторые утверждают, что легализация или нормализация многоженства могут решить предполагаемую демографическую проблему страны, даже при том, что население продолжает расти (Таналинова, 2009).

Демография, по-видимому, вызывает обеспокоенность ряда политиков, которые политизируют этот вопрос как часть более широкой националистической повестки дня. Амантай Асылбек, эксцентричный политик, который несколько раз баллотировался в президенты, заявил, что «в Казахстане много одиноких женщин, и это национальная трагедия, потому что мы теряем потенциальных матерей. Думаю, многоженство смогло бы разрешить эту проблему» (Orange, 2011). Жуматай Алиев, член парламента, выразил аналогичное беспокойство, когда его попросили высказать свое мнение о многоженстве: «В Казахстане сейчас порядка миллиона незамужних девушек в возрасте 30 лет! Наверное, поэтому я не осуждаю, когда мужчины берут себе вторую жену. Я радаю за то, чтобы улучшалась демография, чтобы было меньше одиноких сердец» (Тотал.kz, 2013).

Демографический аргумент также отражен в популярных повествованиях. В короткометражном документальном фильме, снятом телеканалом «Russia Today» в 2014 году, казах, у которого было две жены и который хотел бы иметь больше, четко выражал желание содействовать росту населения чтобы «спасти его нацию от исчезновения». Он сообщил, что хотел бы иметь от 30 до 40 детей, чего невозможно достичь только с одной женой (“Tokal: Kazakh Women Who Seek to Become Second Wives”, 2014).

Многоженство – религиозный вопрос? Рост многоженства происходит в контексте ограниченного исламского возрождения, которое может узаконить данную практику (Yemelianova, 2014; Thibault 2015). Среди 18 фокусных групп, которые я проводила в трех разных городах Казахстана (Алматы, Нур-Султан и Кызылорда), большинство из 66 участников ассоциировали многоженство с исламом и видели его потенциальную легализацию, как нежелательное нарушение деления религии и государства. Тем не менее, люди, которые участвуют в полигамных союзах, не всегда религиозны (Дюсенгулова, 2016), даже если они используют аргумент ислама, чтобы оправдать свое решение взять вторую жену (Имангалиев, 2020). Среди 16 полигамов, у которых я брала интервью в разных частях Казахстана, только один идентифицировал себя как практикующий мусульманин. Другие идентифицировали себя как мусульмане, но не почитали многие религиозные традиции; например, они не практиковали чтение молитв и употребляли алкоголь. Результаты опроса, который я провела в 2019 году, также демонстрируют очень низкую поддержку

многоженства даже среди казахстанских мусульман. Таблица показывает, что больше мужчин, чем женщин, одобряют легализацию многоженства среди всех религий.

		Ислам	Христианство	Другая религия	Нерелигиозный человек
«Категорически не согласен»	Женщины	18%	15%	0%	17%
	Мужчины	14%	17%	33%	18%
«Не согласен»	Женщины	46%	43%	0%	44%
	Мужчины	33%	35%	17%	35%
Ни «согласен», ни «не согласен»	Женщины	13%	20%	0%	19%
	Мужчины	14%	23%	17%	17%
«Согласен»	Женщины	19%	21%	0%	15%
	Мужчины	32%	21%	33%	27%
«Полностью согласен»	Женщины	4%	1%	0%	4%
	Мужчины	6%	4%	4%	2%

Таблица 1. Поддержка легализации многоженства

Следует ли легализовать многоженство в Казахстане, чтобы обеспечить некоторые юридические права вторым женам и детям, рожденным в этих браках? (NAC Analytica 2019. N = 3025).

Чтобы защитить женщин, вступивших в брак только в соответствии с никях, правительство выдвигало идею о необходимости имамов требовать свидетельства о государственном браке, прежде чем проводить никях. Эта идея была отклонена; было принято только обязательство проводить религиозную церемонию бракосочетания в пределах мечети.¹ Интересно, что официальное духовенство Казахстана – Духовное Управление Мусульман Казахстана (известное по его русской аббревиатуре ДУМК или DUMK; также называемое Муфтият) – воспринимает многоженство положительно. Молодожены, выполняющие никях в мечетях Нур-Султана, часто получают книгу под названием «Мусульманская семья», опубликованную ДУМК на казахском языке в 2017 году. Эта книга предоставляет парам рекомендации для семейной жизни и воспитания детей в соответствии с исламскими принципами.

Заключительный раздел книги, озаглавленный «Многоженство в исламе», объясняет, какие отрывки из Корана одобряют и оправдывают полигамные браки и дает рекомендации для заключения халяльных полигамных браков. Другая электронная книга, найденная на веб-сайте ДУМК («Ислам Жанұясы», 2020: 72), объясняет правила, регулирующие брак в соответствии с юриспруденцией Ханафи. Существует множество причин для оправдания многоженства: забота о сиротах и вдовах, а также удовлетворение сексуальных потребностей мужчин. Действительно, книга советует мужчинам и женщинам рассмотреть многоженство, если отношения в браке «охладели».² Однако статья на сайте ДУМК также предупреждает и об опасности незарегистрированных браков: «Теперь о девушках. Их наивность заключается в том, что они вообще идут на заключение никях в условиях светского государства, где брак охраняется соответствующим законом. На что они надеются? Почему они не думают своей головой, а тех, кто пытается на основании жизненного опыта думать за них, имеются в виду родителей, отвергают? Никях способен быть полноценным браком без официальной регистрации только в том случае, если оба будущих супруга имеют крепкую веру, ясный рассудок и добрые сердца» (ДУМК, 2013).

¹ Помимо попытки регулировать вторые браки, эта мера также была направлена на борьбу с браками несовершеннолетних среди девушек. Считается, что около 5% казахстанских девушек в возрасте от 15 до 18 лет замужем. Поскольку брак с несовершеннолетними официально запрещен, заключать его можно только посредством *никях*

² Данная электронная книга не разбита на страницы должным образом. Эта ссылка находится на 72 странице PDF документа

В 2017 году ДУМК также издал фетву, осуждающую практику суррогатного материнства, и рекомендовал семьям, столкнувшимся с бесплодием, выбрать многоженство как лучшую альтернативу, соблюдающую принципы шариата (Круглова, 2017). Тем не менее, ДУМК посылает противоречивые сообщения о браке: с одной стороны, девушек предупреждают об опасности незаконных браков, но с другой стороны, духовенство поддерживает полигинные браки, которые могут быть заключены только вне государственных учреждений и только путем заключения никях. Официальное духовенство Казахстана не призывает открыто легализовать многоженство, но утверждает, что это облегчило бы их работу (Интервью с главой отдела «Шариата и фетв» Духовного Управления Мусульман Казахстана, 2020). Однако, мое исследование показывает, что многоженство не обязательно связано с религиозностью.

Результаты: Многоженство как новая форма партнерства. Большое количество молодых людей ежегодно заключают брак в Казахстане. Однако, те, кто узаконивают отношения в раннем возрасте, также рано и разводятся. Большинство разводов (61.5%) приходится на первое десятилетие брака, а в первые четыре года брака разводятся около трети пар (Казахстанский институт общественного развития «Рухани Жаңғыру», 2020: 294). Согласно Демографическому Ежегоднику ООН (2019), процент разводов в Казахстане входит в один из самых высоких показателей по всему миру. Между 2014 и 2019 годами, каждый третий брак завершился разводом.

Недавнее исследование показывает, что информация, доступная в сети, подвигает казахомусульман к поддержке внебрачных связей и развода. Однако, частое использование информационных технологий не обязательно ослабляет институт брака. Помимо своего воздействия на казахстанских девушек с университетским образованием, информационные технологии, по-видимому, укрепляют традиционное понимание брачных обязательств среди старшего поколения и молодых мужчин (Dall’Agnola & Thibault, 2021). Бракосочетание и семья по-прежнему остаются сильными институтами, и подавляющее большинство (82.5%) молодых людей в Казахстане видят свое будущее в браке с детьми (Фонд Фридриха Эберта, 2019: 50), что соответствует высокому коэффициенту брачности в стране. В 2017 году, на каждую 1000 жителей страны приходилось 7.9 бракосочетаний (что является более высоким показателем по сравнению с большинством стран ОБСЕ). Семья, нуклеарная или расширенная, также остается очень сильным институтом. Согласно опросу, проведенному среди жителей всех регионов Казахстана в 2020 году, 73.1% опрошенных ответили, что считают семью смыслом жизни. Примечательно, что 75.1% опрошенных женщин ответили, что считают семью смыслом жизни, а 51.3% опрошенных мужчин – смыслом репродукции (Форбс, 2020). Однако, несмотря на веру людей в бракосочетание и семейную жизнь, около 40% всех браков заканчиваются разводом (Смайыл, 2020). В 2020 году Институтом равных прав и равных возможностей Казахстана совместно с Центром поддержки гражданских инициатив был произведен опрос среди 3000 респондентов, целью которого было узнать мнение граждан о причинах развода. По результатам опроса, на первом месте по популярности среди ответов было «вмешательство со стороны родственников» (61% ответов), за ним следовала «вседозволенность» (41%), «кризис семейных ценностей» (36%), «эгоизм» (28%), «влияние социальных сетей» (28%) и «облегчение процедуры развода» (25%) (Нурбай, 2020). Также, исследованием было выявлено, что, на сегодняшний день, женщины более склонны к расторжению брака, чем мужчины.

Независимо от того, что некоторые считают, что многоженство является патриархальным институтом, неблагоприятным для женщин (Ахметбеков, 2014), мы должны также изучить идею о том, что становление второй женой представляет собой способ для казахстанских женщин избежать традиционных обязательств брака (Thibault, 2018). В Казахстане, как и в других странах Центральной Азии, многие семьи по-прежнему состоят из нескольких поколений; от келин (невесты) ожидается, что она будет заботиться о родственниках мужа, и порой отношения в семье могут быть довольно неблагоприятными (Thibault, 2016; Kudaibergenova, 2018). Интервью, данное одной токал, в котором она заявила, что она не хотела жить в роли традиционной жены, которая существует только для того, чтобы обслуживать своего мужа в обмен на материальный комфорт и утверждала, что она была «намного счастливее будучи любовницей, чем тихой женой» (Косенов,

2016), получило большую популярность в интернете. Таким образом, даже если стигматизация, связанная с тем, чтобы быть второй женой еще существует, некоторые казахстанские женщины, возможно, пожелают стать токал, чтобы избежать жизни, которую они представляют как ограниченную и заурядную.

Мои интервью со вторыми женами подтверждают это. Три из четырех вторых жен, которые были опрошены, являются разведенными работающими специалистами тридцати лет с детьми от первого брака. Вопреки клише богатых пожилых мужчин, имеющих отношения с молодыми привлекательными женщинами (Абдували, 2016), эти женщины были только на 3-4 года моложе своих партнеров; одна даже была того же возраста. Эти три женщины имели довольно похожие истории: они были разведены, встретились с мужчинами случайно, и, в итоге, влюбились. Несмотря на то, что они были изначально не уверены, что хотели вступать в романтические отношения с женатым человеком, они продолжали их из-за эмоциональной связи. Когда я спросила их, предпочли бы они иметь полноценные отношения и стать первыми женами их партнеров, их ответы были неожиданными. Одна из опрошенных из Тараза ответила:

«Я эгоистка. У меня очень сложная работа, много обязанностей, и я хочу немного времени проводить в одиночестве ночью после работы. Я, действительно, уважаю личное пространство, мое и других. Мой муж удивляется, почему я не пишу ему весь день. Во-первых, я занята, а во-вторых, люди должны чувствовать себя свободно. Жена не должна беспокоить мужа весь день. Я очень независима» (Интервью по телефону (а), 2020).

Она отказалась жить с консервативными родителями своего мужа, потому что не хотела быть их уборщицей. Ее партнер в итоге женился на другой молодой женщине, чтобы позаботиться о родителях: у него сейчас две семьи. Вторая жена, старше тридцати лет, из Нур-Султана, которая описала себя как трудоголик, утверждала, что не желала жить со своим партнером, потому что была слишком независимой: «Мой первый брак доказал, что я очень нетерпеливая. Я счастлива, когда мой партнер приходит, но я также счастлива, когда он уходит!» (Личное интервью (а), 2020). Третья из опрошенных, также из Нур-Султана, упомянула, что она очень любима и, что она и ее муж сумели сохранить хорошие отношения, потому что они проводили большую часть их ограниченного времени вместе.

Еще один важный аспект для рассмотрения — это экономическая ситуация. За исключением одной молодой второй жены, которая вышла замуж за очень богатого человека гораздо старше ее, три моих других женщин-респондентов описали себя и своих партнеров как представителей среднего класса. У них была работа, их собственные квартиры и финансовая независимость, хотя они упомянули, что их партнеры все еще помогали им в финансовом отношении, тем более, что у них были совместные дети. Один из опрошенных в Нур-Султане, у которого были две жены, отметил, что его вторая жена является предпринимателем и фактически богаче, чем он. Смеясь, он заявил: «Она водит Mercedes, а я езжу на Toyota; это она поддерживает меня!» Тем не менее, экономическая уязвимость не должна быть исключена. Жанар Жандосова, директор научно-исследовательского центра «Sange» в Нур-Султане, заявила в интервью: «Меньше казахских девушек стали бы токал, если бы были более нормальные возможности для продвижения. Для подавляющего большинства из них, единственный вариант — это получить доступ к финансам мужчины» (Gizitdinov, 2013).

Интервью с директорами двух агентств для знакомств в Нур-Султане также выявили спрос на такие отношения. Оба респондента отметили, что многие женщины, использовавшие их услуги, соглашались на романтические отношения с мужчинами, которые уже были женаты, «если они богаты» (Интервью с директором брачного агентства «Я и Ты» Натальей Терещенко, 2019). Одна из директоров утверждала, что сформировала 25 полигамных пар за 13 лет практики. Другая включала «сервис токал» в ее список услуг в прошлом. Тем не менее, она утверждала, что она была не очень успешной в создании долговечных отношений, потому что заинтересованные стороны не всегда могли найти общий язык. В то время как мужчины обычно имели большие надежды в поисках любви, женщины были более заинтересованы в материальных выгодах, связанных с отношениями. В частности, оба директора агентств упомянули, что женщины хотели пользоваться своей

независимостью и часто требовали собственную квартиру. Директор агентства, которая когда-то рекламировала «сервис токал», указала, что перестала предлагать эту услугу, потому что не любила иметь дело с такими людьми, тем более что отношения редко были успешны (Интервью с директором брачного агентства (респондент пожелал не называть своего имени, 2019).

Эти случаи показывают, что женщины не являются жертвами угнетающей финансовой ситуации, но и нередко сохраняют некоторую свободу действий и стремятся договориться об условиях отношений. Я не намерена, однако, отрицать страдания в некоторых из этих отношений. Более того, чувство беспомощности может стать решающим в выборе некоторых женщин стать второй женой. Одной из моих респондентов была молодая девушка, живущая в Алматы, которая не стала второй женой, но задумалась об этом, когда взрослый, богатый и влиятельный человек сделал ей предложение. Она объяснила, что встретила этого человека случайно, в магазине, и они начали общаться. Это произошло в момент, когда она чувствовала себя очень уязвимой: семья испытывала финансовые трудности из-за болезни ее отца, что, в свою очередь, негативно влияло на ее успеваемость в университете. Она сказала, что этот человек был обнадеживающей фигурой, и его внимание и деньги помогли ей пережить те трудные времена. Оба, будучи вполне религиозными, никогда не были физически близки. В конце концов, она отказалась от его предложения и вернулась к своей обыденной жизни (Интервью по телефону (б), 2020).

Одна 21-летняя респондент из Нур-Султана стала второй женой очень богатого бизнесмена пятидесяти лет. Они случайно встретились на рабочем мероприятии и после начали романтические отношения. Он помог ей открыть небольшой магазин, чтобы она могла поддерживать себя финансово, и купил ей квартиру, где она жила со своей матерью и новорожденным сыном. Тем не менее, отношения закончились трагически, когда этот человек покончил с собой, за что она чувствовала свою ответственность. Молодая респондент объяснила, что видела этого человека как родительскую, обнадеживающую фигуру, что было особенно привлекательным, учитывая, что она выросла с абьюзивным, отдаленным отцом (Личное интервью (а), 2020). Эти два рассказа представляют сложный, детальный портрет полигамных отношений, которые были вызваны не только потенциальной финансовой выгодой, но и поиском поддержки и любви.

Мотивации мужчин при формировании полигамных союзов являются несколько отличными. Мое изначальное предположение заключалось в том, что факт того, что мужчина может позволить себе иметь больше одной жены и гордиться этим перед своими друзьями является вопросом престижа. Однако, 3 интервью, проведенных мной с полигамными мужчинами, показали, что многоженство – это больше возможность, а не престиж. Во-первых, ни один из моих респондентов не планировал иметь вторую жену, это произошло спонтанно. Все они встретили своих вторых жен случайно и вступили с ними в романтические отношения несмотря на то, что были женаты в тот момент. Во-вторых, они скрывали этот факт, предпочитая не распространяться о второй жене за пределами близкого круга семьи и друзей. Только один из трех опрошенных мужчин был состоятельным, в то время как второй респондент обладал малым достатком, а третий представителем среднего класса. Более того, последний респондент шутил, что его вторая жена имела больше денег, чем он сам. Кроме того, это не было связано с Исламом. Из трех мужчин, только один был набожным мусульманином, а двое других вели светскую жизнь и не выполняли религиозный обряд бракосочетания – никах. В свою очередь, они оправдывали свои брачные союзы, утверждая, что многоженство является казахской традицией, используемой в гуманитарных целях, как, например, взятие в жены вдовы. Uehling (2007: 128) утверждает, что в Таджикистане «брачная неверность была перекалфицирована в традиционное мусульманское многоженство, тем самым приобретая ауру респектабельности». На сегодняшний день многоженство имеет мало общего с мусульманской благотворительностью, так как большинство мужчин берут в жены молодых женщин, не являющихся вдовами. Во время фокусных групп, которые я проводила с обычными гражданами (мужчинами и женщинами) в трех городах Казахстана – в Нур-Султане, Алматы и Кызылорде – в 2019 году, удовлетворение сексуальных желаний мужчины часто приводилось как причина многоженства. Примечательно, что эта причина очень распространена в мусульманских обществах, как оправдание многоженства. Предполагается, что мужчины имеют

большее либидо, чем женщины и, соответственно, могут нуждаться в более чем одной жене для удовлетворения своих потребностей. В некотором смысле, данный патриархальный аргумент, отказывающий женщинам в выражении их собственных сексуальных желаний, является парадоксальным. Как подмечает Nurmila (2009: 27), данное предположение противоречит «исламской идеологии, что мужчины имеют больший контроль над своими инстинктами и эмоциями, чем женщины». В любом случае, разница заключается в том, что мужчины имеют намного больше свободы и возможностей в плане их образа жизни и отношений, так как они могут одновременно иметь нескольких партнеров и не подвергаться сильному социальному неодобрению.

Заключение. *Патриархат или эмансипация?* Исследование способствовало получению совершенно новых данных, что является важным вкладом в эту область. Во-первых, были исследованы религиозные и традиционные аспекты многоженства. Распространение многоженства происходит в контексте ограниченного возрождения ислама, что потенциально может узаконить данную практику. Во-вторых, многоженство было рассмотрено через призму финансовых императивов. Ученые признают, что финансовая необходимость подталкивает женщин к тому, чтобы стать вторыми женами, потому что возможности трудоустройства могут быть ограничены, а заработная плата бывает очень низка. Предположительно, в Казахстане в полигинных союзах участвуют довольно привилегированные члены городского общества и не обязательно бедные жители более традиционных сельских регионов страны. Наконец, исследование было направлено на понимание феномена многоженства в более широком контексте патриархальных семейных отношений и традиционных брачных отношений. Многие домохозяйства в Казахстане по-прежнему являются представителями разных поколений, и ожидается, что келин (буквально - невесты) будут заботиться о своих родственниках. Однако, такие властные отношения могут быть весьма неблагоприятными для келин. Казахские женщины могут сознательно желать стать вторыми женами, чтобы избежать жизни, которую они считают ограниченной и неинтересной. Я исследовала идею о том, что становление второй женой также представляет собой способ для женщин избавиться от традиционных обязательств, связанных с браком.

Нормализация многоженства? В недавней серии телевизионных интервью о его жизни и наследии, первому Президенту Казахстана Нурсултану Назарбаеву был задан вопрос о своих отношениях с женщинами и описании, как должны выглядеть отношения с первой, второй и третьей женой (Tengrinews, 2021). Он говорил общими фразами и не обращался конкретно к своему личному опыту, но замечания были любопытными в свете постоянных слухов, что у Назарбаева есть несколько жен (Тогузбаев, 2019). Его заявление – еще один показатель того, что многоженство стало регулярной, относительно банальной темой в Казахстане.

Даже если кажется, что это довольно распространено, социальная приемлемость многоженства неопределенна и приводит к интенсивным дебатам в казахстанском обществе из-за связи этого явления с религией и предполагаемым нарушением светской природы государства. Однако, за пределами легализации, сама идея множественного партнерства воспринимается негативно. Как показано в таблице 2, для большинства людей считается недопустимым то, что мужчины не мусульмане имеют вторую жену. И снова результаты довольно схожи среди мусульман и людей других религиозных конфессий.

	Ислам	Христианство	Другая религия	Нерелигиозный человек
Категорически несогласен	10%	12%	17%	11%
Несогласен	47%	46%	33%	45%
Ни согласен, ни несогласен	22%	27%	17%	26%
Согласен	19%	13%	33%	17%
Полностью согласен	2%	1%	0%	1%
Общее	100%	100%	100%	100%

Таблица 2. Поддержка многоженства для не мусульман
Взять вторую жену приемлемо для не мусульманина. (NAC Analytica 2019. N = 3025).

Дебаты вокруг легализации многоженства могут открыть новую главу, которая могла бы далее оспаривать доминирующее понимание брака в качестве моногамных гетеросексуальных отношений: легализацию или нормализацию многомужних браков. Во время разговоров о легализации многоженства в 2008 году, Бахыт Сыздыкова, молодая женщина-член парламента, прокомментировала: «Если вы хотите легализовать многоженство, то вам также придется легализовать многомужние браки – браки, в которых женщины, имеют несколько мужей одновременно – чтобы дать равные права для мужчин и женщин» (Najibullah, 2011).

Это довольно маловероятно, учитывая, что в отличие от многоженства, многомужество не поддерживается местными религиозными традициями и культурными практиками. Неудивительно, что мусульманское духовенство решительно противостоит многомужеству, утверждая, что было бы невозможным определить отцовство в случаях, когда у женщины было бы несколько мужей. Помимо религиозной проблемы, местные стандарты гегемонистской мужественности и женственности, которые усиливают смелое поведение мужчин и целомудренную позицию у женщин, скорее всего сохранятся. В целом, правительство, безусловно, имеет стимул для поддержания юридического статус-кво. Тем не менее, учитывая, что гендерные ценности и отношения быстро меняются в Казахстане, мы могли бы увидеть новые неофициальные супружеские формы в будущем.

Список источников и литературы

Абдували, Г. «Семь самых знаменитых токал Казахстана» (30 сентября, 2021г.) // [Электронный ресурс] – URL: <https://www.nur.kz/1267480-sem-samykh-znamenitikh-tokal-kazakhsta.html> (дата обращения: 25 августа, 2021г.).

Ахметбеков, А. «Демограф Макаш Татимов: Многоженство – степное право казахов» (29 октября, 2014г.) // [Электронный ресурс] – URL: <https://www.zakon.kz/4656289-demograf-makash-tatimov-mnogozhenstvo.html> (дата обращения: 25 августа, 2021г.).

Borisova, E. 'Our Traditions Will Kill Us!': Negotiating Marriage Celebrations in the Face of Legal Regulation of Tradition in Tajikistan // *Oriente Moderno*. – 2021. – №100(2). – pp. 147-171.

Cieślowska, A. Second Wife, Second Life: Polygyny among Migrants from Central Asia in Moscow // *Oriente Moderno*. – 2021. – №100(2). – pp. 225-247.

Cleuziou, J. A second wife is not really a wife: polygyny, gender relations and economic realities in Tajikistan // *Central Asian Survey*. – 2016. – №35(1). – pp. 76-90.

Commercio, M.E. The politics and economics of “retraditionalization” in Kyrgyzstan and Tajikistan // *Post-Soviet Affairs*. – 2015. – №31(6). – pp. 529-556.

Dall’Agnola, J., Thibault, H. Online Temptations: Divorce and Extramarital Affairs in Kazakhstan // *Religions*. – 2021. – №12(8). – p.654.

Духовное Управление Мусульман Казахстана (ДУМК) «Современные проблемы бракосочетания по шариату» (06 октября, 2013г.) // [Электронный ресурс] <https://www.muftyat.kz/ru/articles/islam-and-society/2013-10-06/21628-sovremennyye-problemyi-brakosochetaniya-po-shariat/> (дата обращения: 25 августа, 2021г.).

Духовное Управление Мусульман Казахстана (ДУМК). Ислам Жанұясы. – Алматы. –2020.

Дюсенгулова, Р. «Казахстанские токалки рассказали, как используют своих состоятельных «папиков» (22 августа, 2016г.) // [Электронный ресурс] – URL: <https://newtimes.kz/eksklyuziv/36906-kazakhstanskije-tokalki-rasskazali-kak-ispolzuyut-svoikh-sostoyatelnikh-papikov> (дата обращения: 25 августа, 2021г.).

Gizitdinov, N. "Rich Kazakhs Revive Polygamy as Women Seek Poverty Escape" (December 3, 2013) // [Electronic resource] – URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2013-12-02/rich-kazakhs-revive-polygamy-as-young-women-seek-poverty-escape> (дата обращения: 25 августа, 2021г.).

Жакипова, А. Развитие семейно-брачных отношений в Казахстане – Алма-Ата. – 1971.

Hegland, M.E. Tajik Male Labour Migration and Women Left Behind: Can They Resist Gender and Generational Hierarchies? // *Anthropology of the Middle East*. – 2010. – №5(2). – pp.16–35.

Forbes. «73% казахстанцев считают семью смыслом жизни – социальное исследование» (16 мая, 2020г.) // [Электронный ресурс] – URL: https://forbes.kz/news/2020/05/16/newsid_225465 (дата обращения: 14 июня, 2021г.).

Имангалиев Б. «Религия для них служит прикрытием»: тюрколог рассказала, почему казахстанцы продолжают брать токал и откуда это пришло» (18 июня, 2020) // [Электронный ресурс] – URL: <https://www.caravan.kz/news/religiya-dlya-nikh-sluzhit-prikrytiem-tyurkolog-rasskazala-rochemu-kazakhstancy-prodolzhayut-brat-tokal-i-otkuda-eh-to-prishlo-647347/> (дата обращения: 25 августа, 2021г.).

Информбюро. «За религиозный обряд бракосочетания без официальной регистрации брака наказывать не будут» (27 октября, 2017) // [Электронный ресурс] – URL: <https://informburo.kz/novosti/ministr-po-delam-religiy-rk-otvetil-o-zaprete-nikyah-bez-oficialnoy-registracii-braka-.html> (дата обращения: 25 августа, 2021г.).

Интервью с Терещенко Натальей Михайловной – директором брачного агентства «Я и Ты». – Нур-Султан, 5 апреля, 2019г.

Интервью с директором брачного агентства. – Нур-Султан, 9 апреля, 2019г. (Респондент пожелал не называть своего имени).

Интервью по телефону (а). – Тараз, 19 января, 2020г.

Интервью по телефону (б). – Алматы, 20 января, 2020г.

Интервью с главой отдела «Шарията и фетв» Духовного Управления Мусульман Казахстана. – 12 декабря, 2020г.

Исмаилбекова, А. Брак как стратегия выживания узбекской общины после конфликта в Оше 2020г. // Этнографическое обозрение. – 2016. – № 6(6). – С.157-167.

Казахстанский институт общественного развития «Рухани жаңғыру». Национальный доклад «Казахстанские семьи – 2020» // [Электронный ресурс] – URL: <https://kipd.kz/ru/2020-kazahstanskiesemi-nacionalnyu-doklad> (дата обращения: 25 августа, 2021г.).

Kamp, M.R. The New Woman in Uzbekistan: Islam, Modernity, and Unveiling under Communism – Seattle. – 2006.

Кисляков, Н.А. Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана – Ленинград. – 1969.

Кодекс Республики Казахстан от 26 декабря 2011 года №529-IV «О браке (супружестве) и семье (с изменениями и дополнениями по состоянию на 02.01.2021г.).

Косенов, А. «Признания Алматинской токал обсуждают пользователи сети» (13 июля, 2016г.) // [Электронный ресурс] – URL: <https://tengrinews.kz/story/priznaniya-almatinskoy-tokal-obsujdayut-polzovateli-seti-298503/> (дата обращения: 25 августа, 2021г.).

Kruglova, D. "Ne Mozhet Rodit' Zakonnaya Supruga – Voz'mi Zhenu, Sposobnuyu Zachat', Nastavlyayet Dumk (Cannot Give Birth to a Legitimate Spouse? Take a Wife Who Can Conceive, Instructs Dumk)." [Electronic resource] – URL: <https://informburo.kz/stati/ne-mozhet-rodit-zakonnaya-supruga-vozmi-zhenu-sposobnuyu-zachat-nastavlyayet-dumk.html> (date of access: 25 August, 2021). [In Russian].

Круглова, Д. «Не может родить законная супруга – возьми жену, способную зачать, наставляет ДУМК» (27 января 2017г.) // [Электронный ресурс] – URL: <https://informburo.kz/stati/ne-mozhet-rodit-zakonnaya-supruga-vozmi-zhenu-sposobnuyu-zachat-nastavlyayet-dumk.html> (дата обращения: 25 августа, 2021г.).

Kudaibergenova, D.T. "Project Kelin: Marriage, Women, and Re-Traditionalization in Post-Soviet Kazakhstan // Women of Asia: Globalization, Development, and Social Change. – New York, 2018. – pp. 379-390.

Личное интервью (а). – Нур-Султан, 19 января, 2020 г.

Личное интервью (б). – Нур-Султан, 1 ноября, 2020 г.

Najibullah, F. «Polygamy: A Fact of Life In Kazakhstan» (June 21, 2011) // [Electronic resource] – URL: https://www.rferl.org/a/polygamy_a_fact_of_life_in_kazakhstan/24242198.html (дата обращения: 25 августа, 2021г.).

Нурбай, Р. «Разводы в Казахстане: причины, тенденции и выплата алиментов» (22 июля, 2020г.) // [Электронный ресурс] – URL: <https://strategy2050.kz/ru/news/razvody-v-kazakhstane-prichiny-tendentsii-i-vyplata-alimentov/> (дата обращения: 14 июня, 2021).

Nurmila, N. *Women, Islam, and Everyday Life Renegotiating Polygamy in Indonesia*. – New York: Routledge. – 2009.

Orange, R. «Presidential Candidate Vows to Find Husbands for Kazakhstan’s Single Women» (18 February, 2011) // [Electronic resource] – URL: <https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/asia/kazakhstan/8333350/Presidential-candidate-vows-to-find-husbands-for-Kazakhstans-single-women.html> (дата обращения: 25 августа, 2021г.).

RT Documentary. “Tokal: Kazakh Women Who Seek to Become Second Wives” // [Electronic resource] – URL: https://www.youtube.com/watch?v=PX_stzHgKxg (дата обращения: 8 марта, 2021г.).

Sagadiyeva, A. *Social Taboos and Political Legitimation: Debating Polygyny in Post-Soviet Kazakhstan* // Master dissertation, Nazarbayev University, Nur-Sultan, Kazakhstan. – 2021.

Смайыл М. «40 процентов браков заканчиваются разводами в Казахстане – исследование» (18 февраля, 2020г.) // [Электронный ресурс] – URL: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/40-protsentov-brakov-zakanchivaetsya-razvodami-kazakhstane-391959/ (дата обращения: 14 июня, 2021г.).

Sputnik. «Токал во имя Родины» (9 декабря, 2016) // [Электронный ресурс] – URL: <https://ru.sputnik.kz/caricature/20161209/1182403/tokal-vo-imya-rodiny.html> (дата обращения: 8 марта 2021г.).

Таналинова А.У. К вопросу об институте полигамии в Казахстане // Вестник КазНУ. - №4. – 2009. – С. 92-95.

Tengrinews. «Назарбаева спросили об отношениях с женщинами» (8 января, 2021) // [Электронный ресурс] – URL: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/nazarbaeva-sprosil-ob-otnosheniyah-s-jenschinami-425366/ (дата обращения: 25 августа, 2021г.).

Тогузбаев, К. «Многоженство и калым отменены. Да здравствуют токалки и калым?» (14 июня, 2011) // [Электронный ресурс] – URL: https://rus.azattyq.org/a/plural_marriage_kazakhstan_islam_/24233449.html (дата обращения: 8 марта, 2021г.).

Тогузбаев, К. «Стране вряд ли нужно знать»? Закрытость личной жизни правителей» (22 октября, 2019) // [Электронный ресурс] – URL: <https://rus.azattyq.org/a/kazakhstan-information-private-life-of-politicians/30229129.html> (дата обращения: 25 августа, 2021г.).

Thibault, H. 2015. *The Soviet Secularization Project in Central Asia: Accommodation and Institutional Legacies*. Eurostudia - № 10(1). – pp. 11-31.

Thibault, H. *Female virtue, religion and state ideology in Tajikistan* // CERIA Brief. – 2016. – №10. – pp. 1-9.

Thibault, H. *Labour migration, sex, and polygyny: negotiating patriarchy in Tajikistan* // Ethnic and Racial Studies. – 2018. – № 41(15). – pp. 2809-2826.

Тотал. «Депутат Алиев выступает за многоженство» (23 декабря, 2013г.) // [Электронный ресурс] – URL: https://total.kz/ru/news/obshchestvo/deputat_aliev_vystupaet_za_mnogo (дата обращения: 25 августа, 2021г.).

Uehling, G. *Dinner with Akhmet* // *Everyday Life in Central Asia: Past and Present*. – Bloomington: Indiana University Press. – 2007. Edited by Jeff Sahadeo and Russell Zanca. – pp.127-140.

Усеинова, Г.Р., Джаксыбеков, Д.Р. *Брачно-Семейные Отношения В Мусульманском Праве И Обычном Праве Казахо́в: Сравнительный Анализ* // Известия Национальной Академии наук Республики Казахстан. – 2016. – № 307(3). – С. 126–129.

United Nations (UN). *Demographic Yearbook (2019)* // [Electronic resource] – URL: https://unstats.un.org/unsd/demographic-social/products/dyb/dyb_2019/ (дата обращения: 14 июня, 2021г.).

Фонд Фридриха Эберта. *Доклад: Ценности казахстанского общества в социологическом измерении*. – Алматы: Deluxe Printery. – 2019.

World Population Review. Kazakhstan Population 2021 // [Electronic resource] – URL: <https://worldpopulationreview.com/countries/kazakhstan-population> (дата обращения: 8 марта, 2021г.)

Yemelianova, G.M. Islam, national identity and politics in Contemporary Kazakhstan // *Asian Ethnicity*. – 2014. – №15(3). – pp. 286-301.

Zona.kz. «Узаконить многоженство в Казахстане предлагают депутаты» (1 апреля, 2019) // [Электронный ресурс] – URL: <https://zonakz.net/2019/04/01/uzakonit-mnogozhenstvo-v-kazaxstane-predlagayut-deputaty/> (дата обращения: 25 августа, 2021г.).

References

Abduvali, G. "Sem' samykh znamenitykh tokal Kazakhstana" [Seven of the most famous tokals of Kazakhstan] (30 September, 2021) // [Electronic resource] – URL: <https://www.nur.kz/1267480-sem-samykh-znamenitykh-tokal-kazakhsta.html> (date of access: 25 August, 2021). [In Russian]

Akmbetbekov, A. Demograf Makash Tatimov: mnogozhenstvo – stepnoe parvo Kazakhov" [Demographer Makash Tatimov: Polygamy is the steppe law of the Kazakhs] (29 October, 2014) // [Electronic resource] – URL: <https://www.nur.kz/1267480-sem-samykh-znamenitykh-tokal-kazakhsta.html> (date of access: 25 August, 2021). [In Russian]

Borisova, E. 'Our Traditions Will Kill Us!': Negotiating Marriage Celebrations in the Face of Legal Regulation of Tradition in Tajikistan // *Oriente Moderno*. – 2021. – №100(2). – pp. 147-171.

Cieślowska, A. Second Wife, Second Life: Polygyny among Migrants from Central Asia in Moscow // *Oriente Moderno*. – 2021. – №100(2). – pp. 225-247.

Cleuziou, J. A second wife is not really a wife: polygyny, gender relations and economic realities in Tajikistan // *Central Asian Survey*. – 2016. – №35 (1). – pp. 76-90.

Commercio, M.E. The politics and economics of “retraditionalization” in Kyrgyzstan and Tajikistan // *Post-Soviet Affairs*. – 2015. – №31(6). – pp. 529-556.

Dall’Agnola, J., Thibault, H. Online Temptations: Divorce and Extramarital Affairs in Kazakhstan // *Religions*. – 2021. – №12 (8). – p.654.

DUMK [Spiritual Administration of Muslims of Kazakhstan] «Sovremennyye problemy brakosochetaniya po shariatu [Modern problems of marriage according to Sharia] (6 October, 2013) // [Electronic resource] – URL: <https://www.muftyat.kz/ru/articles/islam-and-society/2013-10-06/21628-sovremennyye-problemy-brakosochetaniya-po-shariat/> (date of access: 25 August, 2021). [In Russian]

DUMK [Spiritual Administration of Muslims of Kazakhstan]. *Islam Zhanuyasy*. – Almaty. – 2020. [In Kazakh]

Dyusengulova, R. "Kazakhstanskije tokalki rasskazali, kak ispol'zuiut svoikh sostoiatel'nykh 'papikov'" [Kazakh tokalki told how they use their wealthy "daddies"] (22 August, 2016) // [Electronic resource] – URL: <https://newtimes.kz/eksklyuziv/36906-kazakhstanskije-tokalki-rasskazali-kak-ispolzuyut-svoikh-sostoyatelnykh-papikov> (date of access: 25 August, 2021). [In Russian]

Forbes. “73% kazakhstantsev schitayut sem'yu smyslom zhizni – sotsissledovaniye” [73% of Kazakhstanis consider family to be the meaning of life - social research] (16 May, 2020) // [Electronic resource] – URL: https://forbes.kz/news/2020/05/16/newsid_225465 (date of access: 14 June, 2021). [In Russian]

Friedrich Ebert Foundation. Report: Tsennosti Kazakhstanskovo obshchestva v sotsiologicheskom izmerenii. – Almaty: Deluxe Printery. – 2019. [In Russian]

Gizitdinov, N. "Rich Kazakhs Revive Polygamy as Women Seek Poverty Escape" (December 3, 2013) // [Electronic resource] – URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2013-12-02/rich-kazakhs-revive-polygamy-as-young-women-seek-poverty-escape> (date of access: 25 August, 2021).

Hegland, M.E. Tajik Male Labour Migration and Women Left Behind: Can They Resist Gender and Generational Hierarchies? // *Anthropology of the Middle East*. – 2010. – №5(2). – pp.16–35.

Imangaliyev, B. Religiiia dlia nykh sluzhit prikrytiem': tiurkolog rasskazala, pochemu kazakhstantsy prodolzhaiut brat' tokal i otkuda eto prishlo" [Religion serves as a cover for them": Turkologist told why Kazakhstanis continue to take tokal and where it came from] (18 June, 2020) // [Electronic resource] – URL: <https://www.caravan.kz/news/religiya-dlya-nikh-sluzhit-prikrytiem-tyurkolog-rasskazala-pochemu->

kazakhstancy-prodolzhayut-brat-tokal-i-otkuda-ehto-prishlo-647347/ (date of access: 25 August, 2021). [In Russian]

Informburo. "Za religiozniy obriad brakosochetaniia bez ofitsial'noi registratsii braka nakazyvat' ne budut" [For a religious ceremony of marriage without official registration of marriage will not be punished] (27 October, 2017) // [Electronic resource] – URL: <https://informburo.kz/novosti/ministr-po-delam-religiy-rk-otvetil-o-zaprete-nikyah-bez-oficialnoy-registracii-braka-.html> (date of access: 25 August, 2021). [In Russian]

Interview with Tereshenko Natalya Mikhailovna – director of the dating agency “Ia i Ty” [Interview with Tereshchenko Natalia Mikhailovna - director of the marriage agency "ME and You"]. – Nur-Sultan, 5 April, 2019. [In Russian]

Interview with the director of a dating agency [Interview with the director of a marriage agency]. – Nur-Sultan, 5 April, 2019. (The respondent preferred not to be named) [In Russian]

Telephone interview. – Taraz, 19 January, 2020.

Telephone interview. – Almaty, 20 January, 2020.

Interview with the Head of the Sharia & Fatwa department at DUMK [Interview with the head of the department of "Sharia and fatwas" of the Spiritual Administration of Muslims of Kazakhstan]. – 12 December, 2020. [In Russian]

Ismailbekova, A. “Brak kak strategiya vyzhivaniya uzbeksoi obshiny posle konflikta v Oshe 2020” [Marriage as a survival strategy of the Uzbek community after the conflict in Osh 2020.] // *Etnograficheskoe Obozrenie*. – 2016. – № 6(6). – pp.156-167. [In Russian]

Kamp, M.R. *The New Woman in Uzbekistan: Islam, Modernity, and Unveiling under Communism* – Seattle. – 2006.

Kazakhstanskii institut obschestvennogo razvitiya “Rukhani zhangyru”. Natsionalny doklad: “Kazakhstanskiye sem’ii – 2020”. [Kazakhstan Institute of Social Development "rUkhani zhangyru". National report "Kazakh families - 2020"] // [Electronic resource] – URL: <https://kipd.kz/ru/2020-kazahstanskije-semi-nacionalnyy-doklad> [In Russian]. (date of access: 25 August, 2021).

Kisliakov, N.A. *Ocherki po istorii semii i braka u narodov Srednei Azii i Kazahstana* – Leningrad. – 1969. [In Russian]

Kodeks Respubliki Kazakhstan ot 26 dekabria 2011 goda No 518-IV “O brake (supruzhestve) i sem’e” [Code of the Republic of Kazakhstan dated December 26, 2011 No. 529-IV "On Marriage (Matrimony) and family] (s izmeneniiami i dopolneniiami po sostoianiiu na 02.01.2021 g.). [In Russian]

Kosenov, A. "Priznaniia Almatinskoi tokal obsuzhdayit pol'zovateli seti" ["Confessions of the Almaty tokal are discussed by netizens"] (13 July, 2016) // [Electronic resource] – URL: <https://tengrinews.kz/story/priznaniya-almatinskoy-tokal-obsujdayut-polzovateli-seti-298503/> (date of access: 25 August, 2021). [In Russian]

Kruglova, D. "Ne Mozhet Rodit' Zakonnaya Supruga – Voz'mi Zhenu, Sposobnuyu Zachat', Nastavlyayet Dumk (Cannot Give Birth to a Legitimate Spouse? Take a Wife Who Can Conceive, Instructs Dumk)." (27 January, 2017) // [Electronic resource] – URL: <https://informburo.kz/stati/ne-mozhet-rodit-zakonnaya-supruga-vozmi-zhenu-sposobnuyu-zachat-nastavlyayet-dumk.html> (date of access: 25 August, 2021). [In Russian]

Kudaibergenova, D.T. “Project Kelin: Marriage, Women, and Re-Traditionalization in Post-Soviet Kazakhstan // *Women of Asia: Globalization, Development, and Social Change*. – New York, 2018. – pp. 379-390.

Face-to-face interview. – Nur-Sultan, 19 January, 2020. [In Russian]

Face-to-face. – Nur-Sultan, 1 November, 2020. [In Russian]

Najibullah, F. «Polygamy: A Fact of Life In Kazakhstan» (June 21, 2011) // [Electronic resource] – URL: https://www.rferl.org/a/polygamy_a_fact_of_life_in_kazakhstan/24242198.html (date of access: 25 August, 2021).

Nurbai, R. “Razvody v Kazachstane: prichiny, tendentsii i vyplata alimentov” ["Divorces in Kazakhstan: causes, trends and alimony payments"] (22 July, 2020) // [Electronic resource] – URL: <https://strategy2050.kz/ru/news/razvody-v-kazahstane-prichiny-tendentsii-i-vyplata-alimentov/> (date of access: 14 June, 2021). [In Russian]

Nurmila, N. *Women, Islam, and Everyday Life Renegotiating Polygamy in Indonesia*. – New York: Routledge. – 2009.

Orange, R. «Presidential Candidate Vows to Find Husbands for Kazakhstan's Single Women» (18 February, 2011) // [Electronic resource] – URL: <https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/asia/kazakhstan/8333350/Presidential-candidate-vows-to-find-husbands-for-Kazakhstans-single-women.html> (date of access: 25 August, 2021).

RT Documentary. "Tokal: Kazakh Women Who Seek to Become Second Wives" // [Electronic resource] – URL: https://www.youtube.com/watch?v=PX_stzHgKxg (date of access: 8 March, 2021).

Sagadiyeva, A. Social Taboos and Political Legitimation: Debating Polygyny in Post-Soviet Kazakhstan // Master dissertation, Nazarbayev University, Nur-Sultan, Kazakhstan. – 2021.

Smayyl M. "40 protsentov brakov zakanchivayetsya razvodami v Kazakhstane – issledovaniye" ["40 percent of marriages end in divorce in Kazakhstan - study"] (18 February, 2020) // [Electronic resource] – URL: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/40-protsentov-brakov-zakanchivaetsya-razvodami-kazakhstane-391959/ (date of access: 14 June, 2021). [In Russian]

Sputnik. "Tokal vo imia rodiny" ["Tokal in the name of the Motherland"] (9 December, 2016) // [Electronic resource] – URL: <https://ru.sputnik.kz/caricature/20161209/1182403/tokal-vo-imya-rodiny.html> (date of access: 8 March, 2021). [In Russian]

Tanalinova, A.U. "K voprosu ob institute poligamii v Kazakhstane" [On the issue of the Institute of polygamy in Kazakhstan] // Vestnik KazNU. – Seriya Iuridicheskaya 52. – №4. – 2009. – pp. 92-95. [In Russian]

Tengrinews. "Nazarbayeva sprosili ob otnosheniakh s zhenshchinami" [Nazarbayev was asked about relationships with women] (8 January, 2021) // [Electronic resource] – URL: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/nazarbaeva-sprosili-ob-otnosheniyah-s-jenshchinami-425366/ (date of access: 25 August, 2021). [In Russian]

Toguzbayev, K. "Mnogozhenstvo i kalym otmeneny. Da zdravstvuiut tokalki i kalym?" ["Polygamy and kalym have been abolished. Long live tokalki and kalym?"] (14 June, 2011) // [Electronic resource] – URL: https://rus.azattyq.org/a/plural_marriage_kazakhstan_islam_/24233449.html (date of access: 8 March, 2021). [In Russian]

Toguzbayev, K. "Strane vriad li nuzhno znat"? Zakrytost' lichnoy zhizni pravitelei" ["The country hardly needs to know"? The closeness of the personal life of the rulers"] (22 October, 2019) // [Electronic resource] – URL: <https://rus.azattyq.org/a/kazakhstan-information-private-life-of-politicians/30229129.html> (date of access: 25 August, 2021). [In Russian]

Thibault, H. 2015. The Soviet Secularization Project in Central Asia: Accommodation and Institutional Legacies // Eurostudia - № 10(1). – pp. 11-31.

Thibault, H. Female virtue, religion and state ideology in Tajikistan // CERIA Brief. – 2016. - №10. – pp. 1–9.

Thibault, H. Labour migration, sex, and polygyny: negotiating patriarchy in Tajikistan // Ethnic and Racial Studies. – 2018. - № 41(15). – pp. 2809-2826.

Total. "Deputat Aliyev vystupaet za mnogozhenstvo" ["Deputy Aliyev stands for polygamy"] (23 December, 2013) // [Electronic resource] – URL: https://total.kz/ru/news/obshchestvo/deputat_aliev_vystupaet_za_mnogo (date of access: 25 August, 2021). [In Russian]

Uehling, G. Dinner with Akhmet // Everyday Life in Central Asia: Past and Present. – Bloomington: Indiana University Press. – 2007. Edited by Jeff Sahadeo and Russell Zanca. – pp.127-140.

United Nations (UN). Demographic Yearbook (2019) // [Electronic resource] – URL: https://unstats.un.org/unsd/demographic-social/products/dyb/dyb_2019/ (date of access: 14 June, 2021).

Useinova, G.R., Zhaksybekov, D.R. Brachno-Semeinie Otnoshenia v Musulmanskov Prave i Obychnom Prave Kazahov: Sravnetel'nyy Analiz // Izvestia Natsionalnoi Akademii nauk Respubliki Kazahstan. – 2016. –№ 307(3). – pp. 126 – 129. [In Russian]

World Population Review. Kazakhstan Population 2021 // [Electronic resource] – URL: <https://worldpopulationreview.com/countries/kazakhstan-population> (date of access: 8 March, 2021).

Yemelianova, G.M. Islam, national identity and politics in Contemporary Kazakhstan // Asian Ethnicity. – 2014. – №15(3). – pp. 286-301.

Zhakipova, A. Razvitie semeino-brachnykh otnoshenii v Kazakhstane – Alma-Ata. – 1971. [In Russian]

Zona.kz. "Uzakonit' mnogozhenstvo v Kazakhstane predlagaiut deputaty" ["Deputies propose to legalize polygamy in Kazakhstan"] (1 April, 2019) // [Electronic resource] – URL:

<https://zonakz.net/2019/04/01/uzakonit-mnogozhenstvo-v-kazaxstane-predlagayut-deputaty/> (date of access: 25 August, 2021). [In Russian]

FTAMP 03.20.00

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КӨП ӘЙЕЛ АЛУШЫЛЫҚ

Элен Тибо^{1*}

¹Назарбаев Университеті, Қазақстан, Нұр-Сұлтан

* Автор-корреспондент

E-mail: helene.thibault@nu.edu.kz (Элен Тибо)

Андатпа. Бұл мақалада қазіргі Қазақстандағы көп әйел алудың феномені қарастырылады. Кейбір танымал дискурстар көп әйел алуды ретрадиционализацияның бір түрімен байланыстырады, ал басқалары мұны елдің демографиялық теңгерімсіздігіне жауап ретінде қарастырады. Ақырында, кейбіреулері көп әйел алуды діни тәжірибені кеңейтудің белгісі деп санайды. Алайда, кең көлемді сауалнамаға және екінші әйелдермен жеке сұхбаттарға негізделген бұл зерттеу үшін жиналған материал көп әйел алудың міндетті түрде діни немесе мәдени мәселе емес екенін көрсетеді. Оның себебі – көп некелілік мұсылман емес пен мұсылман ерлер арасында кең таралған. Оның орнына, көп әйел алу әйелдердің дәстүрлі неке міндеттерінен және келін рөлінен құтылудың жолы болуы мүмкін деген пікір бар. Ақырында, мақала Қазақстанда көп әйел алудың кең таралғанымен, әлеуметтік тұрғыдан қабылданбайтынын көрсетеді.

Түйін сөздер: көп әйел алу, тоқал, неке, ажырасу, ислам, Қазақстан, Орталық Азия.

IRSTI 03.20.00

POLYGYNY IN KAZAKHSTAN

Hélène Thibault^{1*}

¹Nazarbayev University, Kazakhstan, Nur-Sultan

* Corresponding author

E-mail: helene.thibault@nu.edu.kz (Hélène Thibault)

Abstract. This article explores the phenomenon of polygyny in contemporary Kazakhstan. Some popular discourses associate polygyny with a form of re-traditionalization while others see it as a response to the country's perceived demographic imbalance and finally, some as a sign of increasing religious practices. However, the material collected for this research which rests on a large-scale survey and face-to-face interviews with second wives, reveals that polygyny is not necessarily a religious or a cultural issue because it is practiced by non-Muslims and Muslims alike. Instead, it is argued that polygyny may represent a way for women to escape the traditional obligations of marriage and the role of kelin. Finally, the paper also shows that despite being widespread, polygyny remains socially unacceptable in Kazakhstan.

Key words: polygyny, tokal, marriage, divorce, Islam, Kazakhstan, Central Asia.

Сведение об авторе:

^{1*} Доктор политических наук, доцент

ПРОДОВОЛЬСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В КАЗАХСТАНЕ В УСЛОВИЯХ «ВОЕННОГО КОММУНИЗМА»

А.Т. Капаева^{1*}

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, Қазақстан, Алматы

*Корреспондирующий автор

E-mail: kapayeva.59@mail.ru (Капаева)

Аннотация. В 1921-1922 гг. пять губерний Казахстана: Уральская, Оренбургская, Кустанайская, Актюбинская, Букеевская испытывали сильнейший голод. По официальным данным на май 1922 г. голод охватил территорию 1 048 100 кв. м с населением 2 071 222 человек (АП РК, 211:39). В статье рассмотрены предпосылки голода. Главной причиной разразившегося голода, на протяжении долгого времени называли последствия гражданской войны и погодные условия: засуху и джут, охватившие западную часть Казахстана. Предпосылками невиданного голода послужил комплекс причин, главная из которых эта политика большевиков, установивших продовольственную диктатуру, трансформированную в политику «военного коммунизма». Главным звеном этой политики была продразверстка, в результате которой у населения изымалось все «подчистую» силовыми методами – конфискацией и реквизицией. Другой важнейшей причиной голода в 1921-1922 гг. было разрушение традиционной системы хозяйствования казахов, игнорирование большевиками общих закономерностей взаимодействия природно-климатических и социально-экономических факторов. В статье рассматривается деятельность вооруженных продотрядов, занимавшихся сбором налогов, наделенных властью огромными полномочиями, которые они безнаказанно превышали: подвергали аресту и даже расстрелу без суда и следствия людей, вставших на защиту своих семей. Несомненно, погодные условия также сыграли свою роль. Засуха и джут сопровождали жизнь кочевого населения периодически – раз в 10 лет, по наблюдениям старожилов. Однако таких тяжелых последствий, как в 1921-1922 гг. коренное население не испытывало.

Ключевые слова: «военный коммунизм», продразверстка, реквизиция, голод, джут, налоги.

Введение. В результате вооруженного восстания 24 октября 1917 г. власть захватили большевики, что вызвало сопротивление свергнутых классов. Гражданская война была продолжением борьбы за власть, в результате общество разделилось на два враждующих лагеря по классовому признаку: с одной стороны представители буржуазной России, стоявшие у власти, с другой рабочие и крестьяне, захватившие власть и объявившие о переходе всей власти в руки диктатуры пролетариата. В этих обстоятельствах, условиях гражданской войны революционный комитет мобилизует имеющиеся материальные ресурсы для перераспределения между различными слоями населения. В 1918 г. большевики начали вводить жесткую продовольственную диктатуру, реализуемую через вооруженное насилие и реквизиции. С начала 1919 г. эта система, трансформированная в продовольственную разверстку, стала определяющей причиной голода, продолжавшегося до середины 1925 г. и принесшего народу тяжелые испытания.

Материалы и методы. Основным источником для статьи послужили архивные документы Архива Президента РК, Центрального Государственного Архива РК.

В Архиве Президента изучены фонды: Ф.139 Киргизский областной комитет (Киробком) РКП(б); Ф.140 Областное бюро РКП(б); Ф.141 Казахский краевой комитет (Казкрайком) РКП(б). Большой интерес представляет коллекция особо ценных документов АП РК, в которую вошли документы за 1920-1925 гг. В них содержатся протоколы пленумов, закрытых заседаний, циркуляры, секретные сводки, телеграммы и т.д. Например, доклад «Голод и борьба с ним в КССР»,

данные об эпидемиях во время голода 1921-1922 гг., материалы по продовольственно-налоговой кампании, информационные сводки о политическом и экономическом состоянии губерний и т.д.

В Центральном государственном архиве РК исследованы Ф.224 Народный комиссариат продовольствия Киргизской АССР, Ф.82. Народный комиссариат здравоохранения КССР, Ф.30 Совет Народных комиссаров (СНК) Казахской ССР; Ф.135 Центральная комиссия по конфискации имущества и выселению баев-полуфеодалов при Центральном Исполнительном комитете Казахской ССР, Ф. 5 Центральный Исполнительный комитет Советов КазАССР (ЦИК КазАССР). Из фондов архива взяты материалы: Положение о Краевой комиссии помощи голодающим и протоколы заседания; протоколы заседания комиссии помощи голодающим при Наркомпрод; доклады о продовольственном положении в республике и др.

Изучая архивные материалы центральных властных структур, мы получили информацию об основных мероприятиях в области продовольственной политики, ее методах и результатах. Документы местных органов позволили ознакомиться с конкретными условиями выполнения поставленных планов, проблемами и сложностями на местах. В архивах изучены различные инструкции, распоряжения, приказы, записки, телеграммы, телефонограммы, которые раскрывали происходившие процессы изнутри.

Для исследования продовольственной политики большевиков интерес представляют законодательные акты центральных органов власти СНК, ВЦИК и Наркомпрода (декреты, постановления, приказы и циркуляры).

Большой комплекс документов посвящен проблеме голода 1921-1922 гг. - это телеграммы, письма, докладные записки уездных и губернских комитетов, в которых излагаются факты затруднений с продовольствием, недостаток семенного материала, невозможность взыскания продналога. Ряд документов освещает деятельность местных комиссий помощи голодающим и мероприятиях по борьбе с голодом, много документов по вопросам помощи беженцам из голодных мест, организации столовых и т.д.

Интересны работы, написанные очевидцами тех страшных событий 20-х годов XX в. Брошюра Мардаровского Н.И. Голод в Киргизии и борьба с недородами; Горева М. Голод и церковные ценности.

Источниками исследования явились сборники документов и материалов, обобщающие труды и монографии, которые отражают деятельность партийных, советских и хозяйственных органов по реализации продовольственной политики советской власти в Казахстане. Большой интерес представляют труды Дахшлейгера Г.Ф., Нурпеисова К.Н., Турсунбаева А.Б., в которых рассматривается социально-экономическое положение аула и деревни в 20-е годы XXв.; политическое положение в Казахстане после установления советской власти. (Дахшлейгер, 1965; Нурпеисов, 1972; Турсунбаев, 1967)

Большой научный интерес представляют монографии и статьи Абылхожина Ж.Б., в которых автор рассматривает социально-экономические аспекты формирования и трансформации традиционной структуры Казахстана (Абылхожин, 1991).

Голоду 1921-1922 г. посвящена работа Мусаева Б.А., вышедшая в 2006 году. Автор рассматривает целый комплекс вопросов: причины, масштабы и характер голода, мероприятия органов власти по организации борьбы с голодом и его последствиями (Мусаев, 2006).

В работе Абсеметова М. раскрывается роль Сакена Сейфуллина на посту Председателя Совета Народных Комиссаров Казахстана в 1922-1924 гг. и его роль в ликвидации последствий голода. Один из параграфов называется «Сакен и ликвидация последствий голода 1921-1922 годов» (Абсеметов, 2006:47).

Результаты. Власть вводит целый ряд чрезвычайных мер в экономике, получивших название политики «военного коммунизма». Основными составляющими этой политики являлись национализация не только крупной и средней, но и мелкой промышленности, введение всеобщей трудовой повинности, установление государственной хлебной монополии, запрещение частной торговли продовольствием. Основным элементом политики «военного коммунизма» являлась продовольственная разверстка. Ее суть заключалась в обязательной сдаче государству всех

излишков хлеба и других продуктов по фиксированным ценам за обесцененные бумажные деньги, но фактически продукты просто изымались, в основном силовыми методами. Продразверстка исчислялась из государственных потребностей и распределялась по областям, губерниям, уездам, волостям, зачастую без учета их реальных возможностей.

Продовольственный вопрос стал одним из важнейших направлений экономической политики советской власти. В стране установилась продовольственная диктатура, осуществлявшаяся системой государственных органов во главе с Наркомпродом.

На основании декрета ВЦИК и Совнаркома от 26 августа 1920 г. «Об образовании Автономной Киргизской Советской Социалистической Республики» и постановлением Всекиргизского съезда Советов от 20 октября 1920 г. был организован Киргизский Народный Комиссариат продовольствия (Кирнаркомпрод).

Кирнаркомпрод являлся высшим органом, который регулировал и контролировал деятельность всех продовольственных организаций на территории республики и находился в непосредственном подчинении Народного комиссариата продовольствия РСФСР, в тоже время был подчинен и подотчетен в своей деятельности КирЦИК (ЦГА РК, 107:99).

Перед Комиссариатом продовольствия стояли следующие задачи: заготовка всех видов продуктов продовольствия, снабжение населения и армии, распределение продуктов, установление совместно с ВСНХ цен на продовольствие и предметы первой необходимости, руководство деятельностью местных продорганов КАССР.

К концу 1920 г. продразверстка была распространена практически на все виды продовольствия, в том числе «мясная» разверстка в скотоводческих районах. Продовольственная разверстка в Казахстане начала осуществляться с начала 1920 г. Основной отраслью экономики Казахстана являлось животноводство, которое оказалось в глубочайшем кризисе. Реквизиционная политика советской власти в Казахстане особенно подорвала животноводство.

Одним из основных документов, на которые опирались продорганы по изъятию скота был декрет СНК от 23 марта 1920 г. за подписью В.И. Ленина об обязательной поставке скота на мясо из годового расчета: «а) 8% общего количества стаде крупного скота (коров и волов) в возрасте от 3; б) весь молодняк от 1 до 3-х лет...» Поставка определяется не счетом голов скота, а в пудах. Данный декрет не был официально опубликован в открытой печати. Последний параграф декрета приказывал применять более суровые меры к уклонявшимся от выполнения плана заготовки мяса через «...реквизиции подлежащего поставке скота с понижением его стоимости против твердых цен, ареста виновных и предании их суду революционного трибунала» (Декреты, 1975:377).

На 1-ом Краевом Продовольственном Совещании при Кирнаркомпроде, состоявшемся 18 марта 1921 г рассматривался вопрос о норме изъятия скота у казахов.

На этом совещании выступил А. Букейханов, представлявший Кирнаркомзем, который отметил: «Краевое совещание должно и обязано учесть особенности края, ибо по декрету от 23 марта степь через некоторое время может остаться совсем без скота. Надо учесть, что мясо государству нужно не только лишь в 21 году, но оно нужно и в 22, 23, 24 году. Сохранение основы скотоводства и рациональное его использование - задача не Краевая, а общая государственная». Далее А. Букейханов ссылается на цифровой материал сборника экспедиции Щербины, освещающий отношение разных возрастов скота в процентах – доказывая, что применение норм декрета затрагивает основной скотоводческий фонд (ЦГА РК, 16:98). Некоторые участники совещания поддержали предложение Букейханова, отмечая, что Кирнаркомпрод не только может, но и обязан изменить норму, раз установить что грозит опасность уничтожению молодняка в случае применения ставок декрета. Но этой уменьшение должно быть строго и точно обоснованно, как в обстоятельствах, вызвавших его, так и в размере. *Шарц* находит, что никакого нарушения закона в данном случае нет: «нельзя управлять такой громадной страной, как РСФСР по одному шаблону. Учет местных условий – оправдание существования Кирнаркомпрода (ЦГА РК, 16:99).

Выступивший на совещании Омаров отметил, «губпродкомы обязаны были не слепо подчиняться распоряжениям центра в некоторых случаях не учитывающего местных условий, а в соответствии с требованиями и интересами дела.

При обсуждении этого пункта А. Букейханов указывает на необходимость понижения % изъятия, исходя из процентного соотношения стада по данным научной экспедиции Щербина. Букейханов и его сторонники настаивали, что необходимо снизить процент изъятия скота у казахов. Процент изъятия, предложенный Центром составлял 25%. Букейханов доказывал, что предполагая прирост в 40% в год, изъять 25%, значит получить через два года отрицательную величину. Однако предложения Букейханова и его сторонников было отклонено и приняты меры изъятия скота, не учитывавшие особенности края и научные выкладки (Щербины).

Совету Народных Комиссаров КССР было направлено распоряжение в котором отмечалось: «Все разверстки, произведенные Наркомпродом РСФСР на **все продукты остаются незыблемыми** и работа в этой области должна принять характер усиления интенсивности заготовок путем посылки ответственных руководителей на места, отдельных распоряжений и соответствующих организационных указаний о приспособлении и функциях продаппаратов (ЦГА РК, 26:78). Продразверстки предписывалось выполнять любой ценой.

Животноводство оказалось в крайне тяжелом положении, о чем свидетельствуют архивные данные. Если в 1917 г. в Кирреспублике было 29700 голов скота, то в 1920 г. – 9700, в 1921 г. – 6200, что в процентном отношении уменьшение скота составляет 83% (АП РК, 211:38). В Кустанайской губернии погибло овец и крупного рогатого скота в среднем 95%, В Актюбинской губернии – 90% (АП РК, 359:32).

Перед губерниями ставились непомерные требования сдачи скота, которого не было в наличии. Из телеграммы зам. предисполкома Омарова: «Политруками экспедиции почти всех волостей предписано к сдаче такое количество скота, которое местами превышает количество имеющегося скота, если не превышает, то равняется наличному количеству. Если допустить то вследствие истекших джутов местами совершенно потрясших экономическое положение киргизского населения угрожает окончательная гибель скотоводческого хозяйства, так как по мнению экспедиции населением должно быть выполнено обязательство ...» (АП РК, 74:32). С потерей скота кочевые киргизы теряют единственный источник существования.

В письме в КирЦик от 25 марта 1921 г. председатель Адаевского революционного комитета Альниязов отмечает, что прибывший член КирЦика Данилов «по неизвестной нам причине наложил на Адаевский уезд разверстку на скот в следующем количестве: 20.000 баранов, 40.000 крупного скота и 12.000 пудов жира» (ЦГА РК, 45:56). Далее Альниязов отмечает, что данная разверстка установлена без каких-либо сведений о количестве имеющегося скота в уезде, который еще не взят на учет. «Эта разверстка на наше население является очень тяжелым бременем, выполнить ее не в силах, она может окончательно расстроить скотоводческую жизнь нашего населения, неизвестно останется ли скот у населения после этой разверстки». (там же). Обращаясь в КирЦик, председатель ревкома Адаевского уезда просит обсудить этот вопрос и снять эту неподъемную разверстку с населения и провести для начала учет имеющегося скота в уезде.

В самый разгар голода, в августе 1921 г. из более благополучных казахских губерний вывозится скот не в остро нуждающиеся губернии республики, а в счет продразверстки в центр в следующих объемах: к примеру из Семипалатинска: конина 8830 голов, кургашки – 182.788, коз – 257.569 шт. Из Петропавловска: конина 24.155 шт. (АП РК, 197:196).

Убыль скота в 1921 г. составила 83% по сравнению с 1917 г.: в 1917 г. в наличии было 29700 голов скота, в 1921 г. 6200. (АП РК, 211:39) Из доклада председателя Волисполкома Джитыгульской волости Адамовского района количество скота значительно уменьшилось: весной 1920 г. в волости было 12.000 голов рогатого скота, то к весне 1922 г. осталась только 1000; лошадей было 20.000 – осталось 2.500; баранов было 13.000 стало 2000. 120 хозяйств остались совсем без скота (АП РК, 11:28).

Продотряды, собиравшие налоги наделялись большими полномочиями, которые они зачастую безнаказанно превышали. Из архивных документов следует, что продармейцы повсеместно злоупотребляли властью. Отнимали подводы, кошмы, реквизировали скот. Так в Адамовском, Можаровском уезде Кустанайской губернии «Военные агенты по закупке лошадей по зверски поступают, реквизируют лошадей у киргиз табунами по твердой цене, а продают по вольной».

Жители не раз жаловались на беспорядки и незаконные действия продорганов в исполкомы и милицию, но они не предавали этому значения. Большинство населения боятся жаловаться (ЦГА РК,62:5).

В Акмолинскую губернию был направлен вооруженный отряд Дорошенко в количестве 45 человек для «мобилизации» гужевого транспорта. За двое суток было изъято у местного населения 1500 верблюдов. Поскольку это была не первая реквизиция скота у населения, казахи предпринимали меры защиты своего скота. В частности, прятали в горах или камышах верблюдов, связывая им ноги. Об этом сообщает в своем докладе уполномоченный Кирнаркомпрода по Акмолинскому уезду П.Щепин (ЦГА РК, 44:37) «При работе мобилизации подвод арестовывались аксакалы и родоначальники аулов и только с их арестом киргизы соглашались указать где находились скрытые верблюды, вьюки и арканы.» В этом же докладе говорится о том, что киргизы оказывали сопротивление изъятию скота. При первой реквизиции скота в количестве 1000 верблюдов, киргизы напали на отряд и отбили свой скот и спрятали в горах. «Всего отрядом было арестовано в разных аулах, аксакалов и активных участников нападения до 25 человек. По окончании мобилизации в Саранской и Койтасской волостях отряд направился дальше, взяв с собой арестованных 7-8-человек, которые были расстреляны». В докладе Щепина отмечается, что «по неофициальным сведениям в южном районе уезда было расстреляно киргиз до 30 человек (ЦГА РК, 44:37).

В информационном докладе ответственного секретаря РКП и члена Каркаралинского уездного исполкома Семипалатинской губернии Зубова от 12 октября 1921 года говорится о беспределе, который устраивала официальная власть для выполнения продразверстки в казахских районах. 3 августа 1921 г. в северные волости Каркаралинского уезда прибыл вооруженный отряд в составе 30 человек под командованием начальника районной милиции 4-го района Акмолинского уезда для мобилизации 500 верблюдов для переброски собранного хлеба к линии железной дороги. Отряд действовал методом терроризирования населения. Были взяты в заложники 10 влиятельных киргизов, которые были затем расстреляны без суда и следствия. Хозяйства их полностью разграблены и обворованы. После таких бесчинств, устраиваемых властью, две волости полностью откочевали в Турккесреспублику (ЦГА РК,44:52).

Таким образом, из вышеприведенных примеров мы видим, что скотоводческое хозяйство Казахстана было доведено до упадка, что привело в конечном счете к казахстанской трагедии, вызванной продразверсточными конфискациями и реквизициями, которые абсолютно не отличались от грабежа и насилия со стороны государства.

Не меньший урон понесло и земледельческое хозяйство Казахстана.

В сельском хозяйстве концентрированным выражением политики «военного коммунизма» стала так называемая разверсточная система заготовки сельскохозяйственных продуктов.

11 января 1919 г. вышел декрет СНК о разверстке зерновых хлебов и фуража. В нем говорилось, что в «целях срочной поставки хлеба для нужд Красной Армии и бесхлебных районов и в развитие декретов Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета о хлебной монополии и о натуральном налоге устанавливается нижеследующий порядок отчуждения излишков зерновых хлебов и фуража в распоряжение государства». В этом декрете были даны неограниченные полномочия продовольственным органам. Опираясь на этот декрет и начался повсеместный произвол со стороны продорганов, продотрядов, всех кто занимался заготовкой продовольствия. Основная форма организации работы этих органов – конфискация и реквизиция (Декреты, 1968:293). В п.5 Положения СНК от 2 сентября 1919 года говорилось, «премия выдается из заготовленного отрядами хлеба», отсюда особая жестокость с которой действовали продотряды.

Разверстка, начавшись с изъятия зерновых культур, вскоре была распространена на другую продукцию сельского хозяйства, с сохранением жестких методов, какими она повсеместно сопровождалась. К примеру, в 1921-1922 году было установлено тринадцать отдельных налогов почти на все продукты, производимые в сельском хозяйстве и каждый из них имел свою особую систему построения независимо от другого, т.е. они не были согласованы между собой. Такая

система множественности налогов, отличалась сложностью и неудобством, как для государства, так и для налогоплательщиков.

Так к примеру, в Кокчетавском уезде в 1921 г. жители облагались следующими налогами: 1. яичный, 2. масляный, 3. на шерсть, 4. мясной, 5. сенной, 6. хлебный, 7. овощной, 8. табачный, 9. кож-сырьевой» (АП РК,107:83).

Посевная площадь по всей Кирреспублике сократилась в 1921 г. в среднем на 47% (АП РК, 211:39). В Уральской губернии, наиболее пострадавшей от засухи – площадь погибших хлебов составляет 80 %. Средний урожай составляет 1 пуд с посевной десятины (ЦГА РК,34:5).

Признанные голодающими губернии освобождались от некоторых налогов, но основные налоги на хлеб и мясо оставались. На них был возложен так называемый внутригубернский налог, т.е. не шло речи о полном освобождении голодающих губерний от налогов. Даже в самой пострадавшей Уральской губернии «был объявлен хлебный налог по принципу общегосударственного, с уменьшением ставок, а также налоги на сено и мясо, с понижением ставок». Изъятие продналога проводилось совместно с уездными комиссиями помощи голодающим и губисполкомами, которым было предоставлено право освобождать от налога некоторые хозяйства (ЦГА РК,34:5).

Кустанайская губерния, которая позже других была признана голодающей, сдала налоги довольно успешно, как отмечается в отчете. Особенно мясной налог был выполнен даже в запланированном объеме, несмотря на то, что население голодало (ЦГА РК,34:4об.).

В Букеевской губернии большая часть засеянных хлебов погибла от засухи на 80%. Губисполком установил налоги: мясной, хлебный, на масло.

Из отчетов следует, что в самый сложный 1921-1922 гг., когда страдали от голода 5 губерний официально признанных голодающими, продорганы собрали налоги с двух более благополучных губерний Акмолинской и Семипалатинской даже с перевыполнением по некоторым показателям, таким как мясо.

Таблица: исчисление в пудах - Пуд - устаревшая единица измерения массы русской системы мер. 1 пуд = 16.3804815 кг

	Хлеб. Прод.	масла	яйца	сено	шерсть	кожи	мясо
Предположено	8470044	49.000	9671000	5300000	14379	608286	233.260
поступило	3993236	24.471	2743329	983277	10807	195296	326.780

Таблица взята из ЦГА РК.Ф.5.Оп.2.Д.34.Л.5

В Казахстане, несмотря на наступивший голод, взимание продналога продолжалось. По голодающим губерниям в кампанию 1921-1922 г., хотя официально они освобождались от некоторых налогов, было собрано продуктов по продналогу в следующем количестве:

	Хлеб. Прод.	масла	яйца	сено	шерсть	кожи	мясо
Предположено	84.465	38.192	2020008	180000	10434	300123	135678
поступило	38.376	5.093	473724	471.796	7034	12081	103055

Таблица взята ЦГА РК.Ф.5.Оп.2.Д.34.Л.5.

Все собранное по продналогу отправлялось в центральные органы Проднаркомпрода, в то время как население остро нуждалось в продуктах, голодало и умирало. Затем вычислялись недоимки, т.е. сколько тех или иных продуктов сдано меньше, чем планировалось. Недоимки по производящим губерниям подлежали уплате совместно с предстоящим единым натурналогом (ЦГА РК, 34:5), т.е. подлежали уплате в следующем году. Большевицкое руководство, усиливая продовольственный «нажим», перешло к востребованию недоимки в счет следующего урожая.

Встает закономерный вопрос, почему благополучные по урожаю 1921 года Семипалатинская и Акмолинская губернии не направляли хотя бы часть урожая в голодающие губернии. Ответ на вопрос мы получаем из доклада Саматова (народного комиссара по продовольствию) о продовольственном положении в Кирреспублике. Оказывается, именно эти две благополучные губернии были «забронированы» за центром: «Совнарком РСФСР постановил весь хлеб Семипалатинской и Акмолинской забронировать за центром, т.е. весь хлеб считается не в распоряжении КССР, а в распоряжении московских властей. В случае нужды мы ходатайствуем перед московскими властями, чтобы они дали нам то или другое количество хлеба»(ЦГА РК, 146:43).

«Настоящее положение вещей создается совершенно ненормальное. Одна часть КССР голодает в полном смысле этого слова, а другая вывозит хлеб в центр. Рабочие одной части республики получают полный паек, а рабочие другой части не получают ничего». При обсуждении доклада о продовольственном положении, участники совещания пришли к единому мнению, что необходимо вернуть Семипалатинскую и Акмолинскую губернии в распоряжение КССР, для того чтобы республика сама могла распоряжаться собранным урожаем. В частности, выступавший на этом заседании т. Даниловский в категоричной форме отметил: «Я усматриваю прямой тормоз со стороны Наркомпрода РСФСР по отношению Наркомпрода КССР. Нужно командировать ответственного представителя Кирсовнаркома и КирЦик с тем, чтобы настоять на отвоевывании Семипалатинской и Акмолинской губернии для включения в план внутрикиргизского распределения...»

Из доклада Народного комиссара по продовольствию Н.Саматова: «Мной был поднят вопрос о выделении 1 млн. пудов хлеба из того количества, которое было заготовлено в восточной Киргизии и подлежало вывозу в центр, по нарядам последнего, для снабжения голодающих губерний Кирреспублики.

Население не только не могло платить налога, но само нуждалось в серьезной государственной помощи. Население терпело вопиющую нужду, питалось всевозможными суррогатами, количество которых достигло 38 разновидностей; подобная картина была обнаружена даже в лучшем смысле экономическом состоянии волостях.

Центр продолжал посылать телеграммы, телефонограммы с угрозами наказания в случае невыполнения плана заготовок.

В телеграмме, переданной по прямому проводу в Акмолинск, всем занимающимся заготовкой и отправкой хлебной развертки (в архивном документе Уполномоченному Кирнаркомпрода, Уревкому, Упродкому, Упарткому и Гужстройке) отмечалось, что губерния не выполняет заданий, возложенных на нее государством. Невыполнение плана повлечет за собой суровое наказание для всех, причастных к этому: «Предуревкома и Уипродкомиссар будут смещены с должности. Арестованы и направлены в Москву для предания суду Верховного Трибунала. Во избежание этого приказа Акмолинскому Уревкому не останавливаться ни перед чем, ни перед какими последствиями немедленно повесить вывоз до крайних пределов. Никакие ссылки на отсутствие сил или тяжелое политическое положение уезда приняты во внимание не будут, если в ближайшие дни вывоз хлеба Вашего уезда не повысится в десять раз.» (ЦГА РК,44:10). Далее приказывается направить вооруженные отряды в так называемые «опасные» места, мобилизовать всех коммунистов «под ружье», не останавливаться перед закрытием отделов и учреждений, для «максимального нажима» на волости, плохо выполняющие задания. Строго приказывается «прекратить какие бы то ни было перевозки для местных нужд». В это время крестьяне занимались заготовкой сена, в телеграмме говорилось, что необходимо запретить сенокос, если волость не выполнила задание по вывозке хлеба. В конце телеграммы, авторы взывают к революционному сознанию и заканчивается угрозой наказания: «Помните, что от вашей энергии, революционной решительности зависит спасение Республики переживаемой тяжелую годину, помните что слабые нерешительные и неспособствующие вывозу хлеба будут подвергнуты высшей мере наказания как за измену государству. Больше предупреждений не будет». Данное послание от 21 июля 1921 г. подписали: Уполномоченный Совета Труда и Оборона и Замкирнаркомпрода Пономаренко;

секретарь Губкома Леонинок, Председатель Губревкома Айтиев, Председатель Чрезгубгужпятерки и Губпродкомиссар Иванов.

Закключение. Таким образом, Казахстан охватил тяжелейший экономический кризис, полнейшее разорение скотоводческих и земледельческих хозяйств, явившееся следствием в первую очередь политики «военного коммунизма».

Природный фактор, несомненно, имел место. Джугты сопровождали жизнь кочевников, поскольку жизнедеятельность кочевого скотоводческого хозяйства тесно связана с природными ресурсами обитания, во многом определялась географической средой. Но, такой катастрофы, которая произошла в 1921-1922 гг. не было. На наш взгляд, здесь несколько причин. **Во-первых**, разрушение традиционной системы хозяйствования казахов с началом колонизации и переселенческой политики. В прежние годы, когда начинался джугт кочевники отгоняли свой скот на более благоприятные территории. Но, с конца XIX – нач. XX вв. казахи уже не имели права свободно передвигаться по традиционным маршрутам кочевания, так как реформой 1867-1868 г. земли Казахстана были объявлены государственной собственностью Российской империи. Переселявшиеся в Казахстан крестьяне из центральных районов России наделялись земельными участками, наиболее плодородными – возле рек, водоемов и озер. Для обеспечения земель переселявшихся крестьян земли отнимались у коренного населения, которые смещались на худшие земли, экспроприировались казахские пастбища. Нарушались пути кочевания и территории были ограничены.

Во-вторых, катастрофе способствовала политика «военного коммунизма», которая привела к тяжелым последствиям: кризису и упадку основной отрасли населения – животноводства, упадку сельского хозяйства, демографической катастрофе, тяжелым социальным последствиям, откочевкам населения в приграничные регионы.

Карательная политика по отношению к своему народу была узаконена властью: конфискация, реквизиция, самосуд к людям, защищавшим свой скот и зерно, угрозы и запугивание были обычным делом в 20-е годы XX в. Расстрел без суда и следствия наиболее влиятельных аксакалов и родоправителей ради выполнения планов продразверстки и реквизиции скота оставался безнаказанным.

Государственная политика, проводившаяся военно-коммунистическими методами, носившая мобилизационный характер не смогла решить продовольственный вопрос. Политика «военного коммунизма» привела экономику Казахстана, да и в целом страны на грань полного краха. Самые страшные, невосполнимые потери понес народ, обнищание которого достигло катастрофического уровня.

Данная научная статья подготовлена в рамках реализации проекта АР09259227 «Голод в Казахстане в 1921-1922 годах и его последствия (на основе новых архивных и письменных источников)», по грантовому финансированию фундаментальных и прикладных научных исследований по научным проектам на 2020-2022 годы.

Список литературы и источников

Архив Президента РК (далее АП РК)

АП РК.Ф.139.Оп.1.Д.211.Л.38.

АП РК. Ф.139.Оп.1.Д.359.Л.32.

АП РК.Ф.139.Оп.1.Д.74.Л.32.

АП РК.Ф.139.Оп.1.Д.211.Л.39.

АП РК. Ф.139.Оп.1.Д.111.Л.28.

АП РК. Ф.139.Оп.1.Д.107.Л.83.

АП РК. Ф.139.Оп.1.Д.107.Л.196.

АП РК.Ф.139.Оп.1.Д.211.Л.38-49.

Абылхожин Ж.Б. Традиционная структура Казахстана, социально-экономические аспекты функционирования и трансформации (1920-1930 гг.). – А., 1991 (240)

Дахшлейгер Г.Ф. Социально-экономические преобразования в ауле и деревне Казахстана (1921-1929 гг.). – Алма-Ата, 1965. – 535 с.

Дахшлейгар Г.Ф., Нурпеисов К.Н. История крестьянства Советского Казахстана. – Т.1. – А., 1985. (247 с.)

Декрет СНК о разверстке зерновых хлебов и фуража, подлежащих отчуждению в распоряжение государства, между производящими губерниями. 11 января //Декреты Советской власти. – Т.4. – М., 1968. – С.292-294.

Декрет СНК об обязательной поставке скота на мясо. 23 марта //Декреты Советской власти. – Т.7. – М., 1975. – С.377-379.

Мусаев Б.А. Голод в 1921-1922 гг. в Казахстане и ликвидация его последствий. – Актобе, 2006. – 190 с.

Нурпеисов К.Н. Крестьянские советы Казахстана (история становления, укрепления и практической деятельности аульных Советов в 1917-1928 гг.). – А., 1972.

Турсунбаев А.Б. Казахский аул в трех революциях. – Алма-Ата, 1967. – 483 с.

Центральный государственный архив Республики Казахстан (далее ЦГА РК)

ЦГА РК. Ф.28. Оп.1. Д.107. Л.99

ЦГА РК. Ф.5. Оп.1. Д.16. Л.98

ЦГА РК. Ф.5. Оп.1. Д.26. Л.78

ЦГА РК. Ф.5. Оп.1. Д.45. Л.56

ЦГА РК. Ф.5. Оп.1. Д.62. Л.5

ЦГА РК. Ф. 5. Оп.2. Д.44. Л.52

ЦГА РК. Ф.5. Оп.2. Д.34. Л.5

ЦГА РК. Ф.5. Оп.2. Д.34. Л.4.об

ЦГА РК. Ф.5. Оп.2. Д.34. Л.5.

ЦГА РК. Ф.224. Оп.1. Д.146. Л. 43

ЦГА РК. Ф.5. Оп.1. Д.16. Л.99

ЦГА РК. Ф.139. Оп.2. Д.44. Л.37

References

Arkhir Prezidenta RK (daleye AP RK) [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (hereinafter AP RK)]

AP RK. F.139. Op.1. D.211. L.38

AP RK. F. 139. Op.1. D.359. L.32

AP RK. F.139. Op.1. D.74. L.32

AP RK. F.139. Op.1. D.211. L.39

AP RK. F.139. Op.1. D.111. L.28

AP RK. F.139. Op. 1.D.107. L.83

AP RK. F.139. Op.1. D.107. L.196

AP RK. F.139. Op.1. D.211. L.38-49

Abylkhozhin ZH.B. Traditsionnaya struktura Kazakhstana, sotsial'no-ekonomicheskiye aspekty funktsionirovaniya i transformatsii (1920-1930 gg.) [The traditional structure of Kazakhstan, socio-economic aspects of functioning and transformation (1920-1930)]. – А., 1991 (240). [in Russian]

Dakhshleyger G.F. Sotsial'no-ekonomicheskiye preobrazovaniya v aule i derevne Kazakhstana (1921-1929 gg.) [Socio-economic transformations in the aul and village of Kazakhstan (1921-1929)]. – Alma-Ata, 1965. – 535 s. [in Russian]

Dakhshleygar G.F., Nurpeisov K.N. Istoriya krest'yanstva Sovetskogo Kazakhstana. [History of the peasantry of Soviet Kazakhstan]. – Т.1. – А., 1985. (247 s.). [in Russian]

Dekret SNK o razverstke zernovykh khlebov i furazha, podlezhashchikh otchuzhdeniyu v rasporyazheniye gosudarstva, mezhdru proizvodnyashchimi guberniyami. 11 yanvarya [The decree of the SNK on the distribution of grain loaves and forage, subject to alienation at the disposal of the state,

between the producing provinces. January 11]. // Dekrety Sovetskoy vlasti. – T.4. – M., 1968. – S.292-294). [in Russian]

Dekret SNK ob obyazatel'noy postavke skota na myaso. 23 marta [The decree of the SNK on the mandatory supply of livestock for meat. March 23]. //Dekrety Sovetskoy vlasti. – T.7. – M., 1975. – S.377-379. [in Russian]

Musayev B.A. Golod v1921-1922 gg. v Kazakhstane i likvidatsiya yego posledstviy. [Famine in 1921-1922 in Kazakhstan and the elimination of its consequences]. – Aktobe, 2006. – 190 s. [in Russian]

Nurpeisov K.N. Krest'yanskiye sovery Kazakhstana (istoriya stanovleniya, ukrepleniya i prakticheskoy deyatelnosti aul'nykh Sovetov v 1917-1928 gg.). [Peasant Soviets of Kazakhstan (the history of the formation, strengthening and practical activity of aul Soviets in 1917-1928)]. – A., 1972. [in Russian]

Tursunbayev A.B. Kazakhskiy aul v trekh revolyutsiyakh. [Kazakh aul in three revolutions]. – Alma-Ata, 1967. – 483 s. [in Russian]

Tsentrал'nyy gosudarstvennyy arkhiv Respubliki Kazakhstan (daleye TSGA RK) [The Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (hereinafter referred to as the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan)].

TSGA RK. F.28. Op.1. D.107. L.99

TSGA RK. F.5. Op.1. D.16. L.98

TSGA RK. F.5. Op.1. D.26. L.78

TSGA RK. F.5. Op.1. D.45. L.56

TSGA RK. F.5. Op.1. D.62. L.5

TSGA RK. F.5. Op.2. D.44. L.52

TSGA RK. F.5. Op.2. D.34. L.5

TSGA RK. F.5. Op.2. D.34. L.4 об

TSGA RK. F.224. Op.1. D.146. L. 43

TSGA RK. F.5. Op.1. D.16. L.99

TSGA RK. F.139. Op.2. D.44. L.37

ҒТАМР 03.00.20

КЕҢЕС ӨКІМЕТІНІҢ «ӘСКЕРИ КОММУНИЗМ» ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АЗЫҚ-ТҮЛІК САЯСАТЫ

А.Т. Қапаева^{1*}

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих институты, Қазақстан, Алматы

* Автор-корреспондент

E-mail: kapaeva.59@mail.ru (Қапаева)

Аңдатпа. 1921-1922 жылдары Қазақстанның бес өлкесі: Орал, Орынбор, Қостанай, Ақтөбе, Бөкей Ордасы алапат ашаршылыққа ұшырады. Ресми деректердің мәліметіне қарағанда, 1922 жылы мамыр айында ашаршылық 2.071.222 адам тұратын 1 0480100 шаршы шақырым аумақты қамтыған. Мақалада осы ашаршылықтың себебі қарастырылады. Ашаршылықтың негізгі себебі ретінде ұзақ жылдар бойы азамат соғысының салдары мен ауа-райының қолайсыздығы: Қазақстанның батыс өңірін жайлаған қуаңшылық пен жүт айтылып келді. Ғаламат ашаршылықтың кешенді себептері болды, соның ең бастысы большевиктердің «әскері коммунизм» саясатына ұласқан азық-түлік диктатурасын орнатуы еді. Бұл саясат күш қолдану әдісі, тәркілеу мен мүлікті мемлекеттің меншігіне қарататын - тұрғындардың қолындағы барын «түгін қалдырмай» тартып алған азық-түлік салғырты арқылы жүзеге асырылды. 1921-1922 жылдардағы ашаршылыққа - қазақ халқының дәстүрлі шаруашылық жүйесінің күйреуі және большевиктердің жергілікті табиғи-климаттық,

өлеуметтік-экономикалық жағдайды ескермеуі де ерекше әсер етті. Мақалада азық-түлік пен салық жинайтын қарулы отрядтардың шексіз уәкілеттігі, олардың қызметтік билігін асыра пайдаланып, отбасын қорғаған қарапайым жазаксыз азаматтарды қамауға алғаны, сотсыз атып тастағандары т.б. катігездікпен қатаң жаза қолданғандары жан-жақты ашып көрсетілген. Ауа-райының қолайсыздығы да елде ашаршылықтың орын алғанына әсер еткенін атап өткен жөн. Көпті көрген көнекөз қариялардың байқауынша, қуаншылық пен жұт көшпелі тұрғындарда әрбір он жылда қайталанып отырған. Алайда 1921-1922 жылдардағыдай ашаршылықтың салдарын байырғы халық ешуақытта басынан өткермеген еді.

Түйін сөздер: «әскери коммунизм», азық-түлік салғырты, ашаршылық, жұт, салық.

IRSTI 03.00.20

FOOD POLICY OF THE SOVIET GOVERNMENT IN KAZAKHSTAN IN THE CONDITIONS OF "WAR COMMUNISM"

А.Т. Капаева^{1*}

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Kazakhstan, Almaty

*Corresponding author

E-mail: kapaeva.59@mail.ru (Капаева)

Abstract. In 1921-1922. five provinces of Kazakhstan: Ural, Orenburg, Kustanayskaya, Aktobe, Bukeevskaya experienced severe hunger. According to official data, in May 1922, the famine covered an area of 1,048,100 square meters. m with a population of 2,071,222 people. The article examines the prerequisites for hunger. The main reason for the outbreak of famine, for a long time, was called the consequences of the civil war and weather conditions: drought and jute that swept the western part of Kazakhstan. The preconditions for the unprecedented famine were a complex of reasons, the main of which was the policy of the Bolsheviks, who established a food dictatorship, transformed into a policy of "war communism". The main link in this policy was the surplus appropriation system, as a result of which everything "cleaned up" was taken from the population by forceful methods - confiscation and requisition. Another major cause of famine in 1921-1922. was the destruction of the traditional economic system of the Kazakhs, the Bolsheviks ignoring the general laws of interaction of natural-climatic and socio-economic factors. The article examines the activities of armed food detachments engaged in collecting taxes, endowed with immense powers, which they exceeded with impunity: they arrested and even shot people who stood up to protect their families without trial or investigation. Undoubtedly, weather conditions also played a role. Drought and jute accompanied the life of the nomadic population periodically - once every 10 years, according to the observations of old-timers. However, such severe consequences as in 1921-1922. the indigenous population did not experience.

Key words: "war communism", surplus appropriation, requisition, hunger, jute, taxes.

Сведение об авторе:

^{1*} Доктор исторических наук, профессор

МҰСТАФА ШОҚАЙ ЖӘНЕ ШЕТЕЛДЕГІ ҰЛТТЫҚ ӨКІЛДЕРДІҢ ТӘУЕЛСІЗДІК ҮШІН ЖҮРГІЗГЕН КҮРЕСІ

А. Сманова^{1*} , С. Шілдебай²

¹Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы

²Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік архив, Қазақстан, Алматы

* Автор-корреспондент

E-mail: aigulsmanova@mail.ru (Сманова), s.shildebai@mail.ru (Шілдебай)

Аңдатпа. Мақала көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері, Түркістан автономиясының жетекшісі Мұстафа Шоқай бастаған шетелдегі ұлттық саяси өкілдердің тәуелсіздік үшін жүргізген күресі мәселесіне арналған. Олардың ішінде қазақ халқының тұтастығы және тәуелсіз мемлекеттілігі үшін күресі, ұлттық интеллигенция өкілдерінің жүргізген қызметтерін қарастырылған. Мұстафа Шоқайдың эмиграция кезіндегі қызметі және тәуелсіздік идеясының большевиктерге қарсы мақсаттары анықталған. Кеңестік кезеңде ұлттық зиялы қауым өкілдерінің түркі халықтарының ортақ мүдделерінің бірлігін жақтап, саяси қуғын-сүргінге ұшырағаны туралы баяндалған. Сонымен бірге эмиграциядағы түрік интеллигенцияларының ұлттық идеялары, шығармалары талданған. Олардың қоғамдық-саяси өмірдің барлық салаларында үстемдік еткен авторитарлық большевиктік режимге және оның жүргізіп отырған қатыгез саясатына қарсы шыққандығы туралы тұжырым жасалған.

Түйін сөздер: эмиграция, саяси көзқарас, автономия, большевик, Түркістан, қоғамдық ой, революционер, Стамбул.

Кіріспе. Еліміз тәуелсіздігін алғаннан кейін кеңестік кезеңде бұрмаланған тарихымыздың көптеген мәселелерін қайта қарау мүмкін болды. Сондай мәселелердің бірі – Мұстафа Шоқай бастаған шетелдегі ұлттық саяси өкілдердің тәуелсіздік үшін жүргізген күресі болып табылады. Мұстафа Шоқай бастаған ұлттық зиялы қауым өкілдері автономиялық мемлекеттің тәуелсіздігі үшін күресте қиын жолдарды бастан кешіргені белгілі. Олардың қызметінің басты мақсаты мен міндетінің негізі халықтың тәуелсіздігі болды. Ұлттық интеллигенцияның осы бөлігі қызметінің негізгі идеялары, ұсыныстары мен нәтижелері ұзақ жылдар бойы архивте қалды және оларды ғылыми зерттеулерге қатаң тыйым салынды. Сонымен бірге тәуелсіздікті нығайтуда маңызды рөл атқаратын мұндай мәселелер зерттеудің маңызды бастамаларының бірі болып табылады. Сондықтан біз қарастырып отырған Мұстафа Шоқай бастаған шетелдегі ұлттық саяси өкілдердің тәуелсіздік үшін жүргізген күресі мәселесі Тәуелсіз Қазақстан тарихы үшін өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Әдіснама мен әдістер. Мақаланың әдіснамалық негізін талдауда әлеуметтік үдерістерді зерттеудің бірнеше әдістері қолданылады. Тарихи зерттеулерге архивтік материалдар мен соңғы зерттеу жұмыстары пайдаланылды. Әдістеме мағынасында біз үшін тұжырымдамалық пікірлердің нәтижелері мен ғылыми зерттеулердің жиынтығы маңызды болып табылады. Осыған байланысты біздің әдістемелік міндетіміз отандық және шетелдік ғылыми мектептердің пікірлерін сыни талдау және салыстыру арқылы ғылыми нәтижелерге қол жеткізуге ұмтылу болды. Мақаланы жазуда қолданылған негізгі зерттеулердің ішінде: жүйелік талдау, салыстырмалы тарихи талдау және сипаттау, логикалық жүйелілік, проблемалық әдістер қолданылады.

Талқылау. Мұстафа Шоқай бастаған шетелдегі ұлттық саяси өкілдердің тәуелсіздік үшін жүргізген күресі мәселесі кеңестік кезеңде ғылыми негізде қарастырылмағанмен, еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін ғалымдардың назарына ілініп, әртүрлі сала бойынша зерттеле бастады. Заман талабына сай теориялық-әдістемелік қағидаттарды басшылыққа ала отырып көптеген тарихи-

тұжырымдар жасалып келеді. Осы мәселеге қатысты жүргізілген ғылыми-зерттеу жұмыстары мен ұлт қайраткерлерінің еңбектері негізінде, яғни XX ғасырдың бірінші жартысындағы мәселе бойынша көзқарастарға жүйелі тоқталып өтуге болады. Жұмысты жазу барысында біз көптеген архивтік және құжаттық материалдарға, арнайы зерттеулерге, монографияларға, мерзімді басылымдарды негізге алдық.

Дерек көзі ретінде түркі халқының бірлігі, теңдігі, егемендігі жолында күрес жүргізген зиялылардың қатарына – Мұстафа Шоқай, Зия Гөкалып, Зәки Уәлиди Тоған, Юсуф Ақшора және тағы басқалардың еңбектерін ерекше атап өтуге болады. Танымал ғалым-тарихшы К.Л. Есмағамбетов ғылыми зерттеуін өткен ғасырдың бірінші жартысында қазақ мемлекеттілігінің даму мақсатын тұжырымдап берген, халыққа қызмет етудің жарқын үлесін көрсеткен тұлғалардың бірі – Мұстафа Шоқайдың өмірі мен Түркістан мұхтарияты жолындағы күресіне арнап жазды (Есмағамбетов, 2008). Ал Мұстафа Шоқайдың идеясы Тұтас Түркістан екендігін тарихшы ғалым Д. Қыдырәлиев алдымен Түркияда, одан соң Қазақстанда шығарылған еңбектерінде баяндайды. Аталған еңбектерінде шетелге қоныс аударуға мәжбүр болған М. Шоқайдың қоғамдық-саяси қызметіне шынайы дәрежеде баға берілген (Қыдырәлиев, 2007).

Кез-келген қоғамның даму деңгейі зиялы қауым өкілдерінің деңгейімен өлшенетіні белгілі. Сондықтан XX ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыстың рөлі мен маңызы жаңа архивтік құжаттар мен мәліметтер негізінде талдана бастады.

Зерттеу нәтижелері. Бүгінгі таңда зерттеу нысанына айналған Мұстафа Шоқайдың қоғамдық-саяси қызметінің белгісіз жақтары көп. Әсіресе оның эмиграция жылдарындағы жұмысына қызығушылық танытып отырғандар баршылық. Мұстафа Шоқай қазір таңда тарихи тұлға ретінде тиесілі бағасын алғанымен, қоғамдық-саяси қызметінің беймәлім тұстары әлі бар. Әрине, тарихи дерек көздерге негізделмеген пікірлердің болуы өткінші және ұлттық қайраткерге қарсы алауыздық туғызуға бағытталған деп санаймыз. Алайда, мұндай идеяның қоғамда болуы зерттеушілердің алдына жаңа міндет қояды. Сондықтан бүгінгі күннің басты талабы – Мұстафа Шоқайдың қоғамдық-саяси қызметіне нақты тарихи фактілерге негізделген объективті баға беру.

Мұстафа Шоқайдың қоғамдық-саяси қызметінің аясы кең. Ресейдің қол астындағы түркі халқын біріктіргісі келген ұлтшыл қайраткер эмиграцияға кетіп, сол жақта большевиктік саясатқа қарсы тұрды. Эмиграция – бұл саяси, экономикалық және басқа себептермен елден тұрақты немесе уақытша ерікті немесе мәжбүрлі қоныс аудару болып табылады (Национальная энциклопедия Казахстана, 2006: 465). Большевиктер Түркістанды жаулап алысымен Мұстафа Шоқайды өздерінің қатарларына қосылуға, оны Түркістан Халық Комиссарлары Кеңесінің құрамына енгізуге, содан кейін оны Түркиядағы кеңес билігіне кеңесші етіп тағайындауға да ниет білдірген (Садыкова, 2002: 23). Бірақ бұл жерде басты мәселе қауіпсіздік болды. Ол социал-революционер В.А. Чайкинмен хат алмасып тұрған. Чайкин өзінің хаттарының бірінде, егер Мұстафа Шоқай елге оралса, оның аман-есен болатынына күмәнданатынын білдірген (Есмағамбетов, 2008: 19).

Осындай өмірлік мәселелерді ескере отырып, Мұстафа Шоқай бұрын іс жүзінде болмаған эмиграция бағытын таңдап, өзінің қоғамдық-саяси қызметін шет елде үйлестіруге мәжбүр болды. Біздің ойымызша, бұл ұзақ толғаныстан кейін шыққан шешім болып табылады. Ең бастысы, бұл шешім тұтас Түркістан идеясына халықаралық сипат беруге және бүкіл Түркістан идеясын жүзеге асыруда халықаралық сипат беруге негізделді. Бұл шешім тұтас Түркістан идеясын большевиктер қоластында жүргізу мүмкіндігі жоқ болғаннан кейін амалсыздан әрі саналы түрде қабылданған. Сондықтан, біз Мұстафа Шоқай таңдаған эмиграция бағыты қазіргі жағдайға сәйкес дұрыс шешім деп нақты айтамыз.

Мұстафа Шоқайдың соңғы күндерінде жанынан табылған Тахир Шағатайдың айтуы бойынша, эмиграцияда жүрген қазақ халқының көрнекті өкілінің қоғамдық-саяси қызметі нәтижесінде тұтас Түркістан идеясы еуропалық немесе халықаралық сипатта бола бастаған (Зағатау, 1998: 45). Мұстафа Шоқайдың Еуропадағы саяси мансабына дейін Түркістан автономиясын құрғаны белгілі. Алайда 1918 жылы ақпанда автономия күшпен жойылғаннан кейін ол өз мақсаттарына сәйкес әрекет ете бастады. Атап айтқанда, түркілік символына тыйым салынғандықтан, ол басқа ұлттардың большевиктер үкіметіне қарсы наразылықтарына қатысып, олармен тығыз байланыс

орнатты. Саяси көзқарастары үшін сегіз айда екі үлкен кедергілерді еңсерген Мұстафа Шоқай алға жылжудың тиімді жолдарының бірі – эмиграция екенін жақсы түсінді (Шоқай, 1997: 22).

Мұстафа Шоқайға елден кету өте қиын болғанын айта кету керек. Алаш қайраткерлері, әсіресе Х. Досмұхаммедов пен Ж. Досмұхаммедов Мұстафа Шоқайға осы қиын әрі қауіпті сапар кезінде елден аман-есен кетуге көмектесті. Сапарға Мұстафа Шоқай мен Мария Шоқайдың екі бөлек шыққанын ескерсек, екеу арасындағы хаттарды да ас-суларын да Алаш қайраткерлері өз мойындарына алған (Есмағамбетов, 2008: 36-37). Ал 1919 жылы көктемде Алаш қайраткерлерінің көмегімен Маңғыстаудан Бакуге, одан Тбилисиге кетеді. Грузия большевиктердің билікке келу қарсаңында болды, ал оның басшылары мен шенеуніктері өздерінің анти-большевиктік саясатын ұстанған болатын. Сондықтан Грузияның үкімет басшысы Ной Жорданиямен және ішкі істер министрі Исидор Рамишвилимен кездесулер сәтті өтеді (Октау, 1950: 65). Нәтижесінде Грузия үкіметі мен Мұстафа Шоқай арасында Түркістан мен Грузия халықтарының большевиктерге қарсы тізе қоса отырып күрес жүргізу мақсатында одақтастық келісім-шарт жасалды (Октау, 1950: 32-33).

Осы жылдары Мұстафа Шоқай большевиктік саясатқа қарсы тұрған барлық ұлт өкілдерімен саяси қатынас орнатуға тырысты. Мысалы, ол Тбилисиде украин өкілдерімен кездесіп, украиндықтардың қолдауына ие болады. Осындай қолдаудың нәтижесінде Тбилисиде «Шетелде» журналы жарық көрді. Сонымен қатар, Мұстафа Шоқай Тбилисидегі түркі қауымдастығының қолдауымен «Шафак» атты журналды да шығара бастады (Шамасутдинов, 2001: 260). Әрине, мұндай баспасөзге иелік ету және мерзімді басылымдарды шығару арзанға түспейтіні белгілі. Бұл қомақты қаржыны немесе демеушілікті қажет етеді. Біздің ойымызша, Мұстафа Шоқайды Грузия мен Украинаның Тбилисидегі өкілдері қолдады. Сол жылдары большевиктер украин үкіметін бақылауға алды, ал большевиктер Грузиядағы билікті басып алуға тырысты. Сондықтан біз большевиктер тарапынан болған қауіп түркішіл Мұстафа Шоқай мен Грузия және Украина өкілдерінің басын қосқан басты фактор болды деп санаймыз.

Мұстафа Шоқай осы газеттердегі мақалалары арқылы большевиктер қаупін және олармен күресте бірлік мәселесін алға тартты. Алайда, бұл елге большевиктердің кіруі Тбилисидің қоғамдық-саяси қызметіне нүкте қойды. Сондықтан ол жары Мария Яковлевна екеуі 1921 жылы 25 ақпанда Әзірбайжан арқылы Стамбұлға келген болатын. Еуропа мәдениеті мен түркі дәстүрлерінің заманауи орталықтарының бірі – Стамбул қаласы еді. Біздің ойымызша, түркілердің жетекші қалаларының бірі Стамбул эмиграция жолын таңдаған түркі қайраткерлерінің саяси мекеніне айналды. Оның басты себебі Түркия Республикасының тандалған саяси бағытымен тығыз байланысты болды. Бұл жылдар Түркия тарихында түбегейлі өзгерістерге толы болды. Ол ғасырлар бойы өткен тарихы және империялық саяси беделге ие болған Осман империясының аяқталуымен және жаңа Түрік республикасының құрылуымен сәйкес келді. Мұстафа Кемалдың мемлекеттіліктің алғашқы жылдарындағы «Түріктердің түркілерден басқа досы жоқ» деген ұраны да түркі халықтары арасындағы бауырластықтың нығаюына ықпал етті деп санаймыз. Бұл түркі халықтарының бірлігі идеясына берілген Мұстафа Шоқайдың Мұстафа Кемал Ататүрікті қолдайтынының басты себебі болса керек. Ал түркішіл Ю. Ақшораның «Түркістанның да, өзге түркі өкілдерінің де тәуелсіздігі Түркияның тәуелсіздігіне тікелей байланысты. Егер Түркия мемлекет ретінде сақталып қалса, Мұстафа Кемал амалын тауып Түркияны құтқарып қалса, бұл біздің және сіздің Түркістанды құтқаруымыздың да басы болар еді» – деген сөзі де Ресейдің қоластында болып келген эмиграциядағы түркі қайраткерлерінің саяси позициясын білдіреді (Қыдырәлиев, 2007: 127).

Мұстафа Кемал Ататүрік бастаған түркішіл қайраткерлерімен кездесулер мен пікір алмасулар Мұстафа Шоқайдың қоғамдық-саяси қызметінің жаңа деңгейге көтерілуіне үлкен ықпал етті. Ол түркі қайраткерлерімен кездесіп, саяси көзқарастарымен бөлісті және идеологиялық өкілдермен тығыз байланыс орнатты.

Мұстафа Шоқайға қатысты ақпараттар мен зерттеулерге талдау жасай отырып, біз тұтас Түркістан идеясы әрдайым эмиграция жылдарында немесе түркі халықтарын біріктіру мақсатында болды деген қорытынды жасауға болады. Мұстафа Шоқайдың қоғамдық-саяси қызметінің басты ерекшелігі түркі халықтарының, ең алдымен, Түркістанның большевиктер тұсындағы тәуелсіздік

жолында саяси санасының қалыптасуы болды. Белсенді адамның әскери әлеуеттері оның осы мәселеге топтасқаннан гөрі бұқаралық ақпарат құралдары арқылы жүргізген үгіт-насихаты дәлелдейді. Мұстафа Шоқай сияқты басқа түркі қайраткерлерінің идеологиялық күресі және ол жазған мақалалар большевиктер үшін басты идеологиялық қарсылас болды. Большевиктер түрікшілдік бағытқа ғана емес, сонымен қатар социал-демократтардың көтерген саяси көзқарастарында да баспасөз бостандығына да тыйым салуды жалғастырды. Жалпы, большевиктер үкіметінің басты ерекшелігі еркін ойдың шектелуі болды.

Патшалық Ресей кезінде түркі халықтарының, әсіресе қазақ халқының мұң-мұқтажын дәріптеген «Дала уалаяты», «Түркістан уалаяты», «Айқап», «Қазақ» сияқты мерзімді басылымдар жарық көрсе, ал Қос үкімет тұсында «Алаш» сынды, демократияға ұқсас құбылыстар пайда болғаны белгілі. Сондықтан большевиктер үкіметі мұндай процестермен мүлдем келіспейтін. Олар үшін баспасөз ғана емес, Мұстафа Шоқай сияқты қайраткерлер жазған мақалалар да өте қауіпті болып саналды. 1927 жылы З.У. Тоғанның басшылығымен Түркістандағы саяси жағдайды зерттеп, түркі халықтарының саяси санасын қалыптастыру үшін «Жаңа Түркістан» журналы жарыққа шығарылған болатын. Стамбулда шыққан журналда Түркістандағы түркі халықтарының ұлттық мемлекеттілігі, егемендігі, бірлігі мен достығын насихаттайтын мақалалар жарияланды (Қара, 2004: 98). Журналды Түркістан ұлттық бірлігі ұйымы шығарғанын ескерсек, эмиграцияда жүрген түрікшіл белсенділер тәуелсіздік үшін күрестің құралы болды. Мәселен, журналдың 1928 жылғы санында осы түрік қайраткерлерінің өмірлік мақсаттарын бейнелейтін өлең жолдары шыққан болатын. «Түркістан қолбасшыларына» өлеңінің бұл жолдары Мұстафа Шоқайдың және жалпы басқа түркі қайраткерлерінің қоғамдық-саяси қызметін көрсетеді:

Елімнің еркі үшін бел байлап,
Арыстан ерлерге болды олар жолбасшы.
Шаң қылған Каспий мен Алтайдың арасын,
Түріктің ұрпағы – қаһарман қолбасшы.
Ұлы Отан анамыз жетелер жеңіске,
Еркіндік әніміз, азаттық салтымыз.
Тігінен тапталып жаншылар аяққа,
Құзығыннан қаймығып, айрылмас антымыз.
Бұл Отан біздікі, қымбатты ұлысым,
Біз оның иесі, сол үшін ұлы ісім.
Жат жұрттық жаулардан қалғанша тазарып,

Қынына кірмейді серттескен қылышым, – (Қамзабекұлы, 2008: 184) деген өлең жолдарының мақсаты түркі халықтарына өздерінің атамекендерінің отаны екенін және олардың жердің жалғыз иелері екенін және бұл кезең түрік басшыларының мақсаттарына жетпейінше тоқтамайтындығын түсіндіру болды.

Стамбул түркі эмигранттары үшін саяси баспанаға айналды. Түріктер шоғырланған бұл қала Мұстафа Шоқайға қолайлы болуы керек еді. Алайда, Мұстафа Шоқай бүкіл Түркістан идеясына еуропалық немесе халықаралық сипат беру және ең ықпалды күштермен байланыс орнату мақсатында өзінің қоғамдық-саяси қызметін Париж қаласымен үйлестіруге шешім қабылдады. Қаладағы алғашқы жағдайын талдай отырып, ол барлық күш-жігерін мерзімді баспасөзге арнады. Атап айтқанда, А. Ол Керенскийдің «Дни» және П.Милюковтың «Последние новости» газетінде жұмыс істеді. Сонымен қатар ол «Жаңа Түркістан» журналы мен «Түркістан ұлттық бірлігі» ұйымын басқарды. Мұстафа Шоқай А.Керенскиймен және П.Милюковпен байланысының басты себебі большевиктер үкіметіне деген ортақ қарсылық идеясы болды. Сонымен қатар, А.Керенский М. Шоқаймен Санкт-Петербург университетінде бір курста оқыды (Садыкова, 2009: 14). Алайда, осы орыс эмигранттарымен байланыс ұзаққа созылмады. Мұның бірнеше себебі бар деп ойлаймыз, мысалы 1930 жылы 16 қазанда Керенскийге жазған хатында Мұстафа Шоқай оның түрік қозғалысына қатысты теріс көзқарасын өткір сынға алған (Шоқай, 1997: 87-89). Екіншіден, орыс эмигранттарының шовинистік көзқарасы екі жақтың қарым-қатынастарын баяндауға кері әсерін тигізді, үшіншіден, біз Мұстафа Шоқай тәуелсіз түркі мемлекетінің негізін құрған кезден бастап

орыс эмигранттарына тәуелді болғысы келмеді деп ойлаймыз. Төртіншіден, Мұстафа Шоқайдың басты мақсаты түркі халықтарының саяси санасын қалыптастыру болды, бірақ ол өзінің барлық күш-жігерін өзінің тікелей басшылығымен жұмыс істей бастаған «Жас Түркістан» және «Жаңа Түркістан» журналдарына бағыттауды ұйғарды.

«Жаңа Түркістан» журналы 1931 жылдың қыркүйек айында түрік үкіметінің шешімі бойынша жабылған (Шоқай, 2006: 40). Бұл «Жас Түркістан» журналына деген сұранысты арттырды. Сондықтан Мұстафа Шоқайдың 1931 жылдан кейінгі қоғамдық-саяси қызметі осы журналмен тығыз байланысты болды. Бұл журнал Түркістан ұлттық одағының баспасөз органы рөлін атқарды. Өз кезегінде Тахир Шағатай «Жас Түркістан» журналының шығуын «Жаңа Түркістан» журналының бүкіл Түркістан идеясын өз деңгейінде насихаттай алмауымен байланыстырады (Қара, 2004: 262). Жоғарыда айтылғандай, Мұстафа Шоқай осы журналдың алғашқы нөмірінің жарық көруіне наразылығын білдірді. Сондықтан Мұстафа Шоқай бұл журналды аса қолдамаған сияқты.

«Жас Түркістан» журналының беделі тек түркі әлемінде ғана емес, басқа елдерде де танымал болды. Мысалы, Жапониядан, Қытайдан, Үндістаннан, Ауғанстаннан және Ираннан хаттар алмасты. «Жас Түркістан» журналын шығарудың негізгі мақсаты түркі халықтарының бірлігі мен мемлекеттілігі мәселелеріне арналған үгіт-насихат жұмыстарын заман ағымына сай жаңа деңгейге көтеру болды. «Жас Түркістан» журналында Мұстафа Шоқайдың «Біздің жол» атты мақаласы жарыққа шығып, онда мынандай ой айтылады: «Біз, Түркістан Тәуелсіздігін жақтаушылар, еліміздің еркі үшін және жұртымыз Түркістанның бодандықтан құтылуы үшін күресеміз. Түркістандықтарға бұдан басқа жол болмаған. Қазір де жоқ және бұдан соң да болмайды. Біз отанымыздағы Кеңес үстемдігінің ұлттық езгісіне қарсы күресіп жатқан миллиондаған түркістандықтардың бір шағын ғана бөлшегіміз. Біздің үніміз – атамекенімізді қатты, зор дауыстың бір әлсіз жаңғырығы ғана» (Шоқай, 1929: 1-4). Мұстафа Шоқайдың бұл айтылған ойлары жалпы «Яш Түркістан» журналындағы ойлары тәуелсіздікке деген ұмтылыстарының мақсатынынан хабар береді. Демек, Қоқан автономиясының құрылу барысында көзделген негізгі мақсат заман талабына сай өзгертілместен, алдағы уақытта да большевиктік тәртіптегі Түркістан халықтарының тәуелсіздігіне қол жеткізу жолындағы күресті жалғастыра беру көзделген еді. Ғалым-тарихшы Дархан Қыдыралиев «Мұстафа Шоқай» атты еңбегінде «Яш Түркістан» журналының шығуына байланысты: «Яш Түркістан» журналы уақыт өте келе бүкіл Түркістанның жоғын жоқтайтын жалғыз ұлттық басылымға айналды. Бұлай дейтініміз, кеңестік қысым күшейген бұл тұста жалғыз «Яш Түркістан» ғана Түркістанның тәуелсіздігі жайында сөз қозғап, қалам тербей білді. Сондықтан Алмания мен Түркияда оқып жүрген түркістандық шәкірттер мен эмиграциядағы зиялылар, сондай-ақ, шет елдерде өмір сүретін түркістандықтар журнал ісіне белсене араласты», -деген тұжырым жасайды (Қыдыралиев, 2007: 206).

Бір қарағанда, Мұстафа Шоқайдың тек мақалалармен, үндеулермен және үгіт-насихатпен ғана айналысатындығына таңдану заңды. Алайда, жоғарыда айтылғандай, бұл түркі халықтарының саяси санасы мен белсенділігін арттыру қажеттілігінен болса керек. Егер бұқара өмірдегі өз орнын нақты анықтамаса, түркі халықтарының бірлігі мен егемендігі мүмкін болмайды деп санаймыз. Осы себепті біз Мұстафа Шоқай бастаған түрік қайраткерлерінің бұл әрекеті қазіргі саяси жағдайға сәйкес жүзеге асырылды деп ойлаймыз. Осылайша, ақпараттық-идеологиялық күрес жаңа деңгейге көтерілді. Сондықтан журналдың басты мақсаты Түркістанның ұлттық мемлекеттілігіне және түркі халықтарының саяси-әлеуметтік жағдайына халықаралық мән беру болды. Осыған орай Мұстафа Шоқай түркі халықтарының дүниетанымын көрсету үшін журналдың алғашқы сандарында Түркістан ақындарының өлеңдерін жариялай бастады. Мәселен, осы алғашқы санда біз белгілі қазақ ақыны Мағжан Жұмабаевтың «Түркістан» поэмасын кездестіре аламыз:

Түркістан – екі дүние есігі ғой,
Түркістан – ер түріктің бесігі ғой.
Тамаша Түркістандай жерде туған,
Түріктің тәңірі берген несібі ғой (Шоқай, 1929: 1-4).

Жұмабаевтың 1923 жылы Ташкентте жарияланған бұл өлеңін кез-келген түркі халқының бойына күш-жігер беретінін біліп, эмиграцияда жүрген Шоқай осыны біліп, баспадан шығарғанын көреміз.

Сонымен қатар, М.Шоқай тәуелсіздігіміз бен бостандығымызға жетудің тамаша жолы – түрікшілдік жолы. Ол Жұмабаевтың «Алыстағы бауырыма» атты өлеңін жариялай отырып, былай деп жазды: «Біз құл болып тұра алмаймыз. Біз өзіміздің ұлттық азаттықты аламыз. Мәскеудің азабынан құтылып, ұлттық азаттыққа тезірек жетудің бірден-бір жолы – түрікшілдік жолы. Міне, сондықтан да Мағжанның «Алыстағы бауырыма» атты өлеңі түрікшілдік идеясы үшін ең құнды әрі пайдалы поэма» (М.Шоқай, 1929).

Осы өлеңдерге байланысты ғалым К.Есмағамбетов өз еңбегінде «Қазақ халқының бұл шығармаларының жазылу уақыты М. Шоқайдың шетелдегі еңбек жолының басталуымен сәйкес келеді. Сондықтан Мұстафаның жолға түскенін Мағжанға хабарлау қажет болды. «Кене мен Абылай жолында», бірақ оны бейбіт, саяси күрес құралдары арқылы жүзеге асыру үшін. «Түркі халықтарының ұлттық тәуелсіздік үшін күресінің дамуына жас Түркістанның ықпалы зор», - деп атап өткен болатын (К.Есмағамбетов, 2008: 272 б.)

Алғашында түркі халықтарын біріктіруді жоспарлаған Мұстафа Шоқай жеке автономиялық республиканың құрылуын ұнатпады және большевиктердің түркішіл қайраткерлердің қоғамдық-саяси әрекеттеріне қарсы әдейі жасаған әрекеті ретінде қарастырылды. Әрине, жоғарыда айтқанымыздай, барлық түркі елдерінің бірігуі большевиктер үкіметі үшін, әрине, өте қауіпті болды. Сондықтан ХХ ғасырдың басында ұлт интеллигенциясы қол жеткізе алмаған автономия мәселесі оң шешімін тапқанымен, ол большевиктер үкіметінің қатаң бақылауында және түркішіл қайраткерлердің мүддесінде өтті. М.Шоқайдың «Автономиядан тәуелсіздікке» атты мақаласында большевиктердің болашағы туралы үлкен жоспар көрсетілген: «Сол кезде біз түркістандықтар орыс революциясынан және орыс демократиясынан күткен едік. Ақырында біз өз мүмкіндіктерімізді шектедік, автономияға ұлттық талаптар. «Заман өзгерді.» Біз ресейлік бизнестен күтпеген едік», - деді ол.

Мұстафа Шоқайдың кез келген «Яш Түркістан» журналында жарияланған мақалаларына назар аударсақ, оның түркі қайраткерлерінің көшбасшысы болып, Кеңес үкіметі кезінде шыққан газет-журналдардың материалдарымен танысуға тырысқанын көреміз. Өйткені, Мұстафа Шоқайдың «Яш Түркістандағы» мақалалары дәл емес үгіт-насихатқа арналмаған. Оның кез келген мақаласында мәселенің ғылыми және нақты негізі бар. Әсіресе оның большевиктер билігі кезіндегі түркі халықтарының саяси-әлеуметтік жағдайына арналған мақалаларында кеңестік баспасөз бен шенеуніктердің сөйлеген сөздері кеңінен қолданылды. Мұндай мерзімді басылымдарға «Еңбекші қазақ», «Қызыл Өзбекстан», «Түрікменстан», «Йени Ферғана» сияқты түркі тілді газеттер мен «Правда Востока», «Советская степь», «Революциялы шығыс», «Правда» және «За партию» газеттері кірді. Өз кезегінде И.В.Сталин бастаған большевиктер Мұстафа Шоқайдың көзқарастары мен идеяларын баспасөзде мүқият қадағалап отырғаны белгілі. Бұл мәселе әсіресе жоғарыда аталған «Ақ жол» басылымына қатысты. Мұны Сталиннің пікірінен көруге болады. IV Халық Комиссарлар Кеңесіне жазған шағымында Сталин: ««Менің «Ақжол» журналымен танысуыма мүмкіндік туды. Мұнда көпшілікке беймәлім Шоқаевтың бірнеше мақалаларымен таныстым. М. Шоқаевпен «Ақ жол» журналы арасында рухани «бірлік» бар екенін ұғындым. Шоқаев коммунистердің қызметін сынап жазған. Мұндай сын Кеңес Одағында болмау керек. Ол коммунистік партия мен Кеңес Одағына қарсы буржуазиялық қару. Сонымен бірге ол адамдарды саяси және идеологиялық науқанға таратпауы керек, ...Өйткені Шоқаевтың жеңісі Қазақстанда сөзсіз проблема тудыруы мүмкін және олардың идеологиясы мен саясаты Қазақстандағы коммунизмді жоя алады». Тіпті Мұстафа Шоқайдың Яш Түркістанға арналған мақалаларындағы түркі халықтарының бірлігі сияқты идеялары большевиктерді үркітіп, оларды негізсіз айыптау, жала жабу, тіпті қорлау сияқты адамгершілікке жат әрекеттерге итермелеген сияқты. Айтпақшы, Мұстафа Шоқай: «Мен алға қойған өз мақсаттарыма жеттім. Менің пікірлерім оларды абыржытты. Егер олар маған ашуланып жауап беріп жатқан болса, демек менікі дұрыс болғаны» (A. Bademci,

2008: 55) деген сияқты сөздерді большевиктер тарапынан болған қадағалау мен екі жақ арасындағы пікірлер қайшылықтардың болғанының көрінісі болып табылады.

Міне, большевиктерге осылайша қорқыныш тудыра білген мақалалар жариялайтын «Яш Түркістан» журналы Еуропадағы барлық түрік қайраткерлерінің көзқарастарын біріктіретін бірден-бір ақпарат құралына айналған еді. Әрине, Мұстафа Шоқайдың «Яш Түркістанды» Еуропада жариялауының өзіндік себептері бар деп есептейміз. Мұстафа Шоқайдың Еуропадағы қоғамдық-саяси қызметін бағалағанда, бұл мәселені немесе Берлинде «Яш Түркістан» журналының не үшін шыққанын анықтау маңызды. Шамасы, Мұстафа Шоқайдың Берлиндегі қызметі халықаралық саяси жағдайды Түркістан мемлекеттілігі үшін тиімді пайдалану болды. Осыған байланысты Мұстафа Шоқайдың тандаулы шығармаларының авторы Ә.Нүсіпхан: «Қисынды тұрғыдан алғанда, Мұстафаның «Яш Түркістаны» Түркияда немесе Францияда мекен болуы керек еді» деді. Бірақ бұлай болмады. Мұстафа Шоқай «Яш Түркістанды» Германияда шығарған болатын. Біздің ойымызша, мұның өзіндік себептері бар. Біріншіден, Германия Коминтерн мен Кеңес Одағы арасындағы Еуропадағы ең ықпалды ел болды. Онсыз да әлсіз әсер Гитлер билікке келген бойда нөлге жетті. Бұл арада «Яш Түркістанның» Кеңеске қарсы, Коминтернге қарсы бағыты Германияның осы бағыттағы сыртқы саясатына біршама сәйкес келді. Екіншіден, Мұстафа Шоқайдың айтуынша, 1922 жылдың соңында бір топ түркістандық жастар Еуропаға, әсіресе Германияға оқуға келді. Бұл жастар «Яш Түркістанның» тірегіне айналды» Үшіншіден, «Яш Түркістанды» Польша мемлекеті мен даңқты маршалы И.Пилсудский тарапынан құрылған «Лихие Прометей» ұйымы қаржыландырып отырған болатын. Польша Германиямен көрші. Бұл журналдың шығуына қолайлылық ететін факторлардың бірі болған сияқты» (А.Нүсіпхан, 1998:44-46 б.).

Рас, автордың себептері мен пікірлері шындық. Алайда Берлинде «Яш Түркістан» журналының шығуын Гитлердің сыртқы саясатымен байланыстыру дұрыс болмас еді. Өйткені, «Яш Түркістан» журналы 1929 жылдан бері шығады. Гитлер әлі мемлекеттік билікке ие болған жоқ (А.Самсонов, 1995: с.16-17). Әрине, 30-жылдардың ортасында ғана билікке келген немістердің сыртқы саясаты большевиктерге қарсы болғаны рас. Бұл тұрғыда Мұстафа Шоқай мен фашистік Германияның саяси ұстанымдарының арасында кейбір ұқсастықтар болуы мүмкін. Бұл Гитлердің қатыгез саясатына еш қатысы жоқ. Сондықтан бұл екі адамның арасындағы саяси байланыстар мен серіктестікті іздеу дұрыс емес деп ойлаймыз. Мұстафа Шоқай тек қазіргі саяси жағдайға байланысты әрекет етуге тырысты. Берлинде «Яш Түркістан» журналының ашылуы қаланың Еуропадағы беделіне, түрікшіл жастардың шоғырлануына және оның Польша үкіметіне жақындығына байланысты болуы мүмкін. Осыған байланысты автордың пікірі қызықты болады.

Мұстафа Шоқай «Яш Түркістан» журналында белсенді жұмыс жасай отырып, түркі халықтарының саяси және әлеуметтік мәселелеріне интернационалдық сипат бере алды. Мұстафа Шоқайдың большевиктік режимді және оның түркі халықтарына қарсы саясатын әшкерелеу әрекеті басқа ұлттарға және түрлі мемлекеттік ұйымдарға қатысуға және сөйлеуге шақыру арқылы дәлелденеді. Мысалы, 1932 жылы 23 қаңтарда «Түркістандағы Қазан төңкерісі» атты баяндама жасады (М.Шоқай, 1932:с. 26-27).

Мұстафа Шоқай өзінің қоғамдық-саяси қызметін бірнеше бағытта «Яш Түркістан» журналында жарияланған мақалалардан бастады. Жоғарыда аталған әр түрлі қоғамдық ұйымдардың есептерінен басқа, келесі жұмыстар атқарылғанын көруге болады:

- әлемдік қоғамдастықтың назарын большевиктердің ұлттық саясатын бұрмалауға аудару, Кеңес үкіметінің Түркістандағы саясатын ашу;
- большевиктер мен орыс эмигранттарының «пантүркизм», «панисламизм», «түрік шовинизмі» деген айыптауларының негізсіз екенін дәлелдеу;
- З.У. Тоғанның түркі халықтарының бірлігі идеясына қарсы әрекеттерін айыптап, түрікшіл белсенділерді мұндай арандатушылыққа бармауға шақыру;
- Түркі халықтарының егемендігіне кері әсер ететін Кеңес үкіметі мен Қытай үкіметінің қатал саясатына әлем назарын аудару;
- Түркі халықтарының саяси ғана емес, мәдени өміріндегі де прогрессивті бастамаларға жетекшілік ету.

Мұстафа Шоқай өзінің қоғамдық-саяси қызметін әр бағыттағы «Яш Түркістан» журналында жарияланған мақалаларынан бастады. Жоғарыда аталған әртүрлі қоғамдық ұйымдардың есептерінен басқа келесі жұмыстардың жүргізілгендігін көруге болады: Түркістандағы кеңес өкіметінің саясатын ашу арқылы әлем назарын большевиктік ұлт саясатының жалған екендігіне аудару; Түркі халықтарының егемендігіне кері әсер етіп отырған Кеңес үкіметінің қатал саясатына әлем назарын аудару; «пантүрікшілдік», «панисламшылдық», «түрік шовинизмі» деп таққан айыптарының негізсіздігін дәлелдеу; Түркі халықтарының тек саяси ғана емес, мәдени өміріндегі прогресшіл бастамаларға мұрындық болу.

Осындай бағыттар Мұстафа Шоқайдың қоғамдық-саяси қызметінің негізін қалады. Мұстафа Шоқай осы салаларда нәтижелі жұмыс жасады. Әр түрлі ұйымдармен және лауазымды тұлғалармен байланыс орнатылып, тұтас Түркістан идеясы халықаралық сипат алды. Ол сонымен бірге түркі халықтарының мәдениеті туралы мақалалар жазып, бүкіл Түркістан идеясы жаулап алу үшін емес, қорғау үшін екенін және бұл қозғалыс шовинизмге негізделмегенін дәлелдеуге тырысты. Алайда ең басты кемшілік – мұндай орасан жұмыстарды бір жүйемен жүргізіп, барлық түркішіл азаматтардың қызметін осы бағыттарға жұмылдыратын саяси ұйым болмады. Бұл өз кезегінде түркішіл қайраткерлер арасында келіспеушіліктер туғызды.

Мұстафа Шоқайдың қоғамдық-саяси қызметі шиеленіске толы болды, басты ерекшелігі тұтас Түркістан идеологиясының үгіт-насихат жұмысы оның өміріне зиян келтіруі мүмкін қауіпті жағдайда өткен болатын. Атап айтқанда, ол Түркістан өлкесінде қалып, Мұстафа Шоқай идеясын қолдаушылар мен баспасөзге тікелей әсер етті. Сонымен, Мұстафа Шоқайдың эмиграциядағы қоғамдық-саяси қызметін большевиктер мұқият қадағалап отырғаны да белгілі. Біздің ойымызша, бұл тұтас Түркістан идеясының, ең алдымен Мұстафа Шоқай көтерген идеяның большевиктер үшін ықтималдығы мен үлкен қауіп екендігінің айқын дәлелі. Қоқан автономиясы құлатылғаннан кейін Мұстафа Шоқай идеясы жаңа қарқын алды. Мұның бірнеше себептері болды. Біріншіден, тұтас Түркістан идеясы, әрине, тарихи фактілерге негізделген және халықаралық сипатқа ие болып, кең қолдау тапты. Тиісінше, демек Мұстафа Шоқай халықтың тек жадында ғана сақталған түркілік шығу белгісіне баса назар аударып, тарихи сананы қалыптастыруға тырысты. Екіншіден, біз Мұстафа Шоқайдың идеясын қолдайтын түркішілдердің көп екенін білеміз. Олардың көпшілігі Еуропаға оқуға келген түркітілдес жастар, ал негізгі идеологтар башқұрттар мен татарлар болды. Үшіншіден, Мұстафа Шоқай сол кездегі халықаралық саяси жағдайды пайдаланып, оны өзінің қоғамдық-саяси қызметімен ұштастыра білді. Осылайша, Мұстафа Шоқай большевиктерге қарсы ұйымдармен және басқа ұлт өкілдерімен тығыз байланыс орната алды. Нәтижесінде Түркістан мемлекеттілігі мәселесі түркі халықтарының арасында ғана емес, сонымен қатар халықаралық деңгейде проблемаға айналды.

Мұстафа Шоқай қайтыс болғаннан кейін Уали Каюмның қоғамдық-саяси қызметі ерекше назар аудартады. Ол Мұстафа Шоқай сияқты 1950-1975 жылдары Германияның Дюссельдорф қаласында Түркістанның тәуелсіздік алу жолында «Ұлттық Түркістан» журналын шығарушы болды. Журналдың танымалдығы «Яш Түркістан» журналына жеткен жоқ деп ойлаймыз. Түрік қозғалысының жетекшісі Мұстафа Шоқайдың қоғамдық-саяси қызметі туралы арнайы бөлім ашылғаннан кейін журнал түрік әлеміндегі беделін арттыруға мәжбүр болды. Алайда бұл журналда Мұстафа Шоқай туралы көп айтылмайтын сияқты.

«Милли Түркістан» журналының редакциялық алқасына жауап ретінде «Түркістан легионының Мұстафа Шоқайдың тірі кезінде құрылмағанын» атап өткен жөн. Бүгінде Мұстафа Шоқайдың фашистердің бірі болғаны және жалған түрде опасыздық жасады деп айыпталғаны анық. Түркістан легионы гитлерлік түркі халықтарының өкілдерінің әскери құрылымы болғанын ескере отырып, Мұстафа Шоқай екінші дүниежүзілік соғыс кезінде фашистерге жеңілдік бермеді және Германияны қолдамады деп нақты айта аламыз. Мұстафа Шоқай Түркістан легионы құрылғанға дейін қайтыс болды. Айтпақшы, Мұстафа Шоқайдың өлімі әлі шешілген жоқ. Мұстафа Шоқайдың жары Мария Шоқайдың естеліктері бойынша түрік қайраткері у беріп өлтірілген (Мария Шоқай, 1997: 271 б.).

Мұстафа Чокайдың қайтыс болуы және бастаған идеялары мен бастамаларын жас түрік жалғастырды. Тек өзара дұшпандықта ғана емес, сонымен қатар Мұстафа Шоқай туралы жарияланымдарда олардың бірлескен күш-жігерінің нәтижесінде оның рухани мұрасын жаңғырту түрікшіл иммигранттардың еңбегі болды. Олардың ішінде Мұстафа Шоқай Қарыс Қанатбай, Тахир Шағатай, Абдулухап Оқтайдың замандастары бар. Бүгінде Мұстафа Чокай мұрасы жинақталып, зерттелуде. Зерттеуге ерекше назар аударылады. Мақсат – патриотизмге тәрбиелеуде Мұстафа Шоқайдың ұлтына деген адалдығы пен сүйіспеншілік қасиеттерін жас ұрпаққа сіңіру арқылы бүгінгі түрік имиджі туралы теріс түсініктерді жою. Түркістан мемлекеттілігі, бүкіл Түркістан идеясының үгіт-насихат жұмыстары Мұстафа Шоқай есімімен тығыз байланысты. Бұл идеяның өміршеңдігі мен интернационалдық сипатында күмән жоқ. Мұстафа Шоқайдың эмиграциядағы рөлі ерекше. Саналы түрде эмиграция қызметін таңдаған Мұстафа Шоқайдың қоғамдық-саяси белсенділігінің қалыптасуы, ең алдымен, оның білімі мен саяси көрегендігінің нәтижесі болды. Сонымен бірге оған идеалист түрік қайраткерлері қатты әсер етті. Нәтижесінде түркі елдерінің бірлігі мәселесі ХХ ғасырдың бірінші жартысында өзіндік қозғалыс түріне айналды, ал бүгінде түркі елдерінің достығы мәселесі ұрпақтар сабақтастығының көрінісіне айналды.

Қорытынды. Сонымен, елімізден тыс жердегі түрікшіл қайраткерлері арасында Мұстафа Шоқайдың орны ерекше. Мұстафа Шоқайды да осы қозғалыстың жетекшісі деп айтуға толық негіз бар. Өйткені, Мұстафа Шоқайдың кезінде Түркістан мәселесі халықаралық баспасөзде ашық талқылана бастады және жоғары саяси маңызы бар мәселеге айналды. Мұстафа Шоқай қайтыс болғаннан кейін біз түркі басшыларының арасындағы айырмашылықтар мен түсінбеушіліктер қозғалыстың рухани жетекшісінің болмауы деп санаймыз. Кейінірек түрікшіл қайраткерлер Мұстафа Шоқай туралы еңбектер мен естеліктер жаза бастауы бұл оған деген құрмет екені сөзсіз. Сондықтан Мұстафа Шоқай эмиграциядағы түрікшіл қайраткерлерінің саяси және моральдық жетекшісі болды деп айту заңды.

Әдебиеттер мен деректер тізімі

- Bademci A. 1917-1934. Türkiye milli istiklal hareketi korbaçilar ve Enver paça. – Istanbul, 2008. – 288 s.
- Есмағамбетов К.Л. Әлем таныған тұлға (М.Шоқайдың дүниетанымы және қайраткерлік болмысы). – Алматы: Дайк-пресс, 2008. – 504 б.
- Қара Ә. Мұстафа Шоқай. Өмірі. Күресі, Шығармашылығы / түрік тілінен ауд. Г.Шадиева. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2004. – 320 б.
- Қамзабекұлы Д. Эмиграциядағы Түркістан әдебиеті қазақ ұлт-азаттық қозғалысы. – Астана, 2008. – Т.10. – 188 б.
- Қыдыралиев Д. Қ. Мұстафа Шоқай. – Астана: Фолиант, 2007. – 320 б.
- Национальная энциклопедия Казахстана. Человек с книгой. Статьи и публикации. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2006. – Т. 5. – 558 с.
- Нүсіпхан А. Кремльдің түн ұйқысын төрт бөлген // Қазақ әдебиеті. – 1998. – № 18 (2544). – Б. 12-19.
- Oktay A. Mustafa Zokayin Genzlik ve Siyasi Hayatından Bir Parça // Türkiye Milli Hareketi ve Mustafa Çokay. – Istanbul, 1950. – S. 44-50.
- Садыкова Б.И. История Туркестанского легиона в документах – Алматы: Кайнар, 2002. – 248 с.
- Садыкова Б.И. Мустафа Чокай в эмиграции. – Алматы: Мектеп, 2009. – 248 с.
- Зағатау С. Цinsiz // Mustafa Zokay. 1917 Hatıra Parçaları. – Ankara, 1988. – S. 5-6.
- Самсонов А.М. Вторая мировая война. – М.: Наука, 1985. – 374 с.
- Шамасутдинов Р. Узбекистонда Советларнинг қулоқлаштарыш снесати ва унинг фогиеали оқибатлари. – Тошкент: Фан, 2001. – 366 б.
- Шоқай М., Шоқай М. Естеліктер. – Ыстанбұл, 1997. – 271 б.
- Шоқай М. Эпистолярлық мұрасы / құраст. Ф. Исахан. – Алматы: СаҒа, 2006. – Т. 2. – 424 б.
- Шоқай М. Біздің иол. (Біздің жол) // Яш Түркістан. – 1929.– №1. – Б. 1-3.

Шоқай М. Түркістан ақындарынан // Яш Түркістан. –1929. – № 1.
Шоқай М., Шоқай М. Естеліктер. – Ыстанбұл, 1997. – 271 б.

References

- Bademci A. 1917-1934. Türkestan milli istiklal hareketi korbaçılar ve Enver paça. – Istanbul, 2008. – 288 s.
- Esmağ ambetov K.L. Álem tanyğ an tulğ a (M.Shoqayıdın dñmetanymy jñne qairatkerlik bolmysy). – Almaty: Daik-press, 2008. – 504 b.
- Qara B. Mustafa Shoqai. Umiri. Kúresi, Shyğ armashylyğ y / tьrik tilinen aьd. G.Shadieva. – Almaty: «Arys» baspasy, 2004. – 320 b.
- Qamzabekuly D. Emigrasiadağ y Tьrkistan bdebieti qazaq ult-azattyq qozgalysy. – Astana, 2008. – T.10. – 188 b.
- Qydyraliev D. Q. Mustafa Shoqai. – Astana: Foliant, 2007. – 320 b.
- Nasionalnaya ensiklopedia Kazahstana. Chelovek s knigoı. Statı ı pьblikasıı. – Almaty: Qazaq ensiklopediasy, 2006. – T. 5. – 558 s. [National Encyclopedia of Kazakhstan. A man with a book. Articles and publications. – Almaty: Kazakh encyclopedias, 2006. – T. 5. – 558 p.] [in Russian]
- Nusiphan A. Kremldin tьn uıqysyn tyrt bylgen // Qazaq bdebieti. – 1998. – № 18 (2544). – B. 12-19.
- Oktay A. Mustafa Zokayin Genzlik ve Siyasi Hayatından Bir Parça // Tьrkistan Milli Hareketi ve Mustafa Çokay. – Istanbul, 1950. – S. 44-50.
- Sadykova B.I. Istoria Tьrkestanского legiona v dokэmentah – Almaty: Kainar, 2002. – 248 s. [History of the Turkestan Legion in documents. – Almaty: Kainar, 2002. – 248 p.] [in Russian]
- Sadykova B.I. Mэstafa Chokai v emigrasiı. – Almaty: Mektep, 2009. – 248 s. [Mustafa Chokay in exile. – Almaty: Mektep, 2009. – 248 p.] [in Russian]
- Zağatay S. Цnsız // Mustafa Zokay. 1917 Hatıra Parzaları. – Ankara, 1988. – S. 5-6.
- Samsonov A.M. Vtoraya mirovaia voına. – M.: Nayka, 1985. – 374 s. [Samsonov A.M. The Second World War. – Moscow: Nauka, 1985. – 374 p.] [in Russian]
- Shamasətdinov R. Əzbekstonda Sovetlarning qəloqlashtarish snesatı va əning fogiealı oqıbatları. – Toshkent: Fan, 2001. – 366 b.
- Shoqai M., Shokai M. Estelikter. – Ystanbul, 1997. – 271 b.
- Shoqai M. Epistolьrlyq murasy / qurast. g. Isahan. – Almaty: SaGa, 2006. – T. 2. – 424 b.

МРНТИ 03.09.55

БОРЬБА МУСТАФЫ ШОКАЯ И НАЦИОНАЛЬНЫХ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ ЗА РУБЕЖОМ ЗА НЕЗАВИСИМОСТЬ

А. Сманова^{1*}, С. Шилдебай²

¹Казахский национальный женский педагогический университет, Казахстан, Алматы

²Центральный Государственный Архив Республики Казахстан, Казахстан, Алматы

*Корреспондирующий автор

E-mail: aigulsmanova@mail.ru (Сманова), s.shildebai@mail.ru (Шилдебай)

Аннотация. Статья посвящена борьбе за независимость национальных политических представителей за рубежом, которую возглавляет выдающегося общественный и государственный деятель, глава Туркестанской автономии Мустафа Шокай. Среди них мы рассматриваем деятельность представителей национальной интеллигенции, которые вели борьбу за целостность и независимую государственность казахского народа. Определены цели антибольшевистские идеи независимости и выявлены деятельность Мустафы Чокая в эмиграции. Докладывается, что советский период представители национальной интеллигенции выступали за единство общих

интересов тюркских народов и подвергались политическим репрессиям. Кроме того, анализировались национальные идеи, произведения тюркской интеллигенции в эмиграции. Был сделан вывод, что они выступают против авторитарного большевистского режима, господствовавшего во всех сферах общественно-политической жизни, и его жестокой политики.

Ключевые слова: эмиграция, политические взгляды, автономия, большевик, Туркестан, общественная мысль, революционер, Стамбул.

IRSTI 03.09.55

THE FIGHT OF MUSTAFA SHOKAY AND NATIONAL REPRESENTATIVES ABROAD FOR INDEPENDENCE

A. Smanova^{1*}, S. Shildebay²

¹Kazakh National Women`s Teacher Training University, Kazakhstan, Almaty

²Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, Kazakhstan, Almaty

*Corresponding author

E-mail: aigulsmanova@mail.ru (Smanova), s.shildebai@mail.ru (Shildebay)

Annotation. The article is devoted to the problem of the struggle for independence of national political representatives abroad, headed by Mustafa Shokai. Among them, we consider the activities of representatives of the national intelligentsia, who fought for the integrity and independent statehood of the Kazakh people. The article also examines the activities of Mustafa Shokai in emigration and the definition of the anti-Bolshevik goals of the idea of independence. It should be noted that in the Soviet period, representatives of the national intelligentsia advocated the unity of the common interests of the Turkic peoples and were subjected to political repression. And also to reveal national ideas, works of the Turkic intelligentsia in emigration. They spoke out against the authoritarian Bolshevik regime, which dominated in all spheres of social and political life, and its brutal policies.

Key words: emigration, political views, autonomy, Bolshevik, Turkestan, social thought, revolutionary, Istanbul.

Авторлар туралы мәлімет:

^{1*}Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

²Тарих ғылымдарының кандидаты

**СМАҒҰЛ САДУАҚАСОВТЫҢ ҚАЗАҚСТАНДЫ «КЕҢЕСТЕНДІРУ» ТУРАЛЫ
КӨЗҚАРАСТАРЫ ТӨҢІРЕГІНДЕГІ ТАРИХНАМАЛЫҚ ДИСКУРС****Ш.Т. Булгауов¹ , Г.Қ. Мұқанова² **¹Спорт және туризм Академиясы, Қазақстан, Алматы²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы

* Автор-корреспондент

E-mail: bulgauov.sh@mail.ru (Булгауов), Gulnar_mukanova@mail.ru (Мұқанова)

Андатпа. Мақалада белгілі мемлекет және қоғам қайраткері С.Садуақасовтың Қазақстандағы күрделі де қарқынды кеңестік реформалар кезеңінде айтқан саяси көзқарастарын талдау негізінде жазылған. Авторлар тарихнамалық дискурс мәселесін алғаш рет қазақ қоғамының «кеңестіктену» проблемалары туралы қазақ көшбасшысының көзқарастарына қатысты көрсетті. Олар Орталық Азияның кеңестік республикаларындағы дәстүрлі экономикалық және мәдени типті реформалау тақырыбының бірқатар шетелдік тарихнамасын ғылыми айналымға енгізді. Ф.И. Голощекин республикада билік басына келген сәттен бастап қазақ зиялыларының ұстанымы терең өзгерістерге ұшырай бастады. «Садуақасовшылдық», «Қожановшылдық», «Рысқұловшылдық»... мұндай айыптаулар сол кезең үшін үйреншікті жағдайға айналды. Мақалада посткеңестік кезеңдегі шетелдік, кеңестік ғалымдар мен қазақстандық зерттеушілердің тезистері салыстырылады. Авторлар Смағұл Садуақасовтың кеңестік реформалардың мәні туралы терең ойлары бүгінгі күні де өзектілігін жоғалтпайды деп түйіндейді.

Түйін сөздер: тоталитарлық жүйе, реформалар, наразылық, Қазақстан, Сәдуақасов, тарихнама, контрреволюция, бай, репрессия.

Кіріспе. Егеменді, тәуелсіз ел болған Қазақстан үшін тапқа бөлінген кеңестік замандағы саяси жікке бөліну, текетірес, қарама-қайшылықты басынан кешкен қазақ қоғамының тағдырын ашып қарағысы келгені түсінікті болатын. Ұлт болашағының шешілуі тұсында болған саяси, экономикалық, мәдени өзгерістер өзінің құпияларын әлі де болса шешіп көрсеткен жоқ десе де болады. Қазақ зиялыларының өз халқының болашағын қайткенде оң шешуге тырысқаны, бір топ таптық тұрғыдан, ал екінші топ ұлттық тұрғыдан шешуге тырысқаны тарихтан белгілі.

Материалдар мен тәсілдер. Зерттеу жұмысымыздың әдістемесі пәнаралық әдістер мен мұрағаттық дереккөздерге негізделген. Зерттеудің мақсаты – Отан тарихында қуғын-сүргін салдарынан жартылай ұмыт болған қазақ қайраткерлерінің арасынан шыққан жетекші қайраткерлердің есімдері мен қызметін кезең-кезеңімен жаңғырту. Зерттеу әдістері: диалектикалық логика, анализ және синтез, индукция және дедукция, салыстырмалы және т.б.

Зерттеуге материалдар ретінде сол дәуірдің құжаттары, естеліктер, Одақ аймақтарындағы жағдайға шетелдік бағалар, сондай-ақ КСРО ыдырағаннан кейін әртүрлі елдерден келген ғалымдар жариялаған очерктер алынды. Бұл дереккөздер Қазақстанның дамуындағы ортақ және ерекше белгілерді анықтау мақсатында сыни талдауға, тексеруге, салыстыруға ұшырады.

Құпиясы жойылған мұрағаттардағы, шетелдік басылымдардағы дереккөздер негізінде Смағұл Сәдуақасовтың өңірлік даму стратегиясына қосқан теориялық және практикалық үлесі қалпына келтірілді.

Жұмыстың ғылыми-тәжірибелік маңыздылығы ұлттық және мемлекет тарихы тақырыбын өзектілендіруде және репрессия құрбаны болған қазақ элитасының көшбасшысы, Мемлекеттік жоспарлау комитетінің төрағасы С. Сәдуақасовтың рөлін толықтыруда. Мақала авторы жүргізген тарихнамалық деректерді жүйелеу ұлттық мүдде пайдасына реформалардың заманауи бағыттарын айқындайды.

Талқылау және нәтижелер. Қазақ зиялыларының екі жақты ойы, қоғамға деген көзқарастары белгілі себептермен көптеген кемшіліктерге, қан төгуге, ауыр саяси қателіктерге алып келгенін атап кету қажет. Себебі, Қазақстандағы кеңестік «ұлт мәселесінің» дамуына екі жақ та өз үлестерін қосты. Тарих үшін де, қазақ қоғамының қазіргі даму тұсында болсын ол тарихи ойлар Қазақстанның полиэтникалық, көпмәдениеттілік жағдайында әлі де өзінің қажеттігінен айырылған жоқ деп айту керек. Сондықтан да болар тәуелсіз елге айналған жылдардан бастап «большевик», «оңшыл», «солшыл», болмаса «алашордашыл», «революционер» немесе «контрреволюционер»... демей кеңестік қоғам қайраткерлері мен Алаш партиясының мүшелерінің құжаттары, өмірбаяндарына қатысты материалдары таңдамалы шығарма, құжат жинақтары болып жарыққа шыға бастады. Сонымен қатар, 1920-1930 жылдардағы күштеп ұжымдастыруға, аштыққа және саяси репрессияларға да арналған құжаттар мен материалдардың жарыққа шығуы замана талабы болатын. Егеменді ел болған қазақ жұрты өзінің өткені мен болашағына тың көзбен қарауға тырысты, өткеннің қателіктерін қалайда қайталамау үшін, ендігі жерде тура жолда сүрінбес үшін. Жаһандану заманында кез келген ел қателесуге құқы жоқ десек болады, тіптен жай ғана кемшілік, жетіспеушілік екі-үш есе ұлғайып, үлкен мәселеге айналары сөзсіз.

Қазақ мемлекетінің саяси дамуына қатты әсер еткен, бірақ большевизмнің сынына ұшырап тарихи айналымнан шет қалған, дегенмен де, кезінде кеңестік ғылым (маркстік-лениндік, большевиктік, коммунистік) қоғамның барлық жағын «жауламай» тұрған кезінде, тоталитарлық режим күшеймей тұрғанда газет, журнал беттерінде жарық көріп қоғамның даму жолында өзінің терең ізін қалдырған қоғам қайраткерлері, ғалымдар, тарихшылар болды. Олардың қазақ қоғамының дамуына деген көзқарасы большевиктік саясаттан, идеологиядан әлдеқайда тиімді екендігін тарихтың өзі қазіргі күнде дәлелдеп отыр. Осы сөзімізге дәлел ретінде кеңестік кезеңдегі аумалы-төкпелі замандағы өзгерістер тұсында өзінің дұрыс та, аса қажетті көзқарастарымен ақпарат беттерінде, өлкелік комитеттің жиналыстарында, Голощекин секілді сталинизмнің қатігез саясатының басында тұрған билік адамдарына барынша қарсылық көрсеткен бізге белгілі, ірі мемлекет және қоғам қайраткері Смағұл Садуақасов жайлы сөз болмақ.

Ойымызды бір жүйеге салу үшін, мәселенің басты мақсатын ашып көрсету үшін, Қазақстан ғалымдарының әсіресе 90-шы жылдардың екінші жартысы мен 2000-ші жылдардың басынан бастап қазақ елінің кеңестік ұлт саясатында аса маңызды орын алған, көптеген қателіктер кеткен кеңестік реформаларға қатысты көзқарастарын, ойларын және шиеленіскен проблемаларды ғалымдар ашып қарай бастаған болатын. Біріншіден, тәуелсіз Қазақстан ғалымдары егемендік алған соң өздерінің назарын алдыңғы жылдарда ғылыми айналымнан шет қалған, жабық қалған, қозғауға болмайтын тақырыптарды, ғылыми бағыттарды нақты қарастыра бастады. Бұл қатардан көптеген белгілі ғалымдармен қатар енді ғылымға келген, тың тақырыптарды қарастырған жастарды да көреміз. Жалпы, ғылымда алдына жоспар қоя білу, ол – жеңістің жартысы деген ой бар. Ал, Қазақстан тарихының алдында тұрған проблема, ол – кешегі өткен тарихымыздың қыр-сырын жан-жақты қарап, халық алдында өзінің шешімдерін ұсына алуы болатын.

Екіншіден, осы кеңестік тарихтың мәселелерінің ғылыми айналымға ену жағдайына өздерінің үлесін қосқан ғалымдардың ойына назарымызды аударсақ. Қазақ тарихының ұлттық, саяси, мәдени, экономикалық, қоғамдық даму жағдайына қатысты, академик М.К. Қозыбаев 1996 жылы жарық көрген «Народ не безмолвствует» жинақта КСРО-дағы Ұлы Отан соғысы алдындағы және оның тұсындағы ұлт мәселесінің методологиялық, проблемалық тұрғыдан маңызды екені, империя тұсындағы ғасырлар бойғы геноцид, этноцид, тоталитарлық режим тұсында тіптен күшейгені «айтылмады, болмаса әсерленді, тіптен тура бұрмаланды» (Народ..., 1996:8) – деп жазды. Британдық ғалым Роберт Конквест те осы ойды онан әрі нақтылай түседі, ол 1930-1933 жж. селолардағы террорды ресми түрде зерттеуге әрекет жасалмағанын, адам шығыны жайлы ешбір хабардың болмағанын, «тәуелсіз зерттеушілерге осы мәселені зерттеу үшін мұрағаттар ашылмағандығын» айтады (Конквест, 1990:83).

Белгілі зерттеуші М.С. Бурабаевтың «Общественная мысль Казахстана в 1917-1940 гг.» (1991) деген монографиясы, мұнда автор С. Садуақасов секілді қоғам қайраткерімен қатар К. Тоғысов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, М. Жұмабаев, Ш. Құдайбердиев, Т. Рысқұлов, С. Қожанов, Ф.И.

Голощекин... жайлы көптеген ойды қарастырған. Монографияда сол кеңестік құрылыс тұсындағы жоғарғы басшылық пен қайраткерлер арасындағы тартыс, күрес және сол тұстағы саяси шындықты дәлелді фактілермен байланыстыра қаралған. Тағы бір моография «Қайран Ораз. Ораз Жандосов замандастар көзімен» (1999), - деп аталады.

Мұнда С. Садуақасовтың алаш партиясының көрнекті мүшелерімен, О.Жандосовтың пәтерінде «ұлтшылдардың бас қосқанын» мәліметті жинаушы, тергеуші Біріккен саяси Бас басқарма Шығыс бөлімінің өкілетті өкілі Олгачев, 1929 ж. 1 шілдеде жазған мәліметті кездестіреміз. Сөз жоқ, бұл С.Садуақасовтың алаш интеллигенциясымен тығыз қарым-қатынаста болғанын тағы бір дәлелдейді. Осы жерде «Ураз Джандосов выдающийся государственный деятель и просветитель» (1999) – деген еңбекті де айтып кету керек. Белгілі ғалым Т. Омарбековтың «... Бұл жерде О. Жандосов ауқаттыларды салық саясатымен тежеуді ұстанған С. Сәдуақасов, Ж. Мыңбаев, Ы.Мұстамбаевтар тобына қарсы солшылдық көзқарасты жақтады. Бұл әрине, О.Жандосовтың қателігі еді...» деген ойын көреміз. Ия, С. Садуақасовтың осы секілді өзге де саңызды ойларын еңбектің басқа жерлерінен де кездестіреміз.

Тағы бір ғылыми еңбекте, белгілі қазақ қоғам қайраткері, шет елге қашып сол жақтан кеңестік зорлықты үнемі сынға алумен болған Мұстафа Шоқайдың С. Садуақасов жайлы ойлары да мақала жазуға падаланылды. Кеңестік құрылыс жауларын сынаған Голощекиннің сөздерін пайдаланған М. Шоқай сол тұстағы кеңестік билік пен ұлт жанды азаматтардың арасындағы тартысты, күресті ашып көрсете білген «... Садвакасов – это выражение темной националистической идеологии широких масс. И с этим надо считаться...» деген Голощекиннің сөзін мысалға, дәлелге келтіреді. Яғни, кеңестік тәртіп күшпен жүріп жатқанын, ішкі айшылықтың терең екенін көрсетеді.

Зерттеуші Иманбекова Бибігүл өзінің «Нығмет Сырғабековтың әлеуметтік көзқарасы және мемлекеттік қызметі (1900-1938 жж.)» - деген тарих ғылымдырының кандидаты дәрежесін алу үшін жазған диссертациясының авторефератында қайраткер жайлы жаза отырып, оның Смағұл Садуақасовты «байдың социализмге ұластандығы туралы «теорияны» ұсынды» - деп кінәлағанын келтіреді. Автор Н. Сырғабеков секілді қоғам қайраткерінің кеңестік идеологияға көзсіз сенгендіктен, осындай қателіктерге барғанын атап кетті. Кедей ортадан шыққан, білімі төмен азамат қателіктерге барды деген ойға келеді.

С. Садуақасовтың еңбегінің жан-жақтылығына Т.С. Қаленова өзінің докторлық диссертациясының (Жүсіпбек Аймауытовтың өмірі мен қоғамдық саяси қызметіне (1889-1931жж.) авторефератында сөз қозғап кеткен. Онда С. Садуақасов мақаласында алаш азаматтары, қоғам қайраткерлері Ж. Аймауытов пен М. Әуезовты «творчестволық талантты жазушылар» - деп атап кеткені жайлы мәлімет бар.

«Становление государственных учреждений Казахстана по образованию, культуре и науке (1917-1936 гг.)» (1999) деген кандидаттық қорғауға ұсынған жұмыста Ш.Ж. Таукибаева Меңдешев, А. Байтұрсынов, С. Сейфуллин, С. Садуақасов және басқа да қоғам қайраткерлерінің, маман кадрлардың өмірі, творчествосы, биографиясы және шығармашылық мұрасы, отандық тарихымызда «мақтаным тудырады» деп жоғары бағалайды. Егеменді Қазақстанның тұсында ұлтшыл демей, коммунист демей қазақ қоғамының қайраткерлерінің библиографиясына еңбек арнау, ғылыми жұмыстар жазу сөз жоқ өзінің жемісін бергенін айту керек.

Мақала жазу үстінде А.П. Кучкиннің «Советизация казахского аула» (1962) деген еңбегінде 1919 жылы Москвада болған «контрреволюционерлердің», ұлтшылдардың жиналысында Туркестаннан – Ходжаев, Татариядан – Султан-Галиев, Башкириядан – Валидов, Қазақстаннан – Байтұрсынов және т.б. жиналды- дей келе ұлтшыл-уклонист С. Садуақасов: «Он (Байтұрсынов) построил каменное здание. Охранять в чистоте и в порядке построенное Ахметом здание – наше обязательность. Дать правильный рост засеянному Ахметом – наш долг» («Большевик Казахстана», 1932, № 2-3, стр. 35) – деп бағалағанын сынға алғанын көреміз. Осыдан өзге де еңбектерде кездесетін алаш азаматтарымен С. Садуақасов секілді жас ұрпақ арасындағы байланысты байқауға болады. А.П. Кучкин бұл еңбегінде осы секілді байланыстың барлық қауіптілігін, қатерлілігін барынша ашып беруге тырысқанын көреміз. Алаш азаматтары мен коммунист Садуақасов секілді

қайраткерлердің бір жақта, қазақ ұлты жағында болуы көптеген кеңестік зерттеушілердің ашу ызысын туғызғаны сол кездерде заңдылық болатын.

«Первые лица государства: политические портреты (с точки зрения истории и современности)» 1998 деген жинақтың Ф.И. Голощекинге арналған мақалада Е. Медеубаев оның өз қарсыластарын «ұлтшылдыққа», «пантюркизмге», «ұлтшыл-уклонизмге» айыптап, қадалағанын айтады. Осы айыптаулар қазақ коммунистері Т.Рысқұлов, С.Қожанов, С.Меңдешев, С.Садуақасов, О.Жандосов секілді қоғам қайраткерлеріне арналған болатын. Осы айыптаулардың шектен шыққан саясат екенін тіпті Л.Д. Троцкийдің КСРО-ның Мемлекеттік Жоспарлау комитеті төрағасының орынбасары Сокольниковке жазған хатынан да байқауға болатынын көреміз. Троцкий «...орталықтан келген кадрлар қазақ коммунистерінің арасында от тастап, оларды жанжалдастырып отыр. Барлық жерде бюрократия, қоғамдық-саяси өмірде екіжүздүлік, алдау, қорқыту және шағым» – деп сипаттаған болатын. Нәтижесінде көптеген қайраткерлер қудаланды, сотталып, ату жазасына кесілді.

С.Садуақасов жайлы көптеген позитивті ойды Е. Қуандықовтың еңбектерінен де көреміз. Ол «Сүрең салған сүркия саясатындағы Ғылыми мақалалар мен зерттеулер» (1999) – деген еңбегінде Жергілікті халықтың ұлттық мүддесін ескермей саясат жүргізген Голощекинге қарсы тұрған қайраткерлердің атын атап кетеді: Ж. Мыңбаев (Қаз ОАК төрағасы), Н. Нұрмақов (ХКК төрағасы), С. Садуақасов (Халық ағарту комиссары және «Еңбекші Қазақтың» жауапты редакторы). Ал, 1999 жылы жарыққа шыққан «Отан тарихының тағлымдары және Қазақстан қоғамының қайта жаңғыруы (...халық бірлігі және ұлттық тарих жылына арналған ғылыми сессияның материалдары)» (1999) жинағында К.Н. Нұрпеисовтың «Тоталитарлық режимге саяси және рухани қарсылық» (XX ғасырдың 20-шы жылдары) – деген мақаласында С. Садуақасовты «Алаштың мұрагері» деп бағалайды. Автор Заки Валидидің еліне «Қоштасу хатында» түркі халықтары тек біріксе ғана тәуелсіз болады деген болатын, міне осы идея Смағұл Садуақасов 20-шы жылдардың басында М.Әуезов, А.Байдильдин, Д.Абиловке жазған хатында да кездесетінін көрсетеді. Автор сонымен қатар С. Садуақасовтың еңбектерінің негізгі ойы Қазақстанның экономикалық тәуелсіздігіне арналғанын баса көрсетеді.

Шетелдік тарихнамаға жүгінер болсақ, онда ең танымал кітаптарға тоқталған жөн. Мысалы, соңғы онжылдықтарда кеңестік Орта Азия мен Қазақстанның тарихына қызығушылық алыс шетелдерде пайда болды. Колумбия университетінің (АҚШ) профессоры Г. Кендірбай 20 ғасырдың басындағы Ресейдегі қоғамдық қозғалыстардың либерализациясын Алаш қайраткерлерімен байланыстыра зерттеді (Kendirbay, 1997).

Бұрынғы құпия мұрағаттардағы ауқымды зерттеулерге сүйене отырып, Davies R., Wheatcroft Stephen G. (2014) Германия, Жапония және Италиядан басқыншылық қаупінің күшеюі және Сталин билігінің нығаюы аясында кеңестік индустрияландырудың барысын қарастырады (Davies R., Wheatcroft Stephen G. (2014). Уяма Томохико – белгілі жапон тарихшысы, Хоккайдо университетінің Славян зерттеу орталығының профессоры Ресей империясының тарихы мен Орталық Азиядағы қазіргі саясатқа маманданған. Бұл тарихшының кітаптары Ресейдің Шығыстағы, әсіресе Орталық Азиядағы, Кеңес өкіметі дәуіріндегі саясатының динамикалық тарихи деректерін зерттеуге әсер етеді. (Uyama, 2014). Жапон ғалымы XX ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының қызметіне географиялық фактордың әсері болды деп есептейді. (Uyama, 2020).

Кеңес мемлекетінің қазақ және өзбек ұлттарын құруға араласуының дәрежесін, формалары мен жолдарын зерттей отырып, Ubrilia G. (2015) кітабында ұлтшылдық туралы теориялық әдебиеттер қарастырылады. Автор қазақ та, өзбек те 1920-1930 жылдардағы мәскеулік кеңестік саясаткерлердің жасанды құрылыстары екенін алға тартады. Бұл кітап осы ұлттық құрылыс жобаларындағы Орталық Азия мен Кеңес Одағының жергілікті шенеуніктерінің рөлі туралы кейбір жаңа және балама түсініктерді келтіру арқылы қазіргі ғылыми зерттеулердегі бар дәлелдерге қарсы тұрады. Одан әрі қазақ және өзбек халықтары кеңестік дәуірден бұрын-ақ ұлттық ұжымдық болмыс пен адалдықты қалыптастырған посткеңестік ресми қазақ және өзбек тарихнамаларын сыни тұрғыдан қарастырады. Бұл кітап Орталық Азия тарихы мен саясатына, сондай-ақ ұлтшылдық пен кеңестік саясатты зерттеуге пайдалы үлес болады. (Ubrilia, 2015:9)

АҚШ-ғы Йель университеті баспасынан шыққан бірнеше кітаптардың: “The History of the Gulag”, “Master of the House: Stalin and His Inner Circle” авторы О. Khlevniuk (2017) кеңестік режимді сипаттау үшін мұрағаттарға сүйенеді (Khlevniuk, 2017).

Тағы бір зерттеу туралы сарапшылар жазғандарын келтірейік. “The Stalinist Era” explains the origins and consequences of Soviet state intervention and violence in international context”, – бұл американдық Hoffmann (2018) Кеңес реформалар туралы жұмысын жоғары бағалау. (Hoffmann, 2018).

Смағұл Садуақасовтың театр мәдениеті, әдеби альманахтар туралы мақалалар жазғанын ескерсек, Кеңестік Қазақстанның сәулет өнері де оған бей-жай қараған жоқ. Италияндық авторлар Murray, D., Sorrell, S. (2019) Орталық Азияның кеңестік модернистік архитектурасын зерттеуде. Италияндық фотографтар Роберто Конте мен Стефано Перего Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан және Тәжікстан кеңестік республикаларын аралап, КСРО-да салынған ғимараттарды суретке түсірді. (Murray, Damon, Sorrell, Stephen, 2019).

Дегенмен, аймақтық проблемаларды тек отандық ғалымдар жақсы зерттей алады. Мұны қазақ тарихшылары мен қоғамтанушыларының еңбектерін оқу арқылы да дәлелдеуге болады. Қазақ ұлтының тарихында үлкен қасіретке толы кеңестік құрылыстың жер, су реформалары, ұжымдастыру тарихына альтернативті көзқараста қараған зерттеулердің бар екендігі анық, бірақ ол да ғылыми айналымнан «шет қалған» болатын – деп З.Майданәлі бұл зерттеушілер қатарында «С.П. Швецов, М.Г. Сириус, А.Н. Донич, Е.А. Полочанский, А.Челинцев, В.Скороспешкин және тағы басқа зерттеушілерді» қосады (Майданали, 2003:6). Кейінгі жылдарда жарық көрген зерттеулердің ұлт зиялылар өмірі, қоғамдық қызметі, саяси ойлары жайлы сөз қозғаған ғалымдар бір ауыздан осы ойға жақын тұжырымдар айтады.

«Осы орайда кезінде тәуелсіздігіміз үшін күрескен, сондықтан да кеңестік тоталитарлық жүйенің құрбаны болған, саяси жүйе есімдерін кейінгі ұрпақ санасынан біржола ығыстыруға күш салған тұлғалардың тарихымызға «қайта оралуы аса қажет» – дей келе М.Тынышбаевтың өмірі мен қоғамдық қызметі жайлы қалам тартқан Г.С.Жиенбаева қоғам қайраткерінің қызметін, өмірін тек объективті қараудың негізгі мақсат емес екенін де баса көрсетеді. Сондай ірі қайраткер, әрі ғалымның бірі – М.Тынышбаев тәртізді тұлғаның қайраткерлігіне және еңбегіне объективті баға беру, ұлттық тарихымыз үшін ғана емес, егемен Қазақстанның жас ұрпағын рухани және саяси тұрғыдан тәрбиелеу үшін де керек» екендігін Г.Жиенбаева 1993 жылы қорғалған «М.Тынышбаевтың өмірі мен қызметі (1879-1938)» атты диссертациясында атап кетеді.

«Ұлт бостандығы жолында жанкешті қызмет еткен алаштық зиялылардың өмірі мен қоғамдық-саяси қызметін объективтік тұрғыдан бағалап көрсету мүмкіндігіне зерттеуші ғалымдар еліміз тәуелсіздік алған кезеңде ғана қол жеткізді» – деп осы кезге дейін ондай мүмкіндіктің болмағанын өзге зерттеуші Т.С. Қаленова «Ж. Аймауытовтың өмірі мен қоғамдық-саяси қызметі (1889-1931жж.)» атты диссертациясында көрсетсе, тарихшы Г. Нурбетова өзінің еңбегінде осы ойды онан ары жалғастыра түседі. Ол «Қызыл террор» тарихына арнаған еңбегінде Қазақстандағы «20-30-шы жылдардағы процесстердің саяси тарихы енді ашылып жатқанын атап кету қажеттігін» көрсетеді (Нурбетова, 2003:6). Тек қана жекелеген қоғам қайраткерлері ғана емес сонымен қатар бүтіндей бір саяси қозғалыстың да қызметі зерттеу мүмкіндігінен тыс қалғанын атап өте отырып: «Алаш немесе Алашорда қозғалысы мәселенің ғылыми жан-жақты толық әрі шынайы тұрғыдан зерттелінуі КСРО ыдырағанға дейін мүмкін болмады» – деп 2001 жылы «Алашорда Үкіметінің Шығыс бөлімі» атты диссертациясында зерттеуші Е.Е. Сайлаубай тек жекелеген қоғам қайраткерлерінің ғана емес, тұтастай қозғалыстың, партияның да тағдырына назар аударады.

Жалпы, қазақ қоғамының тағдырында үлкен роль атқарған саяси партиялар ғана емес, ұлттық шығармашылық интеллигенцияның да ролін ашып көрсетуде зерттеші З.О. Дүкенбаеваның еңбегінің орны бөлек. Ол «...әлі де болса ғылыми түсінігіміз толық қалыптасып үлгермеген шынайы бағасын алмаған өзекті мәселелердің бірі – осы ұлттық интеллигенцияның тарихы. Мәселенің кейбір қырлары әртүрлі ғылыми әдебиетте кездескенімен, мақсатты түрде жеке зерттеу объектісі ретінде осы күнге дейін қолға алынбай келген еді» (Дүкенбаева, 2003:55) – деп анықтап кетеді. Тағы бір назар аударуға қажетті еңбек ол, Ж. Досмухамедовтің саяси-қоғамдық қызметіне арналған

еңбекте зерттеуші Р.С. Мажитов тарихта зиялы, қоғам қайраткерлері, оқыған азаматтар қоғамдағы барлық оқиғалардың ортасында жүретіндігін, олардың маңызды роль атқаратындығын айта келе, Ж. Досмұхамедовтың Қазақстан тарихындағы алатын орнына, роліне қарамастан оның «өмірі мен қоғамдық-саяси қызметі аз зерттеліп отыр» (Мажитов, 2005:4) – деп атап кеткен.

Ойымызды Левон Мирзоянның біржақты қарастыра салуға болмайтын, Қазақстандағы саяси қызметіне өзінің зерттеуін арнаған П.Ж. Алтынбекова «Бүгінгі өтпелі кезеңдегідей өзгерістерге толы, тұрақтаусыз, сағымдана зымырап өткен 30-шы жылдардың қаһарлы да аяусыз сәттерінде еліміздің болашағының жарқын болуының жолдарын ойластырып, іздестіріп, соны іске асыру үшін жан аямай күрескен қайраткерлердің үлкен шоғыры репрессияға ұшырап, есімдері көпке дейін белгісіз болып қалды. Бұл ұлт санасының жетілуі мен дәстүр сабақтастығына орны толмас зиян тигізді» (Алтынбекова, 2000:3) – деген сөзіне, М.Қ. Қойгелдиевтің «...өтпелі кезеңде тарих авансценасына көтеріліп, басаяғы жиырма жылдай уақытқа созылған қоғамдық қызметімен өз елінің тарихында терең із қалдырған ұлт зиялылары кімдер еді? Олар еліміздің азапты тарихында қандай орын алмақ? Бұл сауалдар біздің тарихтану ғылымымызда өз шешімімін тапты деп айта алмаймыз» деген ойы үндес екенін көреміз. Ұлт зиялыларымен қатар жүріп, тізе қосып тоталитарлық жүйенің қысымына, жүйенің шектен шыққан саясатына, күштеп ұжымдастыруына, отырықшыландыруына «гегомонсыз» қалған халық көніп отыра алған жоқ болатын.

XX ғасырдың 20-30 жылдары қазақ жерінде болған қарсылықтың 50 жылдан астам көлеңкеде болып келгенін Т.К. Алланиязов өзінің зерттеуінде келтіре отырып, 1929-1931 жылдары 372 қарсылық болып, оған 80 мың адам қатысқанын айтады, бұл қазақ шаруаларының қарулы қарсылығы тек «XX-шы ғасырдың 90-шы жылдарды басынан ғана зерттеле бастағанын» (Алланиязов, 2002:3)–көрсете отырып, жоғарыдағы авторлардың ойын кеңестік реформаларға деген қарсылық жағына бұрады. Ол қазақ қоғамының ең күрделі де қиын шағы XX ғасырдың 20-50 жылдарына, оның ішіндегі тоталитарлық режим тұсындағы саяси репрессия тарихына зерттеу жүргізген. Т.К. Алланиязов және басқа да зерттеушілердің айтқан ойларын зерттеуші Г.А. Жұмасұлтанова қорытындылағандай болады. Ол Қазақстанда 1920-1950-ші жылдардағы саяси репрессия проблемалары әлсіз зерттелгенін, осыған байланысты өткенімізге қайта оралып, «репрессия жылдарындағы барлық оқиғаларды объективті түрде қайта бағалау қажет» – деген ойды алға тартады. Әрине, бұл тізімді онан ары жалғастыра беруге болар.

Қорытындылар. Дегенмен, жоғарыда түрлі аспектіде, бағытта айтылған тарихи маңызы бар ойларды қарастырған авторлардың тұжырымдары біздің мақала арқауы болып отырған Смағұл Садуақасовтың саяси тұжырымдарына, қайтсем жаппай ұжымдастыруды, индустриаландыру секілді кеңестік реформалардың ауыр зардаптарынан халқын сақтап қалуға тырысқан оның жанталасқан іс-әрекетіне жарық түсіретінін айту керек. XX ғасырдың аяғына қарай Р.С. Елмурзаева С. Садуақасовтың өмірі мен қызметі жайлы 1997 ж. ғылыми зерттеуінде тоталитарлық жүйе тұсында республиканың объективті тарихын жазудың мүмкін емес болғанын, оның негізгі себебі «идеологиялық» мәселе – деген болатын. Осы мәселеге, яғни қазақ өлкесіндегі таптық мәселенің шешілуіне, осы мәселеге мемлекет және қоғам қайраткері С. Садуақасовтың қалай қарағандығы, не ұсынғаны өте маңызды екені белгілі. Себебі, оның айтқан ойларының басым көпшілігі көпшілікке беймәлім болып келді.

1930 жылғы О. Исаевтың «Ленинское разрешение национального вопроса» (1930), және оның «Народное хозяйство Казахстана» (1930, №5-8) журналындағы «Национальная политика партии в Казахстане» мақаласында кеңестік идеологияның кімге, не үшін қарсы күрескені анықтала түсетінін көреміз. Оның «Ленинское разрешение национального вопроса» деген еңбегінде 608 ірі бай феодалдарды конфискуленгенде 150 мың бас малдың (ірі қараға шаққанда) тартып алынғандығын, 20.206-сы кедей-батрак шаруашылықтарына берілгендігін айтады. 293 колхоз және 5 совхоз құрылғандығын айта келе конфискулеудің негізгі себебі байлар малын бөлу емес, ол – ауылдағы бай және жартылай феодал ұяларын, ауылдағы патриархалды-рулық және жартылай феодалдық қатынастарды жойып, «ауылдағы өндіргіш күштерге социалистік жолмен дамуына алғышарт және жағдай жасау» – екендігін көреміз. Тез арада таптарды жоюдың лениндік

принциптерін алға тарта отырып, яғни қанаудың көзі жартылай феодалдық қатынасты жою негізгі мақсат екендігін қайта-қайта айтумен болады.

Ораз Исаев, Швецов, Челинцев, Рыбников, Ясинский, Прокопович, Полочанский секілді ғалымдардың коллективтендіруге, индустриаландіруге байланысты ескертпелерін қарады ма екен, бірақ С. Садуақасовқа қатты шүйлігеді. Ол бай идеологиясын, басқа да «шылдарды» оның ұстанғанын айта келе шабындықты бөліске салу, конфискелеу және т.б. айтқан ойын келтіреді. «Қазіргі кезде еліміз сілкіністерді күтіп тұрған жоқ, бейбіт, шығармашылық еңбекті күтіп отыр. «Оны құтқаратын жаңа экспроприация емес, еңбек және ғылым құтқарады» – деген сөзін келтіреді. С. Садуақасовтың бұл сөздерінің дұрыстығын ғалымдар тек КСРО құлап, ыдыраған соң ғана жаза алатын болды. «Адамды адам қанауға болмайды» десе де коммунистер өздері осылайша 1917 жылдан бастап КСРО-ның соңғы күндеріне дейін бүкіл халықты «таптық көзқарастың» («классовый подход») құрсауында ұстап келді. О.Исаев С.Садуақасовтың ауыл «сілкінісіне» қарсы марксизм ілімін де бетке ұстанғанын көрсетеді: «Ешбір маркстік әдебиетте өркениетті халықтардың жұмысшы табы коммунизм патшалығына езілген ұлттардың өлі денесі арқылы жетеді деген сөз айтылмаған» – деп өз ұлтына тұтас, бөлмей, жаны аши қарайтындығын байқатты. Ол кезде мұндай ойды айту шектен шыққан ұлтшылдық болатын. Ал, О.Исаев оның бұл сөзіне ұлтшылдың ішіндегі нағыз тар мандайлы, «махровый» ұлтшылы айтатын сөз дегенге келтіреді. О.Исаевпен бір қоғамда өмір сүре отырып, бір үкімет қызметінде жүріп, соған қарамастан өзге қорытынды жасауы С. Садуақасовтың шоқтығы өзгелерден биік тұрғандығын көрсетсе керек.

1917 жылдан Ұлы Отан соғысына дейінгі кезеңнің материалдарын қарастырғанда 1931 жылғы «Народное хозяйство Казакстана» журналының №5 санындағы Ф.Тоғжановтың «Буржуазные и мелкобуржуазные «теории» об ауле» – деген көлемді мақаласын айтпай кетуге болмайды. Оның мақалада қозғаған ойлары негізінен таптық мәселерге арналғанын көреміз. Ф.Тоғжанов алдымен патша үкіметіне дәлелді тиіседі, патшалықтың қазақ халқына зиянынан басқасы болмағанын айта келе, қазақ халқының достарының шын мәнісінде тек «жаны ашығандық пен түсіністіктен» басқаға шамасы жоқ дегенге саяды. Ал, «Позиция казакских националистов и пантюристов» – деген тараушасында 1910-1912 жылдары баспада ауыл болашағы жайлы тартыстың барысында екі көзқарастың анықталғанын айтады, бірі «Айқап» төңірегіндегі, Сералин, Сейдалин, Қарашев және т.б. жерге отыру, мүмкіндік бар жерде жер шаруашылығымен айналысу, отырықшы болу; екінші көзқарастағылар «Қазақ» газетінің төңірегіне жиналған Ә.Бөкейханов, М.Дулатов және т.б., олардың бірінші топтағыларға «түбірімен қарсы болғанын» айтады. Автор бұл екі топтың кімдер екендігіне назар аударып, біріншілерінің жер иесі – кулак типтес жаңа байлар екенін, ал Сейдалин, Сералин, Каратаевтар баспада сөйлемей тұрып «отырықшыға айналғанын, капиталистік жолға түсіп қойғанын» айтады (Тоғжанов, 1931:24).

Екінші топтағыларды патриархалды байдың, жартылай феодалдың мүддесін қорғаушылар, ескінің тірегі, «сауын», «атмайы», тегін жұмыс қолынан, т.б. сол секілді ауылдастарын қанау мүмкіншілігінен айрылғысы келмегендер деп анықтама береді. (Айта кету керек, Ф. Тоғжановтың осы қорытындылары (әсіресе, қоңсы, атмайы, саун, руласы, ...жайлы) кейін көптеген кеңестік зерттеушілердің еңбегінде кездесетіндігін айту керек. Ол осынысымен марксист-тарихшылардың ірілі-ұсақты буржуазиялық теорияларына шабуылдың бас жағында келе жатқаны анық.

Ол өз сөзіне біржақты, анық тұжырым жасайды, А.Бөкейханов, М.Дулатов, А.Байтұрсынов және т.б. «...қазақ молдаларының, ишандардың және ауылдың жартылай феодал басшыларының мүддесін қорғады»- деп қорытады. Олардың байлар мен кедейлердің арасында таптық қайшылық жоқ дегеніне Ф. Тоғжанов керісінше дәлелдеп бақты және дәлелдеді де. Өйткені оның жағында бүтіндей кеңестік Одақ тұрды. Ол кезеңде оған қарсы не айтуға болар еді, әрине қарсы аргумент жоқтың қасы болатын. Себебі, XX ғасырдың 20-30 жылдары Алаш партиясы, большевизмге қарсы келетін бірден-бір саяси күш, іс жүзінде саясаттан аласталған кез болатын. Биліксіз, саяси ұйымсыз алашордашылар ештеңе де істей алмағандығы заңды құбылыс еді. Егер XXI ғасырдың биігінен айтар болсақ, онда «таптық көзқарас», «таптық қатынас», ... ол тек қана «тоталитарлық» қоғамның бір атрибуты екендігі, ондай қоғам өмір сүруге тиіс емес екендігі. Таптық қатынас тек қоғамды

бөлшектейтін, бір-біріне қарсы қоятын, азамат соғысының, саяси репрессиялардың ...бастамасы екендігі анық.

Мақаланың өзегі болып отырған зерттеу желісіне Ғ.Тоғжанов қандай қатынаста болды, С.Садуақасов секілді білімді, ұлтжанды адам кім болып көрінеді. Оқырмандарға қандай жаңа ой сала алар екен, мүмкін Смағұл Садуақасовтың біз білмейтін, білгіміз келетін қасиеттері бар шығар. Ғ.Тоғжанов «О роли баев в ауле» деген тараушасында өзінің мәнеріне сай, бірден қазақ азаматы Смағұл Садуақасовқа сөздерін де, уақытын да аямай алашордашылардың ойын қолдаған коммунистердің бірі екендігін бетіне басады.

Байларды экспроприациялау ол кедейлерге азаттық әкелмейді, керісінше езгі, қайыршылық «азап» әкелетінін, ал 1926-шы жылғы егістік, шабындық жерді бөлу, байлар жерін кедейлерге беру мәселесін «азамат соғысы, ауыл үшін қайыршылық» екенін. Ол тіпті «Еңбекші қазақ» газетінде редактор болып жүріп «қазақ байларының саны да кулактардай көп емес, мәдениетті де емес, өзге халықтардан онша бөлектенбейді де, міне осының барлығы олардың саяси қауіпті емес екенін білдіреді» – деп қайткенде араша болуға тырысқанын Ғ.Тоғжанов бір ауыз сөзбен былайша бағалайды: «Түсінікті емес пе, «коммунист» Садуақасовтың аузымен алашордалық сөйлеп отыр» – дейді.

Автор байлар жайлы осыған ұқсас ойды европалықтар Полочанский, Соколовский де айтқанын келтіреді. «За новый аул-кстау» деген брошюрасында Полочанский «бай өзінің кедей туысынан тек тоқтығымен, киімінің аздап жөнделігімен ғана айрылады және аштың да қызғанышын тудырмайды» – дейді. Онан ары Полочанский «жайылымды-мал бағу шаруашылығында» байдың қанаушы емес, пайдалы, таптырмайтын қоғам мүшесі ретінде саланатынын айта келе, бай жайлы мұндай ой марксизм, коммунистік партия тұжырымына сай емес екенін, оның жалған екенін айтады. Бұл сөздерді сын ретінде қабылдауға болар ма екен, әрине жоқ. Себебі, капиталистік қоғам адамның талантына, талабына шектеу қоймайды.

Жеке меншік – жеке істің (бизнестің) бастамасы, ол – жеке адамның бостандығы. Ал енді кеңестік шындыққа қарайтын болсақ, онда адамға бостандық берудің орнына барынша адам бостандығын шектеумен болғандығын мойындау керек. Неге үстем таптың еркінің, бостандығының шектелуі ұлт бостандығының да шектелуіне алып келеді екен, осы мәселеге назар аударған адамдар болды ма. Тоғжанов: Полочанскийдің «бай-атқамінерлердің ұйымдастырушылық, мәдени күш» екенін айта келе, оларды ауыл дамуында пайдаланған дұрыс дегенін сынға алады. Ол Полочанскийдің байларды, олардың тәжірибесін, байлығын неге «жаңа аул-қыстау» ұйымдастыруға пайдаланбасқа, ал кедейлер қанша қосылғанымен бәрібір «жалпы кедейлік» болмай ма – деген сөзіне қазақ ұлтшылдары да «ауылда тек саналы, қоғам адамдары – байлар, сондықтан совет өкіметінің барлық шараларын солар арқылы жүргізу керек» деп айтқанын келтіреді. Ол оның «антипролетарлық, контрреволюциялық теория» екенін, оны кезінде Қожановтардың группасы, т.б. «коммунистер» (Қастек ауданы, Қызылордалықтар, Шымкенттіктер...) пайдаланғанын, олардың байлар арқылы жұмыс істеуге тырысқанын мысалға келтірді. Бұл тізімге тек қана Полочанский, қазақ ұлтшылдары, «коммунистерді» ғана емес Соколовскийді де енгізу қажет, себебі оның «Қазақ ауылы» деген брошюрасында мынадай жолдар бар: ол атқамінерлерді «пайдалы», олар «қоғамдық» екенін айта келе «атқамінерлер болмаса қазақ ауылында анархия мен қырқыс қана болар еді» (Полочанский, 1926:23.) - деген сөздерін Тоғжанов байларға, атқамінерлерге және олардың идеологтарына күрес жариялау арқылы ғана жарқын болашаққа, теңдікке, бостандыққа жетуге болатынын қарсы қояды.

Сонымен, үстем таптың бостандығының шектелуі ұлт бостандығының да шектелуіне алып келетінін ХХ ғасырдың басында-ақ жақсы түсініп, кеңес өкіметі жүргізіп отырған саясатқа қауіпті болса да қарсы бір ой айтуға тырысқан адамдар болғандығын көреміз. Смағұл Садуақасов өз өміріне қауіп төнсе де, Алаш интеллигенциясының қайраткерлері секілді алған бағыттан қайтпаған ұлтжанды азамат екенін әр жерде, әр уақытта дәлелдеп отырды. Коммунист болса да, ол Алаш қайраткерлерінің жолын қуушы, олардың ойын, идеясын жалғастырушы екенін көрсетіп отырды. Баспада, қоғамдық өмірде, бюро жиналыстарының трибунасында ол өз ойын, шындықты айтуға бар күшін салып отырды.

Жалпы білімді, талантты, оқымысты әрі бай адамдар қоғамда әрқашанда аз болған. Бірақ қоғам, бүткіл мемлекет шын мәнісінде соларға сүйеніп, солар арқылы ғана өзінің проблемаларын шеше алған. Қиындықтарға қарсы келе алатын болған.

Ал енді большевиктердің пролетарлық интернационализмімен, қоғамға деген таптық көзқарасымен, жеке меншікке деген жаулығымен; азамат соғысын, соғыс коммунизмі саясатын, нешеме түрлі салықтарын, оған қоса қазақ қоғамының басына келген отырықшыландыру, байлардың малын тәркілеу, жер-су реформалары, тағы бір нәубет – ұлт-зиялыларын қуғындау, ауыртпалықтың салмағы, барлығы да, біріншіден және негізінен азшылық басына тигенін айту керек. Тек сонан соң ғана, соның салдарынан ғана көпшілікке де ауыртпалықтың салмағы тиіп отырғанын айту қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

Алланиязов Т.К. Крестьянские выступления 1929-1932гг. в Казахстане: опыт и проблемы изучения. – Алматы, 2002. – С. 88.

Алтынбекова П.Ж. Левон Мирзоянның Қазақстандағы қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметі /1933-1938жж./. – Астана: Көкжиек, 2000. – 296 бет.

Дүкенбаева З.О. Қазақ әйелдері арасынан шыққан шығармашылық интеллигенцияның тұңғыш өкілдері (XX ғасырдың I-жартысы) // Білім. – 2003. № 3(13). – 51–57 б.

Конквест, Роберт. Жатва скорби. Реестр смерти // Вопросы истории. – 1990 № 4. – С.83-96.

Мажитов Р.С. Общественно-политическая деятельность Жаһанша Досмухамедова. Автореф. Кандидат исторических наук – Уральск, 2005.

Майданали З. Земледельческие районы Казахстана в годы насильственной коллективизации. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – С. 88.

Народ не безмолвствует. Составитель: Пономарев М.И. – Алматы: Обелиск, Простор. 1996. – С. 305.

Нурбетова Г. История «Красного террора» в Казахстане (20-30-е годы XX века). – Алматы: Каз НПУ им. Абая, 2003. – С. 120.

Полочанский, Е. А. За новый аул-кстау. Москва: Казакск. представительство, 1926. 38 с.

Тогжанов Г. Буржуазные и мелкобуржуазные теории об ауле // Народное хозяйство Казахстана. 1931. – № 5. – С. 30–33.

Davies R., Wheatcroft Stephen G. (2014) The Industrialisation of Soviet Russia. Palgrave Macmillan, 2014. – 512 p.

Hoffmann, David L. (2018) The Stalinist Era. Cambridge University Press, 2018.216 p.

Kendirbay, G. (1997). The national liberation movement of the Kazakh intelligentsia at the beginning of the 20th century. Central Asian Survey, 16(4), 487–515. <https://doi.org/10.1080/02634939708401009>

Khlevniuk, O. et c. (2017) Stalin: New Biography of a Dictator. Yale University Press 2017. – 432 p.

Murray, Damon, Sorrell, Stephen (2019). Soviet Asia: Soviet Modernist Architecture in Central Asia. FUEL Publishing, 2019. 191 p.

Ubiria, Grigol (2015). Soviet Nation-Building in Central Asia: The Making of the Kazakh and Uzbek Nations. – Routledge, 2015. – 284 p.

Uyama, Tomohiko (2014). Asiatic Russia: Imperial Power in Regional and International Contexts. – Routledge, 2014. – 320 p.

Uyama, Tomohiko (2020). The Geography of Civilizations: A Spatial Analysis of the Kazakh Intelligentsia's Activities, from the Mid-Nineteenth to the Early Twentieth Century, in Matsuzato Kimitaka, ed., Regions: A Prism to View the Slavic-Eurasian World (Sapporo: Slavic Research Center, 2000). – P. 70–99.

References

Allaniyazov T.K. Krest'yanskiye vystupleniya 1929-1932gg. v Kazakhstane: opyt i problemy izucheniya [Peasant performances 1929-1932. in Kazakhstan: experience and research problems]. Almaty: Fond XXI vek, 2002.88 s. [In Russian]

Altynbekova P.ZH. Levon Mirzoyannin Kazakstandagi kogamdik-sayasi zhane memlekettik kizmeti /1933-1938/ [Socio-political and public activity of Levon Mirzoyan in Kazakhstan / 1933-1938]. Astana: Kokzhiyek, 2000. 296 b. [In Kazakh]

Dukenbayeva Z.O. Kazak aiyelerini arasinan shykkan shygarmashylyk, intelligentsiyanin tungysh okilderi (20 gasirdin I-zhartisi) [The first representatives of the creative intelligentsia among Kazakh women (first half of the XX century)] // B ilim. 2003. # 3 (13). 51–57 b. [In Kazakh]

Konkvest, Robert. Zhatva skorbi. Reyeestr smerti [Harvest of sorrow. Death register] // Voprosy istorii. 1990 – № 4. – S.83-96. [In Russian]

Mazhitov R.S. Obshchestvenno-politicheskaya deyatelnost' Zhahansha Dosmukhamedova. [Social and political activities of Zhansha Dosmukhamedov]. Avtoref. Uralsk, 2005.[In Russian]

Maydanali Z. Zemledel'cheskiye rayony Kazakhstana v gody nasil'stvennoy kollektivizatsii. [Agricultural regions of Kazakhstan during the years of forced collectivization]. – Almaty: Kazak universiteti, 2003. – 88 s. [In Russian]

Narod ne bezmol'stvuyet. [The people are not silent] Sost.: Ponomarev M.I. – Almaty: Obelisk, Prostor. 1996. – 305s. [In Russian]

Nurbetova G. Istoriya «Krasnogo terrora» v Kazakhstane (20-30 gody 20 veka). [The history of the "Red Terror" in Kazakhstan (20-30s of the XX century)]. – Almaty: Kaz NPU im. Abaya, 2003. 120 s. [In Russian]

Polochanskiy, Ye. A. Za novyy aul-kstau [For a new aul-kstau]. – Moskva: Kazaksk. predstavitel'stvo, 1926. – 38 p. (In Russian)

Togzhanov G. Burzhuznyye i melkoburzhuznyye teorii ob aule // Narodnoye khozyaystvo Kazakhstana. [Bourgeois and petty-bourgeois theories about the aul] 1931. – P. 30-33. (In Russian)

Davies R., Wheatcroft Stephen G. (2014) *The Industrialisation of Soviet Russia*. Palgrave Macmillan, 2014. 512 p.

Hoffmann, David L. (2018) *The Stalinist Era*. Cambridge University Press, 2018. – 216 p.

Kendirbay, G. (1997). The national liberation movement of the Kazakh intelligentsia at the beginning of the 20th century. *Central Asian Survey*, 16(4), 487–515. <https://doi.org/10.1080/02634939708401009>

Khlevniuk, O. et c. (2017) *Stalin: New Biography of a Dictator*. Yale University Press 2017. 432 p.

Murray, Damon, Sorrell, Stephen (2019). *Soviet Asia: Soviet Modernist Architecture in Central Asia*. FUEL Publishing, 2019. – 191 p.

Ubiria, Grigol (2015). *Soviet Nation-Building in Central Asia: The Making of the Kazakh and Uzbek Nations*. – Routledge, 2015. – 284 p.

Uyama, Tomohiko (2014). *Asiatic Russia: Imperial Power in Regional and International Contexts*. – Routledge, 2014. – 320 p.

Uyama, Tomohiko (2020). The Geography of Civilizations: A Spatial Analysis of the Kazakh Intelligentsia's Activities, from the Mid-Nineteenth to the Early Twentieth Century, in Matsuzato Kimitaka, ed., *Regions: A Prism to View the Slavic-Eurasian World* (Sapporo: Slavic Research Center, 2000). – P. 70-99.

МРНТИ 03.61.00

ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ ДИСКУРС ВОКРУГ ВЗГЛЯДОВ СМАГУЛА САДВОКАСОВА НА «СОВЕТИЗАЦИЮ» КАЗАХСТАНА

Ш.Т. Булгауов¹, Г.К. Муканова^{2*}

¹Академия гражданской авиации, Казахстан, Алматы

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, Алматы

*Корреспондирующий автор

E-mail: bulgauov.sh@mail.ru (Булгауов), Gulnar_mukanova@mail.ru (Муканова)

Аннотация. В основе статьи лежит анализ политических взглядов известного государственного и общественного деятеля С. Садвокасова (1900-1933), высказанных им в период сложных и напряженных советских реформ в Казахстане. Авторы впервые обозначили проблему историографического дискурса относительно взглядов казахского руководителя на проблемы «советизации» казахского общества. Логичным представляется ввод в научный оборот зарубежной историографии темы реформирования традиционного хозяйственно-культурного типа в советских республиках Центральной Азии. С момента прихода к власти в республике Ф.И. Голощекина положение казахской интеллигенции начало претерпевать глубокие изменения. «Садвокасовщина», «Кожановщина», «Рыскуловщина»... подобные обвинения стали привычными для того периода. В статье сопоставляются тезисы зарубежных, советских ученых и казахстанских исследователей постсоветского периода. Авторы приходят к выводу, что глубокие мысли Смагула Садвокасова о сущности социальных реформ актуальны.

Ключевые слова: тоталитарная система, реформы, протест, Казахстан, Садвокасов, историография, контрреволюция, бай, репрессии.

IRSTI 03.61.00

HISTORIOGRAPHIC DISCOURSE AROUND SMAGUL SADVOKASOV'S VIEWS ON THE "SOVIETIZATION" OF KAZAKHSTAN

Sh.T. Bulgauov¹, G.K. Mukanova^{2*}

¹Civil Aviation Academy, Kazakhstan, Almaty

^{2*} Al-Farabi Kazakh National University. Kazakhstan, Almaty

*Corresponding author

E-mail: bulgauov.sh@mail.ru (Bulgauov), Gulnar_mukanova@mail.ru (Mukanova)

Abstract. The article is based on the analysis of the political views of the famous statesman and public figure S. Sadvokasov, expressed by him during the period of difficult and intense Soviet reforms in Kazakhstan. For the first time, the authors identified the problem of historiographic discourse regarding the views of the Kazakh leader on the problems of "sovietization" of Kazakh society. It seems logical to introduce into the scientific circulation of foreign historiography the topic of reforming the traditional economic and cultural type in the Soviet republics of Central Asia. From the moment F.I.Goloshchekin came to power in the republic, the position of the Kazakh intelligentsia began to undergo profound changes. "Sadvokasovschina", "Kozhanovschina", "Ryskulovschina" ... such accusations became commonplace for that period. The article compares the theses of foreign, Soviet scientists and Kazakhstani researchers of the post-Soviet period. The authors conclude that the deep thoughts of Smagul Sadvokasov about the essence of Soviet reforms are still relevant today.

Keywords: totalitarian system, reforms, protest, Kazakhstan, Sadvokasov, historiography, counter-revolution, bai, repression.

Авторлар туралы мәлімет:

¹Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

^{2*}Тарих ғылымдарының кандидаты, профессор

ИСТОРИЯ ПОВСЕДНЕВНОСТИ КАК НАПРАВЛЕНИЕ ИСТОРИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ: ПРЕДМЕТ, ИСТОЧНИКИ, МЕТОДЫ**И.Ю. Анисимова^{1*} , Ф.С. Рамазанова¹ , К.Б. Болатова¹ **¹Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет, Казахстан, Семей

*Корреспондирующий автор

E-mail: irina_11@mail.ru (Анисимова), ramazan16@list.ru (Рамазанова), kalamkas_17_81@mail.ru (Болатова)

Аннотация. Статья посвящена относительно новому в исторической науке направлению, предметом исследования которого является обыденный мир обычных людей с их проблемами, заботами и радостями – истории повседневности. История повседневности является направлением исторической науки, основанном на идеях постнеоклассической истории, создающей картины прошлого на принципиально новой методологической основе, предлагая нашему вниманию «очеловеченную» реконструкцию прошлого.

Авторами статьи сделана попытка проанализировать методологические основы данного направления, изучив достижения зарубежной, в том числе российской, а также казахстанской историографии.

Популярная сегодня история повседневности появилась сравнительно недавно, хотя отдельные ее аспекты давно и успешно изучались целым комплексом дисциплин, поэтому и в определении ключевых понятий данного направления исторического знания нет единства мнений. Нет согласия в определении предмета истории повседневности, в определении методов изучения истории. В мировой науке соседствуют два подхода к пониманию истории повседневности.

Однако при всех различиях в подходах к определению и методам изучения повседневности, в зарубежной и казахстанской истории этого направления можно выделить общие для рассмотрения группы вопросов.

В результате анализа научной проблематики работ, посвященных «истории повседневности», авторы приходят к выводу об актуальности и востребованности данного направления в социогуманитарном знании, о необходимости внедрения в историческую науку современного научного мышления, основанного на признании многовариантности, многослойности окружающего мира и роли человека в нем как главного объекта изучения.

Ключевые слова: история повседневности, методология истории, историография.

Введение. В последние десятилетия история повседневности стала одним из наиболее перспективных направлений исторических исследований. Все больше историков обращается к изучению отдельно взятого человека как главного компонента социальной жизни, следуя тенденции к «антропологизации» в исторической науке.

Если раньше исследователи занимались социальной, экономической, политической, демографической историей, историей культуры, то теперь актуальным становится изучение человека и его реакций на влияние социально-экономических, политических, конфессиональных, культурных и других факторов исторического процесса.

Материалы и методы. Анализ казахстанской историографии показывает, что в отечественной исторической науке почти нет комплексных исследований, посвященных истории повседневности.

Имеются исследования, которые освещают отдельные стороны повседневности казахстанского общества. Демографическому развитию Казахстана посвящены монографии М.Х. Асылбекова и В.В. Козиной Книга Н.В. Алексеенко, педагога-просветителя, ученого-краеведа,

доктора исторических наук «История Восточного Казахстана в документах и материалах», посвященная проблемам региональной истории, раскрывает отдельные аспекты повседневной жизни различных социальных групп Восточного Казахстана с XVIII века по наши дни. Изучение менталитета как системы неосознанных представлений о мире, регулирующих поведение человека и имеющих такие важные признаки, как коллективность, устойчивость, верность своему «историческому» коду, представлено в казахстанской историографии трудами доктора исторических наук, религиоведа Назиры Нуртазиной. Казахстанскими исследователями истории повседневности З.Г. Сактагановой, К.К. Абдрахмановой представлены труды по истории повседневности Центрального Казахстана.

В современной отечественной историографии проблемы истории повседневности мало исследованы. Анализ казахстанской историографии по данной проблеме показал, что имеется малое количество комплексных обобщающих трудов по данному направлению в отечественной научной литературе. В связи с этим данный факт позволяет охарактеризовать избранную тему как малоизученную и имеющую теоретическую значимость.

Научно-практическая значимость изучения истории повседневности состоит в том, что небольшое количество работ по данной проблематике в отечественной историографии и огромный потенциал неосвоенных источников разных видов открывают широкие перспективы для исследователей в изучении истории повседневности Казахстана.

При написании статьи применялись общенаучные методы: анализ, синтез, а также специальные методы, такие как: методы сравнительного анализа, историко-типологический. Проблемно-хронологический метод обусловил построение статьи, позволяющее представить различные этапы формирования представлений о предмете, методах истории повседневности. Исследование носит междисциплинарный характер, так как выполнено на стыке конкретной историографии, социальной истории, интеллектуальной истории, культурологии.

Результаты и обсуждения. История повседневности – новое направление исторического знания, предметом изучения которого является обыденная жизнь людей в различных контекстах: исторических, культурных, политических, этнических и конфессиональных. В центре внимания истории повседневности – реальность, которая интерпретируется людьми и имеет для них субъективную значимость в качестве цельного жизненного мира, комплексное исследование этой реальности людей разных социальных слоев, их поведения и эмоциональных реакций на события.

Повседневность – человеческая жизнь, включающая функции и ценности, которые заполняют все сферы жизнедеятельности человека, социокультурный «жизненный мир», являющийся необходимым условием человеческого существования. Иногда мы называем ее обыденной жизнью или обыденностью, подразумевая под этим ее обыкновенность, доступность этой жизни каждому, наполненность мелочами, которым мы порой не придаем большого значения. Социологи называют это естественным, самоочевидным условием жизни человека.

История повседневности изучает обыденный мир обычных людей, создает новую научную картину мира, где мы знакомимся с «очеловеченной» реконструкцией прошлого.

В понимании предмета истории повседневности у историков нет единства взглядов. В мировой науке существует несколько трактовок *предмета* истории повседневности.

Во-первых, продолжавшие «линию Броделя» французские историки выделяют реконструкцию ментального макроконтраста событийной истории как предмет истории повседневности, данный подход превалирует у представителей философии и социологии.

Во-вторых, представители германского и итальянского направления истории повседневности видят предмет истории повседневности в изучении «микроисторий» рядовых, обычных, незаметных людей, такое понимание предмета больше распространено среди историков, этнологов.

В-третьих, по мнению Н. Пушкаревой «особенностью российского понимания истории повседневности является ее отнесение к разделу культурологии или даже почти этнологии, а потому при исследовании повседневного пользуются этнологическими методами и приравнивают ее к истории быта» (Пушкарева, 2010: 10).

Общим у всех подходов к изучению истории повседневности является акцент на «истории снизу» или «истории изнутри», рассказанной «маленьким человеком», и связь с целым рядом наук, таких, как: психология, этнология, социология.

Основные аспекты истории повседневности тесно взаимодействуют между собой, переплетаясь тысячами явных и неявных взаимосвязей, поэтому выделить определенные направления изучения истории повседневности достаточно проблематично. Как пишет Ю. Поляков в работе «Человек в повседневности»: «Необъятность проблематики и наличие явных и неявных взаимосвязей делают весьма трудной задачу вычленения основных направлений. Но все же бесполезно типологизировать эту проблематику, хотя выделение направлений неизбежно будет условным и относительным» (Поляков, 2000: 126).

Поляков выделяет четыре больших направления истории повседневности.

Первое касается историко-демографических проблем рождаемости, смертности, продолжительности и качества жизни.

Второе тесно примыкает к первому и исследует проблемы брака, семьи, интимных отношений, взаимоотношений поколений, воспитания детей и т.д.

Третье направление охватывает группу проблем, которые характеризуют жизненные условия, такие, как: заработок, обеспечивающий питание, одежду, жилищные условия; коммуникационные вопросы, включающие транспорт, сферу услуг, медицинское обслуживание и т.д.

И четвертое направление касается проблем, связанных с досугом, дающее множество сюжетов и тем для исследования: посещение театра, концертов, проведение вечеринок, застолий, пикников, проведение праздников.

Н. Пушкарева, российский исследователь повседневности, предлагает свое видение категории повседневного. Она считает, что данная категория включает три основных компонента: во-первых, событийную публичную повседневную жизнь и мелкие частные события; во-вторых, обстоятельства личной домашней жизни или быт; в-третьих, эмоциональную сторону происходящих событий (Пушкарева, 2007: 11).

Цельный вариант структурированной повседневности предложен в книге «Диалектика повседневности: методологический подход» российских ученых К.Н. Любутина и П.Н. Кондрашева. Они включают в эту структуру следующие элементы: активный субъект как конкретный социальный индивид, объект, потребности, цель, средства для осуществления субъектом своей деятельности, результат (Любутин, Кондрашев, 2007: 295).

Субъект повседневности как элемент этой системы достаточно методологически сложен. Авторы книги понимают под субъектом повседневности конкретного социального индивида, а не социальную группу. Повседневная жизнь каждого индивида даже из одинаковых социальных групп не будет похожей в силу обусловленности рядом факторов: возраста, пола, национальности, профессии, вероисповедения и т.д.

Несколько иной точки зрения на субъект повседневности придерживаются в своей статье «Понимание истории повседневности в современном историческом исследовании: от Школы Анналов к российской философской школе» Н.Л. Пушкарева и С.В. Любичанковский отмечая, что «Чаще всего в центре исторического исследования стоит не отдельный человек, а какая-либо группа людей. Следовательно, правомерен и вопрос о том, как принадлежность человека к той или иной группе влияет на его повседневную жизнь. Вот почему при изучении истории повседневности представляется возможным рассматривать в качестве ее субъекта и отдельного человека и (очень часто) выделенные по определенным признакам группы людей» (Пушкарева, Любичанковский, 2012: 9).

Как видим, человек – многообразный социальный феномен, и выделить субъект повседневности можно по разным аспектам. Поэтому изучение всех его сторон в рамках одного исследования сделает это исследование неглубоким, поверхностным.

С.В. Любичанковский в статье «Условия повседневности» как базовый элемент исторического анализа повседневной жизни» предлагает, начиная историческое исследование повседневности, четко определять, какого субъекта исследователь изучает, и какая классификация лежит в основе

определения субъекта (Любичанковский, 2012: 156) А уже позже, после проведения исследований объединить результаты и дать более полную картину повседневной жизни представителя той или иной социальной группы.

Большое количество аспектов изучения истории повседневности определяет и множество источников, из которых исследователь истории повседневности может получить необходимые сведения. Как отмечает Ю.Поляков в работе «Человек в повседневности», «Проблематика истории повседневности по существу безгранична, как сама жизнь. Она полихромна и полифонична. Соответственно и источники изучения повседневности практически безграничны» (Поляков, 2000: 128).

И тем не менее можно попытаться типологизировать источники истории повседневности и выделить не менее семи групп.

Первая группа источников истории повседневности включает документы личного характера: мемуары, дневники, письма, воспоминания, дающие возможность понять человека и его поведение в конкретных, имевших место обстоятельствах, увидеть различия в сознании и поведении людей, живших в одно и то же время, понять настроения в обществе. Информация, которую дает эта группа источников, имеет исключительное значение для исследователя, причем не столько информация о выдающихся деятелях и событиях. Как пишет Ю. Поляков в работе «Человек в повседневности», «В данном случае важнее воспоминания рядовых граждан о быте, жилищных условиях, питании, словом, о жизни в будни и праздники, о ценах, ремонте квартир, служебных отношениях и т.д. Наибольший интерес, разумеется, привлекают условия жизни и быта во времена, когда происходят крупные события – в годы войн, революций» (Поляков, 2000: 129).

Вторую группу источников представляют материалы массовой печати, которая как зеркало отражает происходящие события повседневной жизни своего времени. Данный источник отличается многообразием жанров и включает самую разнообразную информацию, начиная с законодательных актов и официальных сообщений и заканчивая беллетристикой и некрологами.

Историк повседневности может найти здесь сведения о жилищных условиях, обеспечении населения товарами, качестве бытового обслуживания, а также организации досуга и других аспектах повседневной жизни.

К третьей группе источников можно отнести материалы социологических исследований, дающих историку ценнейший материал по самым различным вопросам повседневной жизни: проблемы труда и досуга, цены на продовольственные и промышленные товары, мысли и суждения различных социальных слоев общества, начиная с мнения крупных политиков и ученых, кончая рассуждениями заключенных и бомжей. Они рисуют нам полную картину всех сторон жизни в деталях. Бесчисленные социологические анкеты и исследования являются ценным историческим источником.

Четвертая группа источников представлена статистическими данными. Они позволяют исследователю реконструировать повседневность различных социальных слоев общества. Как отмечает Ю. Поляков «Огромные массивы данных, которыми располагает статистика, открывают перед исследователем неисчерпаемые возможности для освещения самых различных сторон человеческого бытия» (Поляков, 2000: 130). Статистика как массовый источник, предоставляющий данные массовой документации и включающий имущественные записи, документацию предприятий, личные дела, трудовые книжки, документы об уплате налогов и многое другое, обладает огромными источниковыми ресурсами.

Пятая группа источников, дающая представление о специфике массового сознания и повседневного поведения, – фольклорные материалы: пословицы, поговорки, частушки, анекдоты, все то, что является показателем настроений различных социальных слоев общества. Они дают исследователю материал по стереотипам поведения, привычкам и реакциям людей на определенные обстоятельства, позволяют реконструировать жизненные ценности. А карикатура и анекдоты позволяют лучше понять менталитет, ценностные ориентации и уровень культуры, особенно в информационно закрытых обществах.

Шестая группа источников представлена художественной литературой. Этот особый источник ценен для историка тем, что позволяет получить сведения о человеческой психологии, чувствах и настроениях людей, пусть и через призму субъективного мнения автора.

Седьмая группа источников формируется за счет фотодокументов. Как отмечает в своей диссертационной работе «Фотография как источник по изучению истории повседневности» российский исследователь повседневности Р.А. Абилова «Введение фотодокументов в научный оборот состоялось благодаря «визуальному повороту» в российской исторической науке. Он связан с формированием новых представлений о «визуальности» в гуманитаристике в последней четверти XX века» (Абилова, 2017: 6).

Долгое время этому источнику отводилась иллюстративная роль. Изменение отношения к фотографии как источнику произошло благодаря развитию визуальных исследований и «антропологизации» гуманитарных и социальных наук. Основными направлениями исследований с привлечением фотодокументов стали семейная история, социальная жизнь и экстремальная повседневность.

И можно выделить восьмую группу источников, появившихся в эпоху глобализации, когда интернет стал неотъемлемой частью повседневной жизни каждого человека. К ней можно отнести блоги или электронные дневники, форумы, комментарии пользователей, различные тематические сайты. С каждым днем количество пользователей мировой сети интернет растет, в том числе и за счет представителей старшего поколения, которое в личных блогах и электронных журналах, на форумах и страницах соцсетей предоставляет ценную информацию для повседневной истории о событиях недавнего прошлого.

Российский исследователь А.В. Александров в статье «Новые источники по истории повседневности второй половины XX века: к постановке проблемы» отмечает ряд сложностей, которые возникают при работе с данной группой источников, таких как: проблема установления авторства, достоверность приводимых данных, проблема сохранности интернет источников, но в то же время констатирует, что интерес к интернет ресурсам как источнику для изучения истории повседневности постоянно возрастает (Александров, 2014: 6).

Таким образом, мы видим, что источники, используемые историей повседневности, многообразны не только по форме, но и по содержанию. История повседневности обращается к сведениям многих гуманитарных наук, а также к специальной (неисторической) литературе. Следовательно, в исследованиях повседневности применяются не только исторические методы, но специально-научные. Можно сказать, что для истории повседневности характерен такой исследовательский принцип, как междисциплинарность.

Другой важной особенностью методологии истории повседневности является сосуществование двух подходов к пониманию повседневности. В мировой науке соседствуют два подхода к пониманию истории повседневности: первый рассматривает повседневность как реконструкцию ментального макроконтекста событийной истории, подход привлекательный для философов и культурологов, второй - как реализацию приемов микроисторического анализа, разделяемый социологами и большей частью историков.

Микроистория как метод истории превалирует у германских исследователей повседневности. Ряд итальянских историков, таких как, К. Гинзбург, Д. Леви, поддержали эту трактовку истории повседневности, создали журнал и начали выпуск научной серии «Микроистория». Германо-итальянская школа микроисториков в 90-е годы расширилась за счет того, что ее пополнили американские исследователи прошлого.

В это же время микроистория как метод стала актуальна и для российских историков. Российский историк Репина Л.П. видит причину этого в истощении потенциала традиционных макроисторических подходов к изучению прошлого. «Микроподходы, – пишет она, – получили широкое распространение по мере того, как обнаруживалась неполнота и неадекватность макроисторических выводов, ненадежность среднестатистических показателей, направленность доминирующей парадигмы на свёртывание широкой панорамы исторического прошлого в узкий

диапазон «ведущих тенденций», на сведение множества вариантов исторической динамики к псевдонормативным образцам или типам» (Репина, 2006:10).

В ряде работ томского историка, профессора Б.Г. Могильницкого, в частности в книге «Введение в методологию истории», рассматривается природа познания в истории, место и роль истории в обществе, анализируются отличительные особенности макро и микро- подходов к изучению прошлого.

Ученый считает, что от гармоничного сочетания этих подходов история только выиграет. В статье «Макро и микро подходы в историческом исследовании», посвященной этой проблеме, он пишет «Достигнутый современной наукой уровень органического слияния на новых эпистемологических основаниях макро и микроподходов в исследовании повышает научную строгость исторического дискурса, его убедительность и верифицируемость. История приближается к своей давнишней цели, некогда сформулированной Г.Т. Боклем: стать такой же точной дисциплиной, как естественные науки» (Могильницкий, 2009: 20).

По мнению Б.Г. Могильницкого, характерными чертами исторической истины должны быть методологический плюрализм и сфокусированность на человеке, только при этом условии история станет наукой о человеке.

Такой важной проблеме истории повседневности, как изучение ментальных основ российского общества, посвящена его монография «Историческая наука и историческое сознание».

История повседневности, выйдя за рамки изучения истории материальной культуры, анализирует жизненный мир простых людей, их повседневное поведение и переживания, а такая постановка вопроса меняет и отношение к методам исследования. Как отмечает в своей работе «Биография как опыт исследования истории повседневности» российский историк Оболенская С.В., «Для историка повседневности микроистория – метод. В свою очередь исследовательским полем микроистории чаще всего является история повседневности» (Оболенская, 2014: 6).

Микроистория показывает нам субъективную сторону исторического процесса, роль простых людей в этом процессе и их восприятие происходящих исторических событий. И здесь, по мнению Оболенской С.В., важно отметить, что «Усиленное внимание исследователя, обращенное на единичные ситуации, стремление раскрыть их многозначность, построить «силовое поле» взаимосвязей, охватывающее как структуры, так и действующих лиц, – залог успеха постижения микроистории с помощью микроистории» (Оболенская, 2014: 8).

Изучение истории ментальности появляется в историческом познании в XX веке и связано со школой «Анналов», историографическим направлением исследования повседневности, возникшей вокруг одноименного журнала стараниями М. Блока и Л. Февра. Менталитет понимается исследователями этого направления как система неосознанных представлений о мире, регулирующих поведение человека и имеющих такие важные признаки, как коллективность, устойчивость, верность своему «историческому» коду.

Это направление исторического познания представлено в казахстанской историографии трудами доктора исторических наук, религиоведа Нуртазиной Н. В статье Н. Нуртазиной «Антропология номадизма как ключ к пониманию рыцарской души казахского народа» исследуется проблемы этического возрождения и ментального пробуждения казахского народа. Признавая, что в культуре кочевников Великой степи было мало материальных достижений, она отмечает, что эта культура была обращена «вовнутрь». Н. Нуртазина пишет: «Мы, номады Великой Степи, наследники древней конно-кочевой цивилизации, всегда были сильны антропологией, познанием своего Тела и Души, при этом, не уходя в крайности ни аскезы, ни грубого материализма; тысячелетиями занимались накоплением и трансляцией своим потомкам секретов духовной, социальной и экологической гармонии» (Нуртазина, 2016: 2). Таким образом, историк делает вывод, что особенность, уникальность менталитета казахов заключается в духовно-антропологическом уклоне.

Отличается у традиционных историков и «повседневноведов» и отношение к историческому источнику. Историк традиционного направления обращается в своих исследованиях к достоверным источникам, трактуя их максимально точно, в то время как представитель истории повседневности

старается вчитываясь в текст источника, проникнуть в скрытый смысл сказанного, используя психологический прием «вчувствования», что позволяет ему интерпретировать мысли и чувства других людей по-своему. Таким образом, историк повседневности изучает не только быт, но и сознание и поведение людей, влияние менталитета на образ жизни человека. В центре внимания исследователя человек, действующий в конкретных обстоятельствах, с которым «повседневновед» ведет диалог, пытаясь выяснить мотивацию действий всех участников прошлого, сопереживая им. И ему это удается сделать, используя метод кейс-стади, детального анализа отдельных случаев посредством изучения биографий и других эго-документов.

Также важным методом истории повседневности является метод устной истории. Этот метод позволяет историку самостоятельно сформировать источник. Таким источником, позволяющим исследователю воспроизвести события прошлых лет через рассказы их участников, при этом ведя с ними диалог, сопереживая им, является устная истории.

Различают устный источник и устный исторический источник. Первый рассматривается как результат устного народного творчества, существующий в виде легенд, преданий, поговорок и т. д. Под вторым понимается источник, созданный историком при помощи опроса или интервью, не существовавший ранее в готовом виде.

Работа по сбору и записи «жизненных историй», интервью всех видов являются созданием нового вида исторического источника, который называется «вторичным». В результате расширяется источниковая база за счет свидетельств еще живущих информантов.

Интервью как исторический источник ценен для историка тем, что дает возможность для интерпретации событий, обогащая социальную историю сведениями о повседневной жизни, о ментальности обычных людей, то есть оно дает то, чего не может дать исследователю письменный традиционный источник. Субъективность мнений и оценок устной истории для исследователя является показателем качества информации, получаемой в ходе беседы с очевидцами событий. Считается, что устные воспоминания ценны своей независимостью, множественностью подробностей, тем, что придают истории более индивидуальный характер. А кроме того у исследователя появляется уникальная возможность сравнить обыденное и научное историческое знание.

Устная история восполняет пробелы там, где не хватает традиционных источников для исследования. Неоценимые сведения данный источник предоставляет, когда речь идет о явлении индивидуальной или коллективной памяти и ее влиянии на общественное сознание, об изучении ментальностей и структур поведения.

Данный метод формирования исторического источника как технология сбора информации появился во второй половине 20 века, после Второй мировой войны. В США по инициативе профессора Колумбийского университета А. Невинса создается Кабинет устной истории, основной целью работы которого являлась запись мемуаров выдающихся людей Америки. Он же первым вводит в научный оборот термин «устная история», понимая под ним сбор устных свидетельств о прошлом.

Появления «Oral History» как новой методики познания общества было обусловлено рядом факторов: исследование проблем недавнего прошлого стало актуальным; в историографии шли активные методологические поиски под влиянием философии экзистенциализма, постмодернизма и социальной истории; появление и усовершенствование звукозаписывающей аппаратуры.

Постепенно устная история завоевала популярность у профессиональных историков как новый источник информации о прошлом.

Одним из первых популяризаторов устной истории в Великобритании стал Пол Томпсон, создавший общество «Oral History» и одноименный журнал. Оценивая значение устной истории как метода исследования он пишет в работе «Голос прошлого. Устная история»: «Устная история, напротив, создает условия для куда более справедливого суда: можно вызвать свидетелей из низших классов, из числа обездоленных или побежденных. Она позволяет более реалистично и объективно воссоздавать прошлое, подвергать сомнению «официальную версию», тем самым

оказывая радикальное влияние на социальные цели исторической науки в целом» (Томпсон, 2003: 1).

По его мнению, благодаря этому методу спектр научных исследований расширяется и обогащается, при этом меняется и его социальная миссия - история становится демократичней. Среди недостатков данного метода он видит большую трудоемкость, требующую много времени на запись и расшифровку, между тем к достоинствам устной истории относит надежность и точность свидетельств об общении с другими людьми. Ну, и, конечно, достоинством является ориентация на человека, П. Томпсон пишет: «Устная история – это история, построенная вокруг людей. Она наполняет жизнью историю как таковую и расширяет ее масштаб. Она позволяет найти героев не только среди вождей, но и среди безвестного большинства народа» (Томпсон, 2003: 15).

С быстрым развитием устной истории связана социологизация истории, когда отсутствие или недоступность письменных источников заставляют историков, изучающих события недавнего прошлого, обращаться к свидетельствам очевидцев.

Наиболее успешно и часто устные источники применяются при подготовке жизнеописаний известных людей, однако в последнее время, историки все чаще обращаются к жизнеописаниям простых людей – рабочих, представителей национальных меньшинств, иммигрантов.

Чем же привлекают исследователей прошлого устные источники? По мнению исследователя Урсу Д.П., высказанного им в статье «Методологические проблемы устной истории», к достоинствам данного метода можно отнести: во-первых демократизм, который позволяет написать «историю снизу» – историю народа, а не государства, осветить прошлое с точки зрения участников событий; во-вторых, – аутентичность, сохраняющая полноту текста, важные нюансы, такие как, эмоции участников исторических событий; в-третьих, – уникальность, позволяющая получить информацию, которая не может быть установлена другим путем, потому что каждый человек обладает частицей уникального исторического знания; в-четвертых, – массовость, поскольку источник этот неисчерпаемый, ведь количество информантов бесконечно.

Российский историк Щеглова Т. В книге «Устная история» в разделе «Устная история и история повседневности: методические и методологические перекрестки», проводя сравнение методологии устной истории и истории повседневности, находит много общего у этих исторических субдисциплин. Обе они являются новыми отраслями исторического знания, в центре внимания которых – человеческая обыденность во множестве контекстов. «Но главное, - пишет Щеглова Т. - что устная история и история повседневности как самостоятельные исторические субдисциплины «родились как «история снизу» или «изнутри», дав голос «маленькому человеку», жертве модернизационных процессов: как необычному, так и самому рядовому, сделав интересным для потомков его поведение и жизненные ориентиры тех, кто жил и страдал, кто именовался маленьким человеком» (Щеглова, 2011: 117).

Концептуальный и методологический подходы и устной истории, и истории повседневности во многом совпадают: внимание к ощущениям и переживаниям человека в истории, акцент на массовом участнике исторической жизни – представителе нижних ступеней социальной лестницы. Отсюда и использование одинаковых методических средств – социальных опросов, интервью. Историческое интервью дает большие возможности для изучения повседневного жизненного мира людей.

Однако можно говорить об определенных отличиях устной истории и истории повседневности, например, как отмечает Щеглова Т. «предмет исследования истории повседневности более хронологически углублен. Историки повседневности скрупулезно изучают повседневность ... по документальным памятникам, ... по архивным документам.» (Щеглова, 2011: 118). У устных историков преобладает интерес к недавнему прошлому, с погружением в него до уровня исторической памяти поколения дедов и прадедов.

Необходимо также в качестве источника истории повседневности отметить и устную спонтанную историю, названную испанским философом Мигелем де Унамуно интраисторией.

Интраистория – это историческое общественное мнение и, как всякое мнение, оно образуется на уровне теоретического знания и обыденного сознания. В этой разновидности устной истории

преобладают оценки и мнения, а не факты. Как отмечает Д.П. Урсу, «Интраистория не содержит нового знания, она лишь производит переоценку того, что известно науке, и зачастую искажает его в романтическом или, напротив, нигилистическом духе. Тем не менее профессиональные историки не могут быть безучастными к устному историческому общественному мнению» (Урсу, 1989: 27).

Заключение. Подводя итоги исследованию данного вопроса, можно сделать выводы о том, что сложность изучения истории повседневности вызвана рядом проблем методологического характера: множеством трактовок предмета истории повседневности, определяющих подходы и принципы изучения объекта познания; многообразием источниковой базы, как по форме, так и по содержанию; методологический плюрализм.

Поскольку история повседневности использует в своих исследованиях сведения ряда гуманитарных наук, таких как социология, философия, этнология, она применяет не только исторические, но специально-научные методы, например, социологические. Таким образом, можно говорить о междисциплинарности как исследовательском принципе истории повседневности.

История повседневности, популярное сегодня направление исторического и в целом гуманитарного знания, появилось сравнительно недавно, хотя отдельные ее аспекты давно и успешно изучались целым комплексом дисциплин, среди которых можно назвать социологию, психологию, философию, лингвистику. Поэтому и в определении ключевых понятий данного направления исторического знания нет единства мнений. Нет согласия в определении предмета истории повседневности, в определении методов изучения истории. В мировой науке соседствуют два подхода к пониманию истории повседневности: первый рассматривает повседневность как реконструкцию ментального макроконтекста событийной истории, подход привлекательный для философов и культурологов, второй - как реализацию приемов микроисторического анализа, разделяемый социологами и большей частью историков.

Однако при всех различиях в подходах к определению и методам изучения повседневности, в зарубежной и казахстанской истории этого направления можно выделить общие для рассмотрения группы вопросов: среда обитания, событийная область публичной повседневной жизни человека, социально-важные моменты жизни, обстоятельства личной жизни, межличностные отношения, эмоциональная сторона событий и явлений, досуг.

Также необходимо отметить, что общим для всех «повседневноведов» является понимание изучения истории как процесса реконструкции прошлого, при которой люди, участники исторического процесса рассматриваются не только как объекты, но и как субъекты, творящие историю, чьи поступки и поведение должны получить историческую оценку.

Список источников и литературы

Александров А.В. Новые источники по истории повседневности второй половины XX века: к постановке проблемы – [Электронный ресурс] – URL:<https://sci-article.ru/stat.php?i=1412830129> (дата обращения: 10.02.2021).

Абилова Р.А. Фотография как источник по изучению истории повседневности: анализ современной российской историографии. – [Электронный ресурс] – URL:<https://www.dissercat.com/content/fotografiya-kak-istochnik-po-izucheniyu-istorii-povsednevnosti-analiz-sovremennoi-rossiiskoi> (дата обращения: 15.02.2021).

Любичанковский С.В. «Условия повседневности» как базовый элемент исторического анализа повседневной жизни. Вестник Оренбург. гос. ун-та. – 2012. – № 7. – С. 154-157.

Любути К.Н., Кондрашов П.Н. Диалектика повседневности: методологический подход. – Екатеринбург: УрГУ; ИФиП УрО РАН; РФО, 2007. – С. 217.

Могильницкий Б.Г. Макро и микроподходы в историческом исследовании (историографический ракурс) // Вестник Томского государственного университета. – Томск, 2009. – История. – №2. – С. 38-46.

Нуртазина Н. Антропология номадизма как ключ к пониманию рыцарской души казахского народа. – [Электронный ресурс] – URL:<https://www.altyn-orda.kz/antropologiya-nomadizma-kak-klyuch-k-ponimaniyu-rycarskoj-dushi-kazaxskogo-naroda> (дата обращения: 20.03.2021).

Оболенская С.В. Биография как опыт исследования «истории повседневности». – [Электронный ресурс] – URL:<https://ru.convdocs.org/docs/index-257808.html> (дата обращения: 25.04.2021).

Поляков Ю.А. Человек в повседневности (исторические аспекты) // Отечественная история. – 2000. – № 3. – С. 2, 10.

Пушкарева Н.Л. Предмет и методы изучения истории повседневности. Социальная история. – Москва, 2007. – С. 9–21.

Пушкарева Н.Л. «История повседневности» как направление исторических исследований. – [Электронный ресурс] – http://www.perspektivy.info/history/istoriya_povsednevnosti_kak_napravlenije_istoricheskikh_issledovanij. (дата обращения: 10.02.2021).

Пушкарева Н.Л., Любичанковский С.В. Понимание истории повседневности в современном историческом исследовании: от Школы Анналов к российской философской школе. – [Электронный ресурс] – URL:<http://pdf.knigi-x.ru/21istoriya/278889-1-n-pushkareva-lyubichankovskiy-ponimanie-istorii-povsednevnosti-sovremennom-istoricheskom-issledovanii-shkoli-annalov-rossi.php>. (дата обращения: 20.04.2021).

Репина Л.П. История исторического знания: пособие для вузов / Л.П. Репина, В.В. Зверева, М.Ю. Парамонова. – Москва: «Дрофа», 2006. – С. 241.

Томпсон П. Голос прошлого. Устная история. – Москва: «Весь мир», 2003. – С. 368.

Урсу Д.П. Методологические проблемы устной истории. Источниковедение отечественной истории http://ebookiriran.ru/userfiles/file/ЮЮО1989_1989.pdf. (дата обращения: 25.04.2021).

Щеглова Т.К. Устная история. Барнаул: АлтГПА, – 2011. – С. 364.

References

Aleksandrov A.V. Novye istochniki po istorii povsednevnosti vtoroi poloviny XX veka: k postanovke problemy [New sources on the history of everyday life of the second half of the XX century: towards the formulation of the problem] – [Elektronnyi resurs] – URL:<https://sciarticle.ru/stat.php?i=1412830129> (data obrashcheniya: 10.02.2021). [in Russian]

Abilova R.A. Fotografiiya kak istochnik po izucheniyu istorii povsednevnosti: analiz sovremennoi rossiiskoi istoriografii. [Photography as a source for the Study of the History of Everyday Life: an Analysis of Modern Russian Historiography] – [Elektronnyj resurs] – URL: <https://www.dissercat.com/content/fotografiya-kak-istochnik-po-izucheniyu-istorii-povsednevnosti-analiz-sovremennoi-rossiiskoi> (data obrashcheniya: 15.02.2021). [in Russian].

Lyubichankovskii S.V. «Usloviya povsednevnosti» kak bazovyi element istoricheskogo analiza povsednevnoi zhizni [Conditions of everyday life" as a basic element of the historical analysis of everyday life] Vestnik Orenburg. gos. un-ta. – 2012. – № 7. – S. 154-157. [in Russian]

Lyubutin K.N., Kondrashov P.N. Dialektika povsednevnosti: metodologicheskii podhod. [Dialectics of everyday life: a methodological approach] – Ekaterinburg: UrGU; IFiP UrO RAN; RFO, 2007. – S.217. [in Russian]

Mogil'nickii B.G. Makro i mikropodhody v istoricheskom issledovanii (istoriograficheskii rakurs) [Macro and micro approaches in historical research (historiographical perspective)] // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. – Tomsk, 2009. – Istoriya. – №2. – S. 38-46. [in Russian]

Nurtazina N. Antropologiya nomadizma kak klyuch k ponimaniyu rycarskoi dushi kazakhskogo naroda. [Anthropology of nomadism as a key to understanding the chivalrous soul of the Kazakh people] – [Elektronnyj resurs] – URL:<https://www.altyn-orda.kz/antropologiya-nomadizma-kak-klyuch-k-ponimaniyu-rycarskoj-dushi-kazaxskogo-naroda> (data obrashcheniya: 20.03.2021). [in Russian]

Obolenskaya S.V. Biografiya kak opyt issledovaniya "istorii povsednevnosti". [Biography as an experience of studying the "history of everyday life"] – [Elektronnyi resurs] – URL:<https://ru.convdocs.org/docs/index-257808.html> (data obrashcheniya: 25.04.2021). [in Russian]

Polyakov YU.A. Chelovek v povsednevnosti (istoricheskie aspekty) [Man in everyday life (historical aspects)] // Otechestvennaya istoriya – 2000. – № 3. – S. 2, 10. [in Russian]

Pushkareva N.L. Predmet i metody izucheniya istorii povsednevnosti. [The subject and methods of studying the history of everyday life] Social'naya istoriya. – Moskva, 2007. – S. 9–21. [in Russian]

Pushkareva N.L. «Istoriya povsednevnosti» kak napravlenie istoricheskikh issledovaniy ["The history of everyday life" as a direction of historical research] – [Elektronnyj resurs] – http://www.perspektivy.info/history/istorija_povsednevnosti_kak_napravlenije_istoricheskikh_issledovaniy. (data obrashcheniya: 10.02.2021). [in Russian]

Pushkareva N.L., Lyubichankovskii S.V. Ponimanie istorii povsednevnosti v sovremennom istoricheskom issledovanii: ot Shkoly Annalov k rossiiskoi filosofskoi shkole. [Understanding the History of Everyday Life in Modern Historical Research: from the Annals School to the Russian Philosophical School] – [Elektronnyj resurs] – URL:<http://pdf.knigi-x.ru/21istoriya/278889-1-n-pushkareva-lyubichankovskiy-ponimanie-istorii-povsednevnosti-sovremennom-istoricheskom-issledovanii-shkoli-annalov-rossi.php>. (data obrashcheniya: 20.04.2021). [in Russian]

Repina L.P. Istoriya istoricheskogo znaniya: posobie dlya vuzov [The history of historical knowledge: a guide for universities] / L.P. Repina, V.V. Zvereva, M.YU. Paramonova. – Moskva: Drofa, 2006. – S. 241. [in Russian]

Tompson P. Golos proshlogo. Ustnaya istoriya. [The voice of the past. Oral history]. – Moskva: «Ves' mir», 2003. – S. 368. [in Russian]

Ursu D. P. Metodologicheskie problemy ustnoi istorii. Istochnikovedenie otechestvennoi istorii, [Methodological problems of oral history. Source studies of national history] http://ebookiriran.ru/userfiles/file/IOtO1989_1989.pdf. (data obrashcheniya: 25.04.2021). [in Russian]

Shcheglova T.K. Ustnaya istoriya. [Oral history]. – Barnaul: AltGPA, 2011. – S. 364. [in Russian]

ҒТАМР 03.01.07

КҮНДЕЛІКТІ ӨМІР ТАРИХЫ ТАРИХИ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ БАҒЫТЫ РЕТІНДЕ: ТАҚЫРЫП, КӨЗДЕР, ӘДІСТЕР

И.Ю. Анисимова^{1*}, Ф.С. Рамазанова¹, К.Б. Болатова¹

¹Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Қазақстан, Семей

* Автор-корреспондент

E-mail: irina_11@mail.ru (Анисимова), ramazan16@list.ru (Рамазанова), kalamkas_17_81@mail.ru (Болатова)

Андатпа. Мақала тарих ғылымындағы салыстырмалы түрде жаңа бағытқа арналған. Зерттеуде қарапайым адамдардың күнделікті әлемі, олардың проблемалары, алаңдаушылықтары мен қуаныштары – күнделікті өмір тарихы баяндалады. Күнделікті өмір тарихы-постноклассикалық тарих идеяларына негізделген тарих ғылымының бағыты, ол түбегейлі жаңа әдіснамалық негізде өткеннің суреттерін жасайды, біздің назарымызға өткенді «ізгілендірілген» қайта құруды ұсынады.

Мақала авторлары шетелдік, соның ішінде ресейлік, сондай-ақ қазақстандық тарихнама өкілдерінің жетістіктерін зерттей отырып, осы бағыттың әдіснамалық негіздерін талдауға әрекет жасады.

Бүгінгі таңда танымал күнделікті өмір тарихы жақында пайда болды, дегенмен оның кейбір аспектілері пәндердің барлық жиынтығымен ұзақ және сәтті зерттелген, сондықтан тарихи білімнің осы бағытының негізгі ұғымдарын анықтауда Пікірлер бірлігі жоқ. Күнделікті өмір тарихының тақырыбын анықтауда, тарихты зерттеу әдістерін анықтауда келісім жоқ. Әлемдік ғылымда күнделікті өмір тарихын түсінудің екі тәсілі бар. Алайда, күнделікті өмірді зерттеу әдістері мен анықтамаларына деген көзқарастардағы барлық айырмашылықтарға қарамастан, шетелдік және қазақстандық тарихта бұл бағытты қарастыруға ортақ мәселелер тобын бөлуге болатындығы қарастырылған.

«Күнделікті өмір тарихына» арналған жұмыстардың ғылыми мәселелерін талдау нәтижесінде авторлар әлеуметтік-гуманитарлық білімдегі осы бағыттың өзектілігі мен қажеттілігі туралы, көп жақты, көп қабатты деп тануға негізделген қазіргі заманғы ғылыми ойлауды тарихи ғылымға енгізу қажеттілігі туралы қорытындыға келеді.

Түйінді сөздер: күнделікті өмір тарихы, тарих әдістемесі, тарихнама.

IRSTI 03.01.07

THE HISTORY OF EVERYDAY LIFE AS A DIRECTION OF HISTORICAL RESEARCH: SUBJECT, SOURCES, METHODS

I.Yu. Anisimova^{1*}, F.S. Ramazanova¹, K.B. Bolatova¹

¹Kazakh Humanities Law Innovation University, Kazakhstan, Semey

*Corresponding author

E-mail: irina_11@mail.ru (Anisimova), ramazan16@list.ru (Ramazanova),
kalamkas_17_81@mail.ru (Bolatova)

Annotation. The article is devoted to a relatively new direction in historical science, the subject of which is the everyday world of ordinary people with their problems, worries and joys – the history of everyday life. The history of everyday life is a branch of historical science based on the ideas of post-neoclassical history, which creates pictures of the past on a fundamentally new methodological basis, offering us a "humanized" reconstruction of the past.

The authors of the article attempt to analyze the methodological foundations of this direction by studying the achievements of representatives of foreign, including Russian, as well as Kazakh historiography.

The popular history of everyday life has appeared relatively recently, although some aspects of it have long been successfully studied by a whole range of disciplines, so there is no consensus in defining the key concepts of this area of historical knowledge. There is no agreement in the definition of the subject of the history of everyday life, in the definition of the methods of studying history. In the world of science, there are two approaches to understanding the history of everyday life.

However, despite all the differences in approaches to the definition and methods of studying everyday life, in the foreign and Kazakh history of this direction, it is possible to distinguish common groups of issues for consideration.

As a result of the analysis of the scientific problems of the works devoted to the "history of everyday life", the authors come to the conclusion about the relevance and relevance of this direction in socio-humanitarian knowledge, about the need to introduce modern scientific thinking into historical science, based on the recognition of the multivariate, multi-layered world and the role of man in it as the main object of study.

Key words: history of everyday life, methodology of history, historiography.

Сведение об авторах:

^{1*} Докторант PhD

¹ Кандидат исторических наук

¹ Кандидат исторических наук

CENTRAL ASIA AND THE CAUCASUS IN IRAN'S FOREIGN POLICY STRATEGY 1991-2020

A.M. Dyab al-Noimat^{1*}

¹University of Jordan, Amman, (Jordan)

*Corresponding author

E-mail: Alafreet5@hotmail.com (Dyab al-Noimat)

Abstract. This article comes to present the stages of Iran's foreign political strategy in its relationship with the countries of Central Asia and the Caucasus from 1991 to 2019, and the importance of these relations in expanding Iran's interests and ensuring its economic and political interests in the region.

In this case, the article clearly shows that Iran's interests are becoming a serious problem in the Central Asia and the Caucasus to the rapid growth in demand for natural fuels. In fact, Central Asia and the Caucasus are the regions where the geopolitics and competition between the United States and Iran are most influenced by their vast energy resources and strategic position.

The author conclude that Central Asia and the Caucasus are of particular interest to the Iran, while Central Asia and the Caucasus is one of the best options for Russia, China, and the United States.

Key words: Energy, Iran, United States, Russia, Central Asia, the Caucasus, Competition.

Introduction. After the disintegration of the Union of the Soviet, Iran has sought to build bridges of political, economic, trade and cultural relations with neighboring countries in Central Asia, and that the exploitation of the historic opportunity that followed the collapse of the Union Soviet early nineties of the last century, in order to get out of political isolation after more than twenty years of its revolution, and benefiting from these geopolitical shifts in repositioning at the regional level, so that it becomes a country with great influence and leverage in the Greater Middle East region as a whole. Iranian decision-makers were keen to convince the republics of Central Asia and the Caucasus that friendship with Iran is more worthy than clash. Politics and diplomacy have been used as a means to build and develop relations with these countries in order to dispel their concerns, in addition to paying attention to the development aspects and providing assistance, as Iran, by virtue of its location and history, has seen it as the closest power and has the right to play a major and leading role in the Central Asia and Caucasus region. And on the other hand, the countries of that region were trying to plead with regional and international powers in order to disengage from the Soviet Union, and these countries have found regionally in Iran their goal, but the ideological engines of the Iranian regime, which include exporting the revolution and victory to Shiite groups in neighboring countries, penetrating societies and influencing their policies, raised the fears of these countries and made them wary of full openness to Iran, but rather mobilized some of these countries make their efforts to confront any illegal Iranian policies.

Through a review of the literature, the Central Asia and Caucasus region is considered one of the strategic regions, as this region is characterized by geostrategic importance through its geographical location and important resources. It is located on the shores of the rich Caspian resources on the one hand, and form on the other land routes and extensions of gas pipeline and oil from the Middle East and the Caspian towards. China Node and of them towards the sea of a black and Turkey and the Mediterranean Sea, and the recent direction of the Arabian Gulf through Iran, Afghanistan and Pakistan towards the ocean Indian. In addition, this region is rich in oil, water and precious metals.

Central Asia and the Caucasus after the collapse of the Soviet Union and the emergence of new independent states in the region aroused great interest on the part of both the closest neighbors and the largest countries in the West and the East, given the geopolitical and strategic resource opportunities for the countries of Central Asia and the Caucasus, as the Islamic countries saw in the independence of the republics of Central Asia the possibility of their return To the Islamic world, Iran's policy towards Central

Asia and the Caucasus after 1991 was cautious, as it tried to prevent the United States and Turkey from entering the region, and maintained close relations with Russia, but this Iranian-Russian axis was subjected to many pressures, especially after the imposition of US sanctions on Iran. Consequently, Iran has worked to develop a more effective policy to be able to get out of the sanctions of the United States of America, so that isolating Tehran does not put such an obstacle in front of the historical opportunity for Iran to become a joint regional power, and Iran has tried in recent years to impose itself on the economic and cultural scene in Central Asia and the Caucasus. And in this research, we will discuss the most important strategies that Iran has practiced towards the countries of Central Asia and the Caucasus to be a major player in the region and what The impact of this on Iran's relationship with the major countries (Russia, China, and the United States of America) and the future of these alliances and strategies on Iran in political and economic terms.

Materials and methods. Because the research includes the historical, geographic, political and economic aspects, the multiplicity of levels of analysis from international units to regional relations to an international format, and the overlap of analysis variables, it required employing the historical approach, the descriptive approach, the case study approach, the inductive approach and the comparative approach. The political phenomenon and the field of political science, as it is a flexible subject that draws from all other sciences and knowledge approaches.

The historical curriculum provides us with revealing the implications of the phenomenon, i.e. how it was, how it became and how it will be. Therefore, the historical method was adopted to know the historical implications of the Central Asia and the Caucasus region and its complex history so as not to make an epistemological break with the events and evidence that the region knew. As for the descriptive method, it was employed to know all aspects of the phenomenon under study, and the analysis in order to mean with an accurate knowledge of the apparent and then predictable connotations. As for the case study methodology for the accuracy of the topic, it is a partial study of the Central Asia and the Caucasus region because of the importance it constitutes among the academic circles in studying and analyzing this topic. As for the inductive approach by which the parameters of the movement of forces behavior can be extracted. As for the comparative approach, which is the last, given the difficulty of conducting direct experimentation in the field of political science. And the fact that the human being is the subject of the study, it is complex and the statistical approach was not able to fully support the experimental approach. So the comparative approach was adopted that helps compare two things that may differ in the behaviors and directives of the countries in their external agendas were compared between them, but without comparing the difference in setting the goals of each party, so it was done. My employment to find out and compare the strategies of each player in the region from other players and the advantage that may differ from one party but not the other.

The study of international relations has contributed to standardizing the behavior of political units, and among the theoretical approaches that have made a significant contribution in the field of political science:

Discussions. The paper tries to look at Iran's foreign political trends toward the countries of Central Asia and the Caucasus in the midst of all conflicts and alliances, the future of this strategy and its impact on the region in general and Iran in particular by answering the main research question:

What are Iran's foreign political strategies towards the countries of Central Asia and the Caucasus from 1991 to 2020 to preserve its regional interests in the region?

The research attempts to arrive at Iranian foreign political strategies towards the countries of Central Asia and the Caucasus through the following sub-questions:

- What is the geopolitical importance of the countries of Central Asia and the Caucasus?
- What is the economic importance of the countries of Central Asia and the Caucasus (energy and gas materials?)
- How did Iran deal with the countries of Central Asia and the Caucasus during the stages of Iranian foreign policy towards the region, according to the political changes that the region and Iran underwent from 1991 to 2019?
- What is the future of Iranian relations with the countries of Central Asia and the Caucasus according to the foreign interests and policies of the major countries and the countries concerned?

Consistent with the previous problem and the questions arising from it, the following hypotheses must be examined and tested:

- The countries of Central Asia and the Caucasus have geopolitical importance, as they are part of many conflicts that witness, from time to time, intense competition between international parties seeking to attract the region's interest and, in the end, to access its natural resources. The bilateral and multilateral economic and military agreements that are sought to be concluded with the countries of Central Asia are cited as clear evidence of competition for control of the region's resources.

- Iran realizes the importance of the region to it in making it play an important regional role and holds the keys to controlling the energy and natural gas transport areas in the region.

- Religious and sectarian culture plays a big role in Iran's relationship with the countries of Central Asia and the Caucasus, as it is one of the forms of control and hegemony.

- The strategic geographic location, and the religious basis of Iran, makes it a dominant regional power and a major player in the region, and it achieves its geopolitical interests.

- The intensity of international and regional competition in the Central Asian region stems from the clarity of the contradictory and different strategies of each country separately, due to the difference of interests and their opposition more than their convergence or compatibility.

Results. It is represented as a knowledge model with great contributions in international relations under the leadership of (Hans Morgenthau) which promotes analytical tools for classical realism in determining trends in the behavior of political units, where Power is considered for the realist paradigm such as Energy for physicists, the Power with which realistic analyzes are concerned is not conventional military force but National Power In its comprehensive sense of its material and non-material components and elements, and international politics, like other policies, is nothing but a struggle for power, in addition to their employment for the National Interest that is, to achieve the minimum goal of the foreign policy of each country, which is preserving survival, as the national interest coincides with the preservation of strong construction and together they form a single chasm, as well as the Balance of Power which means achieving global peace and security on the one hand and developing relations without disturbing the principle of balance on the other hand, and for "Morjinaw " that there are three motives for the human being: the motive of life, the motive of reproduction and the motive of domination in a world lacking resources that leads to the struggle for power, which is the Will to Power it shapes the nature of politics and war (Cynthia Weber, 2001: 13-23). Despite the persistence of classical realism for decades during the Cold War, it could not keep up with the developments occurring after its end. However, its analysis tools are still used by the major powers in implementing their external agendas. Therefore, this cognitive model must be examined and tested on the trends and behaviors of the major powers and the extent of the feasibility of using it so far, especially for a country like Iran that is trying to take its place among the major countries.

It is an extension of the Classical Political Realism and its leaders (Kenneth Waltz) appeared simultaneously with arrival of US President Jimmy Carter to power through his mortal theory in his dealing with the international community, as Waltz adopted in his traditional tools the concept of force to prove elements other than war channels and tried to link state power and possess elements such as (space Geographical location, physical and natural resources, population, degree of economic growth, military development and political stability) its aims to achieve the maximum possible of Security, which is linked to the element of fear, and the international conflict is the product of chaos, and the nature of the international system recognizes bipolarity in contrast to Classical Political Realism for its depending on the system of multipolarity, as Structural Realism indicates in the concept of Statism by granting the states the ability to form goals and interest, so I tried to drive the cognitive framework and employ them in our analysis of the topic to find out the extent to which the political units concerned with their studies employ realistic, structural tools in external trends. (Aydin, 2004: 1).

In the academic field, neoliberalism generally refers to the existence of three strands of neoliberal thinking, economic, social and political, which are taken equally from realism and to liberalism, and in particular the issues security, conflict and cooperation regarding the Neoliberalism Institutionism, the fundamental question of research is how to enhance and encourage cooperation in An international system characterized by chaos and shape competition between states, and on the other hand, the new realism and

the Neoliberalism Institutionism are both searching for an explanation of the behavioral regularity by examining the decentralized nature of the international system, and the Neoliberalism Institutionism recognizes that the creation of international agreement dictates that the ability of states to communicate and cooperate depends on institutions from the human condition, the state is at the center of its interpretation of international politics.

On the other hand, the Neoliberalism Institutionism is linked to an international system in which two basic conditions are met:

First: There must be mutual interest between state and other actors.

Second: That the change be in the degree of Institution GallizationIt exerts a powerful influence on state behavior.

At the same time, Kyuhen acknowledges that the possibility of organizing cooperation in the global political economy when there are common public interests that are already employed in the orientation of states, where the Neoliberalism Institutionism imposes the possibility of cooperation despite the chaos of the global system by analyzing the “repeated plight of the prisoner”, and “Market New models”, and on this basis, this knowledge model was employed through the study of economic and security institutions in our analysis of the issue and the extent of their conformity with the rational trend recognized by the Neoliberalism Institutionism theory) (Isard, 1975: 506).

The word (Hegemony) was originally used to describe the relationship between Athens and the Greek cities, and historically, the era of Roman domination is considered the most prominent example, but in the modern era of American hegemony (Pax Americana) which has prevailed since the mid-twentieth century on the basis that Hegemonic Power is who can impose its rules on the international system, and it is one of the popular theories to describe the status of the United States as a superpower in the international system, and who contributed to building this theory (Joseph Nye, Robert Keohan And the Suson Strange) The theory of dominant stability was conserved in the vision that the world is divided into specific issues and specific situations, on this basis, hegemony in the first part helps in the process of distributing power in a particular system, not only military power, and the second relates to the control of a certain idea or group of assumptions of the global level. This theory and some of its assumptions were employed on the extent to which the great powers (America) enjoyed imposing their hegemony on the world, in front of the likely current of the return multipolarity in front of the Russia and China on the international stage (Anwar Mohamed Farag, 2007: 397-404).

Geopolitical Importance of Central Asia and the Caucasus

There is no agreement in the geopolitics literature about the definition of Central Asia, expect that it is located in the heat of the Asian continent far from the open oceans and seas. As for the geographical boundaries of the region, it is possible to distinguish between two main currents: The first is the one that defines Central Asia narrowly geographically. It limits it to some newly independent republics from the Soviet Union in the heart of Asia, namely: Tajikistan, Uzbekistan, Kyrgyzstan and Turkmenistan. It thus excludes the Republic of Kazakhstan from the definition. This current is represented by one of the greatest specialists in Central Asian affairs “Wheeler Geoffrey”. As for the second current. which is represented by “Britannica Encyclopedia”. It defines Asia more geographically, It argues that Central Asia is the region that extends east of the line extending southeast of the Urals and Caspian Seas to northwest China and Mongolia, and extends a longitudinally from southern Siberia in the north to northern and northern Iran and Afghanistan in the south. This geographical area includes the group of countries and regions, which includes for Mongolia, the South of Siberia and the northern parts of Afghanistan in Iran, in addition to the five newly independent republics from the Soviet Union in 1991, namely: Kazakhstan, Turkmenistan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, and Tajikistan (Sami Al-Salami, 2016:51, 51.)

The geopolitical region that includes both Central Asia and Caucasus is one of the most important energy production regions in the world, whether it is related to oil or natural gas, which explains the increasing interest in it, and its classification within the areas of complex strategic competition, and energy is the core and focus of the competition, both in terms of The desire to enter the energy production areas there, or to control the important routes to transport oil and gas.

This region is characterized by its extension in the depth of human history, culturally and Civilized, and it had a distinctive role in Islamic history in particular and in the world of in general, when it was a sensitive corridor for trade and cultural movements within the ancient Silk Road, but it was subject to containment and annexation in the era of Tsarist Russia and then the Soviet Union, but the end The Cold War allowed the region's countries to re-emerge as political, cultural and social entities distinct from their surroundings, so Kazakhstan, Uzbekistan, Tajikistan, Turkmenistan and Kyrgyzstan emergent for existence.

From a geopolitical point of view, Central Asia is a natural extension of the Caucuses, and part of "Eurasia", which is considered "Heartland", Where experts are classified as a major component of what is known as Central Eurasia, so geographically representing the five Central Asian republics as well as the Third South Caucasus, Azerbaijan, Georgia and Armenia, what is known as the "Eurasian Central", located the countries of this region, east and west of the Caspian Sea basin rich in oil and gas (Ibrahim Arafat, 2007: 67, 124-126).

Therefore, the main geostrategic importance of Central Asia is evident in two main factors: the discovery of significant reserves of energy resources, and secondly, being a central passage for oil and gas pipelines, and the transpiration routes that depart from them in all directions linking them to China, Russia, Europe and the Caucasus region and across the Caspian Sea to the Indian Ocean.

The region of Central Asia and the Caucasus was considered part of the former Soviet Union during the twentieth century and after the collapse of the Soviet Union, five Islamic Republic in the region, which are Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Tajikistan and Turkmenistan, became independent countries. At present, the area covers an area of 5 to 6 million kilometers and has a population of more than 60 million people (40 million Muslims).

After the collapse of the Soviet Union, the strategic importance of these countries doubled due to their proximity to hot spots in Asia in which major international and regional powers struggle, as well as their proximity to the Arab Gulf region and Iraq, as well as a traditional rivalry between Russia and the United States to extend their hegemony over the region in 1991. These countries began to look to practice foreign political relations with regional and global neighborhood; Central Asian countries are continental countries that represents the land depth or the wild heart. From a geopolitical point of view, Central Asia is surrounded by regional players eager to form relations with these countries under an excuse filling the geopolitical vacuum caused by the dissolution of the Soviet Union. And the geopolitical orientations of the regional players towards the countries of Central Asia differ, but they are organized into four directions:

- Geopolitical orientation: Russia is at the forefront of the players motivated by security perceptions and politics in the region, as these countries represent the soft region in the southern Russian security belt.

- Geostrategic orientation: It is linked to the entry of non-regional strategic player into the region with geostrategic determinants within the framework of the Atlantic Commission project in its American form, and within the framework of the global strategic control and control game of the US unipolar system aimed at controlling areas of geopolitical importance to manage global hegemony.

- Goeconomic orientation: It refers here to the role of China, Iran, India and Turkey in view of the energy and commercial opportunities that these republics present.

- The geocultural orientation: which is contested by the identity, ethnic and religious perceptions of the countries of the region towards two major geopolitical axes, Iran and Turkey, and their politicians intersect within a major geostrategic game run in the region between strategic players within the strategic triangle formed in Central Asia, by which we mean Russia, China and the United States of America.

The countries of Central Asia had no choice but to welcome international competition as long as it removed from the double political and geographical confinement of Russia, through which it could export its wealth to obtain revenues that support its independence. This competition is likely to increase in quantity and quality, and it is exacerbated in the light of globalization with its openness and freedom of movement through Borders, which leads to an increase in security threats and challenges, but this region exposed to intense international competition, and this exposes Iran to entering into conflicts with major countries such as Russia, the United States and China, in its attempt to obtain regional status and economic gains in the region.

Political Geography of Central Asia and the Caucasus

Central Asia as a geographical region is considered an open door towards the Gulf region and the East in general, and whoever controls it can control the east, and the countries of the Caucasus: are: a wide mountainous area of much elevation that is difficult to traverse, with few passes, extending over a distance of 12000 km to reach between the Black and Khazar seas (Caspian), which is the boundary between Europe and Asia, while Central Asia is that region adjacent to the Caucasus (Muhammad Abd al-Fattah Mohsen, 2000:90-94).

The strategic importance of these countries has doubled due to their proximity to hot spots in Asia, in which major international and regional powers struggle, most notably Afghanistan and Iran, as well as their proximity to the Arab Gulf region and Iraq, in addition to the traditional competition between Russia and the United States of America do extend their hegemony over the region. And it helped to enter this region in the circle of international polarization due to the threats and security challenges it suffers from the weakness of its defense capabilities. Beginning to understand and analyze the nature of the conflict in the Central Asian region, it is necessary to analyze the geographical location of the region and its countries and its importance. The level of the region or the global level and in light of the consequences of the collapse of the former Soviet Union from the emergence of some states and their independence, the geographical importance of these countries has emerged, as we will explain later.

In view of the geographical location, we note that the main problems of Central Asian countries are that it is an isolated region, as it is surrounded on the north by the Russian Federation and surrounded by huge areas of dry land from the east and west, and on the south it is surrounded by a series of natural obstacles, mountains and seas, as well as political obstacles such as areas of political conflict. Or countries-imposed sanctions on them, and this means that the natural resources of this region are besieged, geographically or politically, and both the Caucasus and Central Asian countries face difficult political challenges. Some of them face unresolved wars or latent and hidden conflict. Other are constantly developing their system, which leads to increased possibilities of changing laws and political orientations, and work can be terminated due to the presence of new geopolitical facts. In addition, the main technical obstacle that Central Asia countries face in transporting oil in the pipeline infrastructure in the region, because the pipelines in the region are old and pass through countries that have interests and want to have an influential role in the region, and one of the most important pipelines is the “Baku-Ceyhan” pipeline, through which it is expected to pump about one million barrels per day, or about 1.2% of production. This is why it is called the “Project of the Century”. The giant oil pipeline begins its journey near the capital, Baku, on the coast of the Caspian Sea, passing through the middle of Azerbaijan from east to west, and then crosses Georgia almost in the middle of it from east to west, before heading south to split the Anatolian Mountains. Turkish diagonally from the northeast to the south to the city of Ceyhan on the Mediterranean coast (Parvizi, Houweling, 2001: 106). The geographical location takes its importance in the country in several ways, which may be directly related to the natural resources, or the importance of the geographical location in the regional and international context.

According to theories that give great consideration to the geographical location, Central Asia is part of the heart of the world, according to the theory of “Halford Mackinder”, which the Germans adopted a lot and tried to benefit from in the Second World War. It seems that such trends were what prompted Tsarist Russia to take care of it and extend its political influence over it, as the former Soviet Union also focused his attention after, which was considered geopolitical and strategic, with its wide area and isolated areas that play a role in the military maneuvers

The region has now turned into an area where oil explodes and is rich in natural resources, and has become attractive to the eyes of the United States, Russia and China, all of which aspire to play a political and economic role that fills the void after the collapse of the (former) Soviet Union, and many American companies have rushed to open offices in the region since 1992. From here it is possible to analyze one of the most important causes of international conflict and competition over the Central Asian region, as the political geography of the region has contributed, weather in terms of its geographical location in a vital political area in the international system, especially with regard to the major countries, or regional powers affecting the region, or in terms of natural resources owned by the area.

Where the term Central Asia is used geographically to denote the farthest regions of the Asian continent away from the maritime regions, surrounding the continent, Central Asia includes the region extending north-south from Siberia to the Himalayas, which separates it from the Indian steppe regions, and in the east-west direction the area extending from the Aral-Caspian line to Mongolia and China. This region is one of the most distant geographical ranges from the oceans in the world, and therefore it is characterized by terrestrial characteristics, has also become geopolitical regional and a center for the expansionary domains of the Eurasian empires.

The American vision during the Cold War carried almost the same political atmosphere as that based on Spykman's definition of the peripheral belt. The two approaches reflecting the vision of a dominant global power with a sea weight in the surrounding oceans towards the wild deaths of Eurasia. Central Asia has represented an arena for the concentration of land power, and a transit region above which the rivalry of land and sea powers is intensifying.

According to the geopolitical perception of Russia's leaders, Central Asia is considered a part of the Middle East located between the Near East extending from Morocco to the Arabian Gulf, and the Far East overlooking the coast of the Pacific Ocean, and the bodies of the Middle East and Central Asia begin, according to this definition, in the west of the Caucasus and the Persian Gulf. And it extends east to Mongolia and as far south as the Indian subcontinent. This division was not only used as a geopolitical separating error, but was also used as a geocultural error, separating the Ottoman Empire from Iran and India. Alexander von Humboldt used the term "Central Asia" for the first time in 1829. After this term became widely used in German and French literature, he moved to the Russian language. The term was used to denote all Asian lands that do not have sea coasts, while the term Inner Asia was used to describe an ethnic geo more than a geopolitical description, and it is used to denote an area between latitudes (40 and 50) to include Turkestan and Mongolia.

Russia controlled the Eurasia axis, geographically and geopolitically in the nineteenth century, in the face of Britain, in the context of what was known as the Great Game in the second half of the twentieth century against the United States in the context of the Cold War, while was the most important strategic anchor of the former Soviet Union. In the south and east, the most important change in the geopolitical situation of Central Asia with the end of the Cold War was the emergence of an important geopolitical vacuum with the analysis of static geopolitical balances, especially the Central Asia region. This vacuum allowed for the crystallization of an important playing field for the regional players in their Eurasian policy, as well as for the players belonging to Central Asia, and it also resulted in the emergence of a new strategic standard that activated the dynamics, perhaps for the first time in two hundred years. The process of rebuilding Central Asia from a geopolitical dynamic point of view is the subject of a wide debate, as global, continental and regional balances enter into this process, and influence is exchanged between them, and the influence that countries will have in this region will remain dependent on the role these countries play in the geopolitical rebuilding process for the area. As for the historical, geographical and cultural factor, Central Asia constitutes geographically the focal and central dimensions of the Eurasian land mass from the seas. Central Asia has been linked by a strong dynamic relationship, politically and culturally alike, with the local civilization located in the seaside regions in the largest land mass on Earth. The transitional culture of Central Asia was subject to direct, mutual and multifaceted influence from the stable Indian, Persian and Chinese civilizations in addition to the Russian culture. New combinations through their blending of these stable civilizational regions, and sometimes the influences emanating from these regions exposed the cultural, political and economic structure of Central Asia to radical variables, the areas of political and cultural rule created by the Seljuks in Iran, the Ghaznavids and Papists in India, the Mongols and Kubilai in China and Tamerlane in the extended steppes. Even Moscow is a product of cross-influence with Asian centers (Ahmed Dawood Agloo, 2011:494).

And when we use the traditional definitions of the historical and geocultural axis for this mutual influence, we find that this axis is formed above the meeting ground of the Iranian, Indian and Turanian regions. The arena that includes South Central Asia and Afghanistan has played the role of an arena for refraction of the transit areas between Iran, Toran and India, and Alexander the Great extended in this square his Eurasian hegemony, which started from the south of the Black Sea and the Sea of Hazar, and

Mahmoud Ghaznawi established in this square the line of concentration for the destinations from Turan to India, and the armies of Genghis Khan opened the road towards Iran and India, after he imposed his control on that square as well, and after the conquest of Delhi in 1197, these three historical and geocultural lines turned into a center of Islamic civilization, which resulted in relations between Iran, Toran and India taking a characteristic of leadership within Islamic civilization. There is an astonishing aspect to that internal rivalry that extended up to the colonial period, which is that almost all of the elements that participated in this competition within the region belonged to the human element of Turanian origin. The political hegemony established by Tamerlane is one of the results of the largest expansion campaigns of centrally located Asia towards Russia in its north.

And after this expansion made Samarkand the center of the Eurasian civilization, it formed a gigantic domination domain with a Central Asian center and a Turanic nature.

When looking at the region from the angle of Islamic civilization and Turanian political hegemony, we find that the competition between Bayazid Timur, whom some consider as internal competitiveness, constitutes a clear example of the clash between the Iranian-Indian Turkic regions and the Mediterranean regions, the Balkans and Anatolia. After the political hegemony achieved by Tamerlane, Central Asia was distributed among the various ruling families to highlight the internal competition within the structure of Islamic civilization in the form of hegemony in the Balkans and Anatolia and the Safavids in Iran and the Papacy in India. The mutual influences between the stable civilizational influences of these countries and the ruling human race of Middle Asian origin led to the emergence of the urban hub cities such as Istanbul, Konya, Isfahan, Samarkand, Bukhari, Delhi, and Lahore (Isseman, 1993:22-34).

In spite of the tension that married the Ottoman-Iranian, Iranian-Uzbek and Indian relations due to sectarian differences, relations between the Ottomans and the Uzbeks in general and against the Iranian and Russian forces continued in a good manner, and the relations between the Ottomans and India against the Portuguese and the English, and we can see the features of the Russian factor in relations. Between the Ottoman Empire – Central Asia in the Astra Khan campaign and the Don Volga Canal project, this could be considered a strategic reaction to the descent of Sukullo Muhammad Pasha to Asta Khan. The features of the Safavid factor can also be seen in the Ottoman relations that lasted from the reign of Sultan Selim II until the reign of Sultan Murad IV.

The most important characteristics of Central Asia can be summarized as follows:

1. The form of the emergence of many countries in the Central Asian region a shift politically important in the system of international, and had a political and economic dimensions is not confined to the local level of these countries, but beyond that the international level

2. These countries are located geographically at the center of the confluence of civilizations as mediating between East and West, one of the exchange methods of historical between Asia and Europe, it separates Russia to the north and the Middle East and the Indian subcontinent to the south and is thus considered the average area of the empires that control the heart of the world as defined by the world Algibolitk Mackinder.

3. Ethnically, the Central Asian region includes different nationalities, whether at the level of the region as whole, or at the level of states, but it is distinguished by the superiority of the Turkish and Iranian elements, and this is evident in the fact that the languages spoken mostly are Turkish or Persian

4. On the ideological level, the region has known, since the collapse of the (former) Soviet Union, a strong tension between two main currents, the secular current and the Islamic fundamentalist current. Among the most important ruling parties in the Central Asian republics are the following: Kazakhstan: the Nour al-Watan Party led by President Nursultan Nazarbayev, and Uzbekistan: the Democratic Party led by President Islam Karimov. Tajikistan: The People's Democratic Party, led by President Imam Ali Rahman. Turkmenistan: The Turkmen Democratic Party (ex-communist) is the only one and is led by Gurban Guli Berdymukhamedov. Kyrgyzstan: Social Democratic Party is led by President Almaz Beck.

5. The state of similarity between some political regimes in Central Asian countries and some Arab countries whose political regimes changed as a result of the popular revolutions in 2011 raises questions about the possibility of similar revolutions, as some Asian countries are no less, if not more, that

what the Arab region suffers from corruption and tyranny. It suppressed civil liberties and violated human rights. The ruling authoritarian scene is frequent in the two regions.

Geopolitical and Strategic Importance of Central Asia. Central Asia has been known since the nineteenth century as a region of conflict and competition between world powers, including the Russian Federation of course and Great Britain, which controlled most of the world, and the conflict over the region is due not only to the presence of oil and gas in the closed Central Asia region, but to many strategic factors that have lefted the processes of disintegration and decomposition of the countries of the former Soviet Union, and then the emergence of a group of states that lacked many of the elements of state-building, and suffered from political and economic problems and at the same time had large natural resources, especially energy resources, which resulted in conflict and competition between some major powers to find a political role for it in the region and try to play a role in political transitions.

Analyzing the dimensions of competition for the Central Asian region requires identifying the geopolitical and strategic importance of the region, as this helps to analyze the goals that major countries seek to achieve, as follows:

Geopolitical Importance of Central Asia and the Caucasus. Halford Mackinder presented a theory that is considered one of the most important geopolitical theories in his book (Democratic Ideals and Reality) Mackinder sees through his theory which he called (The Geographical Pivot of History) that three quarters of the globe is covered by the water of the seas and that the land only occupies a quarter of its area. He also noted that the unity of the seas and their connection are some justification for calling it the Global Ocean. Yt also noted that the continents of Europe, Asia and Africa are (World Island) It occupies two-thirds of the entire land, then Mackinder referred to the fulcrum of the global island, which he called the heart of the earth, meaning that area that extends from the Volga River basin to eastern Siberia, in addition to part of Highlands of Mongolia.

There is another geopolitical theory presented by a professor of American international relations, Spykman, who drew attention to the great geopolitical importance of the land of the margin, which he called (Rimlands) which include: Eastern Siberia, China, Korea, India, Afghanistan, Iran, Iraq and the Arabian Peninsula, and he believed that “controls the ground periphery (Rimlands) dominates Eurasia and has the heart of the earth, and controls Eurasia controls the world”, and represent the Asia Central is an important part Concerning the Asian continent and the international community, by reviewing the natural characteristics of Central Asia, we can see their importance, and some of these characteristics can be observed as follows (Mamdouh Mahmoud Mansour, 2005:51)

1. The regions of Central Asia are known as the countries beyond the river Gihon River and also known as West Turkestan to distinguish it from East Turkestan, which has come under Chinese control, and these regions include the basins of the Sihon and Gihon rivers and the Aral Sea.

2. Central Asia forms a trapezoid bounded on the south by the Himalayas, on the southwest by the Pamir Hill, on the north by the mountains of Altari, Yapluni and Stauffori, and on the east by the Ganjan and Connor Mountains.

3. Central Asia, along with the six provinces, is a large part of Khorasan. It is located in the republic of Turkmenistan, which is bordered to the west by Iran and south by Afghanistan, and to the east by Uzbekistan, and to the north, by the northwestern part of Kazakhstan and the Caspian Sea.

4. There are some valleys in the Central Asia region that are bordered by a mountain range, such as: Tien Shan and Altai. Among the most important rivers that run in are Sihon, Gihon, Atrak and Mirghab (Ahmed Fouad Metwally, 2000: 47).

5. The Aral Sea (Sea of Khorezm), located in the Central Asian region, is the largest lake in the continent of Asia, to the south and west of Uzbekistan, and to the north by Kazakhstan.

6. There are no ports in Central Asian countries on open seas or oceans, but some overlook closed seas such as the Caspian Sea that Azerbaijan, Kazakhstan and Turkmenistan overlook, or some lakes, such as the Aral Sea on which Uzbekistan and Kazakhstan are located, or Lake Balkash. It is located in Kazakhstan, and Lake Issyk, which is overlooked by Kyrgyzstan, and thus all these republics are considered imprisoned and it can be said that they are imprisoned in double custody because their neighbors do not overlook open seas or oceans (Atai, Farhad, 2012:119-136). In order to overcome this

geographical situation as landlocked countries that can reach the high seas with the consent of Russia through the Volga Channel, which is under Russian sovereignty, and that connects the Caspian Sea with the Black and Baltic Seas (Stolberg, 2007: 28-29).

7. Kazakhstan, Turkmenistan, Azerbaijan, Russia, and Iran overlook the Caspian Sea, and Russia views the Caspian Sea as a shared sovereignty area for coastal countries, and the Caspian Sea region includes enormous wealth, as the Caspian Sea Project Director at the Cambridge Energy Research Foundation in the United States of America, Dr. Laurent Ruskas (sees that this issue has witnessed tremendous mixing and exaggeration in the media, as the estimated oil reserves in the Caspian Sea region are (200 billion barrels, and what has been proven so far between (25-30) billion barrels of oil and its condensates. There are great possibilities to achieve huge discoveries in the future, and it does not exclude any estimates regarding the existence of a reserve base in the region with a maximum of (50-75) billion barrels. According to the International Energy Agency, the oil reserves in the region are estimated between (15-40) billion barrels, which constitutes a proportion of (1.5-4%) of global reserves, while gas reserves are estimated at between (7-6) trillion cubic meters to (9.2) trillion cubic meters, in addition to (8) trillion cubic meters reserve it is possible parallels between – 6) (% 7 of the global reserves of natural gas. While another study indicates that the proven oil reserves from the Caspian Sea are estimated at (176.5) billion barrels, and this constitutes (17.1%) of the global proven reserves that can be extracted, and the same source indicated that the total gas reserves in the region amount to (14.5) trillion cubic meters, and this is equivalent to (9.7%) of the total natural gas reserves (Ramazani, 1992:393-412).

8. In addition to crude oil, the Caspian Sea region includes vast wealth of gold, copper, uranium, and other heavy metals. However, technical, economic, geopolitical and ethnic complications may impede the extraction of oil and gas reserves, in addition to the fact that the Caspian Sea is a closed lake area (surrounded by land on all sides.), which impedes the delivery of oil and gas to global consumer markets, and this means the necessity for major investment to create new infrastructure for export if Caspian oil is to reach the open seas, and thus transportation costs will be huge by global standards, which will negatively affect the economic cost of developing the riches of the Caspian Sea, not to mention the divergence of visions and conflict of interests, which make transportation a political problem as well as an economic problem. Since the independence of the oil states in Central Asia, especially the countries around the Caspian Sea in particular, and the openness of information about their oil wealth to the world, intense competition began between Western companies and international and regional powers over these discovered wealth, and it seems clear that there are two levels of competition, one of which is the position of international companies that are not very concerned. With regard to the political implications of extending the lines in one direction or another, and the other is the political and strategic positions of international powers, which in turn affect the positions of companies, in addition to the positions of regional countries that fear dependence of their oil on this or that power to one degree or another (Dikkaya, 2008:93-118).

9. Central Asia is a single geographic mass. In the north, Russia is bordering Kazakhstan, and to the east China is bordering Tajikistan and Turkmenistan, and Iran is also bordering Turkmenistan. According to the British Encyclopedia, the region is a great inland sea, meaning that it is a large continental area, but it is confined, which makes its countries more affected by the conditions and situations of surrounding countries that represent for them a crossing of the open seas.

10. The important location of Central Asia, which connects Asia and Europe and the Middle East region, as it has been described as a link between East and West and bridge between Europe and Asia, or between Christianity and Islam (Mohammed Mr. Salim, 2001:208).

Conclusion. The geopolitical importance of Central Asian countries is related to their geographical location and its connection with the countries of Central Asia and the countries of the region or at the international level, while the strategic importance of the Central Asia region emerges from the fact that it connects Asia, Europe and the Middle East region, as well as processing large energy resources that qualify it to play a role in energy security. The international level, and Central Asia is one of the main regions in linking the West and East, in addition to that, the three countries that share the majority of the energy

resources in the region are closed countries and not open to the world, which makes them dependent on neighboring countries as a mediator to access global markets.

References

- Ahmed Dawood Agloo, *Strategic Depth*, Al Jazeera Center for Studies, Doha: Qatar, 2011. – P. 494.
- Ahmed Fouad Metwally, Howayda Fahmy, *Islamic Republics in Central Asia and Caucasus, Present and Future*, Oriental Studies Series, 2000. – P. 47
- Anwar Mohamed Faraq, “Realism theory in international relations: a comparative critical study in light of contemporary theories” Kurdistan Center for Strategic Studies, First Edition, 2007. – P. 397-404.
- Atai, Farhad (2012), “Iran and the South Caucasus Countries”, *Central Eurasia Studies*, Vol. 5. No. 10. – P. 119-136.
- Aydin, M. Foucault's Pendulum: Turkey in Central Asia and the Caucasus Text. / M. Aydin // *Turkish Studies*. 2004. – Vol. 5. – No. 2. – P. 1-23.
- Cynthia Weber, “international relation theory”. Routledge Taylor, Francis group, London and New York, first published, 2001, – P. 13-23.
- Dikkaya, D. *Developing Regional Cooperation among Turkey, Georgia and Azerbaijan: Importance of Regional Projects* Text. / D. Dikkaya, D. Öyakiçir // *Perceptions*. 2008. – Spring-Summer. – P. 93-118.
- Ibrahim Arafat, *Central Asia. International competition in closed area, international politics*, col, 43. – P. 67. December 2007
- Isard, W. *Introduction to Regional Science* Text. / W. Isard. N.J., Engle-wood Cliffs: Prentice-Hall, 1975. – 506 p.
- Isseman, A. *Lost in Space? On the History, Status, and Future of Regional Science* Text. / A. Isseman // *The Review of Regional Studies*. 1993. –Vol. 23, No 1. – P. 22-34.
- Mamdouh Mahmoud Mansour, *The American-Soviet Conflict in the Middle East*, Madbouly Library, Cairo, 2005. – P. 51
- Mohammed Mr.Salim, *Asia and Global Transitions*, Center for Asian Studies University of Cairo: Egypt, 2001. – P. 208
- Muhammad Abd al-Fattah Mohsen, *Central Asian Republics*, *Journal of Defense*, No. 171. – Pp. 90-94, October 2000
- Parvizi A.M., Houweling H.(eds.).*Central Eurasia in Global Politics: Conflict, Security and Development* Leiden, Boston: Brill Academic Publishers, 2004 - Pou-jol C.L'islam en Asie centrale vers la nouvelle donnee. – Paris: INALCO, 2001. – 106 p.
- Ramazani R. K. *Iran's Foreign Policy: Both North and South* // *The Middle East Journal*. Vol. 46. N 3. Summer 1992. – P. 393-412.
- Sami Al-Salami, *The Great Battle: The Competition for the Heart of the Earth Redefines Security in Central Asia*, *International Politics. Strategy Shifts Supplement*, MG. – P. 205. 36-29 July 2016.
- Stolberg, A.J. *Crafting national interests in the 21st century: a paper at the International, Studies Association West conference in San Francisco* Text. / A.J. Stolberg. California, September 28-29, 2007. – Ch.1.

FTAMP 11.25.40

1991-2020 ЖЫЛДАРДАҒЫ ОРТА АЗИЯ МЕН КАВКАЗ ИРАННЫҢ СЫРТҚЫ САЯСИ СТРАТЕГИЯСЫНДА

А.М. Дияб әл-Ноймат^{1*}

¹Иордан университеті, Амман (Иордания)

* Автор-корреспондент

E-mail: Alafreet5@hotmail.com (Дияб әл-Ноймат)

Аңдатпа. Бұл мақалада Иранның 1991-2019 жылдар аралығында Орталық Азия және Кавказ елдерімен қарым-қатынасындағы сыртқы саяси стратегиясының кезеңдері, сондай-ақ бұл қарым-қатынастардың Иранның мүдделерін кеңейту және аймақтағы экономикалық және саяси мүдделерін қамтамасыз ету үшін маңыздылығы қарастырылған.

Сонымен қатар, мақалада табиғи отынға сұраныстың жылдам өсуіне байланысты Иранның мүддесі Орталық Азия мен Кавказда күрделі проблемаға айналып отырғаны анық көрсетілген. Шындығында Орталық Азия мен Кавказ АҚШ пен Иран арасындағы геосаясат пен бәсекелестікке олардың орасан зор энергетикалық ресурстары мен стратегиялық жағдайы ең көп әсер ететін аймақтар болып табылады.

Автор Орталық Азия мен Кавказ Иран үшін ерекше қызығушылық тудырса, Ресей, Қытай және АҚШ де үшін оңтайлы нұсқалардың бірі деп тұжырымдайды.

Түйін сөздер: энергетика, Иран, АҚШ, Ресей, Орталық Азия, Кавказ, бәсекелестік.

МРНТИ 11.25.40

ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКАЯ СТРАТЕГИЯ ИРАНА В ОТНОШЕНИИ СТРАН ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ И КАВКАЗА

А.М. Дияб аль-Ноймат^{1*}

¹Иорданский университет, Амман (Иордания)

* Корреспондирующий автор

E-mail: Alafreet5@hotmail.com (Дияб аль-Ноймат)

Аннотация. В данной статье представлены этапы внешнеполитической стратегии Ирана в его отношениях со странами Центральной Азии и Кавказа с 1991 по 2019 год, а также важность этих отношений для расширения интересов Ирана и обеспечения его экономических и политических интересов в регионе.

При этом статья наглядно показывает, что интересы Ирана становятся серьезной проблемой в Центральной Азии и на Кавказе из-за стремительного роста спроса на природное топливо. Фактически, Центральная Азия и Кавказ – это регионы, где на геополитику и конкуренцию между США и Ираном больше всего влияют их обширные энергетические ресурсы и стратегическое положение.

Автор приходит к выводу, что Центральная Азия и Кавказ представляют особый интерес для Ирана, а для России, Китая и США представляется одним из лучших вариантов.

Ключевые слова: энергетика, Иран, США, Россия, Центральная Азия, Кавказ, конкуренция.

Information about the author:

^{1*}Master's

COMPARATIVE SCIENTIFIC ANALYSIS ON THE POLITICAL AND SOCIAL SITUATION OF THE JAPAN - KAZAKH PEOPLE IN XVIII-XIX CENTURIES**O. Kuanbay^{1*}** ¹Ankara University, Republic of Turkey, Ankara

*Corresponding author

E-mail: olkube89@gmail.com (Kuanbay)

Abstract. In this article, on the basis of archival documents, a comparative scientific analysis of the political and social situation of the Japanese people during the Tokugawa period and the Kazakh people during the colonial policy of the Russian Empire is carried out. Each scientific fact, confirmed by historical documents, reveals the essence of the article. The article also provides a comparative scientific and expert assessment of domestic and foreign policy and the life of the Japanese and Kazakhs. Historical important events and political and administrative positions of the Japanese and Kazakh peoples are analyzed. Despite the geographical distance between them, archival data show that the Japanese-Kazakh people had the same problems with different taxes during the era of feudal imperialism. Not only the political and social position of the Japanese Kazakh people, but also the spiritual position did not remain outside the scope of scientific research. This topic still requires deep study.

Key words: Tokugawa, colonial politics, Japan, Kazakhstan, sankin-kotai, volost, Daimyo, byi, Shogun

Introduction. Before making a scientific analysis of the political and social situation to the Japanese-Kazakh peoples of the XIX century, it is necessary to delve into the historiography of the two countries. We refer to historical documents to describe the political and economic situation of the Kazakh people. As shown in the documents of the Russian Federation, the Historical archive of the Omsk Region and the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, and Russian State Archive of Ancient Acts the aspects of social institutions are clearly and comprehensively described, as the policy of colonization is carried out in the direction of diversity of social structures. The political and social situation of the Japanese people has been studied through the works of world Japanese scholars in English and original Japanese scientific materials. Undoubtedly, this topic still requires in-depth research, because both the similarities and differences between the two eastern peoples open the door to comparative research, which is very special for the historical science of the two countries and has not yet been studied.

Materials and methods. Archival documents, letters, statements and reports, are the basis of the study. The article is based on general scientific analysis, induction, synthesis, deduction, statistical methods. Each historical theoretical conclusion in the article is presented with specific archival documentary accuracy. Since the article is scientifically based only on archival documents, it dates back to the XIX century major historical events and the political and social life of the Kazakh people at that time became the object of study. As shown in the documents of the Russian Federation, the Historical archive of the Omsk Region (HAOR) and the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSARK), and Russian State Archive of Ancient Acts (RSAA) the aspects of social institutions are clearly and comprehensively described, as the policy of colonization is carried out in the direction of diversity of social structures.

Discussion. Archival documents of the Russian Federation and the Republic of Kazakhstan were widely used in the comparative scientific analysis of the political and social situation of the Japanese-Kazakh people in XVIII-XIX centuries. From the historical documents of Central State Archive of the Republic of Kazakhstan were used founds F. 374, F.I-338, F.I-806 and e.c.t. In addition were used founds F.3, F.67 F.149, of the Historical Archive of the Omsk Region of Russian Federation. The works of well-

known scientists who have worked hard in the field of world Japanese studies also was the basis of the study: For example, scientific works of Beasley William Gerald «Modern Japan: Aspects of History, Literature and Society», Charles E. Tuttle Company, Suido 1-chome 2-6, Bunkyo-ku, Tokyo. Japan. 1975 and the book «The Japanese Experience. A Short History of Japan», Weidenfiel & Nicolson Publishing, Canada, 1999 was a great scientific work in the comprehensive in-depth study of the Tokugawa period. Ermukhan, Bekmakhanov's "Kazakhstan 20-40 years of the XIX century": Edit. N.Zhiengaliev, Kazakh University, 1992 book is invaluable information in the scientific analysis of the political and social situation of the Kazakh people in the XVIII-XIX centuries. Burks Ardath Walter's book «Japan. A Postindustrial Power», Westview Press, New-York, USA, 1984, and the book of Fumihiko Sueki «Philosophy Live. A Perspective from Japan», Nichibunken Monograph Series No.20, Nichibunken, Kyoto, Japan, 2018, are a major scientific works in the analysis of the economic and political situation in Japan during the transition to the Meiji period. Edwin O. Reischauer's books «Japan. The Story of a Nation», Charles E. Tuttle Company Inc, Bunkyo Ku, Tokyo, Japan, 1985 and «The Japanese Today. Change and Continuity», Charles E. Tuttle Company Inc. Publishing, Tokyo, Japan, 1988, and Herschel Webb's books «The Japanese Imperial Institution in the Tokugawa Period», Columbia University Press, USA, 1968 and books are used as the main textbooks in the study of the Institute of Management of the Japanese people in Western Japanese studies.

Japanese historical sources were widely used in the study of Japanese society in the XVIII-XIX centuries. For example, Kodama Kōta, Tatsusaburō Hayashiya, Keiji Nagahara's book «Japanese History. The Japanese History Research Dictionary», Shueisha Inc. Publishing, 1993, Tokyo, Japan 「児玉幸多、林屋辰三郎、永原慶二「日本の歴史・日本史研究事典」、別巻、一九九三年発行、株式会社集英社、東京、日本」 Also, was studied scientific articles in Japanese language in collection of scientific articles Mikado: «How much rice is the 620,000 *koku* of the Date feudal clan?» 「伊達藩の62万石はいくらですか？」 In the process of in-depth scientific study of the article, Caiger J.G. and Mason Richard Henry Pitt's book «A History of Japan», Tuttle Publishing, Tokyo, Japan, 1997 and Sims Richard's book «Japanese Political History since the Meiji Revolution 1868-2000», Palgrave Publishing, Malaysia, 2001 and Davis Conrad Totman's book «Politics in the Tokugawa Bakufu 1600-1843», University of California Press, California Ltd, U.S.A, 1988 scientific works were widely used.

All the above-named foreign scholars specialize in the field of Japanese studies, including the study of Japanese society in the XVIII-XIX centuries. Their books are used as textbooks (classbook) in the field of Japanese studies in universities in the United States, Europe and Latin America.

Results. Comparative scientific analysis of the political and social situation of the Japanese people in the Tokugawa period and the Kazakh people in the period of colonial policy of the Russian empire has not yet been carried out. Not to mention the geographical differences, the social situation of the oppressed Kazakh people and the Japanese of the Tokugawa era do not seem to be comparable. However, the fact that both peoples of the East were under feudal oppression and excessive taxes show that both the Japanese and the Kazakh people were degraded. From the archives of the Siberian Inspectorate, we can observe notes of money receipts, reports on the receipt of cattle and various statements. In a letter (694 sheets) from Major Afimov to Mr. General Major and Chevalier of the Ruling Supreme Omsk Commandant Lavrov, it is said about the accumulation of horses on the border with Russia. As indicated in the archival document, a fee was taken for the accumulation of herds, which does not coincide with the number of herds: «horse and cattle herds of nomads from now on at the border of Russia will interfere» (Archive HAOR, 5:17).

Heavy taxes on livestock under the pretext of collecting at the border have also aggravated the situation of the population: «So many livestock were transferred, how many were taken as the tax of horses. Afternoon of the 26 September of 1805» (Archive HAOR, 5:17). Kazakhs also had to pay taxes on their livestock to the tsarist empire. They even went so far as to write a letter asking for taxation: «Report to the Major General and Cavalier Lavrov. The headman of the Beymbet Bassentiyn volost Kazbek Baynazarov, bore a request about the judgment of your orders. He has 100 horses, 60 cattle, 100 rams on the border with Russia, paying with a legalized duty. Fortress Yamyshevskaya. September of 1805» (Archive HAOR, 5:49). In the Tokugawa era, apart from taxes, famine was commonplace: «Feudal society had been dominated by a narrow privileged ruling class, with an oppressed peasantry living on the

threshold of starvation. Famine had been endemic. In place of political movements had been intrigues, plots, treachery, assassinations, and arbitrary justice» (Burks, 1984: 91).

The above-mentioned tax is only a small part of the border tax. The yurt tax was the biggest economic and social blow to the Kazakh people. Each scientific fact, confirmed by historical documents, reveals the essence of the article: «Population census of Kirghiz (Kazakhs-author) and cattle census for 3 years (1867-1870) was conducted in two Uaq (*Uaq- One of the tribe of Middle Zhuz or Middle Horde of Kazakh people.*) volost (*volost-lower administrative division of Russian Empire.*) of Sergiopol district. About 3-year tax registration in the document which registered on December 20 in 1867 by number №4857, in two Uaq volosts of Sergiopol district, was the census of Kirghiz (Kazakhs) in 1867-1870. In the last three years, the number of home (yurts) in the two Uaq volosts - 1591, men - 3281, women - 2556, there are people who exempt from the tax (yasak), horses - 11,868, cattle - 4,806, sheep - 36,977. From this amount 2,297 rubles and 2 kopecks were collected for tax. According to the current census and general property registration, it is ordered as follows: number of home (yurts) - 1,578, men - 3,577, women - 3,067, and there are (yasak) tax-exempt rank and file employees. Horses - 19,119, cattle - 6,905, sheep - 61,483. From this amount 3.652 rubles and 70 kopecks were collected for tax. To submit to the General-Governor of Western Siberia the original magazine must be signed and submitted for approval.» (Archive HAOR, 8501:3).

History has shown the burden of the rice tax on the Japanese people. People went from poverty to counting rice. The amount of annual tribute rice was decided accordingly *Gokōgomin* (五公五民) sistem. The harvested rice was paid to the lord on a village-by-village basis in accordance with the principle of 50% tax rate of five public and five people *Gokōgomin* (五公五民) (varies depending on the situation). In other words, 620,000 *koku* (石) does not mean that you can get all 620,000 *koku* (石) of rice, and the amount of rice that the clan can collect is about half of that. The rice that came up from the territory was sent to Edo and Osaka, and was cashed through a specialized trader. The 620,000 *koku* (石) depended to the respectively Date (伊達藩) feudal clan, 20,000 *koku* (石) will be send of 10,000 *koku* (石) to Shiga (滋賀県) and Ibaraki (茨城県) prefectures. This was added later due to the achievements of the Battle of Sekigahara, and it became the basic *Kokudaka* (石高) clan-rising sistem of the Sendai domain until the end of the Edo period. It is said that the building that was the representative residence of the Sendai domain still exists in Higashiomi City, which was the excursion of the Sendai domain. 「それに応じて年貢米の量が決まり、五公五民という税率50%の大原則に則って(状況により変動)、収穫された米は村単位で領主に納税されたのです。つまり62万石といっても、62万石のお米がすべて手に入るわけではなく、藩が徴収できた米はだいたいその半分ということになります。領地から上がってきた米は江戸や大阪に送られ、専門の業者を通じて換金されました。伊達藩62万石の内、2万石は滋賀県と茨城県にあったそれぞれ1万石の飛び地です。これは関ヶ原の戦いの功績によりあとから加増されたもので、これが幕末に至るまで仙台藩の基本的な石高となりました。仙台藩の飛び地だった東近江市にはいまでも仙台藩の代官屋敷だった建物が現存するそうです。」 Such original historical documents from those times are still preserved after 200-300 years. Original text of the above historical document indicated in Japanese.

The difference between feudalism in the Kazakh steppes and Japanese feudalism is obvious. In many cases, the rich and powerful Kazakhs did not abandon orphans, and helped the poor. Kazakh society was dominated by the law of the nomads. «The age from 1600 until 1867, therefore is known either as the Tokugawa period or, from their capital, as the Edo (江戸) period. The system of rule that Ieyasu and his first two successors perfected in the first half of the seventeenth century was based on the Daimyo domains that had grown up during the preceding century. It was thus basically feudal in structure, but it represented a highly organized and stable stage of feudalism, unlike anything Europe ever witnessed.» (Reischauer, 1985: 78).

According to the project (27 p.), Which is planned from December 30, 1870 to March 7, 1871, Major General Okolnichy drew on some changes in the division and composition of the regions of the Orenburg and West Siberian Governorate General. To be more precise, this archival document speaks of the

separation of the Bayanaul district to the Semipalatinsk region: «Main Directorate of Western Siberia. According to §8 of the draft regulation on the management of the steppe regions of the Siberian department of the Bayan-Aul district, the entire staff should be given to the Semipalatinsk (Semey) region, which is not entirely convenient for management for the following reasons. The Kirghiz (Kazakhs-auth.) Bayan-Aul district, according to the location of their summer camps and winter camps, are divided into two main groups, of which one consisting of 6 volosts: 4 Bassentyin, 2 Naiman gravitate towards the Ertis River and the Cossack population of the 6th and 7th regiments in their districts, Pavlodar partly in Semipalatinsk (Semey) all their trade and other interests are contained, and therefore the assignment of these volosts to the Semipalatinsk (Semey) region, to which the Cossack population of the named districts will belong. It is quite necessary, since the volosts have no connection with the Kirghiz (Kazakhs - auth.) Of the Akmola region except for the general clan with the Kirghiz (Kazakhs - auth.) Of the Akmola region. Military Governor of the Siberian Kirghiz Region (Kazakh-auth.) Major General: July 30, 1868.S. Peretburg» (Archive HAOR, 10011:4).

Unaware of the inner mentality and culture of the Kazakh people, the colonial tsarist government viewed kinship in the division of villages as "only kinship" and feared that the Kazakhs' coexistence would lead to future national liberation uprisings. In the case of the Japanese, the Daimyos separated the unusable areas from the peasants during the development of the land and added them to other areas or by withholding taxes at very high interest rates: «The domains of the Daimyo varied greatly in size. They were based on the national cadastral surveys Hideyoshi had carried out and were ranked in terms of their rice production measured in *koku* (石) the equivalent of 4.96 bushels. For example, 1 bush = 60 lbs = 27.216 kg. For comparison, 100 kg. it is 3,674 bushes. The lowest yield that would qualify a man for the rank of Daimyo was 10,000 *koku* (石) and the largest "outer" lord had a domain of 1,022,700 *koku* (石) » (Reischauer, 1985: 79).

The management system of the Tokugawa Shōgun was developed before the rise of the Tokugawa dynasty. The upper class authority of the samurai was determined by the *Bakufu* (幕府) law. The Edo Shōgun system formed the basis of the Kamakura and Muromachi systems. Professors Kodama Kōta (1909-2007), Hayashiya Tatsusaburō, (1914-1997) and Nagahara Keiji (1922-2004), who specialize in medieval Japanese history, wrote about the Tokugawa period's administrative system: «The position was determined according to the actual needs and had an important rationality. Since Edo Shogunat is a samurai government, the system has a certain degree of continuity with Kamakura and Muromachi era» (Kodama, 1993: 367). The beginnings of Shōgun were *Kanrei* or *Kanryo* during the Kamakura and Ashikaga periods. It was originally called *Shitsuji* (執事). As said great Japonology of the world William Gerald BEASLEY in his research titled *Modern Japan: Aspects of History, Literature and Society*: «So there are two rulers: *de jure* sovereign Emperor; and *de facto* ruler Shogun» (Beasley, 1975:13).

After 1349, there were actually two *Kanrei* (管領)- Kyoto *Kanrei* and Kanto *Kanrei*. In fact, it was the administrative system that formed the basis of the Tokugawa Shōgunate. Because the rise of Yoshimitsu as king affected the Tokugawa dynasty: «During Ashikaga Yoshimitsu, the third Shōgun, the power of Shōgun became the most stable and the national character of the government was strengthened. Yoshimitsu was like a king, and the army and finances that were separated in the previous stage were managed jointly. This position was *Kanrei* (管領). The Constituent Assembly of Ministers under him was given by *Shūgunke Migyōsho* (将軍家御) the highest decision-making member of *Jūshin Kaigi* (重臣会議) and the Commemoration of *Kanrei*» (Kodama, 1993: 367)

«Throughout most of its history Japan has been perhaps the most isolated of all the major countries of the world. Until the dawn of oceanic commerce in the sixteenth century it was fitfully in contact with its two closest neighbors, Korea and China, and influences from further afield came to Japan only as filtered through these two lands. For more than two centuries, from 1638 to 1853, the Japanese were almost completely sequestered from foreign contacts. It was a unique experience at a time of quickening international and interregional relations elsewhere in the world» (Reischauer, 1988: 31).

Peoples living in the same epoch live in different conditions due to geographical distances and political and social reasons. For example, if there was peace in Japan in the XVII-XIX centuries, the end of

the long and fierce battles for liberation in the Kazakh steppes was the time when the Kazakh people were forced to wear the colonial yoke: «The Tokugawa were supremely successful in achieving the political stability they sought. Between the mid - XVIIth and mid - XIXth centuries they maintained conditions of absolute peace. No foreign war, revolution, uprising, in any way threatened their rule. People became accustomed to living peacefully according to accepted law and custom. The brawling, bellicose Japanese people of the sixteenth century gradually were transformed into an extremely orderly, even docile people» (Reischauer, 1985: 90). Unfortunately Kazakh sultans and local feudal lords assisted in the colonization of the Kazakh steppe, and on behalf of the people who were categorically against, gave their consent to the opening of orders. And this main and serious factor became the engine of the mass struggle against colonization headed by Sarzhan Kasymov. He wanted to restore the khanate of his great-grandfather Abylai and protect the Kazakh people from colonial oppression and the seizure of land by the tsarist government: «The impetus for Sarzhan's movement was the introduction into life of the 1822 "The Order on Siberian Kirghiz". The tsarist government did not immediately commit to the implementation of this "Order". At first it decided to carry out the relevant preparatory work. For this purpose, tsarist agents, Kazakh sultans, were sent to the steppe, to individual Kazakh clans, who argued the need to establish orders...» (Bekmakhanov, 1992:202). «From the 1820s of the XIX century, the tsarist government tried to maintain its unlimited power in Kazakhstan. To this, they began to abolish the Khan's power and introduce a new system of governing the region. 1822 "The charter on the Siberian Kirghiz (*Kazakhs-author*)" has been issued. According to the same decree, the power of the Khan of the middle zhuz (*Zhuz-is the group of Kazakh tribal associations.*) was limited and administratively the territory of the Middle Zhuz was divided into command zones (districts) under the leadership of the senior sultan. These leadership groups included feudal lords and representatives of the tsarist administration» (Archive CSARK, 1:1). The colonial tsar's regime rejoices in the destruction of the heroes who fought for the independence of their government. The oppression of the people and the assassination of their leader were the favorite activities of the tsarist government: «About October of the last year, Sultan Kasym Ablaykhanov, the father of the famous desperate robber Sultan Sarzhan, who was finally caught and stabbed to death last year by the Tashkent kushbek, moved with his gang to the river. Syrdarya» (Archive CSARK, 74:187).

If we analyze the abolition of the Khanate (Хан) of the Kazakh people and the restoration of the emperor of the Japanese people, in 1822 the Kazakh Khanate was abolished. And in 1824 fortifications began to be built. Shortly afterwards, Kenesary Kasymuly's ten-year (10) national liberation uprising of 1837-1847 took place. In 1867 Tsar Alexander II signed the "Temporary Regulations on the management of the Semirechye and Syrdarya regions", and the Kazakh steppe was divided into 3 governors-general: Turkistan, Orynbor, Western Siberia and moved to full colonization. For example, by submitting documents to Mecca, not only the introduction of a documentary method of colonization, but also the study of the rich and powerful population of the Kazakh people, the material condition of the population became a convenient political and economic colonization tactics: «Main Directorate of Western Siberia. The report about departure of the general governor from Omsk for the approval of the Akmola and Semipalatinsk regions. (May 1 - July 30, 1869). Papers sent from the 1st branch of the Main Directorate of Western Siberia for clarification by the Governor General. The Minister of Internal Affairs of the dismissal to Mecca and Medina of biys (*biys-judicial and political figures-author.*) and Kazakhs of the Akmola district.» (Archive HAOR, 8739:13). That is, the Kazakhs completely abandoned their form of Khanate rule in 1867. But the Japanese in 1867 returned state power *Taisei-Hokan* (大政奉還) to the Emperor: «The Tokugawa era that preceded the transition begin in 1868 has had...In most of the descriptions of the transition from Tokugawa to Meiji Japan, it has assumed that a traditional system, which was fully developed during the Edo era, served to color the society in the later period...» (Burks, 1984: 90-91)

From a scientific point of view, the political forces of the Volosts (Болыс) and the *Daimyo* (大名) are the same in governing the people. This is because in the management of the Kazakh people, the Volosts (Болыс) were elected for a term of 3 years, while the Daimyos were obliged to stay close to the Shogun for one year through the *Sankin-Kōtai* (参勤交代) system: *Sankin-Kōtai* (参勤交代) or (参観交替) system thus continued to keep the Daimyo in check, but left them free to do their own thing. Accordingly, Daimyo's attention was diverted from Tokugawa problems» (Totman, 1988:36). The Volosts (Болыс) are

appointed by the military governor. The *Shogunate* (徳川幕府) can be taken as the military governor of the Japanese people. Moreover, the military governor of Russia is directly subordinate to the tsarist government, and in Japan, in early Tokugawa period is subordinated to the emperor; in the middle of Tokugawa period in fact the power was in the Shōgunate: «...An important point is that the successive Tokugawa shoguns were all formally nominated to their position by the emperor. In other words, in form and in constitutional theory they ruled Japan not in their own sovereign right, but because the emperor had called on them to do so...» (Mason, 1997: 193). Volosts (Болыс) have the right to govern the administrative territory under their jurisdiction. It is also responsible for monitoring the implementation of laws and decrees of the Russian Empire: «Volosts were obliged to simultaneously monitor their use of winter camps. At the same time, they tried to group, of the yurt owners, according to the settlement. The plots were within the line determined by the establishment of the norm for the number of the yurts.» (Archive HAOR, 10016:5).

If we talk about where feudalism came from, then you can see from the scientific works of the leading Japanese scholar William Beasley: «Warriors, vassalage and landholding were first brought together in what might be called state as the result of *Minamoto* (源) victory over the *Taira* (平家) between 1180 and 1185. There were the places from which Shogun, or feudal overlords, ruled – *Kamakura* (鎌倉幕府) (1185-1333), *Muromachi* (室町鎌倉幕府) (1336-1573), Edo (江戸幕府) (1603-1868) - or the family lines of Shogun (Ashikaga, Tokugawa)» (Beasley, 1999: 79).

There is the report from October 28, 1868 to April 6, 1873 (60 sheets.) on the preparation of caftans for rewarding the Kirghiz (Kazakhs-auth.) for loyalty to the Russian empires, we see that there were different categories of "awards" for "loyalty" to the homeland: «The Main Directorate of Western Siberia. I suggest that the accounting department of the main department buy materials and build honorary cloth caftans, according to the attached drawing, the first category is one, the second category is three, and the third category is six, for rewarding for diligence in service and loyalty to the government of the Kyrgyz (*Kazakh-auth.*) regions of Semipalatinsk and Siberian Kirghiz, and upon production, write them down for parishes in the established order and convey to me. Governor General A.Khrushchev. October 18, 1868 No. 3972. Omsk» (Archive HAOR, 8661:1). How was the loyalty of the simple Japanese people to the Japanese Emperor? «The tradition of thought and writing that concerned itself with the imperial institution is known in Japanese as *kinno* (勤王). The literal meaning is "loyal service to the emperor"; as the name of a school it may be translated "loyalism", and those who belonged to the school were "loyalist." For purposes of rough identification the loyalist may be defined as those scholars and writers who emphasized the central position of the emperor in the Japanese nation and society» (Herschel, 1968: 132)

The Kazakh people were able to respond fairly to their loyal khan. In any case, Kazakh people were able to defend the country with a small army, with a spear and sword against huge guns. For example, Kenesary's bare-sword war against the invaders lasted for 10 years. For 10 years, fighting the cannon with a sword, like the Kazakh people, is a practice that does not exist in the world. This means the loyalty of the Kazakh people to their khan. The khan's loyalty to his people. As historical document shows Sarzhan Kasymuly when protesting against the abolition of the Khanate (1822) and calling for national liberation uprising and independence died from Uzbek feudal, the people mourned the death of Sarzhan Kasymuly, expressed their loyalty to him and retaliated against the Uzbek strongholds that killed Sarzhan: «At what time 400 armed Kirghiz (Kazakh-auth.), previously made and hidden by Ablays family not far from the premises of the Tashkent people, made a surprise attack ...» (Archive CSARK, 284:1).

In this turbulent time, the beginning of scientific and technological development, the whole world was drawn to be stronger and more magical than its neighbors and was persistently engaged in strengthening the state. But unfortunately, all attempts to restore the centuries-old form of government of the Kazakh people and achieve freedom did not come true. On the contrary, the Kazakh people were ruthlessly oppressed and colonized. The above-mentioned sycophant Kazakhs have already made their "contribution" to the loss of independence.

There are many factors that make the Kazakh people, which has the largest land border in the world, politically dependent on tsarist Russia. Lack of modern weapons, lack of regular troops, tribal conflicts between villages, small population and large size of the territory are the main reasons for opposition to the

colonial policy. The absence of the above-mentioned large territorial boundaries and the fact that Japan is a topographic island state, 255 years of disconnection from the outside world, the timely awakening of the Japanese people were the main reasons for their safe development without colonization. What happened at that time in Japan? «The rapidity of the change which occurred in Japan from the 1860s was remarkable by any standards; it appears even more striking when set against the static character of Japanese institutional life during the preceding two centuries. Perhaps the most distinctive aspects of Japan's resistance to change were its conscious self-isolation from the West. Following an initial period of intense interest in European culture and military technology the early Tokugawa rulers had gradually restricted intercourse with Westerners in order to eliminate the danger of political and ideological disruption. In 1854 the American Commandore Perry did secure a very limited relaxation of restrictions on visits by Western ships... » (Richard, 2001: 2)

There are an archival document about the settled arrangement of the newly baptized Kirghiz (Kazakh-auth.) near the village of Bukhansky. The date indicated from November 1 to November 7, 1884, there is accurate historical data. This is a clear indicator of an impressive and impudent colonization: «Military economic administration of the Siberian Cossack army. Ministry of Internal Affairs of the Steppe Governor General. The head of the Altai and Kirghiz (Kazakh-auth.) line of the Tomsk Diocese, His Grace Epsikop Biiskaya, appealed to the lord chief of the region with a petition for a settled arrangement of the newly baptized Kirghiz (Kazakh-auth.) In the vicinity of the village of Bukhansky, with the presentation of some rights and privileges to them...» (Archive HAOR, 1439 :1). Since the Japanese people did not experience the tyranny of the colonial policy in their social and spiritual life, they tried their best to keep their religious consciousness free from other religions. The historical information about it can be proved by: «Christianity, which had been rigorously proscribed after gaining over half a million adherents out of a population of about 18 million in the early seventeenth century, continued to be strictly forbidden to the Japanese; even after 1868, several thousand Japanese Christians whose families had secretly preserved their religious identity until 1865 were subjected to severe punishment for several years.» (Richard, 2001: 3).

In the Tokugawa period, the man *Ningen* (人間) was considered a unit of the state, but in today's social world, *Ningen* (人間) has a special place. The Watsuji Tetsuro said about it: «The Japanese language... possesses a very significant word; namely *ningen*(人間). On the basis of the evolved meaning of this word, we Japanese have produced a distinctive conception of human being living within it. Therefore, it refers not merely to an individual “human being” nor merely to “society”. What is recognizable here is a dialectical unity of those double characteristics that are inherent in a human being. Insofar as it a human being, *ningen* (人間) as an individual differs completely from society» (Fumihiko, 2018: 17). Over the centuries, the attitude of the state to man has changed. A person is a full-fledged value of the state, provided that the state does not impose heavy taxes on its citizens without feudal oppression. This is because, despite the fact that the Kazakh-Japanese people live in different social structures, all historical archives testify to the fact that their political and social rights have been violated for centuries, not to mention gross violations of human rights.

Conclusion. Despite the geographical distance between them, the archival data show that the political and economic burdens of the Japanese-Kazakh people in the feudal imperialist era, as well as the social and economic difficulties were largely the same. If the Kazakh people paid the soul tax, and home (yurt) tax paid with the cattle, while the Japanese people paid the soul tax with the rice. The important point to note here is that one is characterized by the oppression of colonial policy, and the other is characterized by the oppression of its rulers - heavy taxes on both the Japanese and Kazakh peoples. During the study of the topic of the article, the information in Japanese and English was analyzed in detail.

A comparative scientific analysis of the political and social situation of the Japanese people in the Tokugawa period and the Kazakh people during the colonial policy of the Russian Empire was made on the basis of archival documents. Each scientific fact, supported by historical documents, reveals the essence of the article even more. Since the article is scientifically based only on archival documents, it dates back to the XIX century major historical events and the political and social life of the Kazakh people at that time became the object of study. As shown in the documents of the Russian Federation, the Historical archive of

the Omsk Region (HAOR) and the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSARK), and Russian State Archive of Ancient Acts (RSAA) the aspects of social institutions are clearly and comprehensively described, as the policy of colonization is carried out in the direction of diversity of social structures. As we mentioned the article provides a comparative scientific and expert assessment of the domestic and foreign policy and life of the Japanese and Kazakh people at that time, analyzed historically important events and the ranks of political and administrative positions. Not only the political and social situation of the Japanese Kazakh people, but also the spiritual situation was not left out of the scientific study. This topic still requires in-depth study.

References

- Beasley William Gerald*, «Modern Japan: Aspects of History, Literature and Society», Charles E. Tuttle Company, Suido 1-chome 2-6, Bunkyo-ku, Tokyo. Japan. 1975. 13 p. [In English]
- Beasley William Gerald*, «The Japanese Experience. A Short History of Japan», Weidenfiel & Nicolson Publishing, Canada, 1999. 79 p. [In English]
- Bekmakhanov Ermukhan*, "Kazakhstan 20-40 years of the XIX century": Edit. N.Zhiengaliev. – Alma-Ata: Kazakh University, 1992. – 200 p. [*Ermuhan Bekmaxanov*, «Kazakhstan 20-40 gody XIX veka»: *Otvetstv. Red. N.B. Jiyengaliyev*. – Alma-Ata: *Qazaq Universiteti*, 1992. – 400 s.] [In Kazakh]
- Burks Ardath Walter*, «Japan. A Postindustrial Power», Westview Press, New-Yor, USA, 1984, 90-91 pp. Central State Archive of the R.K (CSARK). F.374, In.1.C.1, P.1.
Central State Archive of the R.K (CSARK). F.I-338, C.284, P.1.
Central State Archive of the R.K (CSARK). F.I-806, In.1.C.74, P.187.
- Fumihiko Sueki*, «Philosophy Live. A Perspective from Japan», Nichibunken Monograph Series No.20, Nichibunken, Kyoto, Japan, 2018, 18 p. [In Japanese] and [In English]
- Herschel Webb*, «The Japanese Imperial Institution in the Tokugawa Period», Columbia University Press, USA, 1968. 132-133 pp. [In English]
- Historical Archive of the Omsk Region (HAOR) F.3. In. 6. C.8501. P3.
Historical Archive of the Omsk Region (HAOR). F.149. In.1.C.5. P.17
Historical Archive of the Omsk Region (HAOR). F.149. In.1.C.5. P.49
Historical Archive of the Omsk Region (HAOR). F.3. In.6.C.10011. P.4
Historical Archive of the Omsk Region (HAOR). F.3. In.6.C.10016. P.5
Historical Archive of the Omsk Region (HAOR). F.3. In.6.C.8661. P.1
Historical Archive of the Omsk Region (HAOR). F.3. In.6.C.8739. P.13
Historical Archive of the Omsk Region (HAOR). F.67. In.1.C.1439. P.1
- Kodama Kōta*, *TATSUSABURŌ Hayashiya*, *KEIJI Nagahara* «Nihon no Rekishi • Nipponshi kenkyū Jiten», bekkā, Kabushikigaisha Shūeisha, Tōkyō, Nihon, 1993. 400 pēji. 児玉幸多、林屋辰三郎、永原慶二 「日本の歴史・日本史研究事典」、別巻、一九九三年発行、株式会社集英社、東京、日本。400 ページ。 [*KODAMA Kōta*, *TATSUSABURŌ Hayashiya*, *KEIJI Nagahara*, (1993) *Japanese History / Japanese History Research Dictionary*”, separate volume, *Shueisha Inc.*, published in 1993, Tokyo, Japan. 400 pages.] [In Japanese]
- Mason Richard Henry Pitt*, *Caiger J.G.* «A History of Japan», Tuttle Publishing, Tokyo, Japan, 1997. 193p. [In English]
- Reischauer Edwin O.* «Japan. The Story of a Nation», Charles E.Tuttle Company Inc, Bunkyo Ku, Tokyo, Japan, 1985. 78, 79-90 pp. [In English]
- Reischauer Edwin O.* «The Japanese Today. Change and Continuity», Charles E.Tuttle Company Inc. Publishing, Tokyo, Japan, 1988. 31 p. [In English]
- Richard Sims*, «Japanese Political History since the Meiji Revolution 1868-2000», Palgrave Publishing, Malaysia, 2001. 2-3 pp. [In English]
- Scientific article: “How much rice is the 620,000 *koku* of the Date feudal clan?»: <https://www.mikadod.co.jp> [In Japanese]
- Totman Davis Conrad*, «Politics in the Tokugawa Bakufu 1600-1843», University of California Press, California Ltd, U.S.A, 1988, 354 p. [In English]

FTAMP 03.20.00

XVIII-XIX Ғ. ЖАПОН - ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ САЯСИ-ӘЛЕУМЕТТІК ЖАҒДАЙЫНА САЛЫСТЫРМАЛЫ ҒЫЛЫМИ ТАЛДАУ

О.Б. Қуанбай^{1*}

¹Анкара Университеті, Түркия Республикасы, Анкара

* Автор-корреспондент

E-mail: olkube89@gmail.com (Қуанбай)

Аңдатпа. Бұл мақалада Токугава дәуіріндегі жапон халқы мен Ресей империясының отарлау саясаты кезеңіндегі қазақ халқының саяси-әлеуметтік жағдайына архивтік құжаттар негізінде салыстырмалы ғылыми талдау жасалды. Тарихи құжаттармен бекітілген әрбір ғылыми дейек мақаланың мәнін аша түседі. Мақалада тарихи маңызды оқиғалар мен саяси әкімшілік лауазым шендерін талдай отырып, сол кезеңдегі жапон және қазақ халқының ішкі-сыртқы саясаты мен тұрмыс-тіршілігіне салыстырмалы ғылыми сараптамалық баға берілді. Географиялық тұрғыда өзара қашықтықта орналасса да жапон - қазақ халқының феодалдық империалистік дәуірдегі әр түрлі салықтан көрген тауқыметтері бердей болғандықтарына мұрағаттық деректермен көз жеткізілді. Жапон қазақ халқының саяси әлеуметтік жағдайы ғана емес, рухани хал-ахуалы да ғылыми зерделеуден тыс қалмады. Бұл тақырып әлі де терең зерттеуді талап етеді.

Түйін сөздер: Токугава, отарлау саясаты, Жапония, Қазақстан, санкин-котай, волость, даймё, би, сёгун.

МРНТИ 03.20.00

СРАВНИТЕЛЬНО НАУЧНЫЙ АНАЛИЗ ПОЛИТИЧЕСКОГО И СОЦИАЛЬНОГО ПОЛОЖЕНИЯ ЯПОНСКОГО И КАЗАХСКОГО НАРОДА В XVIII-XIX ВВ.

О.Б. Қуанбай^{1*}

¹Анкарский Университет, Турецкая Республика, Анкара

*Корреспондирующий автор

E-mail: olkube89@gmail.com (Қуанбай)

Аннотация. В данной статье на основе архивных документов проводится сравнительный научный анализ политического и социального положения японского народа в период Токугава и казахского народа в период колониальной политики Российской империи. Каждый научный факт, подтвержденный историческими документами, раскрывает суть статьи. А так же в статье дается сравнительная научная и экспертная оценка внутренней и внешней политики и жизни японцев и казахов. Анализируются исторические важные события и политические и административные должности японского и казахского народов. Несмотря на географическую удаленность между ними, архивные данные показывают, что у японско-казахского народа были одни и те же проблемы с разными налогами в эпоху феодального империализма. Не только политическое и социальное положение японского казахского народа, но и духовное положение не оставалось за пределами научного исследования. Эта тема еще требует глубокого изучения.

Ключевые слова: Токугава, колониальная политика, Япония, Казахстан, санкин котай, волость, дайме, би, сёгун

Information about the author:

^{1*}PhD Doctoral Student

FEATURES OF HUNGER 1921-1922 IN KAZAKHSTAN AND ITS CONSEQUENCES

S.K. Malabayev¹, M.M. Kozybayeva²¹K. Karasaev Bishkek State University, Kyrgyzstan, Bishkek²Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Kazakhstan, Almaty

*Corresponding author

E-mail: salamat.malabaev@gmail.com (Malabayev), koz.mahabbat_85@mail.ru (Kozybayeva)

Annotation. The article is devoted to the famine of 1921-1922 in Kazakhstan. In the article, the authors reveal the causes and consequences of the famine of 1921-1922 in Kazakhstan, which, in comparison with other affected regions, experienced a greater burden in terms of food security. The famine was aggravated by the devastation and anarchy during the civil war, which prevented the rapid resolution of problems. In the north-western regions of Kazakhstan, famine became possible not only as a result of a natural disaster, but also as a result of the removal of surplus agricultural products by food detachments. The Kazakh people suffered from hunger, especially due to fundamental changes in the economy and a reduction in the number of livestock. The authors come to the conclusion that, although assistance to the hungry was provided, it was clearly insufficient, they show the role of international organizations in the fight against hunger.

Key words: war communism, surplus appropriation, famine, Soviet power, Bolsheviks, commissions to help the starving, charitable organizations.

Introduction. One of the issues in the history of the Soviet state of the twentieth century, for which a “taboo” remained for a long time, was the question of the famine of 1921–1922. It is well known that the study of hunger in the early 30s of the XX century in Kazakhstan and abroad is paid much attention to by foreign and domestic researchers, while the previous famine remains somewhat “in the shadows” and did not become the object of a separate systemic study. At the same time, it was universally believed in science that it was mainly the rural population that suffered from the famine of the early 1920s. Of course, the village suffered heavy losses, but the city also actively participated in organizing aid to the hungry, was engaged in collecting the necessary funds to eliminate the consequences of the famine. In this context, the famine of the early 1920s and its impact on the life of the population of Northern Kazakhstan, where famine has become large, remains relevant for study.

Materials and methods. With the acquisition of independence by Kazakhstan, the methodological postulates in historical science changed, Kazakhstani historiography began to fill in the gaps in the history of the Soviet state, to reveal the inhuman policy of totalitarianism in relation to the peasantry. Currently, the historical science of Kazakhstan has a certain base of scientific research, the authors of which have studied certain aspects of the famine of the early 1920s. In the scientific works of Soviet and Kazakh scientists such as G.F. Dachshleiger [Dachshleiger, 1978], M.K. Kozybayev [Kozybayev, 2006], T.O. Omarbekov [Omarbekov, 1997], M.K. Koigeldiev [Koigeldiev, 2009], Zh.B. Abylkhozhin [Abylkhozhin, 1997], K.S. Aldazhumanov [Aldazhumanov, 1992], K.A. Berdenova and S.I. Imanberdiyev [Berdenova, Imanberdiyev, 1994] raises the problem of the influence of the totalitarian system on the traditional structure of society in Kazakhstan and socio-economic processes in the Kazakh steppe. The works of researchers A.N. Alekseenko [Alekseenko, 1993], M.Kh. Assylbekov, A.B. Galiev [Assylbekov, Galiev, 1991], K.A. Sarkenova [Sarkenova, 2011] and others. The works of R.Zh. Kadyssova [Kadyssova, 2006], R. Conquest [Conquest, 1986], M.B. Olcott [Olcott, 1981] and others. Archival documents and periodicals covering famine relief campaigns have played an important role in the study of this topic. General trends in

Kazakh historiography show that cause-and-effect relationships and consequences of this large-scale catastrophe still remain a little-studied scientific problem.

Research results. In 1917, the Bolsheviks came to power. Unfortunately, having come to power by force, they used force and command-administrative methods of governing the country, including the Kazakh territory. Against the background of an armed confrontation with opposing forces, including the government of Alash Orda and the white governments, the Bolsheviks nationalized industrial enterprises, introduced food appropriation. These and other measures of the Bolsheviks led to mass famine in conditions of drought and crop failure, especially among the steppe population.

In 1921-1922, the Volga region and Kazakhstan were seized by a massive famine. This was due to poor harvests in different regions of Soviet Russia, which caused an even greater burden on the Kazakh steppe in terms of food supply. For example, the Akmola region was traditionally considered by the Bolsheviks as the breadbasket of new Russia. Therefore, there was a high requisition of grain from the local population, which led to a massive famine. The situation has worsened by the fact that the state has increased the compulsory collection of food products from the population, as well as the organization of free labor, various collection of things. Considering that there was little bread in Kazakhstan, great emphasis was placed on the confiscation of livestock from the local population. These methods of seizure were perceived by the local population as robbery and caused an increase in discontent, which turned into armed uprisings. The famine was aggravated by the devastation and anarchy during the civil war, which prevented the rapid resolution of problems. Together with the affected regions of the KSSR, famine in those years covered 35 provinces, the Samara and Saratov provinces were severely affected, hunger covered the Volga region, southern Ukraine, Crimea, Bashkiria, partly the Urals and Western Siberia.

In the summer of 1921, a significant part of Kazakhstan was hit by a drought, which was preceded by strong jute. It led to the death of up to 80% of livestock. In November 1921, the number of hungry people was 1 million 508 thousand people, which amounted to 1/3 of the population of the republic; by March 1922 this number had reached more than 2 million 300 thousand people. For example, in Western Kazakhstan, by June 1922, the number of starving and sick people reached about 82% of the total population. By the decree of the All-Russian Central Executive Committee in the summer of 1921, the provinces – Ural, Orenburg, Aktobe, Bokeevskaya, Kustanayskaya were included in the number of starving regions. About 1 million people died from the famine of 1921-1922 in Kazakhstan (Alekseenko, 1993:52).

In the north-western regions of Kazakhstan, famine became possible not only as a result of a natural disaster, but also as a result of the removal of surplus agricultural products by food detachments. The report of the Kustanai executive committee noted that “the mood of the population of the district, especially in recent years, has sharply changed for the worse on the basis of requisitioning” [Chernysh, 1995:14]. The authorities acted very harshly: “We will mercilessly remove everyone who interferes with the fulfillment of the surplus appropriation system”, the newspaper reported [Povstanets, 1920:2]. As the Kustanai newspaper *Krasnaya Step* wrote, in a letter from the Central Committee of the RCP (b), addressed in 1920 to all the provincial committees of the party, it was explained: “The allocation given to the volost is already in itself a definition of surplus” (*Krasnaya step*, 1920 (4):1). That is, the allocation indicated the amount of products that should have been withdrawn from the peasant. Often the bread was taken from the poor. Thus, in the productive Semipalatinsk and Akmola provinces, food detachments seized up to 80 % of all surpluses, more than 4 million poods of bread and 24.5 thousand poods of butter were collected under the tax in kind. The confiscated products – grain, oil, meat – were sent to the proletarian centers of the country – Moscow, Petrograd, Samara, Kazan, Saratov. The Kazakh people suffered from hunger, especially due to fundamental changes in the economy and a reduction in the number of livestock.

Hunger is especially vividly depicted in Kustanai, since here, thanks to the overcrowding of the population, all manifestations of hunger do not escape from the year the number of hungry people has increased before the observations and are easier to register. The famine affected the resettlement element most strongly – all these refugees of the civil war. The following figures testify to the size of the famine: as of November 1921, there were 192 340 people in the district, of which 7436 were in the city. With each next month, the number of hungry people increased by 25%. Whole families died out. Five cases of cannibalism and corpse eating have been reported. So, if at the beginning of 1921 the main crime was theft

of cattle, then in March people are killed in order to take possession of food, for example, the entire family of four people of citizen Palyaev, who lived seven miles from the city of Kustanai, was massacred in order to confiscate food and clothes [SAKR, 112:53].

“Izvestiya of Gubkom” in the city of Kustanai in November 1922, in the article “Fighting Hunger”, named the main reasons for the famine: “1) Imperialist and civil war, when the main labor force, both rural and with the isolation of its annual reduction in crops, the ruin of agriculture and the closure of factories. 2) The drought of the past two years and the reduction of sowing by up to 50%, which has befallen the harvest, as well as the massive appearance of agricultural pests that destroyed crops in many cases” (Izvestiya, 1922 (13):5).

One of the reasons for the famine, researchers say, is the unorganized mass resettlement of starving people from other regions of the country, especially from the Volga region. One of the articles of the Kustanai newspaper “Step” said: “The current hungry resettlement from the Volga provinces is, according to the general opinion, madness... It is possible that hundreds, and perhaps thousands of those less lost their heads and asked to be saved anywhere. But most of them will undoubtedly perish by the time when the necessary aid has already arrived at the place of their removal” (Step, 1921 (5):3). All the caravans of peasants, who first moved from the starving provinces of Russia, and then from the environs, clearly showed how the famine affected the population. The newspaper “Krasnaya Step”, Kustanai, dated June 16, 1923, reported: “1921, a year of poor harvest, agitated the Kustanai grain growers. The well-to-do and after them... and the poor began to gather in pursuit of the harvest in Ukraine” (Krasnaya step, 1923 (68):3).

Unauthorized settlement intensified, and the state waged a decisive struggle with it, which was reported in the same publication in the note “For the information of immigrants”: at present, neither the Volga region, nor in any locality, resettlement is open and no enrollment is made” (Krasnaya step, 1923 (48):3). However, this did not affect illegal resettlement. On this occasion, Izvestia of the Kustanai Provincial Committee of September 25, 1922 wrote that in 1922 “the population decline compared to 1920 is expressed in 29%, of which 9% died, the remaining 20% are attributed to those who left the province...” (Izvestiya, 1922 (26):3).

The newspaper “Step” wrote that “in 1921, by the Decree of the All-Russian Central Executive Committee, the food tax from the province for national needs was removed” (Step, 1922 (34):2). The work of the Soviet bodies was carried out these days under the slogan “All for the fight against hunger”. Following the establishment in August 1921 of the provincial extraordinary commission for helping the hungry (gubernia committee), regional, volost, rural, aul commissions for helping the hungry and volost committees of mutual assistance were organized. On December 15, 1921, there were 8 regional, 75 volost and 363 rural and aul commissions.

Local periodicals also noted the fact that, especially due to fundamental changes in the economy, a decrease in the number of livestock, the Kazakh population suffered from hunger. So the periodical “Bulletin 3 of the Kustanai Congress of Soviets” № 2 dated September 4, 1920 publishing the debate on the report of the chairman of the provincial executive committee, comrade Taranenko, cites bold remarks from the Kazakh delegate Baikanov, who noted that “the principle of seed supply was not observed» and the poor (Fedorovsky district) those who came to Kostanay on cows left with nothing” [Byulleten’, 1920 (2):3].

Within two or three months the population fell into an unprecedented plight. For lack of bread, many turn to all kinds of surrogates. According to local newspapers, “not only the livestock itself is eaten, but also its skins. They begin to eat cats, dogs, carrion and bones of dead animals. «Only the smallest help could be provided. Orphanages, hospitals, social security houses in most cases received almost no bread at all, their inhabitants swelled and eventually died a slow death. Open canteens and food stations worked with great interruptions due to a lack of bread and other products. Despite all efforts, the assistance provided lagged far behind the actual need for it. Mortality has reached unprecedented proportions (Sovetskoye stroitel’stvo, 1921 (45):3).

Hunger is especially prominent in Kustanai itself, since here, thanks to the crowded population, all its manifestations almost do not escape observation and are easier to register. “Krasnaya Step” wrote: “The migrant element is starving – all these refugees from the civil and imperialist wars, almost all active

workers are starving, proletarian groups of the population are starving and dying out. In January 1922 there were 12 starvation deaths, in February – 500, in March – 1500. Whole families are dying out. Five cases of cannibalism and corpse-eating have been established. In the spring, a large number of coffins with corpses, buried in winter at an insufficient depth, emerged from the ground in the cemeteries. Every day there are hot dog fights for human meat” (Krasnaya step’, 1923 (67):2).

According to the authorities' acknowledgment, as reported by local print media, even the provincial commission for helping the hungry (Pomgol) was created only on August 30, 1921, although we remember that “the famine was clearly visible” already in July. “The autumn thaw that set in at this time, worn-out transport with half-starved cattle did not allow to quickly create local commissions” Pomgol himself later admitted, whose representatives appeared in the volosts only in November.

Thus, in August 1921 in the city of Petropavlovsk, the Akmola provincial emergency commission for helping the hungry (Gubchekapomgol) was created. The commission first collected voluntary donations, but then, when the number of hungry people in the Petropavlovsk district alone reached 150 thousand, taxes were established in favor of starving people from various commercial and industrial enterprises and spectacles; deductions of workers and employees were collected from their earnings, as well as during commodity exchange operations, flour collection when grinding grain; special “Weeks of food gathering” were held. The departments of the provincial executive committee were involved in the work of the provincial chekapomgol: the health department monitored the sanitary conditions of nutritional points, and the prodcom conducted the delivery and distribution of food, the social security department was in charge of the economic part of the assistance. Here is what was said about rendering aid to the starving population in one of the Kustanai newspapers: “...considering that the province cannot cope with hunger by its own means, Gubpomgolod from the very first days began to knock on all possible doors, demanding immediate help. But they do not always open at a knock, it is not always that what is requested is immediately given. For a long time, the local authorities were left exclusively to themselves ...” (Step’, 1921 (12):2).

The higher authorities tried to “tie” the starving and dying Kustanai province to the more prosperous Kokchetav and Atbasar districts of the Akmola region. But from the chiefs, according to “Step’”, they managed to get only 1800 poods of grain, which was sent to Turgai. By the summer of 1922 alone, 18 wagons of millet and wheat arrived from the Semipalatinsk region. As Pomgol stated, “the aid of the attached provinces was not so insignificant that it barely justified the expenses that were made to receive this aid” (Step’, 1921 (43):3).

In the fight against hunger, Soviet Russia needed outside help, and she began to admit this. The newspaper “Step’” for July 4, 1922 writes: “Hunger and the terrible consequences caused by it, reaching cannibalism before our eyes, found a response of sympathy in many civilized countries of the West”, prevent him from starving to death and support his existence until the next harvest. Workers – to give the worker the tools of production, to help restore the destroyed economy of the entire RSFSR” (Step’, 1922 (65):3). For example, the International Organization for Aid to the Hungry in Russia has launched its work. Its activity is based on the following principle: “rent destroyed factories and plants, supply them at our own expense with instruments of production and machines, hire starving workers and peasants at these factories and thus, on the one hand, feed the starving people, and on the other, help to raise our industry – in Moscow, Ufa, Chelyabinsk”. In addition, the newspaper in the article “Gift to the workers from the workers of America” reported on the “Society of Friends of Russia in America”, which was going to «make an agricultural expedition to Moscow consisting of 21 tractors with the necessary spare parts, rent about 25 thousand lands of the Volga region and undertook to plow and seeding at their own expense, apply reaping machines and harvest. The expedition transfers the entire harvest without any payment to Soviet Russia”. Of course, many of the ideas looked fantastic, but in the periodicals you can still find information about the real activities of “ARA” – an American charitable organization that delivers food to hungry areas in the province until 1923.

Although aid was provided to the starving, it was clearly insufficient. This is evidenced by the material of the article “Help to the starving” in the newspaper “Stepnaya Zarya” dated October 24, 1922, which says: “The district pomgol had 10 heads of cattle, which were distributed to the families of the Red Army soldiers and the poorest peasants and Kyrgyz. One third of the Kyrgyz population of the Adamovsky

region is starving, and will continue to starve, since it had no crops and no livestock. The situation is difficult” (Stepnaya zarya, 1922 (67):3). One of the ways to help the starving population was to relocate them to more prosperous areas. Despite, however, all the efforts of Gubpomgolod, it was almost impossible to do this. Thousands of starving people from other provinces (according to incomplete information, 7500) remained in Kustanai, villages and auls of the province. Gubavak sent 867 refugees, Gubono evacuated 1835 children from orphanages.

Newspaper editors themselves were actively raising funds to help the starving population. Thus, editor Berkovsky, reported that the office of the Kustanai newspaper “Step” “received for the starving from the non-party Kyrgyz of the Kenaral volost of the Kustanai province: 4 gold rings, 2 silver rings, silver money for 4 rubles. 10 kopecks from Comrade Shcherba – 1 St. George cross of 4 degrees and a silver medal of 4 degrees” [Step’, 1922 (62):1]. The authorities also used other sources of income: nationalized property and funds of churches and “kulaks”, etc.

What conclusions did the authorities draw from this catastrophe? One of the newspapers published the official view of the authorities on these events: “The famine had a great impact on the entire life of our province. There have been many changes. And all these changes in various aspects of economic life are of a negative nature ... The positive side here is the impetus that the consciousness of the masses received. Many people began to understand more clearly the reasons for the famine, began to understand that it was not from God, but from the population itself, who did not know how to handle the land and led it to complete exhaustion” (Krasnaya step’, 1923 (23):3). To put it mildly, a dubious conclusion, shifting the blame for what happened to his victims.

The Decree of the Central Committee of the RCP (b) signed by V. Molotov and A. Bubnov, published in the Bulletin of the Kostanai Committee of the RCP (b) for November 25, 1922, states that “the fight against hunger is turning into a fight against the consequences of hunger”, and, consequently, “the slogans are now: the fight for the peasant horse, for the plow, for the seeds, the fight against child homelessness, with prostitution, unemployment...”. Perhaps even due to circumstances beyond the control of the “system”, the slogans remained so for a long time: even by 1923, according to the reports of the Kustanai newspaper “Krasnaya Step”, “the consequences of the famine have not yet been overcome: the hungry masses, as well as the peasants who arrived from the Ukraine, continue to exploit the poor. Kyrgyz population” (Krasnaya step’, 1922 (65):3).

The report of the provincial committee “On the economic situation in the province” published in Izvestia of the province committee in November 1922 said; “Economically, our province continues to feel the pressure of all the consequences of the previous crop failure and hunger. The population of the province has decreased compared to 1920 by 29 percent. The area of arable land in comparison with 1919 has decreased by 69-72 percent. The number of farms decreased by 26 percent. The loss of livestock: horses – 73 percent, working livestock: oxen and camels – 58 percent, cows – 50 percent, young animals – 69 percent and sheep – 65 percent. This disaster, the spong committee concluded, “weakens us for many years” (Izvestiya, 1922 (139):3).

The effects of the famine were long lasting. Based on the materials of the State Archives of the city of Astana, the Akmola district commission for assisting the starving in Akmolinsk carried out its work in 1924 and considered cases of assistance to the starving who had already arrived from the southern regions (Karaganda, Nurinskaya, Zakharovskaya, Asan-Kaiginskaya, Saryarkinskaya, Sarysuiskaya, Kurgaldinskaya volosts). According to the commission, “the number of starving people reaches 12 thousand..., the starving displaced persons come in a crowd ...and ask for help, ...from their region they make their way into hunger” (SAN, 4:1). As a result of the meeting of the commission on April 1, 1924, it was decided “to propose to the General Department and the Stanichny village council, to urgently start examining the hungry people how they live in the city and issue documents on which they will receive food” to organize a subcommittee at the Ucommission of three representatives from Uzdrav, and the City Council chaired by a representative of the City Council, which will have to determine the fact of the hunger strike of one or another applicant and issue such documents, according to which they will issue benefits, ...attach the starving county to their relatives and bays. (SAN, 4:2).

Residents of the cities took an active part in the fate of the hungry. So, on May 17, 1924, at a general meeting of Muslim citizens of the city of Akmolinsk, they expressed a desire to take a group of starving people and distribute them among the wealthy citizens of the city, determining “at their own expense both able-bodied and not able-bodied (old people, children). The commission noted that “those who are certainly able to work, being with this or that citizen to feed, will do various small jobs within their own strength”. Also, the townspeople made a decision “to hold a meeting of employees and workers through the trade organization so that they make monthly deductions in favor of the starving to earn money, as well as hold meetings between the townspeople and merchants with an appeal to help the starving” (SAN, 4:4).

Conclusion. In general, many factors had a destructive effect on the agrarian sector of the economy: the First World War, the repressions of the tsarism against the Kazakh population after the suppression of the 1916 uprising, the severe consequences of the revolutionary upheavals of 1917 in Russia, the civil war, the economically irrational policy of the Bolsheviks of 1918-1921, repression of the peasantry after the anti-Bolshevik unrest of the early 1920s, natural and climatic factors – the drought of the summer of 1920, etc. Of the listed reasons for the agricultural crisis, the food policy of the Bolsheviks after their coming to power turned out to be the most ruinous for the peasantry, aggravating the already difficult situation toilers of the village. This is evidenced not only by the absolute figures of the reduction in acreage and livestock numbers during the period of “war communism”, but also by the mass peasant demonstrations of the early 1920s, which were called the “small” civil war in modern historical science. Thus, the famine of 1921-1922 was the result of the struggle of the Bolsheviks for power and the consolidation of this power. Today, striving to achieve new frontiers, we must learn from the historical past, be guided by the understanding that the highest value for the state should be the person himself, his life, and not the goal, even the highest.

The article was prepared within the framework of the project AR09259227 "Famine in Kazakhstan in 1921-1922 and its consequences (based on new archival and written sources)" with financial support from the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan.

References

- Abylkhozhin Zh.B. Ocherki sotsial'no-ekonomicheskoy istorii Kazakhstana XX vek. [Essays on the socio-economic history of Kazakhstan XX century]. – Almaty, 1997. – 360 s. [In Russian]
- Alekseenko A.N. Naseleniye Kazakhstana. 1920-1990 gg. [Population of Kazakhstan. 1920-1990]. – Almaty: Ğylym, 1993. – 126 s. [In Russian]
- Assylbekov M.Kh., Galiyev A.B. Sotsial'no-demograficheskiye protsessy v Kazakhstane (1917–1980 gg.) [Socio-demographic processes in Kazakhstan (1917-1980)]. – Almaty, 1991. – 288 s. [In Russian]
- Berdenova K.A., Imanberdiyeva S.I. Agrarnaya politika totalitarnogo gosudarstva kak faktor krizisnogo sostoyaniya sel'skogo khozyaystva Kazakhstana. [Agrarian policy of a totalitarian state as a factor in the crisis state of agriculture in Kazakhstan]. – Almaty, Ğylym, 1994. – 144 s. [In Russian]
- Byulleten' 3 Kustanayskogo s'yezda Sovetov [Bulletin of the 3rd Kostanay Congress of Soviets]. – Kustanay, 1920. – № 2. – P.3. [In Russian]
- Chernysh P.M. Ocherki istorii Kostanayskoy oblasti [Essays on the history of Kostanay region]. – Kustanay: Pechatnyi dvor, 1995. – 180 s. [In Russian]
- Conquest R. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror Famine. – Edmonton: The University of Alberta Press in Association with the Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1986. [In English]
- Dakhshleyger G.F. Sotsial'no-ekonomicheskiye preobrazovaniya v aule i derevne Kazakhstana (1921–1929 gg.) [Socio-economic transformations in the aul and the village of Kazakhstan (1921–1929)]. – Alma-Ata, 1978. – 345 s. [In Russian]
- Izvestiya Kustanayskogo gubernskogo komiteta RKP(b) [News of the Kostanay Provincial Committee of the RCP (b)]. – Kustanay, 1922. – № 13. – P.5. [In Russian]
- Izvestiya Kustanayskogo gubernskogo komiteta RKP(b) [News of the Kostanay Provincial Committee of the RCP (b)]. – Kustanay, 1922. – № 26. – P.3. [In Russian]

Izvestiya Kustanayskogo gubernskogo komiteta RKP(b) [News of the Kostanay Provincial Committee of the RCP (b)]. – Kustanay, 1922. – № 139. – P.3. [In Russian]

Kadysova R.Zh. Istoriografiya sotsiokul'turnoy modernizatsii. [Historiography of sociocultural modernization]. – Pavlodar: NPF «Eko», 2006. [In Russian]

Kozybayev M.K. Problemy metodologii, istoriografii i istochnikovedeniya istorii Kazakhstana [Problems of methodology, historiography and source study of the history of Kazakhstan]. – Alma-Ata, 2006. – 272 s. [In Russian]

Kozybayev M.K., Abylkhozhin Zh.B., Aldazhumanov K.S. Kollektivizatsiya v Kazakhstane: tragediya krest'yanstva [Collectivization in Kazakhstan: the tragedy of the peasantry]. – Alma-Ata, 1992. – 35 s. [In Russian]

Koygeldiyev M.K. Stalinizm i repressii v Kazakhstane 1920–1940 gg. [Stalinism and repression in Kazakhstan 1920–1940]. – Almaty: Iskander, 2009. – 448 s. [In Russian]

Krasnaya step` [Red steppe]. – Kustanay, 1920. – № 4. – P.1. [In Russian]

Krasnaya step` [Red steppe]. – Kustanay, 1922. – № 65. – P.3. [In Russian]

Krasnaya step` [Red steppe]. – Kustanay, 1923. – № 23 – P.3. [In Russian]

Krasnaya step` [Red steppe]. – Kustanay, 1923. – № 48 – P.1. [In Russian]

Krasnaya step` [Red steppe]. – Kustanay, 1923. – № 61 – P.3. [In Russian]

Krasnaya step` [Red steppe]. – Kustanay, 1923. – № 67 – P.2. [In Russian]

Olkott M.B. Protssess kollektivizatsii v Kazakhstane [The process of collectivization in Kazakhstan]. // «Russkoye revyu». – 1981. – № 40, aprel'. [In Russian]

Omarbekov T. 20-30 zhyldardağy Qazaqstan qashretti. [The tragedy of Kazakhstan in 20-30 years]. – Almaty: Sanat, 1997. – 320 b. [In Kazakh]

Povstanets [Rebel] – Kustanay, 1920. – №2. – P.2. [In Russian]

Sarkenova K.A. 1920–1930 zhyldardağy Qazaqstan khalqy. [The population of Kazakhstan in 1920-1930]. – Almaty: Qazaq universiteti, 2011 – 220 b. [In Kazakh]

Sovetskoye stroitel'stvo [Soviet construction] – Kustanay, 1921, №45. – P.3. [In Russian]

Step' [Steppe]. – Kustanay, 1921. – № 5. – P.3. [In Russian]

Step' [Steppe]. – Kustanay, 1921. – № 12. – P.2. [In Russian]

Step' [Steppe]. – Kustanay, 1921. – № 43. – P.3. [In Russian]

Step' [Steppe]. – Kustanay, 1922. – № 34. – P.2. [In Russian]

Step' [Steppe]. – Kustanay, 1922. – № 62. – P.1. [In Russian]

Step' [Steppe]. – Kustanay, 1922. – № 65. – P.3. [In Russian]

State Archive of Kostanay region (SAKR). F. 24. In. 1. C. 112. [In Russian]

State Archive of Nur-Sultan (SAN). F. 112. In. 1. C. 4 [In Russian]

Stepnaya zarya [Steppe dawn]. – Kustanay, 1922. – № 67. – P.3. [In Russian]

МРНТИ 03.20.00

ОСОБЕННОСТИ ГОЛОДА 1921-1922 ГГ. В КАЗАХСТАНЕ И ЕГО ПОСЛЕДСТВИЯ

С.К. Малабаев¹, М.М. Козыбаева^{2*}

¹Бишкекский государственный университет имени Х. Карасаева, Кыргызстан, Бишкек

²Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, Казахстан, Алматы

*Корреспондирующий автор

E-mail: salamat.malabaev@gmail.com (Малабаев), koz.mahabbat_85@mail.ru (Козыбаева)

Аннотация. Статья посвящена голоду 1921-1922 годов в Казахстане. В статье авторы раскрывают причины и последствия голода 1921-1922 годов в Казахстане, который, по сравнению с другими пострадавшими регионами, испытал большую нагрузку в вопросе обеспечения продовольствием. Голод был усугублен разрухой и безвластием в ходе гражданской войны, которые мешали быстрому решению проблем. В северо-западных регионах Казахстана голод стал возможен не только в результате стихийного бедствия, но и в результате вывоза излишков сельхозпродукции продовольственными отрядами. Казахский народ страдал от голода, особенно в связи с коренными изменениями в экономике и сокращением поголовья скота. Авторы приходят к выводу о том, что помощь голодающим хотя и оказывалась, но была явно недостаточной, показывают роль международных организаций в борьбе с голодом.

Ключевые слова: военный коммунизм, продразверстка, голод, советская власть, большевики, комиссии помощи голодающим, благотворительные организации.

FTAMP 03.20.00

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1921-1922 ЖЫЛДАРДАҒЫ АШТЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ ОНЫҢ САЛДАРЫ

С.Қ. Малабаев¹, М.М. Қозыбаева^{2*}

¹Х. Қарасаев атындағы Бішкек мемлекеттік университеті, Қырғызстан, Бішкек

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Қазақстан, Алматы

* Автор-корреспондент

E-mail: salamat.malabaev@gmail.com (Малабаев), koz.mahabbat_85@mail.ru (Қозыбаева)

Аңдатпа. Мақала Қазақстандағы 1921-1922 жылдардағы ашаршылыққа арналған. Мақалада авторлар 1921-1922 жылдардағы Қазақстандағы ашаршылықтың себеп-салдарын ашады, ол зардап шеккен басқа аймақтармен салыстырғанда азық-түлік қауіпсіздігі жағынан ауыртпалықты бастан кешірді. Ашаршылықты азаматтық соғыс кезіндегі қирау мен анархия қиындатып, мәселелерді тез шешуге кедергі келтірді. Қазақстанның солтүстік-батыс облыстарында ашаршылық тек табиғи апаттың салдарынан ғана емес, азық-түлік отрядтарының артық ауыл шаруашылығы өнімдерін шығару нәтижесінде де мүмкін болды. Әсіресе шаруашылықтағы түбегейлі өзгерістер мен мал басының қысқаруына байланысты қазақ халқы аштыққа ұшырады. Авторлар зерттеу нәтижесінде, аштыққа ұшырағандарға көмек көрсетілсе де, жеткіліксіз болғандығы туралы және бұл жағдай халықаралық ұйымдардың аштықпен күресудегі рөлін көрсетеді деген қорытындыға келеді.

Түйін сөздер: соғыс коммунизмі, артық игілік, аштық, Кеңес өкіметі, большевиктер, аштыққа ұшырағандарға көмек көрсету комиссиялары, қайырымдылық ұйымдары.

Information about the authors:

¹Candidate of Historical Sciences

^{2*}Doctor PhD

МАЗМҰНЫ / ОГЛАВЛЕНИЕ

Қ.Қ. Сәрсембина, М.М. Қозыбаева, Х.Б. Маслов Саяси қуғын-сүргінге ұшыраған әйелдер (Ақмола облысы бойынша).....	5
А.Т. Абдулина Этнокультурные аспекты состояния казахской диаспоры в Тарбагатайском аймаке Суар КНР	15
А.М. Әбікей, А.Ж. Утегалиева, Ж.С. Саурыкова 1928-1929 жж. қазақ байларын тәркілеу науқаны.....	28
К.Н. Балтабаева Пидахмет Бобкин и его потомки	41
Ж.Ж. Жеңіс Моңғол империясының құрылу кезеңіндегі идеологиялық ахуал.....	57
Ә.Қ. Шашаев, Н.Н. Құрманалина, А.Н. Қоңқабаева Н. Сәбитовтың қоғамдық-ғылыми мұрасы мен өмірінің бастапқы кезеңі.....	69
О.Х. Мұхатова Халифа Алтайдың өмірі мен қызметі туралы архив деректері.....	79
Ә.Қ. Бәкір, С.Т. Тайман, С.Т. Жарбулова Мұстафа Шоқай және Әлихан Бөкейхан.....	93
С.-Х.А. Жүсіп, Х.Б. Маслов Исторические аспекты участия казахов в первой мировой войне.....	105
С.А. Асанова Малоизученные аспекты истории голода 1921-1922 гг. в Казахстане.....	118
А.М. Dyab al-Noimat, М.А. Sultan Alafreet, Zh. Zhengis United States-Russian conflict over wealth and oil in Central Asia and the Caucasus.....	129
Kochiyev Elnur Rafik-Ogli Comparative analysis of political repressions of Kazakhs and Ahiska Turks.....	142
Элен Тибо Многоженство в Казахстане.....	152
А.Т. Капаева Продовольственная политика советской власти в Казахстане в условиях «военного коммунизма».....	167
А. Сманова, С. Шілдебай Мұстафа Шоқай және шетелдегі ұлттық өкілдердің тәуелсіздік үшін жүргізген күресі.....	178

Ш.Т. Булгауов, Г.Қ. Мұқанова

Смағұл Садуақасовтың қазақстанды «кеңестендіру»
туралы көзқарастары төңірегіндегі тарихнамалық дискурс..... 189

И.Ю. Анисимова, Ф.С. Рамазанова, К.Б. Болатова

История повседневности как направление исторических исследований:
предмет, источники, методы..... 200

A.M. Dyab al-Noimat

Central Asia and the Caucasus in Iran's foreign policy strategy 1991-2020..... 212

O. Kuanbay

Comparative scientific analysis on the political and social situation
of the Japan - Kazakh people in XVIII-XIX centuries..... 224

S.K. Malabayev, M.M. Kozybayeva

Features of hunger 1921-1922 in Kazakhstan and its consequences..... 233